

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՅԿԵՆԿՈՒՄ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
СЕКТОР ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ВОСТОКОВЕДЧЕСКИЙ СБОРНИК

I

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1960

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԵՆՏՐ

ՊԱՁԵ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏԱԿԱՆ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

I

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌԻ ԳՄ ՀՐԱՏԱՐԱԿԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1960

ՊԱ - 84

Յգագրվում է Հայկական ՍՍՌ
Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական
խորհրդի որոշմամբ:

*Ժողովածուն նվիրված է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների
պատմության, տնտեսության և կուլտուրայի, թեյպես նաև այդ
երկրների արտաքին և ներքին քաղաքականության մի շարք ակտուալ
հարցերի ուսումնասիրությանը:*

Сборник посвящен изучению ряда актуальных вопро-
сов истории, экономики и культуры, а также внутренней
и внешней политики стран Ближнего и Среднего Востока.

Խմբագրական կոլեգիա
Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆ
Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ
Ե. Կ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Редакционная коллегия:
Г. М. ЕГАНЯН
О. Г. ИНДЖИКЯН
Е. К. САРКИСОВ

Ընթերցողներին ուշադրութեամբ ներկայացվող սույն ժողովա-
ժուհի մեզ ամփոփված են Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադե-
միայի Արևելագիտութեան սեկտորի, աշխատակիցների գիտական
հոդվածները:

Հայտնի է, որ հայ և արևելյան շատ ժողովուրդների պատ-
մութիւնն ու կուլտուրան սերտորեն կապված են իրար հետ: Այս
կապերի ակունքները գալիս են դարերի խորքից և իրենց արտա-
ցումն են գտել դեռևս V դարի մեր մատենագիրներ՝ Ագաթան-
գեղոսի, Եղնիկ Կողբացու, Եղիշեի, Մովսես Խորենացու, VII
դարի հուշարձան «Աշխարհացոյցի» հեղինակ Անանիա Շիրակա-
ցու և հետագա դարերի մյուս հայ պատմագիրների երկերում:

XIX դարի սկզբներից Ռուսաստանի արևելագիտութեան զը-
խավոր օջախներից մեկն էր Մոսկվայի Արևելյան լեզուների կա-
դարյան ճեմարանը, որը արևելագետների մի ամբողջ սերունդ է
դաստիարակել: Կադարյան ճեմարանի անվան հետ են կապված
հայ անվանի արևելագետներ Ստեփանոս Նազարյանի, Մկրտիչ
Էմինի, Քերովբե Պատկանյանի, Գրիգոր Խալաթյանի և շատ ուրիշ-
ների անունները, որոնք մյուս հայ գիտնականների հետ միասին
արժեքավոր մենագրութիւններ են ստեղծել արևելյան ժողովուրդ-
ների պատմութեան, լեզվի և գրականութեան վերաբերյալ:

Արևելագիտութեան հիմնական ճյուղերից մեկի՝ քրդագիտու-
թեան բնագավառում ևս մեծ ներդրում ունեն հայ հեղինակները:
Քրդագիտութեան զարգացմանը նպաստել են հայ մեծանուն լուսա-
վորիչ Խաչատուր Աբովյանը, իսկ հետագայում Ս. Եղիազարյանը,
Ս. Հայկունին, Ա. Խաչատրյանը և այլ հայ քրդագետներ:

Սովետական իշխանութեան տարիներին Արևելքի ժողովուրդ-
ների հին և միջին դարերի պատմութեան ու կուլտուրայի, Հայաս-
տանի և հարևան երկրների պատմական կապերի շուրջ հայ գիտ-
նականները հրատարակել են մի շարք կարևոր ուսումնասիրու-

Քյունները Հիշատակութեան արժանի են ակադեմիկոսներ Լ. Մանանդյանի, Հր. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի, Լ. Օրբելու, պրոֆ. Ռ. Աբրահամյանի և նրանց աշակերտների աշխատութիւնները:

Հայկական ՍՍՌ-ում զգալի գիտահետազոտական աշխատանքներ են ծավալվել նաև ուրարտագիտության, խեթագիտության և ասորագիտության բնագավառներում, հրապարակվել են Մատենադարանի եզակի արժեք ներկայացնող արևելյան առանձին ձեռագրեր, կազմվել են բառարաններ:

Վերջին տարիներս ռեսպուբլիկայում աճել են արևելագիտական նոր, երիտասարդ մասնագետներ, ստեղծվել են արևելագիտության նոր կենտրոններ:

1958 թ. հոկտեմբերից Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների ակադեմիայում կազմակերպված Արևելագիտության սեկտորը իր շանքերը կենտրոնացնում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նոր և նորագույն շրջանի պատմության, տնտեսության և կուլտուրայի առանձին ակտուալ խնդիրների գիտական մշակման վրա:

Սեկտորի գիտահետազոտական աշխատանքներում պատշաճ ուշադրութիւն է դարձվելու Սովետական Միութեան խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականութեան, Արևելքի երկրների ազգային ազատագրական շարժումների և քաղաքական ու տնտեսական անկախութեան համար ժողովուրդների մղած պայքարի, ինչպես նաև ժամանակակից էտապում իմպերիալիզմի գաղութային քաղաքականութեան հարցերի լուսաբանմանը:

Սեկտորի գիտական պլաններում որոշակի տեղ են գրավելու քրդագիտության պրոբլեմները, Արևելքի երկրներում հայկական գաղութների պատմութիւնը, արևելյան տարրեր լեզուների բառարաններ կազմելը:

Վերոհիշյալ խնդիրների բազմակողմանի և խորը հետազոտութեան համար սեկտորը կհամախմբի ռեսպուբլիկայի բոլոր արևելագետների ջանքերը:

ՄԱրևելագիտական ժողովածու-ն պարունակում է հետազոտվող պրոբլեմների առանձին հարցերի վերաբերյալ հոդվածներ, որոնց հեղինակները հավակնութիւն չունեն քննվող հարցերի լուսաբանումը համարել սպառիչ:

Սեկտորը շնորհակալութեամբ կընդունի իր առաջին ժողովածուի մասին եղած քննադատական գիտողութիւններն ու կարծիքները:

ОТ СЕКТОРА

В предлагаемом вниманию читателей сборнике помещены научные статьи сотрудников Сектора востоковедения Академии наук Армянской ССР.

Широко известны исторические и культурные связи армян с народами Востока. Уходящие вглубь веков корни этих связей отражены уже в трудах историографов V века Агатаггеоса, Езника Кохбаци, Егише, Мовсеса Хоренаци, автора памятника VII века «Ашхарацуйц» («География») Анаиня Ширакаци и других армянских историографов прошлого.

С начала XIX века один из главных очагов востоковедной науки России—Лазаревский институт восточных языков в Москве подготовил целую плеяду востоковедов. С этим Институтом связаны имена известных востоковедов-армян: Степаноса Назаряна, Мкртича Эмина, Керовбе Паткавяна, Григора Халатяна, которые вместе с другими армянскими учеными создали ряд монографий по истории, языку и литературе народов Востока.

Развитию курдоведения—составной части востоковедной науки—способствовали известный армянский просветитель Хачатур Абовян, а позднее исследования С. Егназарова, С. Айкуни, А. Хачатряна и других армянских курдологов.

В годы советской власти армянскими учеными были изданы ценные исследования по древней и средневековой истории и культуре народов Востока, а также по историческим связям Армении с сопредельными странами. Значительными из них являются труды академиков А. Манандяна, Г. Ачаряна, Г. Капанцяна, И. Орбели, проф. Р. Абрамяна и некоторых их учеников.

В Армянской ССР проделана значительная научно-ис-

следовательская работа также в области урартологии, хеттологии и ассириологии; опубликованы уникальные восточные рукописи Матенадарана, изданы словари.

За последнее время в республике выросли новые кадры востоковедов, созданы центры востоковедной науки. Организованный в октябре 1958 г. Сектор востоковедения Академии наук Армянской ССР сосредоточит свои усилия на научной разработке отдельных актуальных проблем новой и новейшей истории, экономики и культуры стран Ближнего и Среднего Востока. В научно-исследовательской работе Сектора должное внимание будет уделено миролюбивой внешней политике Советского Союза, вопросам национально-освободительного движения и борьбы народов за политическую и экономическую независимость в странах Востока, а также анализу колониальной политики империализма на современном этапе.

В научных планах Сектора определенное место займет исследование проблем курдоведения, истории армянского колоний в странах Востока, составление словарей восточных языков, публикация источников.

Для выполнения намеченных задач Сектор объединит усилия востоковедов республики.

В «Востоковедческом сборнике» публикуются научные статьи, охватывающие некоторые вопросы исследуемых проблем. Авторы статей не претендуют на всестороннее освещение этих вопросов.

Сектор с благодарностью примет критические замечания и отзывы о своем первом сборнике.

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆԸ ԵՎ ԱՐԵՎԵԼԻԹԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ

Մարքսիզմ-լենինիզմի կլասիկները, մշակելով պրոլետարիատի ունյուցիոն պայքարի ստրատեգիան և տակտիկան, հատուկ ուշադրութիւն են դարձրել ազգային և գաղութային հարցին: Նրանք ցույց են տվել, որ ազգային հարցը ու գաղութային ժողովուրդները ազգային-ազատագրական պայքարը իրենց վերջնական դրական լուծմանը կհանգեն միայն շնորհիվ պրոլետարական ունյուցիայի հաղթանակի:

Զարգացնելով մարքսիզմի գաղափարները իմպերիալիզմի դարաշրջանում, երբ ազգային և գաղութային հարցերը միջազգային առումով միաձուլվել էին ու վերածվել մի ընդհանուր ազգային-գաղութային հարցի, Վ. Ի. Լենինը մշակեց իր ամբողջական ուսմունքը այդ հարցի վերաբերյալ: Նա ցույց տվեց, որ իմպերիալիզմը, ստեղծելով միջազգային շուկա և ամուր տնտեսական կապեր տարբեր փրկրների միջև, ստեղծել է նաև պայմաններ միավորելու կապիտալիստական առաջավոր երկրների բանվոր դասակարգի ունյուցիոն պայքարը Արևելքի ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումների հետ:

Ռևոլյուցիոն պրակտիկան հաստատեց Վ. Ի. Լենինի ուսմունքը դործնականում, մանավանդ, Կրեմլում ծավալվեցին ժողովրդական շարժումները:

Ռուսական առաջին ունյուցիան, ինչպես նշել է Լենինը, արթնացրեց Ասիային իր խոր, դարավոր քնից: Իմպերիալիստական երկրների շահագործման ու կեղեքման առարկա դարձած, հարյուրավոր տարիներ նվաստացած, «քաղաքակրթված» Նվրոսայի և Ամերիկայի կողմից ստրկացված գաղութային ժողովուրդները XX դարի սկզբին բարձրացան իրենց ամբողջ հասակով: Սկսվեց ունյուցիոն և ազգային-ազատագրական շարժումների մի պատմա-

Քան ժամանակաշրջան: Ռուսաստանի աշխատավորակազմի օրինակով պայքարի ներքին իրանի, Քուրդիայի, Զինաստանի, Հընդկաստանի և այլ երկրների աշխատավորները:

Այնուհետև ուսուցիչները բռնկումների այդ առաջին շրջանին հաջորդեց համաշխարհային պատերազմը և Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլյուցիան, որը սկիզբ դրեց պատմական նոր դարաշրջանին:

Ահա այս բոլորը ի մի բերելով, Վ. Ի. Լենինը հիշյալ էպոխան կոչել է վիթխարի փլուզումների դարաշրջան և համարելով այն «միայն սկիզբը», նախատեսել է ավելի խոշոր և արմատական փոփոխություններ մարդկության պատմության մեջ: Մասսայական շարժումների այս բուռն զարգացման պրոցեսում, Լենինի կարծիքով, մեծագույն նշանակություն ունի Արևելքը, որի ժողովուրդների հանդեպ տարվող ճիշտ քաղաքականությունը նա համարում էր հույժ կարևոր քաղաքական հարց:

1921 թ. նոյեմբերին գրած իր նամակներից մեկում, քննադատելով Քուրդիստանում թույլ տված սխալները, Վ. Ի. Լենինը գրում է: «Մեր ամբողջ Weltpolitik*-ի համար շափազանց կարևոր է նվաճել տեղացիների մտահոսությունը: Եռակի ու քառակի անգամ նվաճել, ապացուցել, որ մենք իմպերիալիստներ չենք, որ մենք թե՛քում դեպի այդ կողմը չենք հանդուրժի:

Դա համաշխարհային հարց է, առանց շափազանցություն համաշխարհային:

Այստեղ պետք է լինել շափազանց խիստ: Այդ բանը կանդորադանա Հնդկաստանի վրա, Արևելքի վրա. այստեղ կատակել չի կարելի, այստեղ պետք է լինել 1000 անգամ զգույշ»¹:

Նման վերաբերմունք և անհրաժեշտ զգույնություն ազգային, զաղութային հարցում Լենինը ցուցաբերում էր միշտ և նույնը պահանջում ուրիշներից:

Մատնացույց անելով այս հանգամանքը, Ս. Մ. Կիրովը 1924 թ. ապրիլին ասել է. «Վլադիմիր Իլիչի գործունեության մեջ պետք է նշել նրա հետաքրքրությունը Արևելքի ճնշված ազգությունների նկատմամբ: Եվ ճնշված ազգությունների հարցում Իլիչը մեզ պակաս հայտնագործությունների չի տվել, քան մյուս բնագավառներում:

Եթե ուս մուծիկը Լենինին անվանում էր հայր, ապա դեղին, սև և բոլոր ռասաների մարդիկ ոչ պակաս իրավունքով նրան նույն-

* Միջազգային քաղաքականություն:

¹ Ленинский сборник, XXXVI, Госполитиздат, 1959, стр. 320—321.

պես հայր էին անվանում: Սոցիալիզմի համար մղվող համաշխարհային մասշտաբի պայքարում նա հաշվի էր առնում Արևելքի վիթխարի բանակը:

Մենք տեսնում ենք այն հսկայական շարժումը Արևելքի երկրներում, որտեղ կապիտալիզմը նոր է միայն զարգանում: Միայն հանճարեղ Իլլիը կարող էր կանխատեսել, որ Ֆրանկը կարող է դառնալ ռևոլյուցիոն: Դրանում է նրա հսկայական երախտիցը¹:

Արևելքի ժողովուրդներին քաջ հայտնի է մեծ լենինի անձնագոհ պայքարը իրենց ազատության համար և նրա հայրական խնամքը գաղութային ժողովուրդների կարիքների և պահանջների նկատմամբ: Եվ նրանք մեծ երախտագիտությամբ են հիշում Վ. Ի. Լենինին: Այդ մասին են պատմում Արևելքի երկրների այն գործիչները, որոնք եղել են լենինի մոտ, կամ զիմել են նրան որևէ խնդրով անձամբ, թե գրավոր:

Արտահայտելով ընդհանուր կարծիքը, ընկ. Խո-Շի-Մինը Վ. Ի. Լենինի մահվան օրերին գրած՝ «Լենինը և գաղութային ժողովուրդները» խորագրով հոդվածում նշում է, որ շնայած կապիտալիզմի պայմաններում ժառանգած տղիտությանը, և՛ Աննամի գյուղացուն և՛ Գազոմեյի որսորդին հասել էին շշուկները հեռավոր այն երկրի մասին, որի ժողովուրդը քշել էր իր ինքնակալներին ու շահագործողներին և իր ձեռքը վերցրել երկրի իշխանությունը:

«Լսել էին նրանք և այն,— շարժանակում է ընկ. Խո-Շի-Մինը,— որ այդ երկիրը կոչվում է Ռուսաստան և նրան ղեկավարում են շատ անվեհեր մարդիկ, իսկ նրանցից մեծեից անվեհերը Լենին է կոչվում: Դա արդեն բավական էր, որպեսզի առաջացներ խորը, խանդավառ հիացում այդ երկրի և նրա առաջնորդի հանդեպ...»: Հոդվածի վերջին տողերը հեղինակը նվիրում է մեծ լենինին: «Կենդանության ժամանակ նա մեր հայրն էր, ուսուցիչը, ընկերը, խորհրդատուն: Այժմ նա մեր ուղեցույց աստղն է, որը տանում է դեպի սոցիալական ռևոլյուցիան:

Լենինը ապրում է մեր մեջ, նա անմահ է»²:

Ժողովրդական հզոր շարժումները Արևելքում իրավամբ կապում են Ռուսական ռևոլյուցիայի, Լենինի անվան ու նրա գործունեության հետ, տեսնելով այդ կապը ազգային-գաղութային հարցի

¹ С. М. Киров, Избранные статьи и речи, Госполитгиздэт, М. 1957, стр. 155.

² «Великий Октябрь и народы Востока.» Изд. восточной литературы, 1957, стр. 68—69.

լենինյան ուսմունքի մեջ, առաջնորդի անձնական կապի, խորհուրդների ու ցուցումների մեջ, որոնք մշտապես տրվում էին Արևելքի կոմունիստներին և այլ քաղաքական գործիչներին:

Խոսելով հետհեղինման բրյան ռևոլյուցիոն վերելքի մասին Զինատանում, ընկ. Մաո Ցզե-դունը համարում է այն պատասխան՝ «համաշխարհային ռևոլյուցիայի կոչին, ուսական ռևոլյուցիայի կոչին, լենինի կոչին»¹:

Հետաքրքրական է նշել նաև, որ Վ. Ի. Լենինի մեծությամբ և ուսական ռևոլյուցիայի ազդեցության հետևանքով Արևելքում կատարված փոփոխությունների մասին խոսում են ոչ միայն կոմունիստները, բանվորական և գյուղացիական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, այլև կառավարություններ, բուրժուական պետական ու հասարակական գործիչներ:

Ի պատասխան Սովետական Ռուսաստանի կառավարության ազնիվ վերաբերմունքի (գործերի հեռացումը, ցարական Ռուսաստանի բոլոր արտոնություններից հրաժարվելը, պետությունների և մասնավորապես Իրանի հանդեպ իրավահավասարության սկզբունքի կիրառումը), Իրանական կառավարությունը ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին հղած իր ողջույն ուղերձում նշում է, որ Վ. Ի. Լենինը «Արևելքի ազատության դիտավոր ստեղծողն է»²:

Երբ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1917 թ. վերջին հրապարակված³ Ռուսաստանի և Արևելքի բոլոր աշխատավոր-մուսուլմաններին դիմումը հայտնի դարձավ, Հնդկաստանի մահմեդական ականավոր գործիչներից մեկը, բարձր գնահատելով այդ փաստաթուղթը, գրում է դրան նվիրված հատուկ հոդվածում.

«Ռուսաստանի հորիզոնի վրա ծագում է մարդկության աշատագրման առավոտը, և Ուլյանով-Լենինը հանդիսանում է մարդկության համար այդ երջանիկ օրվա լուսատու արեգակը»³:

Անցել են արդեն տասնյակ տարիներ, որոնց ընթացքում ազատության արշալույսը ծագել է շատ երկրների հորիզոնների վրա, բազմամթիվ ժողովուրդներ ստացել են իրենց անկախությունը շնորհիվ Սոցիալիստական լագերի առկայության: Բայց մինչև օրս էլ թե՛ հասարակ ժողովրդի և թե՛ տիրող դասակարգերի ներկայացուցիչները չեն մոռացել, որ Արևելքի ազատագրումը անքակտելիորեն կապված է մեծ Լենինի անվան հետ:

¹ Мао Цзэ-дун, Соч., т. 3 стр. 258, М. 1953.

² «Современный Восток», № 4, 1959, стр. 2.

³ «Великий Октябрь и народы Востока», стр. 18.

1959 թ. մարտի սկզբին, Ն. Ս. Խրուշչովի Աֆղանստան կատարած այցելության ժամանակ, Աֆղանստանի վարչապետ Մուհամմեդ Դաուդը ճառերից մեկում ընդգծեց, որ իր երկրի անկախությունը առաջինը «ճանաչվեց Սովետական կառավարության կողմից, որի գլուխն էր կանգնած, պետական մեծ գործիչ Լենինը»¹:

Եվ եթե քառասուն տարի առաջ շատերը աղոտ կերպով, շշուկի միջոցով էին լսել Լենինի անունը, ապա այսօր նրա անունն ու գործերը լայն ճանաչում են գտել Արևելքի բոլոր երկրներում: Նրա երկերը հրատարակվում են շատ արևելյան լեզուներով: Զինաստանում իրագործված է Վ. Ի. Լենինի երկերի 4-րդ հրատարակության 38 հատորների և առանձին աշխատությունների թարգմանությունը:

Վլադիմիր Լենինի հինգ տարվա ընթացքում հրատարակվել է Լենինի 73 աշխատություն՝ մոտ 350,000 օրինակ տպաքանակով: Կորեական ժողովրդա-դեմոկրատական ռեսպուբլիկայում հրատարակվել էին Լենինի ընտիր երկերը՝ 20 հատորով, իսկ վերջերս արդեն թարգմանվել և տպագրվել են նրա երկերի 4-րդ հրատարակության 29 հատորները:

Սիստեմատիկաբար լույս են տեսնում Լենինի առանձին կարևոր աշխատությունները Յապոնիայում, Հնդկաստանում, արաբական երկրներում, Հարավային Ամերիկայում և Աֆրիկական որոշ երկրներում:

Այսպիսով Վ. Ի. Լենինի ամենահաղթ գաղափարները գնալով ավելի լայն շահերով մուտք են գործում Արևելքի երկրները, օգնելով այնտեղ գեռես ծալվալով ազատագրական շարժումներին և տնտեսական ու քաղաքական անկախության ամրապնդման համար մղվող պայքարին:

Վ. Ի. Լենինի բացառիկ ուշադրությունը դեպի Արևելքի երկրները և նրանց ժողովուրդների պայքարը բացատրվում է այն շահադանց կարևոր դերով, որ նրանք բանվոր դասակարգի ղեկավարութայամբ խաղացել և խաղում են իմպերիալիզմի կործանման համար մղվող պայքարում:

Իրենց ազատագրման անհրաժեշտությունը հասկացած և պայքարի ելած զաղութային ժողովուրդները մեծ ուժ են ներկայացնում նախ՝ քանակով: Վ. Ի. Լենինը բազմիցս նշել է, որ վերջին հաշվով զաղութների և կիսազաղութների ազգաբնակչությունը կազմում է երկրագնդի ազգաբնակչության մեծագույն մասը: Նրա արթնացու-

¹ «Правда», 5 марта 1960.

մը, քաղաքական ակտիվության ուժեղացումը, միջազգային կյանքում նրա կշռի բարձրացումը, համաշխարհային կարևոր գործոն է դարձել իմպերիալիզմի դարաշրջանում:

Ելնելով այս բոլորից, Արևելքի ժողովուրդների Կոմունիստական կազմակերպությունների համառուսաստանյան II համագումարում 1919 թ. նոյեմբերի 22-ին արած իր ղեկուցման մեջ, Վ. Ի. Լենինը ընթացիկ մոմենտի ամենակարևոր հարցը համարում է Արևելքի ժողովուրդների վերաբերմունքը դեպի իմպերիալիզմը և ուսլյուցիոն շարժումը այդ ժողովուրդների մեջ¹:

Այսպիսով, այդ հարցը, որպես միջազգային քաղաքականության հիմնական հարցերից մեկը մշտապես եղել է Վ. Ի. Լենինի և Կոմունիստական պարտիայի ուշագրություն կենտրոնում:

Վ. Ի. Լենինին Արևելքի ժողովուրդներին վիճակը հետաքրքրել է նաև այն պատճառով, որ նրանք՝ անցյալում մարդկային քաղաքակրթությանը իրենց մատուցած պատմական ծառայություններով հայտնի ժողովուրդները, կարևոր դեր ունեն կատարելու համայն մարդկության ապագայի բախտորոշ գործերում:

Հիշյալ ղեկուցման մեջ, նշելով այս հանդամանքը, Լենինը ասում է.

Արևելքի արթնացման շրջանից հետո արդի ուսլյուցիայի մեջ մտանում է այն շրջանը, երբ Արևելքի բոլոր ժողովուրդները կմասնակցեն ամբողջ աշխարհի բախտի լուծմանը, որ միայն հարստացման օբյեկտ չլինեն: Արևելքի ժողովուրդներն արթնանում են այն բանի համար, որպեսզի պրակտիկորեն գործեն և որպեսզի ամեն մի ժողովուրդ վճռի ամբողջ մարդկության բախտի հարցը²:

Դեպի Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրները կատարած ուղևորության ընթացքում Ն. Ս. Խրուշչովը, իր ճառերից մեկում վերհիշելով Լենինի այս խոսքերը նշում է. «Վլադիմիր Իլիչ Լենինը իր խորաթափանց մտքով դեռ 1919 թվականին հստակորեն տեսնում էր, որ անխուսափելիորեն կգա ամբողջ աշխարհի բախտի լուծմանը Արևելքի բոլոր ժողովուրդների մասնակցության շրջանը, որ Արևելքի ժողովուրդներն արթնանում են այն բանի համար, որպեսզի պրակտիկորեն գործեն»³:

Նման գործելակերպի դրսևորումներից մեկն էլ մեր օրերում այն է, ասում է մեկ ուրիշ տեղ Ն. Ս. Խրուշչովը, որ նախկինում գաղութային կամ կիսագաղութային հանդիսացող երկրներից

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 174:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 180—187:

³ «Մովետական Հայաստան», 23 փետրվարի 1960:

շատերի բախտը արդեն որոշվում է ոչ թե մետրոպոլիաների մայրաքաղաքներում, այլ Ասիայի, Աֆրիկայի և Հարավային Ամերիկայի երկրների մայրաքաղաքներում:

Իմպերիալիստները անվերադարձ կերպով կորցրել են իրենց ազդեցությունը նախկին գաղութներից մեծ մասում:

Սակայն այս պրոցեսը նոր չէր սկսվել, Դեռևս մինչև համաշխարհային պատերազմը դրած իր մի շարք աշխատություններում Լենինը արձանագրել է ինքնուրույնության տենդենցի ծագումը և աստիճանական ուժեղացումը գաղութներում: Նրա կարծիքով Ռուսական 1905 թ. ռևոլյուցիային հետևող ժողովրդական շարժումների վերելքի առաջին էտապում արդեն, դեմոկրատական ուժերը Արևելքում այնքան էին առաջ տարել ազատագրական շարժումը, որ բաշխարհում ոչ մի ուժ Ասիայում հին ճորտատիրությունը չի վերականգնել, չի ջնջի աշխարհի երեսից ասիական և կիսասիական երկրների ժողովրդական մասսաների հերոսական դեմոկրատիզմը¹:

Վ. Ի. Լենինի ուշադրությունից չեն վրիպել նույնիսկ ամենախուլ, մակերեսի վրա շերևացող խլրտումներն անգամ: Հետագարձ հայացք ձգելով ազատագրական շարժումների անցած ուղու վրա, նա 1922 թ. նշում է, որ Արևելքի երկրներում ռևոլյուցիան քսան տարվա ընթացքում դարձել է մի անհաղթահարելի ուժ, ներգրավելով մինչև մեկ միլիարդ մարդ, որոնք ապրում են Ասիայում և Աֆրիկայում: Վերջինիս մասին Լենինը ակնարկում է, որ նա ևս սկսել է շարժվել և հիշեցնել՝ ոչ «պառլամենտական» միջոցներով, իր հավանությունը կոչվելու մարդ, այլ ոչ թե ստրուկ²:

Այս խոսքերը գրվելուց հետո անցել էր ընդամենը երեք տասնյակ տարի, որ Աֆրիկան շարժվեց և այնպես, որ ավելի քան երկու տասնյակ երկրներում գաղութատիրության միայն թեկոսները մնացին:

Եվրոպայի առաջավոր պրոլետարիատի պայքարը իշխանության համար և Ասիայի արթնացումը Լենինը համարում է XX դարի այն երկու խոշորագույն երևույթները, որոնք սկիզբ են դնում համաշխարհային պատմության նոր փուլին:

Արևելքի արթնացման այդ երկրների դեմոկրատական ուժերի ամրապնդման մեջ Վ. Ի. Լենինը տեսնում է շափազանց կարևոր նշանակություն ունեցող մի նոր ուժ, որը իր հերթին ազդեցություն

¹ Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 18, էջ 739:

² Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 33, էջ 414:

կուսնեան Եվրոպայի երկրների վրա, այնտեղի ուսուցիտն շարժում-
ների վրա:

«Պորտ-Արտուրի անկումը», «Ասիայի զարթոնքը», «Կարլ
Մարքսի ուսմունքի պատմական բախտը», «Հետամնաց Եվրոպան և
առաջավոր Ասիան» ու մի շարք այլ աշխատություններում կենտրո-
նացն է տալիս, որ իմպերիալիստական, գաղութատիրական Եվրո-
պան, որտեղ բուրժուազիան հանդես է գալիս արդեն որպես
հետադեմ ուժ, շատ հարցերում ավելի հետամնաց ու ունակցիտն է,
քան թե գաղութային Ասիան:

Ռուսաստանի պարտությունը ռուս-յապոնական պատերազ-
մում նա գնահատում է, որպես նաև այդ բանի ապացույց, որպես
մի անուղղելի հարված, որ հասցրեց «պրոգրեսիվ, առաջավոր
Ասիան», «հետամնաց և ունակցիտն Եվրոպային»:

Մինչև այդ արհամարհված, «վայրենի» համարված Արևելքը
նոր պայմաններում, իմպերիալիզմի աճող ճգնաժամի պայմաննե-
րում իր պատշաճ տեղն է գրավում պատմության մեջ: Նա երբեմն
Եվրոպային ու Ամերիկային ցույց է տալիս դեմոկրատական առաջ-
ընթացի ուղին, շատ խնդիրների դեմոկրատական լուծման ձևը,
ինչպես օրինակ, ազգային և ռասայական պրոբլեմների և այլն:

Հիմնավորելով այս բոլոր տվյալները, Վ. Ի. կենտրոն իրավամբ
դեմոկրատիայի ու սոցիալիզմի հաղթանակի բախտը կապում է
Արևելքի հետ:

«Պայքարի ելքը, վերջին հաշվով, կախված է նրանից, որ Ռու-
սաստանը, Հնդկաստանը, Չինաստանը և այլն կազմում են բնակ-
չության հսկայական մեծամասնությունը: Իսկ բնակչության հենց
այդ մեծամասնությունն է, որ վերջին տարիների ընթացքում արտա-
սովոր արագությամբ ներգրավվում է իր ազատագրման պայքարի
մեջ, այնպես որ այդ իմաստով կասկածի նշույլ անգամ չի կարող
լինել, թե ինչպիսի վերջնական լուծում կուսնեան համաշխարհային
պայքարը: Այդ իմաստով սոցիալիզմի վերջնական հաղթանակն
ապահովված է միանգամայն և անպայման»¹:

Անցած քառասուն տարիների ընթացքում կենտրոն այդ կանխա-
տեսումը իրագործվեց: Առանձնապես ակնառու դարձավ Արևելքի
դերը միջազգային հարցերում երկրորդ համաշխարհային պատե-
րազմից հետո:

Իրերի իրական վիճակը ՍՄԿՊ XX համագումարի հաշվետվու-
թյան մեջ արձանագրված է այսպես.

¹ Վ. Ի. կենտրոն, Երկր, հատ. 33, էջ 597:

«Հասել է համաշխարհային պատմության՝ Լենինի կանխագուշակած նոր ժամանակաշրջանը, երբ Արևելքի ժողովուրդները ազատիվ մասնակցություն են ունենում ամբողջ աշխարհի բախտի վճռմանը, դառնում միջազգային հարաբերությունների նոր հզոր գործոնը»¹:

Ազգային և դադութային հարցերի մեկնաբանումը Վ. Ի. Լենինը տվել է՝ ելնելով պրոլետարիատի դասակարգային շահերից, տվյալ պատմական ժամանակաշրջանից, իմպերիալիզմի աճող հակասությունների և սոցիալիստական ռևոլյուցիայի զարգացման ժամանակաշրջանի պայմաններից:

Ժամանակակից դադութային սիստեմը Լենինը համարում է իմպերիալիզմի արգասիքը: «Իմպերիալիզմը որպես կապիտալիզմի բարձրագույն ստադիա» և այլ աշխատությունների մեջ նա ցույց է տալիս, որ XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գաղութները դադարում են լոկ շուկաներ լինելուց և վեր են ածվում կապիտալիստերգրման վայրերի:

Արտադրական ուժերի արագ զարգացումը կապիտալիստական երկրներում հասցնում է այնպիսի վիճակի, երբ ազգային նեղ շրջանակները չեն կարողանում տեղավորել կապիտալը և տնտեսապես ամբաստանված, խոշոր պետությունները ձգտում են արտահանել այն:

Պայքարը գաղութների համար սրվում է, և նրանք ի վերջո բաժանվում են կապիտալիստական երկրների միջև: Անցյալ դարի վերջին այդ պրոցեսն արդեն ավարտվել էր, որի հետևանքով ասում է Լենինը, առանձին կարևորություն է ստանում պայքարը կիսասակային (Չինաստան, Իրան, Թուրքիա և այլն) երկրների համար:

Իմպերիալիստական պետություններին չի բավարարում գաղութային երկրների ենթարկումը լոկ տնտեսական տեսակետից: Նրանք ձգտում են ենթարկել այդ երկրները նաև քաղաքականապես:

«Բայց հասկանալի է, — գրում է Լենինը, — որ ֆինանսական կապիտալիստական ամենամեծ շահարմարությունները և ամենամեծ օգուտներ տալիս է այնպիսի հպատակեցումը, որը զուգորդված է հպատակվող երկրների և ժողովուրդների քաղաքական անկախության կորստի հետ»²:

¹ Ն. Ս. Խրուշչով, ՄՄԿԳ հենարտնական կոմիտեի հաշվետու զեկուցումը պարտիայի XX համագումարում, Հայաստան, 1956, էջ 30:

² Վ. Ի. Լենին, Ծրվեր, հատ. 23, էջ 244:

Նպատակը բոլոր դեպքերում մեկն է՝ ուժեղացնել շահագործումը: Կառուցվում են հումք մշակող գործարաններ ու ֆաբրիկաներ, բնական հարստությունները շահագործող արդյունաբերություն, երկաթուղագծեր, նավահանգիստներ, առաջ են գալիս նոր քաղաքներ, կազմակերպվում են առևտրական ընկերություններ, բանկեր և այլ անհրաժեշտ հիմնարկություններ: Դարերով կուտակված գաղութային քաղաքականություն վարելու փորձը հարստանում է նոր, ավելի նուրբ, բայց շահագործման ավելի բարձր ձևերով ու միջոցներով:

Նախքան առաջին համաշխարհային պատերազմը, մոտ քառասուն տարվա ընթացքում, վեց մեծ տերություններ՝ Անգլիան, Ռուսաստանը, Ֆրանսիան, Գերմանիան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները և Յապոնիան թալանում էին 25 միլիոն քառ. կմ. տարածությամբ գաղութներ, որտեղ ապրում էր 523 միլիոն մարդ: «Մեծ» պետությունների ամեն մի 4 բնակչին, նշում է Լենինը, բնկնում է՝ «ներանց» գաղութներում հնգակաճ բնակիչ: Տասնյակ և հարյուրավոր տարիներով շարունակվող շահագործումն ու կողոպուտը, որ կատարվում էր բնիկների քրտինքի և արյան զնով՝ Արևելյան երկրների զարգացումը պահում էր անասելի ցածր մակարդակի վրա: Նման դրությունը, սակայն, հնարավորություն էր ընձեռում գաղութատեր երկրներին կուտակել խոշոր հարստություններ, ապահովելով տնտեսության զարգացման բարձր տեմպեր և բարեկեցիկ կյանք իրենց երկրների քաղաքացիների համար: Հարստահարման այս մեթոդը, այսինքն գաղութային սխտեմի առկայությունը Լենինը համարում է «կապիտալիզմի անկման արհեստական կասեցման» աղբյուրներից մեկը¹:

Այսպիսի արհեստական, բայց շահագնաց ուժեղ պատվարը և իրենց գոյության կարևոր գործոնը պահպանելու համար գաղութարարները օգտագործում են ամեն մի միջոց, ըստ հնարավորին օրինականացնելով դրանք: Այդ միջոցների մասին Լենինը ասում է. «...որ, բացի ուղղակի պետական իրավական կախումից, գաղութային կախումը ենթադրում է ֆինանսական և տնտեսական կախման մի ամբողջ շարք հարաբերություններ, ենթադրում է մի ամբողջ շարք պատերազմներ, որոնք պատերազմ չէին համարվում, որովհետև հաճախ հանգում էին սպանդի, զորքերի, հիլրոպական և ամերիկյան իմպերիալիստական զորքերը, զինված բնաշնչման ամենակատարելագործված զինքերով, կոտորում էին գաղութային երկրների անզեն ու անպաշտպան բնակիչներին»²:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 21, էջ 384:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, էջ 461:

³ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 239:

Այդպես էին վարվում անգլիացի գաղութարարները Հնդկաստանում, Աֆրիկայում և այլ գաղութներում: Օգտվելով այդ «իրավունքից», ռուսական և անգլիական զորքերը խեղդեցին ռուսացիոն շարժումը Իրանում, Նույնը կատարում էին ֆրանսիացիները Աֆրիկայում և Հնդկաչինում, հուլանդացիները՝ Ինդոնեզիայում ու այսպես տասնյակ տարիներ:

Լենինը նշում է, որ մետրոպոլիտանների ներսում կիրառվող դեմոկրատական որոշ տրադիցիաներ, ոչ մի բանով չեն փոխում այդ երկրների գաղութային քաղաքականությունը: Նա գրում է այն մասին, որ ամերիկական «դեմոկրատիան», այսինքն դեմոկրատական կապիտալիստները անամոթաբար թալանել ու թալանում են Ֆիլիպինները և Մեքսիկան, իսկ Ցապոնիան կռվում է Միացյալ Նահանգների հետ, որպեսզի շարունակի թալանել Կորեան, «որին նա կողոպտում է չլսված զաղանությամբ, միացնելով տեխնիկայի և դուռ ասիական խոշտանգումների բոլոր նորագույն գյուտերը»¹:

Հարյուրամյակներ շարունակվող այս խայտառակ ու արյունոտ գաղութային քաղաքականությունը թողել է իր խոր հետքերը այն երկրներում, որոնց մենք անվանում ենք տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներ:

Ըստ ամերիկյան մամուլի տվյալների, վերջիններիս մեկ շնչին ընկնում է 10—20 անգամ պակաս գյուղատնտեսական մթերքներ, 11 անգամ պակաս գործվածքեղեն, 16 անգամ պակաս հագուստեղեն և կոշիկ, քան կապիտալիստական երկրներում:

Մեկ շնչին ընկած տարեկան միջին եկամուտը, ըստ ՄԱԿ-ի տվյալների, 1958 թ. կազմում էր՝

Միացյալ Նահանգներում՝ 1453 դոլլար

Անգլիայում 773 »

Հնդկաստանում 57 »

Ֆիլիպիններում 44 »

Ինդոնեզիայում 25 »

Աֆրիկայի երկրներում 8—16 » և այլն:

Ամերիկյան «Քեմիկլ Ուիկ» մամսագրի տվյալներով, գաղութների և մետրոպոլիտանների միջև եղած այսպիսի տարբերության հետագա զարգացումը կանխելու և ճեղքվածքը փակելու համար անհրաժեշտ է հետամնաց երկրներին հատկացնել տարեկան քառասուն միլիարդ դոլլար: Առայժմ նրանք ստանում են տարեկան միայն 15 միլիարդ դոլլար:

Հիշյալ բոլոր տվյալները ասում են այն մասին, որ այդ երկրը-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 31, էջ 258:

ներում ժողովրդի կենսամակարդակը շափազանց ցածր է: Բանվորի աշխատավարձի տարբերությունը, համեմատած կապիտալիստական երկրների բանվորի հետ, ցածր է տասնյակ անգամներ, իսկ Աֆրիկայի բանվորինը՝ 50, նույնիսկ հարյուր անգամ: Արևելքի երկրների բարբեր հողը չի բավարարում գյուղացու մինիմալ պահանջները, որովհետև ֆեոդալական հարաբերությունները ու այստեղից բխող պարտականությունները մի կողմից, իմպերիալիստների քաղաքականության հետևանքով հողի մշակման նախապատմական կուլտուրան մյուսից, հնարավորություն չեն տալիս նրան ստեղծելու իր և ընտանիքի համար տանելի վիճակ:

Ցույց տալու համար այդ ժողովուրդների ծայր աստիճանի աղքատությունը, բերենք մի փաստ միայն: Բելգիայի Վինամակալությունն տակ գտնվող աֆրիկական Ռուանդա-Ուտունդի տերիտորիայի 794 ուսումնասիրված ընտանիքներում եղել են ընդամենը՝ 28 մահճակալ, 29 սեղան, 9 կոստյում, 91 շավվար, 190 զույգ կոշիկ¹:

Այս անելանելի դրությունն և քաղաքական իրավազուրկ պայմանների դեմ գաղութային ժողովուրդների պայքարը դառնում էր հետզհետե ավելի լայն ու վազմակերպված:

Կապիտալիզմի զարգացումը Արևելքի երկրներում ուժեղացրեց շահագործումը, միաժամանակ ստեղծեց և կոփեց նոր, երիտասարդ դասակարգերին՝ բուրժուազիային ու պրոլետարիատին, որոնք կանգնեցին ծավալվող ազգային-ազատագրական շարժման գլուխ: Որոշ երկրներում սկսվեց ազգերի ձևավորման պրոցեսը, որի հետևանքով շարժման նպատակը դարձավ ավելի որոշակի, անկասխության համար պայքարի անհրաժեշտությունը՝ ավելի հասկանալի:

Ձևով ազգային այս շարժումները միավորվելով կազմեցին հակաիմպերիալիստական պայքարի մի հզոր ճակատ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը ստիպեց իմպերիալիստական երկրներին գաղութներից արտահանել մեծ քանակությամբ զանազան ապրանքներ և գյուղատնտեսական մթերքներ: Պատերազմը ստիպեց նաև ռազմապային ժողովուրդների ամբողջ գնդեր Եվրոպայի իմպերիալիստների պայքարի մեջ քաշել: Իմպերիալիստական պատերազմն Արևելքն էլ արթնացրեց, նրա ժողովուրդներին միջազգային քաղաքականության մեջ քաշեց²:

Գաղութային ժողովուրդների քաղաքական ակտիվությունը միանգամայն համապատասխանում էր ժամանակի պահանջներին:

¹ «Коммунист», № 4, 1960, стр. 91.

² Վ. Ի. Լեոնով, *Ծրկեր*, հատ. 30, էջ 166:

Այն դարձավ միջազգային ռևոլյուցիոն շարժման կարևոր և անբաժանելի մասը:

1908 թ. դրված՝ «Դյուրավառ նյութը համաշխարհային քաղաքականութիւն մեջ» հանրահայտ հոդվածում Վ. Ի. Լենինը, անալիզի ենթարկելով ազգային-ազատագրական շարժումները Ասիայի մի շարք երկրներում, ցույց է տալիս, թե ինչպես զաղութային երկրների հանդեպ իմպերիալիստների վարած քաղաքականութիւնն հետևանքով լցվել է Արևելքի ժողովուրդների համբերութիւնն բաժակը՝ Չինաստանում ու Հնդկաստանում, Իրանում և ասիական այլ երկրներում: Այս իսկ պատճառով մասսայական քաղաքական պայքարը, օրինակ, Հնդկաստանում հասցրել է այն բանին, որ այնտեղ «անզու-ոտական կարգերի» երզը երզված կարելի է համարել: Գաղութականները կամովին, իհարկե, շեն հրաժարվի և կզիմեն ղենքի, խեղդելու համար ասիական դեմոկրատիան: Սակայն վերջինիս կոխը իմպերիալիստական ուժերի դեմ ավելի ու ավելի կկոփի պրոլետարիատին:

Ենթոպական գիտակից բանվորն արդեն ասիական ընկերներ ունի, և այդ ընկերների թիվը կաճի ոչ թե օրերով, այլ ժամերով¹:

Իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարի զարգացման տրամաբանութիւնը այնպիսին է, որ հետզհետե ավելի կազմակերպված է դառնում թե զաղութային ժողովուրդների, թե կապիտալիստական երկրների բանվորական մասսաների շարժումը:

Ենթամբողջ միջազգային սոցիալիզմի այդ առաջընթաց քայլը,— շարունակում է Լենինը,— Ասիայում ռևոլյուցիոն-դեմոկրատական պայքարի սրման հետ միաժամանակ, ռուսական ռևոլյուցիան դնում է առանձնահատուկ և հատկապես դժվարին պայմանների մեջ: Ռուսական ռևոլյուցիան միջազգային մեծ դաշնակից ունի և՛ Եվրոպայում, և՛ Ասիայում, սակայն դրա հետ միասին և հենց դրա հետևանքով նա ունի ոչ միայն ազգային, ոչ միայն ռուսաստանյան, այլ նաև միջազգային թշնամի²:

Իմպերիալիզմի դեմ բարձրացած պրոլետարիատի և նրա դաշնակիցները հանդիսացող զաղութային ժողովուրդների պայքարի միջազգային բնույթը, նշում է Լենինը, ունի նաև ազգային նշանակութիւն ամեն մի երկրի բուրժուազիայի համար, քանի որ նա մահացու կերպով վախենում է դեմոկրատիզմի լայնացումից դեռ իր սեփական տանը: Իսկ կոմունիստները և գիտակից պրոլետարիատը չպետք է նեղացնեն պայքարի ճակատը: Ազգային շահերը նրանք

¹ Վ. Ի. Լենին, *Ծրվեր, հատ. 15, էջ 219*:

² Վ. Ի. Լենին, *Ծրվեր, հատ. 15, էջ 223*:

պետք է տանեն հետին պլանի վրա, առաջնահերթ դարձնելով միջազգային պրոլետարիատի ինտերնացիոնալ շահերը ու դասակարգային պահանջները: Ելնելով սրանից, Լենինը կոչ է անում լարել բոլոր ջանքերը «որպեսզի մերձենանք և միաձուլվենք մոնղոլների, պարսիկների, հնդիկների, Եգիպտացիների հետ, մենք մեր պարտքը և մեր շահն ենք համարում անել այդ, որովհետև այլապես սոցիալիզմը եվրոպայում ա ն կ ա յ ու ն կ լինի: Մենք կաշխատենք դրանով մեզնից ավելի հետամնաց ու ճնշված ժողովուրդներին ցույց տալ «անշահախնդիր կուլտուրական օգնություն», լինական սոցիալ-դեմոկրատների հիանալի արտահայտությունը, այսինքն նրանց օգնել՝ անցնելու մերենաներ գործադրելուն, աշխատանքը հեշտացնելուն, անցնելու դեմոկրատիային, սոցիալիզմին»¹:

Առաջնորդի այս ծրագրային պահանջը, ուներ և դեռ կունենա կարևոր նշանակություն իմպերիալիզմի վերջնական ջախջախման համար, կոմունիստական և բանվորական պարտիսանների գործունեության համար: Ռևոլյուցիայի ստրատեգիա, մշակելով ուևոլյուցիայի հիմնական ուժերի, նրա ավանգարդի՝ պրոլետարիատի և դաշնակիցների՝ գյուղացիության և զաղուժային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների ճիշտ համագործակցելու պլանը, ցույց է տալիս, որ սոցիալիզմի հաղթանակը հնարավոր է այդ ուժերի ճիշտ դասավորման և ներգաշնակորեն գործելու ղեկըրում:

«...Սոցիալիստական ուևոլյուցիան, — ասում էր նա, — միայն և գլխավորապես ուևոլյուցիոն պրոլետարների պայքարը չի լինի ամեն մի երկրում իր բուրժուազիայի դեմ, — ոչ, նա իմպերիալիզմի կողմից ճնշված բոլոր զաղուժների և երկրների, բոլոր կախյալ երկրների պայքարը կլինի միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»²:

Վ. Ի. Լենինը ամենամեծ լրջությամբ ու էներգիայով զբաղվել է Արևելքի պրոլետներով նաև Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Ռևոլյուցիայի հաղթանակից հետո: Չնայած իր գերծանրաբեռնվածությանը և առողջական վատ վիճակին՝ Կոմունիստական պարտիայի աշխատանքները ղեկավարելու և երիտասարդ Սովետական Ռեսպուբլիկայի պետական գործերը վարելու հետ միասին, նա մեծ սիրով ու ուշադրությամբ հետևում էր ղեկաբերի զարգացման ընթացքին Արևելքում: Անհրաժեշտության ղեկըրում կամ անձամբ, եթե հնարավոր էր, կամ զրավոր ձևով միջամտում էր, խորհուրդներ և ցուցումներ էր տալիս: Նա ելույթներ էր ունենում Կոմինտեր-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 23, էջ 77:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 185:

նի կոնգրեսներում, արևելյան երկրների կոմունիստների կոնֆերենցիաներում, զանազան համաժողովներում: Վերջապես, անձամբ ծանոթ էր Արևելքի շատ գործիչների հետ և միշտ ժամանակ էր գտնում նրանց լսելու, պահանջելով մանրամասն տեղեկություններ իրերի վիճակի մասին Արևելքում:

Նրան հատկապես հետաքրքրում էր, թե ինչ արձագանք է դրսևում Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի հաղթանակը Արևելքի երկրներում:

Ռևոլյուցիայի հաղթանակի անմիջական նախօրյակին, 1917 թ. մայիսին, Լենինը համոզված դրում էր, «Ոչ մի կասկածի ենթակա չէ այն, որ պրոլետարիատի հաղթանակը Ռուսաստանում արտակարգ բարենպաստ պայմաններ կտար ռևոլյուցիայի զարգացման համար և՛ Ասիայում և՛ Եվրոպայում»:

Վ. Ի. Լենինը տարբերում էր Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի միջազգային նշանակության երկու կողմերը՝ լայն իմաստով, այսինքն ռևոլյուցիայի ազդեցությունը պատմության զարգացման ընթացքի, միջազգային ռևոլյուցիոն շարժումների վրա ընդհանրապես, և նեղ իմաստով՝ երբ անհրաժեշտորեն մեր ռևոլյուցիայի որոշ դժեք, որոշ հիմնական օրինաչափություններ կկրկնվեն մյուս բոլոր երկրներում:

Չափազանց կարևոր համարելով ռևոլյուցիոն պայքարի փորձի անմիջական նշանակությունը, Լենինը ասում էր, որ Կարմիր Բանակի հաղթանակը քաղաքացիական պատերազմների ժամանակաշրջանում «Արևելքի ժողովուրդներին ցույց կտա, որ ինչքան էլ թույլ են այդ ժողովուրդները, ինչքան էլ անհաղթելի է թվում Եվրոպական ճնշողների հզորությունը, որոնք պայքարում կիրառում են տխունիկայի և ռազմական արվեստի բոլոր հրաշքները, այնուամենայնիվ ճնշված ժողովուրդների կողմից մղվող ռևոլյուցիոն պատերազմը, և թե այդ պատերազմն իսկապես կկարողանա արթնացնել միլիոնավոր աշխատավորներին և շահագործվողներին, իր մեջ այնպիսի հնարավորություններ, այնպիսի հրաշքներ է թաքցնում, որ Արևելքի ժողովուրդների ազատագրությունը գործնականորեն այժմ լիովին իրագործելի է ոչ միայն միջազգային ռևոլյուցիայի հեռանկարների տեսակետից, այլև Ասիայում, Սիբիրում կատարած անմիջական ռազմական փորձի տեսակետից, փորձ, որը կատարված է իմպերիալիզմի բոլոր հզոր երկրների ռազմական արշավանքին ենթարկված Սովետական ռեսպուբլիկայի կողմից»:

Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի մեծ ազդեցությունը, նրա փորձի

1 Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 24, էջ 492—493:

2 Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 30, էջ 177—178:

ընդօրինակումը դարձավ օրինաչափ երևույթ ազգային-ազատագրական, ռևոլյուցիոն, ժողովրդական բոլոր շարժումների համար։ Սոցիալիստական կարգերի հաղթանակը ժողովրդական-դեմոկրատիայի երկրներում, և մասնավորապես, Չինաստանում, Վյետնամում, Կորեական ժողովրդա-դեմոկրատական ռեսպուբլիկայում ցույց տվեցին լենինյան դոկտրինի ճշմարտությունը։

Սակայն ռևոլյուցիայի փորձը և ազգային հարցի լուծումը ՍՍՍՐ-ում ընդօրինակեցին և մի շարք ուրիշ արևելյան երկրներ՝ իրենց ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում։ Ազգային անկախության և ժողովուրդների ու պետությունների իրավահավասարության պահանջը դարձավ միջազգային քաղաքականության կարևոր գործոններից մեկը։

Նշելով Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի ազդեցությունը Արևելքի ժողովուրդների ազատագրական պայքարի վրա, Ինդոնեզիայի պրեզիդենտ Սուկառնոն գրում է. «Այդ պայքարը դարձավ ավելի կազմակերպված, նրա նպատակը դարձավ ավելի պարզ, անդիշող, այսինքն՝ անկախություն և այն էլ անմիջապես»¹։

Վ. Ի. Լենինը, խոսելով մեր ռևոլյուցիայի միջազգային նշանակության մասին, գտնում էր նաև, որ Սովետների ռեսպուբլիկան պետք է ունենա շափազանց ակտիվ դեր Արևելքի ժողովուրդների պայքարում իրենց ազատության և իմպերիալիզմի դեմ մղած պայքարում։

«Այժմ մեր Սովետական ռեսպուբլիկան,— ասում էր նա,— պետք է Արևելքի բոլոր արթնացող ժողովուրդներին իր շուրջը համախմբի, որպեսզի նրանց հետ միասին պայքար մղի միջազգային իմպերիալիզմի դեմ»²։

Արդեն 1919—1922 թթ. բարձրացավ հակաիմպերիալիստական շարժումների հսկա ալիք։ Ռևոլյուցիոն պայքարը ընդգրկեց Չինաստանը, Կորեան, Հնդկաստանը, արաբական մի շարք երկրներ, Յապոնիան։ Պայքարի ելան կապիտալիստական երկրների բանվորներն ու գյուղացիները։ Այս պայմաններում կապիտալիստական, նույն թվում նաև ասիական մի շարք երկրներում ստեղծվեցին կոմունիստական պարտիաներ։

Մյուս կողմից, շնայած Սովետական ռեսպուբլիկայի համար անասելի դժվարին պայմաններին, շնորհիվ Վ. Ի. Լենինի ջանքերի, այդ տարիներին փոխադարձ օգտավետ պայմանագրեր կնքվեցին հարևան Աֆղանստանի, Իրանի և Թուրքիայի հետ։ Գործնականում

¹ «Правда», 11 октября, 1956.

² Վ. Ի. Լենին, Ծրվեր, հտտ. 30, էջ 188:

ցույց տրվեց, որ այսուհետև սկսվել է պետությունների միջև նոր լիիրավ և հավասար փոխհարաբերությունների դարաշրջան: Առաջին քայլերին հետևեցին ուրիշները: 1924 թ. կնքվեց պայմանագիր Չինաստանի հետ:

Օր-օրի ուժեղանում էր Սովետների սոսակուրիկայի ազդեցությունը Արևելքի վրա: Մասսայական կազմակերպություններ, բանվորական կոլեկտիվներ, գյուղացիական համայնքներ դիմում էին Լենինին և Սովետական կառավարությանը, խնդրելով միջամտել, խորհուրդ տալ, թե ինչպես կարելի է և պետք է ուղղել իրերի վիճակը իրենց մոտ:

1920 թ. մայիսին Սովետական կառավարությանը ուղղած իրենց դիմումի մեջ շինական բանվորները գրում էին «... Մենք հույսներս դնում ենք ձեզ վրա, եղբայրներ, մեզնից առաջ ոտքի ելած: Մենք հույս ունենք, որ դուք ցույց կտաք մեզ, այնպես ինչպես հնդկական, լապոնական, կորեական, աննամական բանվորներին՝ շափազանց մեծ օգնություն: Մենք գիտակցում ենք, որ մենք բանվորներս, որ շափազանց խեղճ ենք գիտելիքներով և կապիտալիստական դասակարգերի ու կառավարության դարձահոտության հրապուրի պայմաններում գտնվելով, ավելի ևս հույսներս դնում ենք ձեր ղեկավարության վրա...»¹

Սովետական երկրի օգնությունը, ըստ Լենինի պետք է ունենար երկու ուղղություն: Նախ՝ ամեն կերպ պաշտպանել Արևելքի ժողովուրդների շահերը միջազգային բոլոր կազմակերպություններում, կոնգրեսներում, կոնֆերանսներում և այլն: Մյուս կողմից նրանց օգնություն ցույց տալ տնտեսական, քաղաքական, գիտական, կուլտուրական և այլ ասպարեզներում:

Այս տեսակետից շափազանց հետաքրքիր են Լենինի նշումները Գ. Վ. Չիչերինի 1922 թ. մարտին գրած նամակում, որի մեջ վերջինս մի շարք առաջարկություններ է անում Սովետական Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության հարցերի վերաբերյալ:

Խոսելով եվրոպական երկրների Արևելյան ժողովուրդների նկատմամբ վարած քաղաքականության մասին, Չիչերինը քննադատում է այդ քաղաքականությունը և գրում.

«Մեր միջազգային սխեմայի նորությունը պետք է կախնա նրանում, որ նեգրական, ինչպես և մյուս

1) ճիշտ է:

զաղութային ժողովուրդները, մասնակցեն հավասարապես եվրոպական ժողովուրդների հետ միասին կոնֆերանս-

¹ «Коммунист», № 3, 1960, стр. 11.

Ներում ու կոմիտեաներում և իրավունք ունենան չթուլատրել միջա-
մրտութուն իրենց ներքին կյանքում¹։

Զիշերինի նամակում շափազանց հատկանշական է սպանազի-
նությունների ընդհանուր կրճատման և միջազգային տնտեսության
վերականգնման ծրագիրը, որը նա համարում է ընդհանուր և կա-
մավոր գործ։ Լենինը միանգամայն համամիտ է նրա հետ այս հար-
ցերում։ Հետաքրքրական է Լենինի ընդգծած հետևյալ միտքը.
«Թուլներին պետք է ցույց տրվի օգնություն»²։

Վ. Ի. Լենինի ընդգծումներն ու նշումները ցույց են տալիս նրա
վերաբերմունքը այս սկզբունքային շափազանց կարևոր հարցերում,
և ինչպես նա գրում է իր պատասխան նամակում, որպես ծրագիր
Զիշերինի առաջարկները «շարադրված են շատ լավ», իսկ կետերը
(որոնք լուսանցքներում նշել էր ինքը Լենինը) «հիանալի են»³։

Այնուհետև Լենինի ղեկավարութայամբ և նրանից հետո կոմու-
նիստական պարտիայի անշեղ քաղաքականության շնորհիվ, Սովե-
տական Միությունը դարձավ Արևելքի ժողովուրդների պաշտպանը
և բարեկամը բոլոր միջազգային գործերում։

1922 թ. հետո, երբ Լենինի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Սո-
վետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկաների Միությունը, որպես
հավասար և լիիրավ պետությունների կամավոր միություն, այդ
ակտը հանդիսացավ ազգային քաղաքականության լենինյան ծրա-
գրի իրականացումը կյանքում և ունեցավ խոշոր միջազգային նշա-
նակություն։ Սովետական երկիրը դարձավ ավետյաց երկիր, բազ-
մալի մի վայր, որի ձգտական ուժը հետզհետե ավելանում էր,
ներքին հաջողություններին ղուզընթաց։ Նրա հաջողությունների
վրա զարմանում էին բոլորը՝ լինե՞ր դա առաջավոր կապիտալիս-
տական, թե՛ արևելյան երկրների ներկայացուցիչ, պետական գոր-
ծիչ, գիտնական կամ աշխատավոր։ Հատկապես մեծ էր Սովետա-
կան Միության հմայքը արևելյան ժողովուրդների համար։

Հնդկական մեծ գրող Ռաբինդրանատ Տագորը, որը 1930 թ.
այցելեց մեր երկիրը, իր նամակներում գրում էր, որ ընդամենը մի
քանի տարի առաջ համարյա նույն մակարդակի վրա էին գտնվում
Ռուսաստանը և Հնդկաստանը, «սակայն այս կարճ ժամանակվա
ընթացքում նրանց մոտ կայծակնային արագությամբ փոփոխու-

¹ Ленинский сборник, XXXVI, стр. 451.

² Նույն տեղը, էջ 453։

³ Նույն տեղը, էջ 454—455։

թյուններ են կատարվում, իսկ մենք խրվել ենք անզգայության
ճահճի մեջ¹: Որպես հետևություն իր մտքերի, նա խոսում է սո-
վետական փորձի փոխանցման անհրաժեշտության մասին:

«Մեր օրերում,— շարունակում է Տագորը.— ուսական ռե-
վոլյուցիայի լողունգները, դարձան ամբողջ աշխարհի լողունգները:
Այժմ երկրի վրա կա միայն մի ժողովուրդ, որը մտածում է ոչ թե
միայն իր ազգի, այլ բոլոր մարդկանց շահերի մասին»²:

Նա այնուհետև կոչ է անում իր հայրենակիցներին սովորելու
համար գնալ Սովետական Միություն: Նման մտքեր մենք կարող
ենք գտնել Արևելքի այնպիսի ականավոր գործիչների մոտ, ինչպես
Ջ. Ներուն, Սուկառնոն, Կասեմը և շատ ու շատ ուրիշներ: Իսկ Կո-
մունիստական պարտիաները այդ երկրներում տանում են լայն
մասսայական աշխատանք՝ բացատրելու համար այն հսկայական
նշանակությունը, որ ունի սովետական օրինակը իրենց երկրներում
նոր կյանք ստեղծելու գործում:

Սովետական իրականությունը, իր հերթին տալիս է նորանոր
փաստեր լենինյան ազգային քաղաքականության կիրառման աս-
պարեզում: ՄՄԿՊ XXI արտակարգ համագումարը արձանագրեց, որ
ամբողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքը 1958 թ.
աճել է 1913 թ. համեմատությամբ՝ Ուղրեկատանում 17 անգամ,
Ղազախստանում՝ 44, Ադրբեյջանում՝ 14, Կիրգիզիայում՝ 50, Տա-
ջիկստանում՝ 31, Թուրքմենիայում՝ 20 անգամ³ և այլն:

Ղազախստանում 1958 թ. արտադրված էլեկտրաէներգիայի՝
մեկ մարդուն հասնող չափը հավասար էր 920 կիլովատ ժամի: Այդ
նույն տարում Յապոնիայում արտադրվել է մեկ մարդուն ընկնող
նորմայի չափով 877, Թուրքիայում 1956 թ. 60, Իրանում՝ 1957 թ.
57 կ. վ. ժամ և այլն:

Ղազախստանում տասը հազար մարդուն ընկնում է 13
բժիշկ, իսկ Թուրքիայում ընդամենը 3:

Այս փոփոխությունները և տարբերությունները քաջ հայտնի են
համայն աշխարհին: Նրանք ուրախացնում են մեր բարեկամներին
և անհանգստություն են պատճառում կապիտալիստական աշ-
խարհի տիրող շրջաններին:

Մեր երկրում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Ա. Հարրիմանը 1959 թ.
Սովետական Միությունում կատարած իր շրջագայությունից հետո

¹ P. Tagor, Письма о России, М., 1956. стр. 11.

² Նույն տեղում, էջ 18:

³ Внеочередной XXI съезд КПСС. Стенографический отчет, т. I, 1959, стр. 389.

հրատարակեց «Ենադադությո՞ւն Ռուսաստանի հետ» խորագրով գիրքը՝

Հեղինակի կարծիքով «առավել տաճնապալի ասպեկտը» միջինասիական ռեսպուբլիկաների այդպիսի զարգացման «աղքատ գյուղական համայնքից, մի սերնդի կյանքի կարճ ժամանակամիջոցի ընթացքում՝ հանդիսանում է այն լազրեցութունը, որ նա (զարգացումը— Ն. Ի.) կարող է ունենալ թույլ զարգացած երկրների ժողովուրդների վրա»:

Ամեն տարի, — գրում է Հարրիմանը, — Տաշքենդի միջազգային հսկայական օդանավակայանի վրայով գալիս են հազարավոր այցելուներ Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներից: Նրանց տանում են հսկայական օրինակելի կուլեկտիվ ֆերմաներ, ցույց տալիս նրանց մալարիայից ազատված գյուղեր, խոշոր ֆարերիկաներ, որոնք արտադրում են ամեն ինչ, սկսած կոշիկից մինչև խոշոր գյուղատնտեսական մեքենաներ, շխոսելով արդեն դպրոցների, համալսարանների, հիվանդանոցների և օպերային թատրոնների մասին: Այդ նվաճումները հանդիսանում են համոզիչ զինք Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրների կոմպարտիաների համար, որոնք այս բոլորը մատնացույց են անում նրանց, ովքեր այրվում են անհամբերությամբ զարգացնելու իրենց սեփական երկրները»:

Սովետական փորձի միջազգային նշանակության մասին ավելի լավ շեռ ասի:

Վ. Ի. Լենինի կանխատեսությունը Սովետների միջազգային նշանակության մասին, նրանց օրինակի գործուն ուժի վերաբերյալ իրականանում է լավագույն կերպով:

Այն համապատասխանում է պարտիայի XIV համագումարի բանաձևի հայտնի դրույթին, որտեղ նշված է, որ տնտեսական շինարարության լայն թափը, սոցիալիզմի հաշտությունները ցույց են տալիս, որ Սովետական Միությունը «իր տնտեսական աճման շնորհիվ, ընդունակ է ծառայել որպես հզոր միջոց ռեկոնստրուկցիայի և զարգացմանի համար»:

Սոցիալիզմի հաղթանակը մեր երկրում, ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքը և իմպերիալիզմի հակասությունների հետագա խորացումն ու զարգացումը սրեցին փոխհարաբե-

¹ «Правда», 4 января 1960.

² ՄՄԿԳ համագումարների, կոնֆերենցիաների և հենակամի պլենումների բանաձևերում ու սրբույթներում, Հայպետհրատ, Երևան, 1955, էջ 246:

բությունները գաղութներէ և կապիտալիստական երկրներէ միջև:
1925—1927 թթ. Զինաստանում ծավալված ռևոլյուցիոն խո-
շոր շարժումը նոր խթան հանդիսացավ ազգային-ազատագրական
պայքարի համար: Զինաստանի օրինակին հետևեցին Ինդոնեզիա-
յի, Հնդկաստանի, Հնդկաստանի, արաբական մի շարք երկրների ժո-
ղովուրդները:

Կրկին անգամ հաստատվեց Վ. Ի. Լենինի այն դրույթը, որ
իմպերիալիզմի ժամանակաշրջանը անհրաժեշտորեն պետք է
առաջ բերի ու սնի ազգային ճնշման ու բուրժուազիայի դեմ պրո-
լետարիատի կողմից մղվող պայքարի քաղաքականություն, ուստի
և պետք է առաջ բերի «նախ՝ ազգային ռևոլյուցիոն ապստամբու-
թյունների ու պատերազմների, երկրորդ՝ պրոլետարիատի կողմից
ընդդեմ բուրժուազիայի մղվող պատերազմների ու ապստամբու-
թյունների, երրորդ՝ ռևոլյուցիոն երկու տեսակի պատերազմների
միավորման և այլն և՛ հնարավորության և՛ անխուսափելիու-
թյան»¹:

Յաշիզմի ջախջախումը և Սովետական Միության ու դեմո-
կրատական ուժերի հաղթանակը երկրորդ համաշխարհային պա-
տերազմում հիշյալ հնարավորությունները դարձրին իրականու-
թյուն:

Ժողովրդա-դեմոկրատական կարգերի հաղթանակը Արևմուտքի
և Արևելքի մի շարք երկրներում և համաշխարհային սոցիալիս-
տական լագերի ստեղծումը խորացրեց գաղութային սիստեմի
ճզնաժամը, որ սկսվել էր Հոկտեմբերյան Ռևոլյուցիայի հաղթա-
նակից հետո: Այն ժամանակ ճզնաժամի էությունը, ինչպես նշել էր
Լենինը, կայանում էր Ազգերի լիգայի մանդատային սիստեմի,
գաղութային երկրներում ռեֆորմներ անցկացնելու փորձերի և այդ
երկրներում (Եգիպտոս, Իրաք, Սիրիա, Լիբանան և այլն) «ան-
կախ» կառավարություններ ստեղծելու մեջ:

Սակայն այդ միջոցառումները ուժեղացրին միայն ժողովրդ-
դական շարժումները գաղութարարների դեմ: Իմպերիալիստների
համատեղ ջանքերը գաղութային սիստեմի պահպանման համար
միավորեցին գաղութային ժողովուրդներին ընդհանուր թշնամու
դեմ: Ինչպես նշում է Լենինը, մանդատային սիստեմը փաստորեն
հանգեցրեց որոշ երկրների գրավմանը Ազգերի լիգայի կողմից,
որի հետևանքով ստեղծվեց հետևյալ պատկերը՝ «Միասնական»
ճնշողը: Պայքարի կենտրոնացում: «էտապների քաղմագանու-
թյունը»²:

¹ Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 23, էջ 96:

² Վ. Ի. Լենին, Ծրկեր, հատ. 30, էջ 109:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, կապիտալիզմի ընդհանուր ճգնաժամի երկրորդ փուլում, արդեն անհնար եղավ կասեցնել գաղութային սիստեմի փլուզումը: Կարճ ժամանակամիջոցում, մոտ երեք տասնյակ երկրներ ազատագրվեցին, դարավոր, ծանր ու արյունոտ գաղութային լծից:

Ազատագրման այդ պրոցեսը ընթացավ շափազանց անհավասարաչափ և հաստատեց լենինյան այն միտքը, որ հետագա ուսուցիչները բնակչությանը անչափ ավելի հարուստ և սոցիալական պայմանների զանազանակերպությամբ անչափ ավելի աչքի ընկնող Արևելքի երկրներում... մատուցելու են, անկասկած, ավելի շատ յուրատեսակություն, քան ուսական ուսուցիչները¹:

Ներքին պայմանների (բանվոր դասակարգի և նրա պարտիազի առկայությունը, դեմոկրատական ուժերի կազմակերպվածությունը և նրանց հարաբերակցությունը իմպերիալիստական, ֆեոդալական և սեպեյտի տարրերի հետ, և այլն) յուրահատկությունների, արտաքին բարենպաստ պայմանների հետևանքը եղավ ազատագրական պայքարի և նրա արդյունքների անհավասարաչափությունը: Այն արտահայտվեց մի շարք երկրներ՝ Չինաստանի, Վիետնամի և Հյուսիսային Կորեայի, — որտեղ ստեղծվեցին ժողովրդա-դեմոկրատական կարգեր և սկսվեց սոցիալիզմի շինարարությունը, — թե՛ քաղաքական և թե՛ տնտեսական լրիվ անկախության հաստատմամբ:

Մյուս կողմից բավական մեծ թվով երկրներ, ինչպես Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան, Բիրման, Կոմբոջան, Ցեյլոնը, արաբական Արևելքի և Աֆրիկայի մի շարք երկրներ նվաճեցին իրենց քաղաքական անկախությունը, սակայն չկարողացան ազատվել մոնոպոլիստական կապիտալի ճիրաններից և մնացին կապիտալիստական սիստեմի մեջ, իմպերիալիստական երկրներից որոշ տնտեսական կախման մեջ:

Վերջապես երկրների մի երրորդ խումբ (մեծ մասամբ Աֆրիկայի մայր ցամաքում) դեռ շարունակում է պայքարը իր ազատագրման համար:

Բուրժուա-դեմոկրատական ուսուցիչայի վերահռույժ սոցիալիստական ուսուցիչայի և սոցիալիզմի հաղթանակը Ասիայի որոշ երկրներում հնարավոր դարձավ, որովհետև առկա էին այնպիսի հուժկու գործողներ, ինչպիսին են համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմը ՍՍՄԿ-ի գլխավորությամբ և ազգային-ազատագրական վիթխարի շարժումը Արևելքում: Եվ սե՛ս իմպերիալիս-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 33, էջ 570—571:

տական 14 պետություններ քաղաքացիական կռիվների ժամանակաշրջանում ինտերվենցիա սկսեցին առաջին սոցիալիստական պետության՝ Սովետական Ռուսաստանի դեմ, ներկա պայմաններում նրանք այլևս ի վիճակի չեղան նորից փորձելու խեղդել ժողովրդական ռեպուբլիկան և կասեցնել սոցիալիզմի շինարարությունը ժողովրդական-դեմոկրատիայի երկրներում: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ ռեպուբլիայի հաղթանակը Արևելքի երկրներում և մանավանդ Չինաստանում, իրենց հերթին ունեցան հրակայական ազդեցություն ամբողջ Արևելքի ժողովրդական շարժումների հաղթանակի գործում:

Մարքսիզմի կլասիկները չափազանց մեծ նշանակություն են տվել Չինաստանի դերին Արևելքի ազատագրման գործում: Ավելի քան մեկ դար առաջ Կ. Մարքսն ու Ֆ. Էնգելսը կանխատեսել են հին Չինաստանի կործանումը և նորի ստեղծումը, համարելով այն խթան ամբողջ Ասիայի ազատագրման համար: Եկանցնեն տարիներ, — գրել է Էնգելսը 1857 թ., — և մենք վկա կլինենք աշխարհի ամենահին կայսրության մահվան օրհասին և միաժամանակ համայն Ասիայի նոր դարաշրջանի արշալույսին»¹:

Չինական մեծ ժողովրդին և նրա պայքարին Վ. Ի. Լենինը նվիրել է մի շարք աշխատություններ, ինչպես օրինակ՝ «Չինական պատերազմը», «Դյուրավառ նյութը միջազգային քաղաքականության մեջ», «Դեմոկրատիան և նարոդնիկությունը Չինաստանում», «Նորոգված Չինաստան», «Չինական ռեսպուբլիկայի խոշոր հաջողությունը», «Ելավ է քիչ, բայց լավ» և ուրիշ երկեր, մի շարք զեկուցումներ, հիւլյթներ և այլն: Լենինը հետևողական կերպով զարգացրել է մարքսիզմի հիմնադիրների այն միտքը, որ չինական ժողովրդի պայքարը բախտորոշ նշանակություն կունենա համաշխարհային ռեպուբլիկան շարժման համար:

1912 թ. հունվարին ՌՍԴԲՊ Պրագայի կոնֆերանսը ընդունեց Վ. Ի. Լենինի գրած բանաձևը Չինաստանի մասին, որի մեջ արձանագրվում է չին ժողովրդի ռեպուբլիկան պայքարի համաշխարհային նշանակությունը, պայքարի, որը ազատագրություն է բերում Ասիային ու խարխում եվրոպական բուրժուազիայի տիրապետությունը...»²:

Այժմ, երբ Չինական ժողովրդական Ռեսպուբլիկան ի մի է բերել իր գոյության տաս տարվա արդյունքները, Լենինի այդ

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 12, изд. II, М. Госполитиздат 1958, стр. 224.

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 17, էջ 509:

միտքը մարմնավորվել է կոնկրետ հաջողութիւնների մեջ, ցույց տալով Արևելքի մյուս երկրներին զարգացման ճիշտ ճանապարհը:

Այսպես, 1959 թ., 1949 թ. կիսագաղութային երկրի մակարդակի համեմատությամբ արդյունաբերության ընդհանուր արտադրանքը աճել է ավելի քան 9 անգամ, պողպատի արտադրութունը՝ 13 անգամ, ածուխինը՝ 9 անգամ, էլեկտրաէներգիայինը՝ 7 անգամ և այլն: Ավարտվել է գյուղատնտեսության կոոպերացումը ամբողջ երկրում: Կոմունիստական պարտիայի և կառավարության ղեկավարությամբ շին ժողովուրդը արգեն պայքարում է արդյունաբերական իր մակարդակով հասնելու Անգլիային:

Նույնպիսի հաջողությամբ սոցիալիզմ են կառուցում Կորեական Ժողովրդա-Դեմոկրատական, Վյետնամի և Մոնղոլական ժողովրդական ռեսպուբլիկաները: Վերջինիս տնտեսութունը, որի հիմքը կազմում էր անասնաբուծութունը, ապրում է սոցիալիստական բարեփոխումների բուռն շրջան: Հաջողությամբ վերջացել է արատական տնտեսության կոոպերացումը, հիմնադրվել և զարգանում է արդյունաբերութունը: Այս բոլորի շնորհիվ Մոնղոլական Ժողովրդական Ռեսպուբլիկան անասնապահական երկրից դարձավ ագրարային-ինդուստրիալ երկիր:

Սոցիալիզմի շինարարության մեջ ամոնղոլական ժողովրդի փառավոր հաջողութիւնները, — նշում է ընկ. Յեղենբալը, — հանդիսանում են մեծ Վ. Ի. Լենինի՝ առաջավոր սոցիալիստական պետութիւնների օգնութեամբ նախկինում հետամնաց երկրների ոչ կապիտալիստական ուղիով զարգանալու մասին ուսմունքի ճշմարտութեան և կենսոճակութեան ակնառու հաստատումը¹:

Ավելի բարդ և դժվարին պայմաններում են զարգանում ազատագրված, բայց կապիտալիստական սիստեմում մնացած Արևելքի երկրները:

Հնդկաստանում, Ինդոնեզիայում, արաբական Արևելքում և այլ ազատագրված երկրներում տնտեսութիւնը, ինչպես նշվեց, զբաղնում է դեռևս մոնոպոլիստական կապիտալի ազդեցության ներքո: Որպեսզի ապահովվի պետական ղեկավարութիւնը տնտեսութեան նկատմամբ և նրա հնարավորին շափ արագ զարգացումը, հիշյալ երկրների կառավարութիւնները օգտագործում են պետական կապիտալիզմի ուղին:

Միանգամայն իրավացի են Ներուն և Սուկառնոն, երբ ընդգծում են, թե տնտեսական ազատագրման համար մղվող պայ-

¹ «Правда», 19 февраля, 1960.

քարը կրում է ավելի սուր բնույթ, քան պայքարը քաղաքական անկախութեան համար:

Տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման հաշտողութունները այստեղ կախված են ազգային ուժերի համախմբման և պայքարից, բանվոր դասակարգի կազմակերպվածութունից և ազգային բուրժուազիայի ու նրա կառավարութունների դեմոկրատական ճիշտ քաղաքականութունից:

Վ. Ի. Լենինը բազմիցս նշել է Արևելքի ազգային բուրժուազիայի դեմոկրատական տենդենցների և բուրժուական նացիոնալիզմի պատմականորեն արդարացի լինելու մասին:

«Ասիայում,— գրում է նա,— կա ղեռնա բուրժուազիա, որն ընդունակ է ներկայացնելու անկեղծ, մարտական, հետևողական դեմոկրատիա, որն արժանավոր ընկերն է Ֆրանսիայի XVIII դարի վերջի մեծ քարոզիչների և մեծ գործիչների»¹:

Մարքսիստական այս տեսակետը լիովին արդարացվել է Արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների և առանձին ժողովուրդների անկախութեան համար մղած պայքարի բազմամյա փորձով:

Պատմական կոնկրետ այս երևույթի ճիշտ ըմբռնումը մեծ նշանակություն ունի պրոլետարիատի և նրա պարտիայի ստրատեգիական և տակտիկական գծի որոշման համար:

Արևելյան երկրների ազգային բուրժուազիայի դեմոկրատիզմի դասակարգային հիմքը Լենինը համարում է գյուղացիութեանը, որը ինչպես հայտնի է, կազմում է տվյալ երկրների ազգաբնակչության մեծագույն մասը: Այս պատճառով Լենինի հիմնական պահանջներից մեկն էլ այն է, որ բանվոր դասակարգը և նրա պարտիաներն այս երկրներում կարողանան հետևողական պայքար տանել գյուղացիութեան արմատական շահերի պաշտպանման համար: Հիմնականը այս հարցում՝ առանց զիջումներ կատարելու ֆեոդալական տաիրերի օգտին հողային ռեֆորմի փրականացումն է:

«Ուտոպիա կլինե՞ր կարծել,— գրում է Լենինը,— թե պրոլետարական պարտիաները, եթե առհասարակ նրանք կարող են ծագել այդպիսի երկրներում, որոշակի հարաբերութունների մեջ շարունակելով գյուղացիական շարժման հետ, շաշակցելով նրան գործնականում, այդ հետամնաց երկրներում կարող են անցկացնել կոմունիստական տակտիկա ու կոմունիստական քաղաքականութուն»²:

¹ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 18, էջ 199:

² Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 31, էջ 201:

Այնքան, որքան ազգային բուրժուազիայի շահերը բախվում են և՛ իմպերիալիզմի, և՛ ֆեոդալիզմի շահերի հետ, նա ևս հաճախ պաշտպանում է հողային ռեֆորմը, ցանկանալով զրկել թե իր երկրի և թե՝ օտար հողատերերին նրանց տնտեսական հիմքից:

Հողային և հետևողական դեմոկրատական այլ ռեֆորմները կենսագործումը կյանքում, կարող են ստեղծել պայմաններ, երբ բանվոր դասակարգի և նրա պարտիայի ղեկավարութանը, հենվելով բանվորների և գյուղացիների ամուր դաշինքի վրա, հնարավոր կլինի կազմակերպել ազգային ճակատ՝ ազգային բուրժուազիայի մասնակցութանը:

Վերջինս դեմոկրատական քաղաքականություն է տանում բոլոր այն դեպքերում և երկրներում, որտեղ ժրկրի հիմնական դասակարգերի՝ բանվորների և գյուղացիների կազմակերպվածությունն ու ակտիվությունը, Կոմունիստական պարտիաների հեղինակությունը, ապահովում են մշտական կոնտրոլը ներքևից և թույլ շին տալիս այն տատանումներն ու շեղումները, որոնց ընդունակ է բուրժուազիան:

Իրաքում, Ինդոնեզիայում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում, որտեղ ազգային բուրժուազիան հանդես է գալիս թե ներքին և թե արտաքին քաղաքականության շատ հարցերում որպես առաջավոր, դեմոկրատական ուժ, այնտեղ նրա բոլոր պրոգրեսիվ միջոցառումները դառնում են բայն մասսաների ընդունելությունը, իսկ կոմունիստական և բանվորական պարտիաները օգնում են համապատասխան կառավարություններին կիրառելու այդ միջոցառումները:

Այդպիսի երկրներում աշխատանք է տարվում պահպանելու համար ազգային բուրժուազիայի այն լիզերներին, որոնք պատմական խոշոր գործ են կատարում իմպերիալիզմի ու ֆեոդալիզմի դեմ, իրենց երկրի անկախությունը ամրապնդելու համար մղած պայքարում:

Թե որքան ճիշտ է պրոլետարական պարտիաների և նրանց լիզերների դիրքը այս հարցում, ցույց են տալիս Լենինի հետևյալ տողերը:

«Զի կարելի մարքսիստ լինել, շտաճելով ամենախոր հարգանք դեպի բուրժուական մեծ ռևոլյուցիոններները, որոնք համաշխարհային-պատմական իրավունք են ունեցել խոսելու բուրժուական «հայրենիքների» անունից, որոնք ֆեոդալիզմի դեմ մղվող պայքարի մեջ քաղաքակիրթ կյանքի են բարձրացրել տասնյակ միլիոնավոր նոր ազգեր»¹:

¹ Վ. Ի. Լենին, Ծրվեք, հատ. 21, էջ 273:

Մեր կարծիքով ներկա պատմական ժամանակաշրջանում այդ կարգի մարդկանց թվին կարելի է դասել Ֆիդել Կաստրոյին, Արդու Քերիմ Կասեմին, Սուկաոնոին, Ու-Նուին, Զ. Ներուին և նման տիպի ազգային բուրժուազիայի այլ գործիչներին:

Բայց բուրժուազիան շատ հաճախ ցուցաբերում է անհետևողականություն: Դրա պատճառը, ինչպես նշում է Լենինը, այն է, որ շահագործվող երկրների բուրժուազիան մեծ մասամբ, ազգային շարժմանը օգնելու հետ միասին, համաձայնություն է գալիս իմպերիալիստական երկրների բուրժուազիայի հետ և միասին ելնում են կռիի բոլոր տեսակի ռևոլյուցիոն շարժումների և ռևոլյուցիոն դասակարգների դեմ: Թուրքիայի, Պակիստանի և մի շարք այլ երկրների տիրող շրջանների հակաժողովրդական քաղաքականությունը, Հնդկաստանում, Արաբական Միացյալ Ռեսպուբլիկայում և այլուր տեղի ունեցած որոշ դեպքեր հաստատում են պատմական այս ճշմարտությունը:

Ազգային բուրժուազիայի տատանումները առանձնապես ակնառու են այնպիսի կարևոր հարցերում, ինչպիսին են՝ ազդարարին տեֆորմը, դեմոկրատական ազատությունների կենսագործումը և միջազգային քաղաքականության ճիշտ դիրքավորումը:

Պետք է ասել նաև այն, որ ինչքան թուլանում են իմպերիալիզմի դիրքերը Արևելքում, այնքան ավելի բազմազան են դառնում այն միջոցառումները, որոնք անց են կացվում իմպերիալիստական պետությունների կողմից: Իմպերիալիստական այսպիսի քաղաքականության դրսևորումներից են ՍԵՆՏՈ և ՍԵԱՏՈ (իմպերիալիստական այս խմբավորումների երեքից յերկուսը Ասիայում են գտնվում), ռազմական բլոկների կազմակերպումը և գործունեությունը, ասիական որոշ երկրների ներգրավումը ՆԱՏՕ-ի մեջ, զանազան երկրների հետ կնքած (Յապոնիա, Թուրքիա, Իրան, Պակիստան) միակողմանի ռազմական համաձայնագրերը, այսպես կոչված «էլզենհաուերի դոկտրինան» և «օգնությունը» թույլ զարգացած երկրներին և այլն:

Նրբեմն իմպերիալիստները, չբավարարվելով հիշյալ միջոցառումներով, փորձում են վերականգնել իրենց իրավունքները կամ ամրապնդել իրենց վիճակը զենքի ուժով: Այդպիսին էին՝ Անզլո-Ֆրանկո-Իսրայելյան ազդեսիան Նգիպտոսի դեմ 1956 թ., Լիբանանի և Հորդանանի օկուպացիան Միացյալ Նահանգների և Անզլիայի կողմից 1958 թ., Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Ալժիրի նկատմամբ և այլն:

Բայց ժամանակները ուրիշ են և դրա համար մեծ մասամբ

խմայերիալիստների քաղաքականութիւնը Արևելքում ձախողվում է։ Աղատագրված ժողովուրդները, որոնք պայքարում են իրենց անկախութեան ամրապնդման համար, սեփական փորձով գիտեն թե ո՞վ է իրենց բարեկամը և ո՞վ թշնամին։ Նրանք մեծ անհրաժեշտութիւն են զգում անշահախնդիր օգնութեան իրենց տնտեսութեան, կուլտուրայի, գիտութեան զարգացման ասպարեղում։

Իրագործելով Վ. Ի. Լենինի պատգամները, նրանց այդպիսի օգնութիւն է ցույց տալիս Սովետական Միութիւնը և մյուս սոցիալիստական երկրները, ներառյալ ժողովրդական Զինաստանը։ Այդ օգնութիւնը տարրերովում է իմպերիալիստների ցույց տված «օգնութիւնից», նախ նրանով, որ այն չի պայմանավորվում որևէ քաղաքական պահանջով և ապա տրվում է շահազանց արտոնյալ պայմաններով ու այնպիսի ապրանքներով (մեքենաներ, սարքավորումներ), որոնք անհրաժեշտ են ստեղծելու սեփական արդյունաբերութիւն և ապահովելու երկրի տնտեսական անկախութիւնը։

Սովետական Միութեան արտահանութեան մեջ մեքենաների և սարքավորումների տոկոսը 1938 թ. 5-ից բարձրացել և հասել է 21% -ի՝ 1959 թ.։ Այդ արտահանութեան $\frac{3}{4}$ մասը գնում է սոցիալիստական երկրները, դիսավորապես Արևելյան երկրները։ Մնացած մասը ուղարկվում է թույլ զարգացած երկրներին, որոնց հետ վերջին 5 տարում ապրանքափոխանակութիւնը ավելացել է ութ անգամ։

Ինչպիսի հայտարարեց Ն. Ս. Խրուշչովը ինդոնեզիական պառլամենտում, ընթացիկ տարում Սովետական Միութիւնը օգնութիւն ցույց կտա աշխարհի 22 երկրում՝ 383 տարրեր արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների կառուցմանը։

Բազմապիսի է Սովետական Միութեան և մյուս սոցիալիստական երկրների օգնութիւնը, որը հզոր նրաշխիք է հանդիսանում գաղութատիրութիւնը վերականգնելու բոլոր փորձերի դեմ։ «Պատմաբանները, ուսումնասիրելով մարդկային հասարակարգի զարգացումը, — ասում է Ն. Ս. Խրուշչովը, — բոլոր հիմքերը կունենան XX դարի կեսերն անվանելու նոր աշխարհի, աղատութեան ու անկախութեան աշխարհի կառուցման ժամանակաշրջան։

Մարդկութեան շատ խայտառակ երևույթի՝ դադարատիրութեան կործանում. ահա ժամանակի հատկանիշներից մեկը»¹։

Այս մեծ պատմական խնդրի իրագործման և Արևելքի երկր-

¹ «Սովետական Հայաստան», 28 փետրվարի 1960։

ների անտեսութեան դարգացման անհրաժեշտ պայմանն է խաղաղութեան ամրապնդումը ամբողջ աշխարհում: Այստեղ ևս նրանց օգնութեան է գալիս Սովետական Միութեան և ամբողջ սոցիալիստական լազերի լենինյան խաղաղ քաղաքականութեանը, որը պաշտպանութիւն է գտնում Արեւելքի անկախ պետութիւններէջ շատերի կողմից:

Վ. Ի. Լենինի հիմնական պատգամներից մեկն էլ հետևողական պայքարն է խաղաղութեան և խաղաղ գոյակցութեան համար: Ամերիկյան թերթերից մեկի թղթակցի հարցին, թե ինչպիսի պլաններ ունի Սովետական կառավարութիւնը Ասիայում, Վ. Ի. Լենինը 1920 թ. փետրվարին, պատասխանում է այսպես.

«Նույնն են, ինչ որ նվիրաւորում. այն է՝ խաղաղ համակցութեան բոլոր ազգերի, ժողովուրդների, բանվորների և գյուղացիների հետ, որոնք արթնանում են նոր կյանքի՝ առանց շահագործման. առանց կալվածատերերի, առանց կապիտալիստների, առանց վաճառականների կյանքի համար: 1914—1918 իմպերիալիստական պատերազմը... արթնացրեց Ասիան և ուժեղացրեց այնտեղ, ինչպես նաև ամենուրեք, ազատութեան, խաղաղ աշխատանքի, այլևս պատերազմներ թույլ չտալու ձգտումը»¹:

Լենինի նշած բոլոր երևույթները, մանապէս վերջին ձգտումը, տասնամյակի և հարյուրամյակի անգամ շատ ավելի են իրենց զգալ տալիս ներկայումս:

Վ. Ի. Լենինի ուսմունքը ազգային և դադութային հարցերում հիմք ծառայեց կոմունիստական պարտիայի և Սովետական պետութեան ազգային քաղաքականութեանը: Նա ցույց տվեց թե ինչպես պետք է դարգանա ազգային-ազատագրական շարժումը դադութային և կախյալ երկրներում, որ այդ շարժումը կազմելու է միջազգային պրոլետարիատի ուսուցիչի անբաժանելի մասը, որ այդ երկու ուսուցիչին ուժերը՝ բանվոր դասակարգի ղեկավարութեամբ ապահովելու են իմպերիալիզմի կործանումը և սոցիալիզմի հաղթանակը համայն աշխարհում:

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 30, էջ 464:

О. Г. ИНДЖИКЯН

В. И. ЛЕНИН И НАРОДЫ ВОСТОКА

Резюме

В статье изложены основные положения учения В. И. Ленина о национально-колониальном вопросе в связи с национально-освободительным движением народов Востока в эпоху империализма.

Анализируя процесс пробуждения народов Востока автор показывает величие ленинских идей, влияние русских революций и строительства социализма в СССР на Востоке; говорит о возрастающей роли народов Востока в решении международных проблем; о стратегии и тактике коммунистических и рабочих партий в странах Востока в условиях кризиса и распада колониальной системы империализма.

В свете ленинского учения рассматривается влияние народных революций и успехов строительства социализма в Китае, Северной Корее и Вьетнаме на судьбы многих народов Востока.

В статье приводятся указания В. И. Ленина о необходимости проведения политики мира и дружбы между народами; об оказывании систематической и бескорыстной помощи отсталым и слаборазвитым странам.

Все эти положения обоснованы фактическим материалом, отражающим современную историческую обстановку.

ՀՈՂԱՅԻՆ ՌԵՆՏԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

Ժամանակակից Իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունի ադրաբային հարաբերությունների հիմնական պրոբլեմներից մեկը հանդիսացող հողային ունեւորի ձևերի և առանձին հողատիրական ինստիտուտների առկայության պայմաններում նրանց մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների վերլուծությունը:

Իրանում գոյություն ունեցող հողային հարաբերությունների ներկա էտապը բնորոշ է հատկապես այն տեսակետից, որ հետզհետե ուժեղանում է կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը դուռլատնտեսության մեջ, որը իր հերթին նոր կերպարան է հաղորդում կալվածատիրական հողատիրությանն և հողօգտագործման եղանակներին¹:

Ներկայումս Իրանում գոյություն ունի հողային սեփականության շորս հիմնական ձև, առաջին՝ մալեքիյաթե արբարի (مالکیت اربابی), այսինքն խոշոր և միջակ կալվածատիրություն, երկրորդ՝ մալեքիյաթե խորդեմալեքի (مالکیت خرد مالکی) — մանր հողատիրություն, երրորդ՝ մալեքիյաթե խալիսե (مالکیت خالص) — պետական հողատիրություն և չորրորդ՝ մալեքիյաթե վակֆ (مالکیت وقف) — մզկիթապատկան և այլ նվիրատուական հողատիրություն²: Բացի հողային սեփականությունից այս հիմնական ձևերից, կան նաև ամալեքե իլյաթի (املاک ایلاتی) — քոչվոր ցեղերին և

¹ Այս հարցին անգրադարձել ենք մեր «Կապիտալիստական հարաբերությունների ներթափանցումը Իրանական գյուղը հողվածում (տես ՀՄՍԻ ԳԱ Հասարակական գիտությունների «Տեղեկագիր», 1957, № 9):

² مسعود کیهان جغرافیای مفصل ایران قسمت ۳ اقتصادی تهران (۱۳۱۱) Մասուդե Գեյման, Իրանի ընդարձակ աշխարհագրություն, երրորդ տնտեսական մաս, Քեհրան, 1331, էջ 55:

նրանց պետերին պատկանող հողերը, որոնք փաստորեն կարելի է դասել խոշոր կալվածատիրական հողերի շարքը և երկրորդ՝ ամլաքն ուսումի (املاك عمومي), որոնք հին համայնական հողերի վերջին մնացուկներն են և կազմում են աննշան մի տարածություն:

Իրանական աղբյուրների համաձայն, գյուղացիության 60 % միանգամայն հողազուրկ է, 22 % մեկ հեկտարից պակաս հող ունի, 10% 1—3 հեկտար, 6 % 3—20 հեկտար և այլն: Մշակվող հողերի ամբողջ տարածության ընդամենը 17 % է պատկանում նրանց, ովքեր երեք հեկտարից պակաս հող ունեն, մինչդեռ 56 % պատկանում է խոշոր կալվածատերերին, որոնք ըստ հողատերերի մեկ տոկոսն են կազմում¹:

Ըստ Սովետական Մեծ հանրագիտարանի տվյալների, մշակվող հողերի մոտ 80 % գտնվում է կալվածատերերի ձեռքում, 15 % կազմում են պետական, վակֆային և շահի հողերը, և միայն մշակվող հողերի 5 % է պատկանում գյուղացիությանը: Գյուղացիության ոչ պակաս քան 85 % հողազուրկ է և աշխատում է կալվածատիրոջ հողի վրա:

Պատկերը ավելի պարզ է դառնում, երբ քննում ենք առանձին նահանգների հողային սեփականության հարաբերությունը: Այսպես, օրինակ՝ Արաքի շրջանի կես միլիոն բնակչությունից ընդամենը 40 հազարն է ապրում քաղաքում, իսկ մնացածը բամբուկի թշվառության և զրկանքների մեջ²՝ գյուղերում: Այստեղ վարելահողերի 82 տոկոսը պատկանում է խոշոր կալվածատերերին և միայն 18 տոկոսը գյուղացիներին ու մանր հողատերերին²:

Մազանդարանի նահանգի վարելահողերի 60 % պատկանում է կալվածատերերին, 15 % կազմում են վակֆային հողերը, 5 % գյուղացիներին է, իսկ մնացածը պետական և շահի հողերն են:

Գյուղատնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող իրանական Ադրբեջանի նահանգում մշակվող հողերի 75—80 % պատկանում է կալվածատերերին, 12 % պետությանն ու մզկիթներին և մի-

¹ «Ռեհա» (رها) 1952, № 28, և «Բանդե Մարզում» (بانك مردم)

² 1 մարտի 1953 թ.: Միավորված ազգերի տնտեսական գործերի ղեկավարամենտի տվյալներով, գյուղացիության 60%-ը միանգամայն հողազուրկ է, 25%-ը ունի մեկ հեկտարից պակաս հող, 10%-ը՝ 1—3 հեկտար: (United Nations Department of Economic Affairs, Land Reform, Defects in Agrarian Structure as obstacles to Economic Development, New-York, 1951, էջ 14):

² «Բեսուլե Այենդե», 13 փետրվարի, 1953:

այն մնացած շնչին մասն է պատկանում սակավահող գյուղացիներին:

1949 թ. Իրանի, այսպես կոչված, «Յոթնամյա պլանի ադմինիստրացիայի» վիճակագրական բաժինը Քեհրանի և Դամավանդի շրջանի 1300 գյուղերում տվյալների փորձնական հավաք կազմակերպեց: Արդյունքները ցույց տվեցին, որ գյուղական ընտանիքների 60% միանգամայն հողազուրկ է, 25% ունի ավելի պակաս քան մեկ հեկտար և մոտ 10% 1—3 հեկտար հող: Այլ խոսքով, գյուղացիության 95% տիրում էր մշակելի հողերի ընդամենը 17%: Հողատերերի մեկ տոկոսը կազմում էին 20 հեկտարից ավելի հող ունեցողները, որոնց մեկ հինգերորդը ուներ 100 հեկտարից ավելի¹:

Ինչպես տեսնում ենք, տվյալների բազմազանությունը չի փոխում խնդրի էությունը, այն, որ ժամանակակից Իրանում հողերի զերակշռող մեծամասնությունը պատկանում է կալվածատերերին, հատկապես խոշոր կալվածատերերին: Նրանց է պատկանում նաև գյուղատնտեսական արտադրության համար էական նշանակություն ունեցող շուրջ: Գյուղացիական բազմամիլիոն մասսաները հողազուրկ են և ստիպված են աշխատել կալվածատերերի հողերի վրա: Հենց այդտեղից էլ բխում է երկրի գյուղատնտեսության մեջ իշխող ֆեոդալ-կալվածատիրական հարաբերությունների բնույթը, հետևաբար և ամբողջ Իրանի տնտեսության հետամնացությունը:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե հողից ստացված ամբողջ եկամուտը ինչպե՞ս է բաշխվում բնակչության տարբեր դասակարգերի միջև, մի եկամուտ, որ ներկայումս տարեկան մոտավորապես 25,5 միլիարդ դիար, կամ 785 միլիոն դոլլար է, և որը կազմում է ազգային ամբողջ եկամտի մոտ 85 տոկոսը²:

Մարքսը դանազանում էր ռենտայի հետևյալ ձևերը՝ աշխատանքային, մթերային, դրամական (որպես մթերայինի փոխարկված ձև), կիսրարային տնտեսություն և կապիտալիստական ռենտա: Ֆեոդալական ռենտան իր զարգացման ընթացքում անցել է երեք ստադիա՝ աշխատավճարային, մթերային և դրամական: Հողային ռենտայի զարգացման այդ երեք ստադիաները միաժամանակ հանդիսանում են ֆեոդալիզմի զարգացման ստադիաներ: Խոսելով ֆեոդալական ռենտայից դեպի կապիտալիստականը տանող անցումնաձևի մասին, Մարքսը գրում էր.

¹ «Middle East Journal», 1951, № 2, էջ 185:

² Экономика и внешняя торговля капиталистических стран, Москва: 1954, стр. 213.

Երբևս ունեւայի սկզբնական ձևից դեպի կապիտալիստական
 ունեւան տանող մի անցումնաձև կարող է նկատվել Metairie Sys-
 tem-ը, տնտեսութիւն կիսարաբային սիստեմը, որի ժամանակ
 մշակողը (վարձակալը), բացի իր (անձնական կամ թե ուրիշի) աշ-
 խատանքից, մատակարարում է կապիտալի մի մասը տնտեսութիւ-
 նը վարելու համար, իսկ հողի սեփականատերը, բացի հողից՝ այդ
 կապիտալի մեկ ուրիշ մասը (օրինակ տավարը), իսկ արդյունքը,
 տարբեր երկրներում փոփոխվող որոշ համամասնութիւններ, բաժան-
 վում է վարձակալի [Maier] ու հողի սեփականատիրոջ միջև¹։
 Մարքսը շարունակում է. «Մի կողմից՝ կիսարար-վարձակալը, ան-
 կախ նրանից, թե իր անձնական կամ մի ուրիշի աշխատանքն է
 կիրառում, պետք է արդյունքի մի մասի վերաբերմամբ պահանջ
 առաջադրի ոչ թե բանվոր լինելու իր որպիսութիւններ, այլ իրբևս իր
 աշխատանքի գործիքների մի մասի տերը, որպես մեկը, որ հենց
 ինքը իրեն համար կապիտալիստ է։ Մյուս կողմից՝ հողի սեփակա-
 նատերն իր բաժինն է պահանջում ոչ թե բացառապես հողի իր սե-
 փականութիւն վրա հիմնված, այլև որպես կապիտալ փոխադրող
 անձ»²։

Կապիտալիստական հողային ունեւան, ի տարբերութիւն ֆեո-
 դալականի, հենվում է ոչ թե անմիջական տիրապետութիւն և
 հպատակեցման, ոչ թե արտադրական հարկադրման հարաբերու-
 թիւնների վրա, այլ կապիտալիստական շահագործման հարաբե-
 րութիւնների վրա։ Կապիտալիստական հողային ունեւան իրենից
 ներկայացնում է ոչ թե անմիջական արտադրողի ամբողջ հավելյալ
 աշխատանքը, այլ միայն նրա մի մասը, որը հանդիսանում է
 ավելցուկ միջին շահույթի վրա։

Ի՞նչպիսին է իրերի վիճակը Իրանում։

Ֆեոդալիզմը Իրանում իմպերիալիստական կապիտալի ներթա-
 փանցման ազդեցութիւն ներքո կառնեց կիսարաբային սիստեմին։
 Այնտեղ կիրառվում են թե՛ աշխատանքային, թե՛ մթերային և թե՛
 դրամական ունեւայի ձևերը։ Բայց կիսարաբային վարձակալութիւն
 պայմաններն Իրանում խորապես տարբերվում են այն կիսարաբու-
 թիւնից, որը հանդիսանում է ֆեոդալականից կապիտալիստականի
 անցնելու ունեւայի ձևը, որի ժամանակ ունեւան արդեն երևան չի
 գալիս որպես հավելյալ արժեքի նորմալ ձև Իրանում գերիշխողը
 հավելյալ պրոդուկտի լրիվ յուրացման ձևն է, և կիսարաբութիւնը

1 Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 3, մաս 2, էջ 341։

2 Նույն տեղում, էջ 342։

այստեղ դեպի կապիտալիստական տնտեսածէ շի տանում: Իրանական գյուղացին շահագործողներին տալիս է ոչ միայն հավելյալ պրոդուկտը: «Այն ինչ որ նա, — գրում է Մարքսը, խոսելով հողային ունեւոյի մասին, — իրրե կալուստովարձ վճարում է հողի սեփականատիրոջը, հաճախ կլանում է ոչ միայն նրա շահույթի մեկ մասը, այսինքն՝ նրա սեփական հավելյալ աշխատանքի մեկ մասը, որի վրա նա իրավունք ունի որպէս աշխատանքի սեփական գործիքների տեր, այլ այն նորմալ աշխատավարձի մի մասն էլ, որ նա աշխատանքի միեւնոյն քանակի համար կստանար ուրիշ պայմաններում: Արանից զատ՝ հողի սեփականատերը, որն այստեղ ոչինչ չի անում հողը բարելավելու ուղղութեամբ... սեփականազրկում է սրան այն փոքրիկ կապիտալից, որը սա մեծ մասամբ իր սեփական աշխատանքով միակցում է հողին, — սեփականազրկում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ մի վաշխատու կաներ նման հանգամանքներում»¹: Իսկ ի՞նչ է ստացվում երկրի գյուղատնտեսութեան մեջ այդպիսի սխտեմի գերիշխանութեան հետեանքով: Արդյունքը հանդիսանում է աշխատանքի ցածր արտադրողականութիւնը, տընտեսութեան ձեւերի հետամնացութիւնը:

Քննելով իրանական իրականութիւնը, տեսնում ենք, որ մինչկապիտալիստական ունեւոյների երեք ձեւերն էլ գոյութիւն ունեն, բայց գերակշռում է մթերային ունեւոյն, շնայած որոշ տեղերում կարելի է հանդիպել մինչև իսկ աշխատանքային ունեւոյի: Իսկ դրամական ունեւոյն ավելի հաղվադեպ է:

Կալվածատիրական հողերի մեծագույն մասում, որտեղ գյուղատնտեսական պրոդուկտները արտադրվում են գլխավորապէս վաճառքի համար, կալվածատերերը շարունակում են իրենց բաժինը գանձել մինչկապիտալիստական ունեւոյի ձեւով: Այդուհանդերձ որոշ կալվածատերերի համար, հատկապէս ոռոգվող հողերի շըրջաններում և խոշոր աւուտրական կենտրոնների մոտակայքում, բնորոշ է որոշ շահով անցումը տնտեսութեան ֆեոդալական ձեւից կապիտալիստականին: Բայց հողի և ոռոգման միջոցների նկատմամբ ֆեոդալ-կալվածատիրական սեփականութեան գերիշխանութեան պայմաններում, մինչև իսկ այդ շըրջաններում, տնտեսութեան ղեկավարման նոր սխտեմին լրիվ և վերջնական անցում չի կարող լինել: Անգամ այն կալվածատերերը, որոնք ընդարձակում են վարձու աշխատանքի կիրառումը, իրենց հողերի մեծ մասը շարունակում են մշակել վարձակալների աշխատանքով:

Ընդհանրապէս կալվածատերերն Իրանում հողը մշակելու հա-

¹ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 3, մաս 2, էջ 169:

մար գյուղատնտեսական բանվորները շին վարձում, այլ ամբողջ հողը տալիս են արենդով: «Այսպես, ուրեմն,— գրում է Վ. Ի. Լենինը, խոսելով Ռուսաստանի մասին,— կապիտալիստական տրեստեսուֆյունը չէր կարող մեկ անգամից առաջ գալ, կոռային տրեստեսուֆյունը չէր կարող մեկ անգամից շքանալ: Հետևաբար, տնտեսուֆյան միակ հնարավոր սիստեմն անցումնային սիստեմն էր, մի սիստեմ, որն իր մեջ զուգորդում էր թե՛ կոռային և թե՛ կապիտալիստական սիստեմների՝ չգծերը»¹:

Իրանական գյուղի անցումնային սիստեմում նույնպես գերիշխում են վերևում նշված ֆեոդալական գծերը: Արդենի ամբողջ բաղմազանուֆյունը, վերջին հաշվով, կարելի է ի մի բերել կապիտալիստական և ֆեոդալական հարաբերուֆյունների միահյուսման տարրեր ձևերի, իհարկե ֆեոդալական հարաբերուֆյունների մնացորդների գերիշխանուֆյան պահպանումով:

Իրանում վարձավճարը գանձելու երեք ձև գոյություն ունի: Ջինս *جنس* (մթերթ), ալսինքն՝ վարձավճարի ստացումը նատուրայով, երկրորդ՝ նաղդ *نقد* (կանխիկ), ալսինքն՝ երբ վճարվում է կանխիկ դրամով և վերջապես, խառը ձևը, երբ մի մասը գանձվում է նատուրայով, մյուս մասը՝ դրամով, վարձատուի և վարձակալի համաձայնությամբ: Խառը ձևը հատկապես տարածված է պետական հողերում, որի մեջ երբեմն մտնում է նաև մթերքը պետական պահեստ հասցնելու պարտականությունը: 1930 թ. օրենքով կառավարությունն ուզում էր վարձավճարի միայն նաղդ (կանխիկ) ձևը միասնական դարձնել ողջ երկրի համար: Բայց այդ չիրականացավ, և մինչև այսօր էլ Իրանում պահպանվել են վերոհիշյալ երեք ձևերը, քանի որ խոշոր կալվածատերերը հիմնականում գերադասում են նատուրալ վարձավճարը, որը նրանց ապահովում է լրացուցիչ եկամուտներ՝ ի հաշիվ արտագործի՝ գյուղացու:

Ինչպես ասվեց, Իրանի վարելահողերի գերակշռող մասը պատկանում է կալվածատերերին, որը նրանք վարձու են տալիս սուբարենդատորներին կամ գյուղացիներին: Հազվագյուտ դեպքերում է, որ կալվածատերերը անմիջականորեն զբաղվում են հողերի մշակումով՝ օգտագործելով բատրակներին: Կալվածատերերը հողերը վարձով են տալիս երեք սիստեմով:

1. Մոգարեե կամ կիսբարայիե սիստեմ: Այս դեպքում հողը

¹ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 3, էջ 226:

վարձով է տրվում վարձակալ-մշակողին որոշակի ժամկետով, բեր-
քից որոշ մաս ստանալու պայմանով:

Կալվածատերը լրիվ հակողութիւն է սահմանում գյուղացիներ-
ի և նրանց աշխատանքների վրա:

2. Սահմանված վճարի սիստեմ: Այս դեպքում վարձակալ-մշա-
կողը կալվածատիրոջը վճարում է նախապես որոշված մի գումար,
անկախ ստացվող բերքի քանակից:

3. Պայմանագրային սիստեմ: Այս մեծապես տարբերվում է
նախկին երկու ձևերից նրանով, որ հողը վարձով է տրվում այն-
պիսի անձնավորութիւն, որն ինքը անմիջականորեն չի մշակում
հողը: Նա, կալվածատիրոջը մի գումար վճարելով, իրավունք է
ստանում նրան հասանելիք բաժինը դանձել գյուղացիներից: Սա
հենց սուբարենդան է:

Անհրաժեշտ է նշել, որ բոլոր պարազաներում էլ կալվածատի-
րոջ բաժինը վճարվում է թե՛ բնավարձով, թե՛ կանխիկ, բայց գե-
րակշռում է իհարկե առաջինը:

Վերահիշյալ երեք սիստեմից ամենից տարածվածը առաջինն
է՝ մոդարեն կամ կիսրարային սիստեմը:

Հողը վարձով վերցնելը կոչվում է էջարե (اجاره), վարձակալը
կոչվում է էջարեդար (اجاره دار), իսկ պայմանագիրը էջարենամե
(اجاره نامه):

Ինչպես արդեն ասացինք, Իրանում տիրող ագրարային հարա-
բերութիւնների համար բնորոշ է հողերի կուտակումը փոքրաթիւ
հողատերերի ձեռքում՝ մի կողմից, և բազմամիլիոն հողազուրկ
գյուղացիութիւնի առկայութիւնը՝ մյուս կողմից: Ակնհայտ է, որ
այս երկու դասակարգերի հասարակական-տնտեսական հարաբերու-
թիւնները բխում են մեկի հողային սեփականութիւն մոնոպոլիայի
և մյուսի հողազրկութիւնի հիմքերից:

Այդ հարաբերութիւնների զլխավոր առանձնահատկութիւնը
հանդիսանում է այն, որ հողատերը, առաջին հերթին, յուրաց-
նում է անմիջական արտադրողների հավելյալ պրոդուկտները: Հա-
վելյալ արժեքը կամ հավելյալ պրոդուկտը այստեղ ձեռք է բերվում
պրոդուկտային ռենտայի ձևով: Պրոդուկտային ռենտային ուղեկ-
ցում են նաև ռենտայի նախորդ ձևի մնացուկները՝ կոռը և աշ-
խատանքատային ուրիշ ձևերը, որոնք ապացուցում են անմիջա-
կան արտադրողի տնտեսական և մասամբ էլ անձնական կախումը
իր կալվածատիրոջից:

Պաշտպանելով կալվածատիրական սեփականութիւնը ճնշված
և հողազուրկ գյուղացու «տոնձգութիւններից», հռչակելով և ամ-

բացնելով մասնավոր սեփականությունը հողի նկատմամբ, Ռիզա շահի միապետությունը ընդունեց մի շարք օրենքներ, որոնց օրյնկտիվ հետևանքը հանդիսացավ նախկին Ֆեոդալական շահադրոման մեթոդների, Ֆեոդալական հարաբերությունների և վերջին հաշվով, արտադրության ֆեոդալական եղանակի կոնսերվացիան և ամրացումը որպես գերիշխող եղանակ: Այս բանը պարզ երևում է Իրանի Քաղաքացիական Օրենսգրքի այն հոդվածներում, որոնք վերաբերում են կալվածատիրոջ ու գյուղացու փոխհարաբերությունների կարգավորմանը: Օրենսգրքը չի սահմանում, ո՛չ կալվածատիրոջ կողմից գանձվող ռենտայի և ո՛չ էլ անմիջական արտադրողին՝ գյուղացուն կալվածատիրոջ կողմից ավանս տրվող գումարի շափու: Ամեն մի առանձին դեպքում հողատիրոջ և վարձակալ գյուղացուն հասանելիք բաժինը որոշվում է պայմանագրով կամ ըստ տեղի սովորույթի: Այդ մասին մենք մանրամասն կխոսենք, այժմ միայն տեսնենք, թե Քաղաքացիական Օրենսգրքը ինչպես է կանոնավորում գյուղացու և կալվածատիրոջ հարաբերությունները:

Քաղաքացիական Օրենսգրքի հոդվածներում ասվում է. «Մոզարեեն մի պայմանագիր է, ըստ որի մի կողմը հող է վարձով տալիս մյուս կողմին որոշակի ժամկետով, որպեսզի վերջինս մշակելով այն, բաժանի բերքը հողի սեփականատիրոջ հետ» (Հոդված 518)¹:

«Մոզարեեն պայմանագրի ժամանակ թե՛ հողը վարձու տվողի և թե՛ մշակողի բաժինը պիտի սահմանվի հեշտ բաժանելի մասերով, ինչպես՝ քառորդ, երրորդ, կես և այլն; իսկ եթե կսահմանվի որևէ ուրիշ ձև, ապա մոզարեեի պայմանները վավերական չեն լինի» (հոդված 519)²: «Մոզարեենում թույլատրվում է պայմանավորվել, որ կողմերից մեկը մյուս կողմին տա բերքից հասանելիք բաժնից ավելին և կամ ուրիշ որևէ ունեցվածք» (հոդված 520)³:

Վարձակալը, այսինքն հողագուրկ գյուղացին Քաղաքացիական Օրենսգրքում կոչվում է ամել (امال): Վարձակալներն ամրացվում են տվյալ հողամասին՝ հողատերերի շահերի համաձայն: Դա իր արտահայտությունն է գտնում Օրենսգրքի այն հոդվածներում, ըստ որոնց վարձակալ գյուղացին պարտավոր է ժամանակին կատարել պայմանագրով իր վրա դրված պարտականությունները, այլապես՝ «եթե մոզարեեի ժամկետը լրանա, իսկ ցանքսը պատահարար հասունացած չլինի, ապա մշակելու համար հողը վարձով

¹ (قانون مدنی) «Քաղաքացիական Օրենսգրք», էջ 113:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

տված կողմը իրավունք ունի դադարեցնելու ցանքսի աշխատանքները, կամ թե չէ թողնելու այն, ստանալով դրա դիմաց փոխհատուցում» (հոդված 540)¹։

Գյուղացին պարտավոր է հետևել ցանքսին մինչև վերջ։ 534-րդ հոդվածում ասվում է. «եթե ցանողը պայմանագիրը կնքելու ժամանակ կամ թե աշխատանքների սկզբում թողնի ցանքսը և ոչ ոք չփոխարինի նրան՝ սկսած դործը ավարտելու համար, ապա հողը վարձով տվողի խնդրանքով դատարանը կարող է պարտադրել ցանողին ավարտելու այն կամ թե թույլ տալ հողը վարձու տվողին դործը շարունակել մշակողի միջոցներով, իսկ եթե դրա հնարավորությունը չլինի, ապա հողը վարձու տվողը իրավունք ունի շեղյալ համարել պայմանագիրը»²։ Մի այլ հոդվածում սահմանվում է. «եթե մշակողը ժամկետին հողը չցանի, ապա հողը վարձու տվողը իրավունք ունի վնասների հատուցում պահանջել» (հոդված 535)³, կամ «եթե մշակողը համընդհանուր ընդունված կարգով շահույթի ցանքսին, որի հետևանքով բերքը քիչ լինի, կամ հողը վարձու տվողին որևէ այլ վնաս պատճառի, ապա մշակողը վնասի համար պատասխանատվություն կկրի» (հոդված 536)⁴։ Հոդված 537-ում ասվում է. «եթե մողարեն պայմանագրում ցույց է տրված որոշակի տեսակ ցանքս, իսկ մշակողը ցանի ուրիշը, ապա պայմանագիրը անվավեր կհամարվի»⁵։ Պայմանագիրը, շեղյալ համարվելու դեպքում բերքը բաժանվում է հետևյալ կերպ. «...ամբողջ բերքը հասնում է սերմի տիրոջը (որը համարյա միշտ կալվածատերն է լինում, — Շ. Ե.), իսկ մյուս կողմը՝ հողի, ջրի, կամ աշխատուժի տերը իրավունք ունի հատուցում ստանալու նրա դիմաց, ինչի տերը որ նահանգիսանում է։ Եթե սերմացուն պատկանում է թե՛ հողը վարձու տվողին և թե՛ մշակողին, ապա բերքը և հիշյալ հատուցումը բաժանվում են նրանց միջև, սերմացուից նրանց ունեցած բաժնի համապատասխան» (հոդված 533)⁶։

Պայմանագրի մի ուրիշ ձևը կոչվում է «մոսակաթ», (مساقات), որը կնքվում է ծառերի կամ այգիների տերերի և, այսպես կոչված, ամելների (վարձակալ գյուղացիների) միջև։ Աստ Քաղաքացիական Օրենսգրքի դա ենթակա է նույնպիսի կանոնադրության, ինչ կիրարարայինը, միայն այն տարբերությունով, որ երբ մոսակաթը

¹ (قانون مدنی) «Քաղաքացիական Օրենսգրք», էջ 117։

² Նույն տեղում, էջ 116։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

⁶ Նույն տեղում։

չեղյալ է համարվում կամ բեկանվում, ամբողջ արտադրանքը պատկանում է տիրոջը, իսկ վարձակալին միայն որոշ փոխհատուցում պահանջելու իրավունք է վերապահվում (հոդված 544):

Քաղաքացիական Օրենսգրքի «մոզարեն» և «մոսակաթ» պայմանագրերին վերաբերող ամբողջ բաժինը ապացուցում է, որ Իրանի ժամանակակից օրենսդրությունը միայն օրինականացնում է շահագործման նախկին ֆեոդալական մեթոդները: Կալվածատիրոջ բաժինը, ինչպես և նախկինում, երբ այն սահմանվում էր տեղյալ տեղի սովորույթի համաձայն, իրավաբանական ձևակերպում է գտնում Քաղաքացիական Օրենսգրքի հոդվածներում: Գյուղացու ամրացումը հողին և հողօգտագործման ազատության բացակայությունը արտացոլվել են այն հոդվածներում, որտեղ ասվում է, որ արտադրողը իրավունք չունի «աշխատանքի սկզբում Բշտ է այդ գործը» և որ գյուղատնտեսական կուլտուրայի ընտրությամբ մեջ պարտավոր է ենթարկվել հողատիրոջը:

Կալվածատերերի ու գյուղացիության փոխհարաբերությունը կարգավորող դրույթները ցույց են տալիս այնուհետև, որ Քաղաքացիական Օրենսգրքը ամրապնդում է հողատիրոջ և գյուղացու միջև իշխող ֆեոդալական արտադրահարաբերությունները: Իրանական «Նամեհ Մարգում» ամսագիրը-միանգամայն ճիշտ է գնահատում Քաղաքացիական Օրենսգրքի նշանակությունը կալվածատիրոջ և գյուղացու հարաբերությունների կարգավորման տեսակետից: «Իրանի Քաղաքացիական Օրենսգրքում, — դրում է ամսագիրը, — գյուղացիներին ապրուստի միջոցներ ապահովելու և կալվածատերերի տոնձգություններից այդ դասակարգին պաշտպանելու տեսակետից ոչ մի կետ չկա: Մոզարեն և մոսակաթ բաժնում, 513-ից մինչև 545-րդ հոդվածներում, այնպիսի կարգ է սահմանվել... որ դրանցից չի կարելի օգտվել այդ դասակարգին հովանավորելու և նրանց կյանքի պայմանները բարելավելու համար: Քանի որ Իրանի օրենսդրական մեջլիսները բոլոր ժամանակներում էլ կալվածատերերի շահերի հովանավորողն ու պաշտպանն են եղել և նրանց ազատ են թողել գյուղացիներին շահագործելու ասպարեզում, ուրեմն օրենքներ հորինողներն ու գործադրողները հենց Իրանի կալվածատերերն են... որի հետևանքով երկրում հարստություն ստեղծող դասակարգերի հովանավորության, իրավունքների պաշտպանման և նրանց ապրուստի նվազագույն միջոցների ապահովման համար ոչ մի օրենք չի հրատարակվել»¹:

¹ (نامه مردم ۱۳۲۵ نور ۳۰ صفحه ۳۳) «Նամեհ Մարգում» 1947, № 3, էջ 33:

Իսկ ի՞նչ պայմաններով է գյուղացին հողը վարձակալում:

Մոզարենի կամ կիսրարային սիստեմի հիմքում ընկած է հին, միջնադարյան հինգամյա ֆորմուլան, ըստ որի բերքը բաժանվում է հինգ մասի, ամեն մի մասը գյուղատնտեսության բաղկացուցիչ հինգ տարրերից մեկի դիմաց: Այսպես ուրեմն, ըստ այդ կարգի, հողագործությունը բաղկացած է հետևյալ տարրերից՝ 1) հողից, 2) ջրից, 3) սերմացուից, 4) անասուններից, 5) աշխատուժից: Որոշ հազվագյուտ դեպքերում էլ հողագործական գործիքները հաշվում են որպես ինքնուրույն, առանձին ֆակտոր և այդ դեպքում դառնում է վեց տարր, բայց ընդհանրապես հողագործական գործիքները, որոնք շատ պրիմիտիվ են, պատկանում են գյուղացուն: Այսպիսով, ստացված բերքը բաժանվում է հինգ մասի, յուրաքանչյուր մաս հատկացվում ըստ տարրերի պատկանելիության: Քանի որ գյուղացին, որպես կանոն, շունի ո՛չ հող և ո՛չ էլ ջուր, և շատ հաճախ էլ սերմացու ու աշխատող անասուն, որը նա որոշ շրջաններում ստիպված է առանձին վարձակալել, ապա նա այդ գործարքում հանդես է գալիս միայն իր աշխատուժով, հետևաբար ստանում է ամբողջ բերքի միայն հինգերորդ մասը: Սա բերքի բաժանման ամենատարածված եղանակն է ամբողջ Իրանում: Բայց նույն հիմունքներով կա նաև բաշխման այլ եղանակ, որը կիրառվում է երկրի առանձին շրջաններում: Այդ եղանակը կոչվում է սեյբբար, նիսֆեբար և շարեբդար (سه یکبار و دو کار): Սեյբբար եղանակով է բերքը բաշխվում, երբ գյուղացին կալվածատիրոջից վերցնում է հողը, սերմացուն և անասունները: Բերքահավաքի ժամանակ կալվածատերը հողի դիմաց նախ վերցնում է բերքի մեկ հինգերորդ մասը, ապա մնացածը բաժանվում է երեք մասի, որից երկու մասը կալվածատիրոջն է հասնում, մեկ մասը՝ գյուղացուն:

Նիսֆեբար եղանակը կիրառվում է այն դեպքում, երբ անասուններն ու հողագործական գործիքները պատկանում են գյուղացուն. այս դեպքում ևս բերքի մեկ հինգերորդ մասը կալվածատերը վերցնում է հողի դիմաց, իսկ մնացածը կիսվում է, որից մի մասը հասնում է կալվածատիրոջը, իսկ մյուս մասը՝ գյուղացուն:

Չարեբդարի եղանակի ժամանակ կալվածատերը, նախ վերցնում է բերքի չորս հինգերորդ մասը, այնուհետև մնացած մեկ հինգերորդը բաժանում է չորս մասի, որից միայն մեկ մասը հատկացնում է գյուղացուն, այսինքն՝ գյուղացին ստանում է ամբողջ բերքի մեկ քսաներորդը միայն: Չարեբդարը կիրառվում է հազվագյուտ դեպքերում, այն էլ բրնձի ցանքսերի շրջաններում:

Մեյեքբարի և շարեքդարի ժամանակ գյուղացին պետական հարկ չի վճարում, իսկ նիսֆեքարի ժամանակ վճարում է հարկերի կեսը:

Եթե պատահի, որ գյուղացին անասուններ, սերմացու ու գործիքներ տրամադրի և կալվածատիրոջից վերցնի միայն հողն ու ջուրը, ապա բերքը բաժանվում է երեք մասի (اكو سه سهբوایه), որից երկու մասը գյուղացին է ստանում, մի մասը՝ կալվածատիրը: Բայց այսպիսի վարձակալություն ընդհանրապես քիչ է պատահում: Նման դեպքերում ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել երկբուսի (اكو دو گوبوایه) եղանակին, այսինքն՝ կիսով կես:

Այն գյուղացիները, որոնք, բացի իրենց աշխատուժից ուրիշ ոչինչ չունեն, մինչև իսկ վարձակալ չեն համարվում, պարզորեն կոչվում են «բարդեգար», և ստանում են բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Սերմացուն մեծ մասամբ տալիս է կալվածատերը նաև այն պատճառով, որ ըստ օրենքի, նախքան բերքահավաքը պայմանագիրը բեկանվելու պարագայում, ցանքսը պիտի անցնի սերմացուն տրամադրողին:

Բայց բերքի բաժանման այդ սիստեմները գործնականում կիրառվում են ոչ լրիվ, գյուղացու բաժինը շատ ավելի պակաս է լինում, քան նշված քանակը: Այդ մասին խոստովանում է մինչև իսկ Լամբտոնը: Նա գրում է. «Բերքը բաժանելիս տրադիցիոն ձևով հաշվի են առնվում հինգ տարրերը... մինչդեռ դա փաստորեն տեսական արտակցիայից մի բան էլ ավելի է և իրական բաժանումը, չնայած նյութապես կախված է այն բանից, թե այդ տարրեր տարրերը ում են պատկանում և ով է տրամադրում, հազվագյուտ է կատարվում այն հիմունքներով, որ հինգ տարրերի համար հատկացվեն հավասար բաժիններ»:

Գործնականում հինգանդամյա ֆորմուլան իրանի բոլոր շրջաններում նույն ձևով չի կիրառվում: Գոյություն ունեն բազմաթիվ տարածություններ: Նայած տեղական պայմաններին, առանձին տարրերի տեսակարար կշիռը աճում է կամ նվազում: Կարևոր նշանակություն ունի այն հանգամանքը, թե ցանքսը ոռոգվում է, թե ոչ, աշնանացան է, թե գարնանացան և այլն: Ոռոգման եղանակը՝ գետից, կանաթից (քահրիզ), կամ ջրհորից, նույնպես ազդում է բերքի բաշխման վրա:

Ընդհանրապես բերքի բաշխումը կատարվում է կալում. հացահատիկը և դարմանը անշատում են և կուտակում ըստ մասերի:

¹ A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953: page 306.

Այսպես, օրինակ, ենթադրենք կալվածատիրոջ բաժինը երկու երրորդ է, իսկ գյուղացունը մեկ երրորդ, ապա հացահատիկը և դարմանը առանձին բաժանում են երեք մասի: Որոշ տեղերում, ինչպես օրինակ Քուրդիստանում կալվածատիրոջ իրավունքն է ընտրելու իր մասը: Սովորաբար գյուղացին իրավունք չունի բերքի իր բաժինը կալից հեռացնել, քանի ղեռ կալվածատերը իր բաժինը չի տարել: Երբ բերքը բաժանվում է մասերի, կալվածատիրոջ կամ նրա մուքաշիրի՝ ներկայացուցչի կողմից զրանք կնքվում են բերքը անձեռնմխելի դարձնելու համար, որը կոչվում է «մոհր քարդան» կամ «դաշ քարդան» (مهر کردن یا داج کردن): Բայց այդ «կնքումը» այնքան պրիմիտիվ է, որ ամենաշնչին քամին կարող է խախտել: Այդ հանգամանքը հաճախ է շարաշահվում կալվածատերերի կողմից, գյուղացիներին գողութայն մեջ մեղադրելու և նրանց թալանելու համար: Ընդհանրապես, որոշ բացառությամբ, ընդունված է, որ կալվածատիրոջ բաժինը կալից մինչև պահեստ (որը երբեմն զբտնըվում է քաղաքում) փոխադրելը մտնում է գյուղացու պարտականությունների մեջ:

Գարնանացան բերքի կալվածատիրական բաժինը՝ ի տարբերություն աշնանացանի, սովորաբար որոշվում է գնահատումով: Որոշ դեպքերում դա կատարվում է ժլ միայն գարնանացանի, այլ նաև աշնանացանի հացահատիկի նկատմամբ: Բերքը գնահատողը՝ մոմախիղը (مميز), որը երբեմն գյուղի քեզխուզան է լինում, երբեմն էլ մի ուրիշ անձնավորություն, ուղղակի նայում է բերքին և գնահատում այն, ըստ դրա էլ գյուղացին պետք է վճարի կալվածատիրոջ բաժինը: Հասկանալի է, թե կալվածատերերի կամակատար մարդկանց քմահաճույթը ինչպիսի ավերածություններ պիտի կատարի հետամնաց գյուղում²:

Կալվածատերերը իրենց բաժինը վերցնելուց հետո բազմաթիվ տուրջնր են պարտադրում գյուղացիներին: Բոլոր այն դեպքերում, երբ գյուղացու բաժինը անասուն կամ սերմացու տրամադրելու հետևանքով ավել է լինում, կալվածատերը ծանրացնում է մյուս տուրքերը:

Իրանի նահանգներում և տարբեր շրջաններում գյուղացիների ու կալվածատերերի միջև բերքի բաժանման, ինչպես նաև, պարհակների տարբեր ձևեր գոյություն ունեն, բայց այդ բոլորի հիմքում, իհարկե, ընկած է բերքի բաժանման հնգանդամյա ֆորմուլան:

¹ A. K. S. Lambton... 306:

² Նույն տեղում, էջ 307:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այդ հարցի պարզարանումը դժվարին գործ է, թեկուզ այն պատճառով, որ ժամանակակից Իրանում բացակայում է ստույգ ու լրիվ վիճակագրությունը: Սակայն հրապարակված տեղեկությունները որոշ պատկերացում տալիս են:

Այսպես. 1952—1953 թթ. «Իրանի տարեգիրքը» երկրի տարբեր շրջաններում կալվածատիրոջ և գյուղացու բաժինների մասին հրապարակել է մի աղյուսակ, որը կազմվել է պաշտոնական ղեկուցումների հիման վրա և բավականին հետաքրքիր տվյալներ է պարունակում¹: Աղյուսակի ուսումնասիրումը ցույց է տալիս, որ անհամեմատ ավելի ծանր է հարավային և կենտրոնական Իրանի գյուղացիության վիճակը: Այսպես. Գուլփայեզանի, Մահալաթի, Իսֆահանի, Յազդի, Քերմանի, Բոջնուրդի և Մոզբանի շրջանների գյուղերում կարելի է հանդիպել այնպիսի փաստերի, երբ կալվածատիրոջ բաժինը կազմում է մինչև բերքի $\frac{3}{4}$ -ը: Խորասանի որոշ շրջաններում կալվածատիրոջ բաժնի առավելագույնը հասնում է մինչև իսկ բերքի $\frac{5}{6}$ մասի: Բայց այս երևույթները, ինչպես ցույց է տալիս աղյուսակը, բնորոշ չեն Իրանի համար: Ամենատարածված ձևը սեքուֆեն (երեք մաս) է, որը կիրառվում է երկրի բազմաթիվ շրջաններում: Այսպես. Ղազվինի, Մոզբանի, Արաքի, Նահավանդի, Քույսերագանի և այլ շրջանների գյուղերում գյուղացու բաժինը կազմում է մինչև բերքի $\frac{2}{3}$ մասը: Կան դեպքեր երբ դա լինում է ավելին, ինչպես օրինակ Արևմտյան Ադրբեջանի գյուղերում՝ մինչև բերքի $\frac{1}{10}$ -ը, Խուզիստանում՝ մինչև $\frac{5}{17}$ -ը, Արևմտյան Ադրբեջանում, ինչպես նաև Քուրդիստանում՝ մինչև $\frac{1}{10}$ -ը և այլն: Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ գյուղացու բաժնի նվազագույն շահի կարելի է հանդիպել Խորասանում ($\frac{1}{10}$): Բերքը երկու հավասար մասի բաժանելու դեպքերի ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել Բրուջբրդի, Խորամարագի, Քուրդիստանի, Արևմտյան Ադրբեջանի, Ղազվինի, Վարամինի շրջանների գյուղերում:

Այժմ, օգտագործելով իրանական և օտարերկրյա աղբյուրներում եղած, հաճախ իրար հակասող, փաստերը և վիճակագրական տվյալները փորձենք քննել Իրանի տարբեր նահանգներում և շրջաններում կիրառվող բերքի բաշխման եղանակների և շահիերի ընդունված ձևերն ու առանձնահատկությունները և գյուղացիների բազմազան պարհակները:

Քերմանի նահանգ: Այստեղ կալվածատերերը հետևյալ կարգն

¹ «Իրանի տարեգիրք», 1952—1953 թթ., Քեհրան, էջ 184:

են հաստատել. ամեն տարի գյուղացիներին որևէ հողամաս տալու համար նրանցից մի գումար են կորզում, որը կոչվում է Թակագոմե (تقادمه) կամ Թարոֆ (تعارف)։ Այս պրակտիկան գյուղացիության մեջ մրցակցություն է ստեղծում, որի հետևանքով ավելի շատ Թարոֆ վճարողը կարող է ավելի ընտիր հող ստանալ, հակառակ դեպքում գյուղացին կամ ցածր բերքատու հող կստանա, կամ էլ անհող կմնա։ Իսկ հողերը բաժանվում են մեկ տարի ժամկետով և սահմանափակ քանակությամբ¹։

Քերմանում կալվածատերերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն և երբեմն էլ անասունները։ Նրա բաժինը բոլոր տեսակի կուլտուրաներից, բացի ափիոնից, կազմում է բերքի 75—80 %։ Քերմանի պայմաններում առանց ջրի հողը ոչ մի արժեք չունի և փաստորեն կալվածատերերը ոչ թե միայն այս կամ այն հողամասի, այլ ջրի տերն են։ Այնպես որ կալվածատերերին հասնող բերքի բաժինը կարելի է համարել այն կապիտալի տարեկան շահույթը, որ նրանք ներդրել են ջուր հանելու համար²։

Քերմանի մոտ գտնվող Գավխանեում, Աքբարբադում և Մուհամեդաբադում կալվածատիրոջ բաժինը կազմում է բերքի 7/10 մասը։ Իրանական «Շահբադ» թերթը, խոսելով Քերմանի բառակներին (կարարինների) մասին, գրում է. «Կարարինները գյուղի ամենատաժանակիր և ամենաղրկված մարդկանցից են համարվում։ Նրանց վարձում են մեկ կամ մի քանի տարով «երեք ջինսի» (ցորեն, գարի և կորեկ) բավական շնչին քանակի դիմաց... Այն գյուղացիները, որոնք այդ պայմանով աշխատում են կալվածատերերի հողերի վրա մեծ մասամբ նոր տարուն (մարտի 21) մեկ ամիս մնացած իրենց ամբողջ պաշարը վերջացնում են ու ընտանիքների հետ սովի մատնվում, և այդ ժամանակ է, որ մի քիչ գարի կամ կորեկ ձեռք բերելու համար ստիպված են լինում դիմել գյուղի կալվածատիրոջը. անամոթ թալանչիները գյուղացիներին գարի են տալիս պայմանով, որ ամեն մի ման (3 կիլո) գարու դիմաց բերքահավաքի ժամանակ մեկ ու կես ման ցորեն ստանան։ Այսպիսով, հաճախ պատահում է, որ գյուղացիները ստիպված են լինում բերքահավաքի ժամանակ իրենց ամբողջ ցորենը պարտքի դիմաց հանձնել արբարի ներկայացուցչին և էլի դեռ պարտք մնալ։ Իսկ գյուղացիներից շատերը, որոնք այդ հնարավորությունից էլ զուրկ են, ստիպված են իրենց և երեխաների ստամոքսները լցնել դաշտային խոտով։ Քերմանի գյուղերից շատերում վաղ գարնանից

¹ (شهبان), «Շահբադ», 25 ապրիլի, 1953:

² «Royal Central Asian Journal», 1953, Jan., vol. VI, Part 1, p. 55.

մինչև բերքահավաքը գյուղացիների ընտանիքների անդամները կհարկավում են խոտով¹։

Ինչ վերաբերում է վարձով աշխատող գյուղացիներին, ապա նրանք ստանում են օրական ոչ ավելի քան 10 ոփալ։ Անշահահասների առավելագույն աշխատավարձը կազմում է տարեկան 10 ման ցորեն, 10 ման գարի և 10 ման կորեկ²։

Քերմանի Ռաֆսանշան գավառում կիսրարային պայմանագիրը կալվածատերը կնքում է գյուղացու հետ ամեն տարի աշնանը, այսպես կոչված՝ արբանդի (آب بندی) ժամանակ։ Հողը վարձակալող գյուղացին կոչվում է «սարզախիմ» (سرزعی)։ Նա կարող է իր վարձած հողը կամ մենակ մշակել, կամ էլ մասնակից դարձնել լծկան և գյուղատնտեսական գործիքներ ունեցող այլ գյուղացիների։ Հողագործութայն միջոցներ ունեցող յուրաքանչյուր գյուղացի համարվում է մի «մարդ» (مرد), և եթե աշխատել են 10 հոգի, ապա գյուղացուն հասնող բերքը բաժանվում է 10 մասի, իսկ եթե գյուղացին շունի այդ բոլոր միջոցները, ապա նա համարվում է «կես մարդ» (نیم مرد), և մի մարդու բաժնի կեսն է ստանում։ Գյուղացիների երեխաները մինչև 18 տարեկան հասակը նույնպես կես մարդ են համարվում։

Հողը վարձակալող գյուղացին, որն ուղղակիորեն կալվածատիրոջ հետ պայմանագիր է կնքել, եթե անասուններ և գործիքներ ունենա, ապա մի «մարդու» բաժին ստանալու փոխարեն ստանում է նախապես որոշված մի բաժին՝ «կարարի»։ Այստեղ ևս կալվածատերը իրավունք ունի գյուղացուն գյուղից վտարել։ Կալվածատերը նոր եկած գյուղացուն «խեթար» (خطاب) է տալիս, այսինքն՝ թույլ է տալիս, որ իր հողում աշխատի։ Այդ խեթարները միայն հողագործութայնը զբաղվելու թույլտվություններ են և նրանց մեջ չեն նշվում բերքի բաշխման կարգը։ Բայց այդ խեթարներում հաճախ նշվում է, որ եթե հանձնված հողի բերքը առավելագույնից (դահթիրից) և նվազագույնից (դահփայեից) պակաս լինի, ապա գյուղացին պարտավոր է փոխհատուցել այդ տարբերությունը։ Ռաֆսանշանի գյուղերի վարելահողերը ընդհանրապես բաժանվում են հարասանների, որոնք մշակվում են երբեմն մի քանի «մարդ»-երի միջոցով՝ մի սարզախիմի գլխավորությամբ, երբեմն էլ միայն մի «մարդ»-ի և մի սարզախիմի կողմից։ Սերմացուն տալիս է կալվածատերը։ Գյուղացին, մինչև իսկ եթե սերմացու ունենա,

¹ (شوباز) «Շահբազ», 25 ապրիլի, 1953:

² (شوباز) «Շահբազ», 23 ապրիլի, 1953:

իրավունք շունի այն օգտագործելու: Ինչպես ասվեց, ամեն մի գյուղացի, երբ կալվածատիրոջից հողամաս է ստանում մշակելու համար, պետք է մի դումար վճարի կալվածատիրոջը, որպես թաարոֆ: Սակավամարդ գյուղերում, ինչպես օրինակ Նորմաշիրում, ամեն մի գյուղացի հողամասը վերցնելիս կալվածատիրոջից ստանում է նաև մի դումար մոսաեղեб **مساجد** (օժանդակութուն) անունով: Քանի զեռ գյուղացին շարունակում է աշխատել կալվածատիրոջ հողի վրա, մոսաեղեն հետ չի պահանջվում: Միայն հողից հեռավարու պարագայում է, որ գյուղացին ստիպված է այդ դումարը վերադարձնել, մի հանգամանք, որը հաճախ միջոց է հանդիսանում գյուղացուն հողի հետ կապելու համար:

Սովորաբար Ռաֆսանջանում բերքը հավաքելուց, կալսելուց և մարքելուց հետո, նախքան նրա բաշխումը բերքի 7 % հանվում է հատուկ ծախսերի համար, այնուհետև մնացածը շորս մասի է բաժանվում, որից երեքը վերցնում է կալվածատերը, մի մասն էլ՝ գյուղացին: Դարմանը սովորաբար կիսվում է, իսկ եթե անասունները կալվածատիրոջն են լինում, ապա գյուղացին դարմանից բաժին չի ստանում:

Ռաֆսանջանի գյուղերից Քաշբուխյանում մի գյուղացու եկամուտը, եթե նա աշխատելիս լինի մի քանի գյուղացիների հետ, և ցանած լինի հինգ հեկտար շաթվի, 2,5 հեկտար բամբակ և մի քիչ էլ կորեկ և բանջարեղեն, կալվածատիրոջ եկամտի համեմատությամբ, կազմում է հետևյալը.

	Բերքի քանակը կգ	Լուս ձեռքով	Նախնական գումար	Մարտի գումար	Մայիսի գումար	Յուլի գումար
Ցորենի բերքը	7500	50000	—	13500	2700	25500
Գարու բերքը	1500	5000	—	1350	270	2550
Բամբակի բերքը	4500	33000	—	9000	1800	19000
Զմերուկ և վարունգ	—	10000	—	3000	600	7000
Կորեկ	900	3000	—	1500	300	1400
Ցորենի սերմացու 750 կգ	—	—	5000	—	—	—
Գարու սերմացու 150 կգ	—	—	500	—	—	—
Կորեկի սերմացու 30 կգ	—	—	100	—	—	—
Բամբակի ցանքի ծախս	—	—	5000	—	—	—
Կանաքների մաքրման ծախսերը	—	—	6000	—	—	—
Գումար		101000	16600	28350	5670	55450¹

¹ Ցորենի և գարու գինը 1947 թ. զեկրով խարվորը 1000 սիլա է հաշված: (نام و مرد) ընտանե Մարզում, 15 օգոստոսի, 1947:

Աղյուսակից երևում է, որ յուրաքանչյուր գյուղացու եկամտի ընդամենը մեկ տասներորդն է մնում իրեն, իսկ մնացած ինը տասներորդը անցնում է կալվածատիրոջը:

Մազեկաբանի նախաճառ: Մազեկաբանում մշակվում են բրինձ, բամբակ և այլ կուլտուրաներ. այստեղ աճում են նաև մեծ քանակությամբ ցիտրուսային պտուղներ: Կալվածատերերը ցիտրուսային բերքը մշակում են վարձու աշխատանքի միջոցով:

Ի տարբերություն Իրանի մյուս նահանգների, կալվածատերերը Մազեկաբանում կանաթներ (ստորերկրյա ջրի անցուղիների) կառուցելու և դրանք նորոգելու ու մաքրելու ծախսերից ազատված են, քանի որ այդտեղ հոսում են բազմաթիվ գետեր, որոնցից հեշտությամբ կարելի է օգտվել, իսկ տեղումներն էլ ընդհանրապես շատ բարձր են: Կալվածատիրոջ բաժինը գանձվում է երկու եղանակով, որոնք Մազեկաբանում հայտնի են որպես «էջարե» (اجاره) և «նեսֆեքարե» (نصفه کاری) անուններով:

Կալվածքի էջարեն¹ վարձակալումը կապված է հողի բերրության կամ ինչպես Մազեկաբանում է ասվում «ամարդուրխաթի» (مرغوبیت) հետ: Զրի քանակը, տարերային աղետները կամ տարվա բերրությունը ոչ մի նշանակություն չունեն «էջարե բահա»-ի (اجاره بهاء) այսինքն՝ վարձավճարի որոշման գործում:

Մազեկաբանի տարբեր մասերում, նայած հողի որակին, վարձը գանձվում է հեկտարից՝ հետևյալ չափերով.

1. Շահսովարում և Նրա շրջակայքում՝ յուրաքանչյուր հեկտարից 300—750 կգ.
2. Քաշուրում, Նոշահրում և Չալուսում՝ 280—740 կգ.
3. Բարուում և Ամուում՝ 300—840 կգ.
4. Սարիում, Շահիում և Բեհշահրում՝ 495—900 կգ.
5. Լանգառուզում յուրաքանչյուր 2000 քառակուսի մետրից գանձվում է 150—225 կգ. բրինձ¹:

Նեսֆեքարի կոչվող պայմանագրով գյուղատնտեսական տարվա սկզբին կալվածատերը որոշ քանակությամբ մթերք է տալիս գյուղացուն՝ որպես «օժանդակություն», որի դիմաց գյուղացին պարտավոր է բերքահավաքի ժամանակ ամբողջ բերքի կեսը տալ կալվածատիրոջը, իսկ մնացած կեսից վերահիշյալ էջարեի կարգով կալվածատերը ստանում է իր բաժինը:

Կալվածատիրոջ կողմից գյուղացուն տրվող օժանդակությունը ստանդերի տարբերվում է: Օրինակ՝ Նովշահրի, Չալուսի և Քաշա-

¹ (نام مردم) «Նամեհ Մարդոմ», 23 սեպտեմբերի, 1947:

րի շրջաններում մի հեկտար հող ցանկու համար կալվածատերը գյուղացուն տալիս է 120 կիլոգրամ բրինձ, 6 կիլոգրամ յուղ, 9 կիլոգրամ շամիշ՝ շաքարի փոխարեն, մեկ կիլոգրամ ծխախոտ, մի քիչ թնյ և գյուղացու կողմից վարձվող անասունների վարձի գնի կեսը:

Շահիի և Բարսիի շրջաններում այդ «օժանդակութունը» կազմում է 120 կիլոգրամ բրինձ, 50 թուման կանխիկ դրամ և անասունի վարձի կեսը, որի դիմաց բերքահավաքի ժամանակ, բացի բերքի կեսից, կալվածատերը վերցնում է այդ նույն քանակի բրինձն ու դրամը¹:

Մազենդարանի բազմաթիվ գյուղերում գյուղացիները տալիս են հինգ քաղաղ, որոշ քանակի ձմերուկ, սեխ, խաղող, սոխ և այլն՝ «բարխանն» (بارخانه) անվան տակ:

Կալվածատերերի կողմից գյուղացիներին տրվող օժանդակութունը հաճախ կատարվում է հետևյալ ձևով. գյուղացուն տրվող 120 կիլոգրամ բրինձի դիմաց կալվածատերը ստանում է պաշտոնական ստացական 100 թումանի համար, իսկ աշնանը, երբ բրինձի դինը շատ ցածր է, գյուղացին կալվածատիրոջը վերադարձնում է 100 թումանի բրինձ, որը երբեմն կազմում է մոտ 250 կիլոգրամ²:

Որոշ գեպերում կալվածատերերը իրենք են մշակում հողը վարձու աշխատանքի միջոցով և բատրակին վճարում են օրական 25 սիալ, այն ժամանակ, երբ բրինձի կիլոն արժի 18 սիալ³:

Իրանական պաշտոնական «էթթեւաթա» թերթը, քննարկելով Մազենդարանի գյուղացիության վիճակը, գրում է. «Եթե այժմ որեէ մեկը Մազենդարան գնա և ուսումնասիրի, ցավոք սրտի այն եզրակացության կհանգի, որ առաջին ձեռքը, այսինքն՝ գյուղացին, որ ամեն օր մինչև ծնկները տիղմի մեջ խրված, մալարիայի մոծակներով շրջապատված, իր օրվա ապրուստը հայթայթելու և քաղաքների բնակչությանը աննդամթերքով ապահովելու համար ճիգ ու շանք է թափում, չքավորության և դրամագլուխ չունենալու պատճառով դեռևս իր չհասունացած ցանքսը ցածր գնով նախապես վաճառում է և բերքահավաքի ժամանակ դատարկաձեռն տուն վերադառնում»: Չորս հոդիանոց գյուղացիական մի ընտանիքի նվազագույն ծախսերը թերթը հետևյալ կերպ է ներկայացնում.

¹ (نامه مردم) «Նամե Մարդոմ», 2 սեպտեմբերի 1947:

² Նույն տեղում:

³ «The Fortnightly» 1952, № 1022, page 102.

Մտուց և հագուստ	Ամսական	Տարեկան	Գումարը
Բրինձ	28 ման	338 ման	5040 ուիալ
Թեյ և շաքար	180 ուիալ	—	1800 ուիալ
Միս, հաց և ծխախոտ	300 ուիալ	—	3600 ուիալ
Հագուստի և կոշիկի միջինում . .	—	—	3000 ուիալ
Մախի ընդհանուր գումար . . .			13440 ուիալ

Այդ ծախսի դիմաց նրա ընդհանուր հկամուտն է կազմում 12.700 ուիալ: Այնուհետև թերթը նշում է, որ մինչև իսկ այս հաշվով էլ գյուղացին տարեկան 740 ուիալ պակասորդ է ունենում, եթե իհարկե տարին բարեհաջող լինի, ջուրը առատ, բերքն անվնաս, ինքն ու իր ընտանիքը առողջ լինեն, հիվանդության ծախսեր չունենան, լծկան էլ չվարձի, կառավարության գործակալների ոտնձգության և հարստահարման շենթարկվի, և վերջապես բերքն էլ նախապես վաճառած չլինի¹: Իսկ այս բոլոր պայմանականությունները՝ հօգուտ գյուղացու պրակտիկայում համարյա անհնար են:

Գիլանի նձնանգ: Անասուններ, սերմացու և հողագործական գործիքներ ունեցող, քիչ թե շատ ունեւոր գյուղացիների ավելի հաճախ կարելի է հանդիպել Իրանի հյուսիսային նահանգներում: Հարավային նահանգներում գյուղացիները տրամադրում են միայն իրենց աշխատուժը:

Գիլանում հինգ տարրերից միայն՝ հողն է կալվածատիրոջը պատկանում. ջրի համար գյուղացին առանձին է վճարում: Եթե կալվածատերը տալիս է նաև սերմացուն, ապա բերքահավաքի ժամանակ, նախքան բերքի բաշխումը, գանձում է այն:

Գիլանում նույնպես կալվածատիրոջ և գյուղացու բաժինները տարբերվում են. եթե պայմանը էջարեի է, ապա գյուղացին կալվածատիրոջից հող վարձելով, բերքի ժամանակ ամեն մի հեկտարի դիմաց վճարում է՝ Ռուզսարում 375—900 կիլոգրամ, Փեհլիում՝ 800—850 կիլոգրամ, Լահիջանում՝ 740—1000 կիլոգրամ, և մյուս տեղերում, ըստ հողի որակի՝ 600—750 կիլոգրամ²:

Կիսրարային եղանակի դեպքում կալվածատերը տալիս է սեր-

¹ (اطلاعات) «Եթթեխաթ», 9 հուլիսի, 1953:

² «Նամեհ Մարզում», 23 սեպտեմբերի, 1947:

մացու և որոշ նյութական օժանդակություն, որը նա հետ է ստանում տոկոսներով՝ ընդհանուր բերքից. մնացածը կիսվում է հավասար շահով: Լանդարուղում, Ֆումենաթում, Ռեշտում սերմացուն գյուղացին է տրամադրում, ուտի և ստանում է բերքի երկու երրորդը: Բայց այս դեպքում բոլոր մյուս ծախսերը, ինչպես օրինակ լծկանների վարձը, առուների նորոգումը, բերքի փոխադրումը և այլն, գյուղացու վրին է: Մեկ հեկտար հողի համար օգտագործվող մի կգի վարձը կազմում է 5—6 արկղ (դա հավասար է 11 մանի, կամ 33 կգ) բրինձ: Զրի համար էլ ամեն մի արկղ բերքի դիմաց 2 ոխալ է վճարվում¹:

Եթե վարձակալ գյուղացին շնչակված հող է ստանում, որը կոչվում է խարարի (خراپی), ապա նա առաջին երկու-երեք տարին սեփական շի վճարում: Այդպիսի հողերում կալվածատերը գյուղացուն շինանյութ է տալիս՝ քնակարան կառուցելու համար, բայց գյուղացու աշխատանքով կառուցված տունը, այդուհանդերձ, համարվում է կալվածատիրոջ սեփականությունը:

Լահիջանում մոտավորապես 3400 հեկտար տարածություն թեյ է ցանվում: Թեյը կամ մշակում են իրենք կալվածատերերը՝ օգտագործելով օրավարձ բատրակներին, կամ էլ ամբողջ տնտեսությունը վարձով են տալիս ինչ-որ մի երրորդ անձնավորության: Այս դեպքում ամեն մի հեկտարի դիմաց նրանք ստանում են 230—260 կիլոգրամ շոր թեյ: Իրանական «Շահբազ» թերթը գրում է, որ թեյի պլանտացիաներում զգալիորեն ու ամռանը օրական ավելի քան ութ հազար բանվորուհիներ են աշխատում: Օրական ավելի քան 14 ժամ աշխատանքի դիմաց նրանք առավելագույնը ստանում են 15 ոխալ, իսկ երեխաները՝ 10 ոխալ: Զինական տեսակի թեյի պլանտացիաներում աշխատող բանվորների վայրագ շահագործումը աննախադեպ է: Բանվորների աշխատուժից առավելագույն օգուտը քաղելու նպատակով կալվածատերերը թեյի հավաքը կապալով են տալիս՝ յուրաքանչյուր կիլոգրամ թաց տերևի դիմաց 2 ոխալ վարձ վճարելով: Լահիջանի թեյի ֆաբրիկաներում ամեն մի կիլոգրամ թաց թեյի գինը միջին հաշվով 13 ոխալ է, այսինքն՝ կալվածատերը ամեն մի կիլոգրամ թեյից, մյուս ծախսերը դուրս գալուց հետո, 6 ոխալ օգուտ է քաղում: Եթե ամեն մի բանվոր՝ միջին հաշվով օրական տասը կիլոգրամ թեյ հավաքելով, քսան ոխալ վարձ է ստանում, ապա այդտեքը այդ վաճառում է 130 ոխալով և առնչվազն 60 ոխալ մաքուր օգուտ է ստանում²:

¹ (نامه مردم) «Նամե Մարդոմ», 23 սեպտեմբերի, 1947:

² (شهباز) «Շահբազ», 10 հուլիսի, 1953:

Այս բոլոր տվյալները ցույց են տալիս, որ Գիլանում նույնպես կալվածատերերը հսկայական եկամուտներ են ստանում: Այսպես օրինակ՝ 1946 թ. Կավամ-էս-Սալաթանեն Գիլանի իր կալվածքներից մեկ միլիոն 800 հազար ուիալ եկամուտ է ունեցել:

Գիլանի թեյի և բրինձի պլանտացիաներում բատրակուսություն են անում թե՛ հողագործի, և թե՛ սակավահող գյուղացիները: Բատրակուսություն են անում ոչ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք ու անշահաճանները: Գիլանում գլխավորապես բատրակուսություն են անում խալխալցիները՝ հարևան լեռնային շրջանի բնակիչները: Խալխալում գրուսությունը շատ ավելի ծանր է, և գյուղացիները ստիպված գալիս են Գիլան աշխատանքի. նրանք, լեռնաբնակ լինելով, առողջ են և ուժեղ, սակայն Գիլանի բրնձի դաշտերում սոսկալի ծանր պայմաններում աշխատելով ամբողջովին հյուծվում են, քայքայում իրենց առողջությունը, իսկ շատերը մահանում են:

Գորգան: Գորգանում բնակվում են թուրքմենական քուլոթ ցեղերը, որոնք բացի անասնապահությունից դրաղվում են նաև հողագործությամբ: Այդտեղ, ինչպես ընդունված է, ամեն մի «ղեսամաթից», որը հավասար է 1,4 հեկտարի, կալվածատերը ստանում է 1800 կիլոգրամ բերք: Միաժամանակ գյուղացին ստիպված է ջրի համար ամեն մի ղեսամաթին վճարել 36 կիլոգրամ:

Թուրքմենսարայում քանի որ գյուղացիներն ունեն իրենց անասուններն ու սերմացուն, ապա վարձած հողի դիմաց նրանք պարտավորվում են կալվածատիրոջը տալ ցանված սերմի շափ վարձ: Այն թուրքմենները, որոնք ստիպված են լինում բատրակուսություն անել կալվածատերերի մոտ, կոչվում են կուլլուղլի (قوللوچي): Ռիզա շահի ժամանակ անասնապահությամբ դրաղվող թուրքմենները արոտավայրերի համար վճարում էին յուրաքանչյուր զլուխ ուխարին՝ մեկ ու կես ուիալ, էշին՝ 3 ուիալ, կովին՝ 5 ուիալ, գոմեշին՝ 10 ուիալ, ձիուն, ուղտին, ջորուն՝ 12 ուիալ:

Աղբերջանի նահանգ, Դրուսությունը նույնն է նաև Իրանական Աղբերջանում: Կալվածատիրոջն է պատկանում հողը, ջուրը և հաճախ էլ անասուններն ու սերմացուն: Կալվածատիրոջ բաժինը այստեղ ևս փոփոխական է. այն լինում է ընդհանուր բերքի $\frac{1}{5}$, $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$ և այլ մասերը: Աղբերջանում էլ, ինչպես գրում է «Ռեսուլե Ալենդե» թերթը, կալվածատերերը հետևյալ ձևերով են թալանում գյուղացիներին.

1. Կալվածատիրոջ բաժին.
2. Պարհակներ և հարկեր.

¹ (نام مرحوم) Ընամեն Մարգոմա, 11 սեպտեմբերի, 1947:

3. «Յժանդակութիւն» և պարտք, որ հետ է դանձում կրկնակի շահերով:

4. Տուգանքներ:

5. Կոո և Կեզար:

Մանր և բազմազան են իրանական Աղբրեշանի գյուղացիության պարհակները: Իրանական Մեշլիսի XIV նստաշրջանում հյուսիսային Իրանի զեպուտատներից մեկը Մեշլիսի նախագահին ուղարկած իր նամակում, խոսելով այդ պարհակների մասին, գրում է, որ Իրանական Աղբրեշանում կալվածատերերը բռնի ուժի և խոշտանգումների եղանակով շարունակում են գյուղացիներից դանձել՝ միջնադարյան «բեդաթ» (بدهت) կոչվող տուրքերը:

«Բեդաթները» հետևյալներն են՝

Հաֆթ Աբրասի, «եղդի արբասի», (այս տուրքը կոչվում է թե՛ պարսկերեն անունով և թե՛ միևնույն ժամանակ եղդի արբասի թուրքերեն դարձվածքով), մեկ քառասուներորդ, մարդագլուխ, հավ, ձու, անվարձ աշխատանք, ոչխար, ներքնակի դրամ, եղան տուրք, յուղ, ձիու գարի, հյուրերի ծախս և այլն, մինչև իսկ Մակուի գյուղերից մեկում նասրեղդին շահի մոր պատանքի անվամբ տուրք են ստանում:... Լիզվանում հաջի էհթեշամբ իր գյուղերից հետևյալ տուրքերն էր ստանում.

1. Ի հավելումն գյուղատիրական բաժնի, ամեն մի տնից մի հավ ու տասը ձու:

2. Ամեն մի տնից հինգ հարյուր ուիալ կանխիկ, ամեն մի հոտից մի գառ:

3. Հարյուր ուիալ մի զույգ եղից:

4. Ամեն մի գյուղացուց «մարդագլուխ» տասը ուիալ:

5. Անվարձ աշխատանք:

6. Մեկ քառասուներորդ:

7. Խարմանչիլիք և այլն²:

Ռիզաիինում, եթե կալվածատերը տալիս է հող ու սերմացու, ապա ստանում է բերքի կեսը, իսկ երբեմն էլ բերքի երկու երրորդը: Խոյի շրջանում կալվածատերերը «բաշփուլի» անվան տակ յուրաքանչյուր ոչխարից տուրք են ստանում երկու արբասի, ձիուց և կովից՝ 2,5 ուիալ, և էշից 3 ուիալ: Որոշ գյուղերում գյուղացիական ամեն մի ընտանիք տարեկան պետք է տա նաև մի զույգ ոչխար:

Մակուի շրջանի որոշ գյուղերում գյուղացիները տալիս են նաև հետևյալ հարկերը. մի աման պահեստի համար (ամեն մի ամանը

¹ (بسوی آینه) «Բեսուլե Այնե», 3 մարտի 1952:

² «Հակաֆաշիստ թերթ», հայերեն, Թավրիզ, 12 սեպտեմբերի, 1945:

8,5 կիլոգրամ է), երկու աման քեդիսուդային, որոշ քանակի յուղ և մի քանի ոչխար և այլն՝ «փեշքաշ» անվան տակ, յուրաքանչյուր կալից մի աման «աթ հակկի» (ձիու բաժին) անվան տակ: Բացի այս բոլորը 1—5 թուման էլ զլխահարկ են վճարում¹:

Քավրիզից 40 կիլոմետր հյուսիս գտնվող Մուժումբար գյուղում գյուղացու տնկած ծառերի 5-ից մեկը պատկանում է աղային, ինչպես և խոտի՝ հինգ մասից մեկը: «Զբաղականանալով դրանով,— կարդում ենք Քավրիզի «Հակաֆաշիստ թերթում»,— պարոն գյուղատիրոջ մտքում հղացել է այն անհեթեթ գաղափարը, թե այդ հողամասի վրա փոխանակ ծառ տնկելու կամ աճեցնելու, գյուղացին կարող է ցորեն ցանել, և ահա մի նոր տուրք՝ շցանված ցորենի համար:

Այն գյուղացիները, որոնք այլևս գյուղում չեն և քաղաքում բանվորություն են անում, թեկուզ բացակա, համենայն դեպս նրանցից էլ ազահ կալվածատերերը տուրքեր է գանձում»²:

Եվ այսպիսով կալվածատերերը հսկայական եկամուտներ են քաղում իրենց կալվածքներից: Մակուի կալվածատերերից՝ Անալիխանումը հավաքում է տարեկան միայն հազար տոննա ցորեն:

Իրանական Ադրբեջանում և Քուրդիստանում իշխող ֆեոդալական հարաբերությունների մասին հետաքրքիր վկայություն ունի անգլիական «Contemporary Review» ժուռնալը. «Եթե որևէ մեկը,— կարդում ենք այնտեղ,— իսկապես ցանկանում է տեսնել զործող ֆեոդալիզմը, թող ճամփորդի դեպի Քուրդիստան և Ադրբեջան... Այդ մասերում խոշոր կալվածատերերը իրենց վարձակալներից պահանջում են բերքի երկու երրորդը և միաժամանակ հանդես են գալիս որպես վաշխառուներ 40 տոկոս շահույթով»³:

Քուրդիստանի նահանգ: Այստեղ նույնպես վարելահողերի հիմնական մասը պատկանում է խոշոր կալվածատերերին՝ մալիքներին և խաներին: Վարձակալության պայմանները բազմազան են, նայած տեղին և սովորույթին: Կալվածատիրոջ բաժինը հիմնականում կախված է երկու գործոնից՝ հողի ու նրա վրա ցանվող կուտուրայի բնույթից և արդեն մեր կողմից նշված գյուղատնտեսական տարրերի մեջ կալվածատիրոջ ունեցած մասնակցությունից: Միայն հողի դիմաց շոտզվող հողերում կալվածատերը ստանում է բերքի մեկ տասներորդ մասը, իսկ ոտոզվող հողերում՝ մեկ հինգերորդը, բամբակի, բրնձի և ծխախոտի ցանքսից՝ մեկ երկրորդը, սակայն

¹ (سوی آینه) «Բեսուլե Այենե», 3 մարտի, 1952:

² «Հակաֆաշիստ թերթ», Քավրիզ, 4 փետրվարի, 1944:

³ «Contemporary Review», 1953, № 1055, page 263:

րնական է, որ կալվածատերերը բացի հողից, տրամադրում են նաև սերմացու և գործիքներ, որոնք գյուղացու բաժինը իշեցնում են մինչև մեկ երրորդ մասի: Դրանով, իհարկե, քուրդ գյուղացին չի փրկվում: Նա պարտավոր է նաև բազմաթիվ այլ տուրքեր վճարել:

Իրանական պաշտոնական «էթթելլաթ» թերթը 1952 թ. օգոստոսի 30-ի համարում տպագրել է մի հոդված, որտեղ մանրամասն խոսվում է քուրդ գյուղացիների պարհակների մասին: Հոդվածում նշվում է, որ օրինակ՝ Քուրդիստանի գյուղերում մի ջուֆթի դիմաց կալվածատերը ստանում է՝ 1) կանխիկ դրամ՝ 100—200 ուիալ, 2) յուղ՝ 2—3 ման, 3) պանիր՝ 1—2 ման, 4) միջակ գիրության հավ՝ 6 հատ, 5) բեզարային աշխատող գյուղից՝ 10—25 հոգի, 6) էշի փող՝ 200—480 ուիալ, շնայած կալվածատերը ավտոմեքենա է օգտագործում, 7) նոր տարվա նվեր՝ 150 ուիալ տարեկան: 50 դույզ լծկան ունեցող գյուղը պարտավոր է կալվածատիրոջը տալ 10 ուլխար, 8) որոշ գյուղերում՝ 100—120 հատ քակոր, 9) ձու՝ 6—10 հատ, 10) 3—5 օր սեզակ ջոֆթ» (այսինքն՝ գյուղացու լծկանը պետք է ձրի աշխատի կալվածատիրոջ համար), 11) որոշ գյուղերում՝ զարմանի երկու տասներորդը, 12) ցորենի և զարու բերքի երկուս ու կես տոկոսը՝ որպես պետական հարկ, 13) երկու բիզոն ցորեն հավելյալ ձևով, որը կազմում է մոտ 20 ման:

Թերթը նշում է, որ այս բոլորից բացի կալվածատերերը ստանում են նաև թիֆլիսյան, թեհրանյան, նոր տարվա, ոչնչի (تفلیسانه تهر انانہ عیدانه هجانه) կոչվող տուրքերը:

Թիֆլիսի կոչվող տուրքի էությունն այն է, որ գյուղացին այժմ պարտավոր է հարյուր տարի առաջ կալվածատիրոջ պապի Թիֆլիս կատարած ճամփորդության ծախսերը հոգալու համար ըստ իր կարողության մի գումար վճարել:

Թեհրանյան տուրքը վճարվում է կալվածատիրոջ կնոջ Թեհրան կատարած ճամփորդության ծախսերի համար:

Կալվածատիրոջ ներկայացուցիչը՝ մոբաշիրը, իր հերթին ևս տուրք է գանձում, որը կոչվում է «ոչնչի» համար:

Իրանական Քուրդիստանի որոշ մասերում կա մի ուրիշ տուրք ևս, որը կոչվում է «սուրանե»։ գյուղացին դա վճարում է կալվածատիրոջը, ամուսնության թույլտվություն ստանալու համար:

«Բեսույե Այնդե» թերթը այսպես է նկարագրում քուրդ գյուղացիության վիճակը. «Քուրդիստանի գյուղացիությունը բավական դժվարին պայմաններում է ապրում: Դեռևս հիմա էլ, XX դարի երկրորդ կեսին, ֆեոդալական տնտեսությունն է իշխում ամբողջ Քուր-

դիստանում: ...Ֆեհդալ-խոշոր կալվածատերը, տարբեր անվան տակ խլում է գյուղացիների ամբողջ ունեցվածքը¹:

Իսֆահանի նահանգ: Իսֆահանի նահանգում մեծ մասամբ բերքը բաշխվում է հետևյալ ձևով. երկու բաժին կալվածատիրոջը, մեկ բաժին գյուղացուն:

Իսֆահանի Հայդարաբադում և Ամիրաբադում բերքի երեք հինգերորդը հասնում է կալվածատիրոջը, երկու հինգերորդը՝ գյուղացուն: Իսֆահանից Շիրազ տանող ճանապարհի վրա գտնվող Գեհրիզ գյուղում կալվածատեր Չուբինեի հողերը մշակում են մոտ 4 հազար գյուղական ընտանիքներ: Գյուղացիներն իրենց աշխատուժից բացի ուրիշ ոչինչ չունեն: Կալվածատերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն, անասունները, գյուղատնտեսական գործիքները, և վերցնում բերքի 1/5 մասը, շահված դեռ մյուս տուրքերը:

«Էթթեւաթ» թերթը, խոսելով Իսֆահանի գյուղացիության վիճակի մասին, գրում է. «Չնայած Իսֆահանի գյուղացու գործադրած ամբողջ ջանքերին... բերքի սակավության և ապրուստի միջոցների թանկության պատճառով, նա մեծ մասամբ սոված է, իսկ շոր ու աղետային տարիներին սովից ստիպված կամ փախչում է ուրիշ վայրեր, կամ էլ ոչնչանում: Հատկապես Գարզան գյուղում նկատվել է, թե ինչպես գյուղացիները խոտով են սնվում»²:

Համադան: Համադանի շրջանը աչքի է ընկնում բերքի բաշխման բազմազանությամբ: Իրանական «Բանգե Մարդոմ» թերթը տպագրել է մի հետաքրքիր փաստաթուղթ, որը ցայտուն կերպով ցույց է տալիս Համադանի շրջանի գյուղացիների ծանր պարտավորությունները:

1953 թ. պատահում է այսպիսի մի դեպք: Համադանի շրջանում նիգար խաթուն գյուղի գյուղացիները մերժում են կալվածատիրոջ բաժինը տալ: Կալվածատերը արդարադատության օրգանների միջոցով պաշտոնական գրություններ է ուղարկում ամեն մի առանձին գյուղացու անունով, որով և պահանջում է իր բաժինը: Գրություն մեջ ասվում է. «Ձեզ հայտնում ենք, որ Համադանի նահանգապետության, ժանդարմերիայի և արդարադատության մոտ ձևակերպված և գոյություն ունեցող գործերի, հետաքննությունների և կենտրոնական մարմիններին ուղղված բազմաթիվ զանգատների համաձայն, դուք այս տարի գյուղում խլրտում ստեղծելով և իմ ներկայացուցչին սպառնալով ու ճնշելով, տանուտերին փոխելով և վերջապես անընդունելի և ինքնագլուխ կերպով, ձեր ցանկությամբ

¹ (سوی آیندو) «Բեսուլե Ալենդե», 21 հունվարի, 1953: *

² (اطلاعات) «Էթթեւաթ», 22 հուլիսի, 1953:

բերքը հաճաքել էր և ամեն մեկը ըստ ձեր հայնցողութիւն և աւանց կալվածատիրոջ ուղղակի հսկողութիւն, որոշ քանակի ցորեն հանձնելով, խուսափել էր վճարել կալվածատիրական բաժնի մնացած շորենը և գարին, նույնպէս և դարմանն ու խոտը, այգուց և բանջարանացից (սեխֆի) հասանելիք բաժինը, արուտավճարը (ալաֆշար), բերքը քաղաք փոխադրելու վարձը և հողավճարը: Կալվածատիրոջ բաժինը ապահովելու համար արդարադատութիւն պաշտոնական, մասնագետը սահմանել է, որ յուրաքանչյուր զոջի (զուլզուկ) դիմաց գուք պարտավոր էր վճարել՝ 1) ցորեն և գարի 6 խարվար, 2) դարման՝ 2 խարվար, 3) խաղող՝ 1 թանարից (չվան) 150 ման, 4) բանջարանոցի 1 թանարից՝ 500 ուիալ, 5) խոտի մեկ թանարից՝ 1230 ման շոր խոտ, 6) խոտարածի դիմաց ամեն մի կովին, էշին և այլն 20 ուիալ և ամեն մի այծին ու ոչխարին 10 ուիալ, 7) բերքը քաղաքի պահեստը փոխադրելու վարձ՝ խարվարը 50 ուիալ, 8) տան հողավճարը մետրը մեկ ուիալ... Այս ամենը պետք է երեք օրով ընթացքում վճարեք, եթէ ոչ համաձայն իմ վրա, որպէս կալվածատիրոջ ներկայացուցչի, դրված պարտականութիւնների, ես ստիպված կլինեմ՝ օգտվելով պետական օրենքի 3-րդ հոդվածից, ձեզանից այդ բոլորը պահանջել և գանձել կրկնակի չափով, ավելացնելով դրան նաև դատական ծախսերը²: Այնուհետև թերթը շարունակում է, որ այդ միայն օրինական պահանջներ են, և եթէ դրան ավելացնենք նասրեղզին շահի մոր պատանքի փողը, բնամեկահի, թուշուն թոցնելու, ծխելու, արևի, մուլայի և այլ տուրքերը, ապա «թալանչիների ոճրագործութիւնների միայն մի մասը թվարկած կլինենք»:

«Վահագաթե Ասիա» թերթը հաղորդում է, որ Համադանի Խանդար գյուղի գյուղացիները, քաղաք գալով, գանգատվել են կալվածատիրոջ արարքներից: «Գյուղացիները ասել են, որ կալվածատերը, բացի իր բաժնից, մեզանից հետևյալ տուրքերն է գանձում, ամեն շաբաթ մի շարաք կաթ, խաղողի յուրաքանչյուր 10 վազ ունեցող այգուց 5 ուիալ, փոխանակ խաղողի յուրաքանչյուր 30 վազ ունեցող այգուց 5 ուիալ ստանալու, ամեն մի մարդուց մի հավ և ամեն մի պտուղի ծառից բերքի մեկ շորրորդ մասը: Այս տարի, որովհետև հավի վաճառքը իրեն համար դժվար էր, մեզանից ամեն մի հավի փոխարեն 40 ուիալ պահանջեց: Գյուղացիներին ստիպում էր, որ սարից մինչև գյուղ, որը 10 ֆարսախ (70 կիլոմետր) տարածութիւն է, մի բնու ձյուն բերեն իրեն համար, և ով որ չէր

¹ Թանարը հավասար է 0,8 հեկտարի:

² (بانك مردم) «Բանկե Մարդոմ», 24 ապրիլի, 1903:

բերում 50 դիալ տուգանվում էր: Իսկ այս տարի մտադիր էր ձյունի փոխարեն 5 ման (ցորեն ստանալ)¹:

Քեհրան: Քեհրանի շրջանում տարածված է գավրանդի ձևը (گاو بندی) (լծկանի տեր գյուղացիներ): Յուրաքանչյուր գավրանդը ունենում է 4—6 եզ: Քեհրանի շրջանի գյուղացիները անասուններ չունեն, ուստի և նրանք պայմանագրային կարգով գավրանդի հեմիասին ձեռնարկում են հողի մշակման: Յուրաքանչյուր եզ շորս աշխատավոր գյուղացու հետ միասին կազմում է մեկ միավոր, որը կոչվում է «բունեհ» և ի վիճակի է 8—10 խարվար հացահատիկ մշակելուս Բունեհի մեջ ներգրավված գյուղացիներից ամեն մեկը ունի առանձին պարտականություն՝ մեկը «սարաբյար» է, մյուսը՝ «դոմբի արյար», որոնք հիմնականում զբաղվում են հողի ռոտգումով ու քաղհանով, իսկ մյուս երկուսի պարտականությունն է հողի հերկումը և ցանքը:

Բերքը սկզբից բաշխվում է գավրանդի և կալվածատիրոջ, իսկ եթե կալվածատերը արենդով է տվել ինչ-որ երրորդ անձնավորության, ապա նրանց միջև, որից հետո գավրանդի բաժինը բաշխվում է նրա և գյուղացիների միջև Երբեմն այդ բաշխումը հետևյալ պատկերն է ունենում: Բերքի 50% վերցնում է կալվածատերը՝ հողի և ջրի դիմաց, 25% գավրանդը՝ անասունների և սերմացուի դիմաց, իսկ մնացած 25% էլ բաժանվում է գյուղացիների միջև...): ԽԱլդպիսի գյուղերում, — գրում է «էթթեյաթ» թերթը, — միայն գավրանդի դրությունն է համեմատաբար լավ, իսկ գյուղացիների դրությունը շատ վատ է և միշտ՝ հուսահատ վիճակում են ապրում, քանի որ բացարձակապես ապագայի նկատմամբ վստահ չեն և միշտ գավրանդի կողմից ենթակա են վտարման...»²:

«էթթեյաթ» թերթը հետաքրքիր տվյալներ է տալիս Քեհրանի շրջակայքում շորս եզ ունեցող մի գավրանդի եկամտի մասին: Երկու եզան օգնությամբ շորս գյուղացիները կարող են ցանել 10 խարվար աշնանացան և 2 հեկտար դարնանացան: Աշնանացանը մեկին տասներկու հաշվով տալիս է 120 խարվար հացահատիկ և 150 խարվար դարման, իսկ զարնանացանից ստացվում է 16 հազար դիալի բերք: Կալվածատիրոջ բաժինը առանձնացնելուց հետո մնում է 60 խարվար հացահատիկ, 75 խարվար դարման և 8 հազար դիալ դրամ, որի կեսը վերցնում է գավրանդը անասունների և

¹ (وحدت آسیا) «Վահդաթե Ասիա», 21 սեպտեմբերի, 1953:

² (اطلاعات) «էթթեյաթ» 20 հուլիսի, 1953:

սերմացուի դիմաց և միայն մնացած մասը բաժանվում է 4 գյուղացիներին միջև:

Բայց այս կատարվում է լավագույն դեպքում: Շատ գյուղերում դրուժյունը անհամեմատ ավելի վատ է: Օրինակ, Խարում և Վարամինում գավառները շորս գյուղացիների և մեկ եղան օգնությամբ, տարեկան ստանում է միջին հաշվով 100 խարվար հացահատիկ: Հողերականներին և այլոց տրվող բաժինը, որի մասին կխոսենք քիչ հետո, մոտավորապես կազմում է 5 խարվար: Մնացած 95 խարվարը բաժանվում է կալվածատիրոջ և գավառագի միջև: Գավառագի իր բաժնից՝ 47,5 խարվարից վերցնում է սերմացու, մոտավորապես 8—10 խարվար: Այնուհետև նա առանձնացնում է վարչական պաշտոնյաների բաժինը, որից հետո մնացածը բաժանում է երկու մասի՝ մեկը իրեն, իսկ մյուսը՝ շորս գյուղացիներին: Շատ գյուղերում դրուժյունը էլ ավելի վատ է. օրինակ՝ Խալախան կոմունիստական պարտիայի օրգան «Ունիտա» թերթի հատուկ թղթակից Մաշուկին, 1951 թ. այցելելով Իրան, գրում է. «Իմ հավաքած տեղեկությունները վկայում են հետևյալի մասին. Շարեզանում (Թեհրանից 20 կիլոմետր հեռավորության վրա հինգ հոգուց բաղկացած գյուղական ընտանիքը մեկ տարվա աշխատանքի համար ստացել էր 50—55 կիլոգրամ ցորեն, 105 կիլոգրամ գարի և 30 թուման դրամ: Ընդ որում պետք է նշել, որ տարվա ընթացքում աշխատել են ընտանիքի բոլոր հինգ անդամները... Մի Խալախի բժիշկ, որն աշխատում էր Իրանում... պատմեց ինձ, որ... ամսական 150 ուիալ փող աշխատող գյուղացին Իրանում համարվում է երջանիկ: Իրանական գյուղերում այսպիսի ասացվածք կա՝ «ուտում ես այնքան, որպեսզի լսեմք սովից»¹:

Հետաքրքրական է նաև հետևյալ փաստը: 1954 թ. փետրվարին Թեհրանի շրջակայքի Խանլոզ գյուղի հողերը վաճառելու կապակցությամբ ծիսակատարություն ժամանակ շահը մի գյուղացուց հետաքրքրվում է նրա տարեկան եկամտի մասին: Գյուղացին պատասխանում է, որ տարեկան 60 խարվար ցորեն և 2 խարվար բամբակի բերք է ստանում, որից միայն 10—12 խարվարն է իրեն մնում²:

Արաֆ (նախկին Սուլթանաբադ): Արաքում ընդունված պրակտիկական քսերուժն է: Եթե բերքի մեկ երրորդը կալվածատերն է վերցնում և երկու երրորդը գյուղացուն թողնում, ապա դա կոչվում

¹ (اطلاعات) «Եթթեյաթ», 30 հուլիսի, 1953:

² М. Мачокки, Иран в борьбе, Москва, 1953, стр. 112.

³ (اطلاعات) «Եթթեյաթ», 3 փետրվարի, 1954:

է սեքուլթ, բայց երբ կալվածատերը տրամադրում է նաև սերմացուն, մի բան որ շատ հաճախ է պատահում, և վերցնում է բերքի հրկու հրրորդը, ապա դա կոչվում է «սեքուլթն մաաբուս» (سكوت معكوس): Առաջին ձևը հաճախ խախտվում է կալվածատերերի կողմից: «Բեսուլե Այենդե» թերթը գրում է. «Գյուղերի մեծ մասում կալվածատերերը խուսափում են հենց այդ շինծու կանոնից էլ: Օրինակ՝ Սոդուղ գյուղում շնայած, որ իրենք գյուղացիներն են հողերը մշակելի դարձրել, անասունը և սերմացուն էլ գյուղացունն է, այդուհանդերձ կալվածատերերը բերքի կեսը վերցնում են որպես արբարի բաժին: Ֆարահանի Ֆարմահին գյուղում այդպիսի հողերից կալվածատերերը բերքի հրկու հրրորդն են վերցնում: Ֆարահանի խոշը և Քալխաբ գյուղերում կալվածատեր Ալի Մանսուրը (նախկին պրեմիեր) դեյմի հողերից մեկ հինգերորդ բաժին էր վերցնում, մինչդեռ անցյալներում մեկ քառասուներորդ էին վերցնում... Որոշ գյուղերում «արևի տուրք» է գանձվում: Այս կարգը տարածված է այն վայրերում, որտեղ շամիչ պատրաստելու համար խաղողը արևի տակ են փոռում, և կալվածատերը արևի ճառագայթների համար գյուղացուց տուրք է պահանջում»¹:

Արաքում կան նաև մի քանի հայաբնակ գյուղեր: Հայ գյուղացիները էլ ավելի ուժեղ շահագործման են ենթարկվում: «Նովիդե Այենդե» թերթը գրում է. «Սեփահգարինները Արաքում հայ գյուղացիներին գյուղերից «մուսուլման շիներու» անվան տակ վտարում են: Կալվածատերերը «հայ լինելը», պատրվակ են դարձրել և հայ-գյուղացիներին մշակելի հող տալու համար 200 թուման կաշառք են պահանջում: Հայաբնակ վայրերում խաղողի վաղերի հարկերը 4 անգամ ավելացրել են և հակառակ սովորության առվույտից էլ հարկ են վերցնում»²:

Սավեի շրջանի Բայաթ գյուղում կալվածատիրոջ բաժինը բերքի $\frac{1}{2}$ մասն է կազմում: Խոսելով Արաքի գյուղացիության վիճակի մասին, «Նաղմեյե Նո» թերթը գրում է. «Արաքի 400 հազար բնակչության 90 տոկոսը անհող գյուղացիներ են: Մեկ գյուղացու ընտանիքի միջին եկամուտը տարեկան 150—200 ման ցորենից ու գարուց ավելին չի»³:

Յագդ: Յագդի շրջանում անձրևները շատ հազվադեպ են և վարուցանքի համար շուրջ ստացվում է միայն կանաթներից:

¹ (بسوی آینه) «Բեսուլե Այենդե», 13 փետրվարի, 1953:
² (نوید آینه) «Նովիդե Այենդե», 2 հուլիսի, 1953:
³ (نغمه نو) «Նաղմեյե Նո», 14 հոկտեմբերի, 1952:

Յազդի կալվածատիրական գյուղերում բերքի բաշխումը միանգամայն տարբեր ձևով է կատարվում: Գյուղացին կալվածատիրոջից հողը և ջուրը առանձին-առանձին է վարձում, որոնց դիմաց վճարում է որոշակի գումար: «Այսպես օրինակ, — գրում է «էթթե-լաթ»-ը, — հողի յուրաքանչյուր կաֆիզը (հողի միավորը Յազդում կաֆիզն է, որը հավասար է 936 մետրի) վարձում են 50 ման ցորենով, իսկ ջուրն էլ առանձին՝ մինչև կումը 70 թումանով»¹:

Յազդի մոտ գտնվող Ախարադ, Հուանյնարադ և Հասանարադ գյուղերում ջրի վարձի միջին գումարը 1945 թ. ամեն մի սարուի (10 րուպեի ջուր) դիմաց 7—10 ման ցորեն կամ գարի էր²:

Անարայի շրջանում շնայած միայն հողը, ջուրը, սերմացուն են կալվածատիրոջը պատկանում, իսկ գյուղացիներին՝ անասունները, ալյուհանդերձ կալվածատերը փոխանակ բերքի $\frac{3}{5}$ վերցնելու, վերցնում է $\frac{1}{5}$ -ը և գյուղացիներին մնում է $\frac{1}{5}$ -ը:

Ֆարսի նահանգի Ֆասայի շրջանում կալվածատերերը վերցնում են բերքի $\frac{1}{2}$ մասը:

Եիրադի, Բեյզայի, Մարվղաշտի, Սարվիստանի շրջաններում, արհեստական ոռոգվող հողերում կալվածատերը տալիս է հողը, ջուրը, սերմացուն և վերցնում է բերքի $\frac{2}{3}$ մասը: Այն հողերում, որոնք առաջ չէին ցանվում և որտեղ կալվածատերերը վաշկատուն ցեղերի թալանի վախից չէին համարձակվում գյուղացիներին սերմացու տալ, այժմ մշակելով սովորութուն է դարձել, որ սերմացուն իրենք գյուղացիները տան: Այս պարագայում գյուղացին կալվածատիրոջը հողի և ջրի դիմաց տալիս է բերքի $\frac{2}{3}$ մասը: Հողը օգտագործելու դիմաց նովրուպին (իրանական նոր տարուն) գյուղացին կալվածատիրոջը պարտավոր է 100, ձու, կամ երկու հավ տալ:

Քամֆիրուզ գյուղում, որտեղ բրինձ է ցանվում, կալվածատիրոջ բաժինը յուրաքանչյուր հեկտարին սահմանված է 220 ման բրինձ, և 5 ման չամփա (բրնձի մի տեսակ)³:

Ջահրումում տարածված է նաև գավառնդային սիստեմը: Եթե երկու գավառնդ միասին են աշխատում և յուրաքանչյուրն ունի մեկ եզ, ապա բերքի իրենց բաժինը նրանք կիսում են հավասարապես: Եթե որևէ գավառնդ ունի երկու եզ և աշխատում է երկու գյուղացու օգնությամբ, ապա իրեն հասանելի բաժնի կեսը նա

¹ (اطلاعات) «էթթելաթ», 22 սեպտեմբերի, 1953:

² A. K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, London, 1953, page 318.

³ (اطلاعات) «էթթելաթ», 13 հոկտեմբերի, 1953:

վերցնում է որպես գավառահր (եզան բաժին, ۵۰٪), կոմ մնացածը երկու գյուղացիները կիսում են հավասարապես: Գեյմի հողերում գավառանդները իրենց օգնող գյուղացիներին վճարում են երկու ձևով.

1) եթե անձրևներ չեն լինում և ցանքսը ոչնչանում է, սերմացուի կեսի չափ, 2) իսկ եթե բերքը հաշոդ է լինում՝ բերքի մեկ հինգերորդ մասը: Այս ձևը կոչվում է «յակթար»:

Խիրում յուրաքանչյուր հողամասում աշխատում են հինգ հոգի, որոնցից մեկը ինքը գավառանդն է և տրամադրում է մի զույգ եղ: Բերքի երեք քառորդը վերցնում է կալվածատերը՝ հողի, ջրի և սերմացուի դիմաց, մնացած մեկ քառորդի կեսը վերցնում է գավառանդը, իսկ մյուս կեսը բաժանվում է շորս գյուղացիների միջև: Այսպիսով յուրաքանչյուր գյուղացի ստանում է աշնանացանի մեկ երեսուներկուերորդ մասը, և զարնանացանի մեկ քսանչորսերորդ մասը: Ի հավելումն այս շնչին վարձատրության նրանք ստանում են նաև «թահի քուբեհ» կոչված վարձը, որը տրվում է նրանց նախքան բերքի բաշխումը. դա հավասար է 25 ման հացահատիկի յուրաքանչյուր 1000 մանից, այսինքն՝ բերքի 2,5%: Այս գումարը հավասարապես բաժանվում է շորս գյուղացիների միջև և գավառանդը նրանից մաս չի ստանում: Մի շնչին գումար էլ ընդհանուր բերքից հատկացվում է շորս գյուղացիներին հետևյալ երեք անվան տակ. մալիթի՝ կոշիկի համար (Ֆարսում կտորից կարված գիվե պարսկական կոշիկը կոչվում է մալիթի), դրոքնի՝ հնձելու համար և խարմանքուրի՝ կալսելու համար:

Սիստանի նահանգ: Սիստանում կալվածատերերը հողից և ջրից բացի սովորաբար տալիս են նաև սերմացուն, իսկ գյուղացիները անասունները վարձում են ուրիշից: Կալվածատերերը վերցնում են բերքի $\frac{2}{3}$ -ը, իսկ որոշ դեպքերում էլ $\frac{3}{5}$ -ը:

Գյուղատնտեսական տնտեսության միավորը Սիստանում «Փագավի» (پاگاو) է կոչվում. սա բաղկացած է հինգ գյուղացուց, որոնք ցանում են 8 խարվար (2400 կիլոգրամ) սերմացու: Գյուղացիները անասունները վարձում են գավառաններից (անասնատերերից), որոնց որպես վարձ տալիս են բերքի երկու տոկոսը, որպես կալսող եզան դրոնի կոչվող վարձ, իսկ 30 տոկոսը՝ որպես հերկող եզան վարձ¹:

Իրանական «Նամեհ Մարգոմ» թերթը հաշվել է, որ «յուրաքանչյուր սիստանցի գյուղացու ընտանիքի բաժինը միջին թվով

¹ (نام مرادم) «Նամեհ Մարգոմ», 1948, № 253:

տարեկան 823 կգ ցորեն և գարի է կազմում... այսինքն՝ միայն 2569 տիպը՝

Միստանի որոշ մասերում մինչև այժմ էլ կիրառվում է մի պրակտիկա, ըստ որի բերքը բաժանվում է երեք մասի, մի մասը վերցնում է կալվածատերը, մնացածից հանվում է սերմացուն, որը նույնպես վերցնում է կալվածատերը, այնուհետև պահասեցվում է անասունների վարձը և գյուղական պաշտոնյաներին հասանելի է մյուս բաժինները, որից հետո միայն մնացածը բաժանվում է 7 մասի։ Հինգ մասը հասնում է փաղավի վրա աշխատող հինգ գյուղացիներին, վեցերորդ մարդն մտրդեա (մեռած մարդ) կոչվող մասը նորից վերցնում է կալվածատերը, այն պատրվակով, որ իբր թե ինքն էլ՝ որպես վեցերորդ մարդ աշխատել է, իսկ յոթերորդ մասը հատկացվում է սալարին՝ դաշտային աշխատանքները հսկողին։

Բերքի բաշխման վերոհիշյալ բազմաթիվ ձևերից բացի իրանի տարբեր մասերում կիրառվում են այլ ձևեր էլ, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են մեր հիշատակած ձևերին։

Այն ամենը ինչ ասվեց, գյուղացիներից զանձվող բազմաթիվ տուրքերի, պարհակների մասին դեռ ամբողջը չէ։ Գյուղացին իր վրա կրում է բազմաթիվ ուրիշ ծանր պարտավորություններ ևս։

Գյուղացու նկատմամբ դաժան վերաբերմունքի և խիստ շահագործման լավագույն ասպացույց է միջնադարյան կոռային աշխատանքի պահպանումն իրանական գյուղում։ Բացի այն, որ գյուղացին պարտավոր է կալվածատիրոջը տալ բերքի առյուծի բաժինը, նա պարտավոր է նույնպես որոշ շրջաններում բեզարություն անել հօգուտ կալվածատիրոջ։ Գյուղացու համար շատ ծանր է և անտանելի կոռային աշխատանքը՝ այսպես կոչված «բիգարին» (بیگار), Բիգարին ընդունված է հատկապես Քուրդիստանում, Ադրբեջանում, Խուզիստանում, Ֆարսի որոշ մասերում, Քերմանում և Արևելյան Իրանում։ Այդ մասին խոսելով, «Բանգե Մարդում» թերթը գրում է. «Իրանի արևմտյան, հարավային և կենտրոնական շրջանների ֆեոդալական գյուղերում, մինչև իսկ հյուսիսում և Ադրբեջանում դեռևս տարածված է բեզարության դաժան սովորությունը»²։

Կոռային աշխատանքի համատարած ձև է գյուղացու կողմից կալվածատիրոջ բաժնի փոխադրումը կալից մինչև պահեստ, որը հաճախ գտնվում է քաղաքում։ Ադրբեջանում, գյուղացու պարտավորությունների մեջ է մտնում ոչ միայն կալվածատիրոջ բաժնի

¹ (نام مردم) «Նամեհ Մարդում», 1948, № 253:

² (بانگ مردم) «Բանգե Մարդում», 21 մարտի, 1933:

փոխադրումը, այլ մինչև իսկ կալվածատիրոջ կողմից պետությանը տրվող նատուրալ հարկի փոխադրումը: Նույնը կատարվում է նաև Քուրդիստանում, Քերմանում և այլ նահանգներում:

Գյուղացիներից բեգարային աշխատանքը պահանջվում է տարբեր ձևերով. օրինակ՝ յուրաքանչյուր տնից, վարելահողից կամ ջրի բաժնից, և այն բաղկացած է լինում սահմանված օրերի՝ դուղացու կամ թե նրա անասունների ձրի աշխատանքից: Գյուղացու ձրի աշխատանքը օգտագործվում է շենքերի շինարարության, իրիգացիոն կառուցումների, ճանապարհաշինության մեջ, կամ էլ գյուղատնտեսական աշխատանքներում: Քուրդիստանում, օրինակ, սահմանված է, որ յուրաքանչյուր ջուֆթի դիմաց գյուղացիները պարտավոր են մի քանի օր բեգարային աշխատանք կատարել, կամ անասուններ տրամադրել: Սանանդաշի մոտ գտնվող Հասանարադ գյուղում ամեն մի ջուֆթից պահանջվում է տարեկան 7 օրվա գյուղացու աշխատանք և 4 օրվա էջի աշխատանք: Դա կոչվում է «հաֆթ նաֆարի»¹ 7 հոգանոց (هفت نفری) և «շահար օլադի» շորս էշանոց (چهار الاغی) պարտականություն: Բացի այդ գյուղացիները պարտավոր են զարնանը հողատիրոջ այգում աշխատել: Յուրաքանչյուր տնից էլ պահանջվում է երկու օրվա ձրի աշխատանք²:

Արաքում որոշ օրեր գյուղացիները գնում են կալվածատիրոջ մոտ և աշխատում են նրա այգում, նորոգում շենքերի կտուրները, ձյունից մաքրում կտուրներն ու բակերը, տնկում ծառեր և այլն³:

Դայանում ամեն մի ջուֆթից գյուղացու շորս օրվա աշխատանք է պահանջվում: Կալվածատերը տալիս է բեգարության գնացող գյուղացիների սնունդը և ուրիշ ոչինչ:

Մանր է հատկապես կառավարության կողմից բռնի կերպով գյուղացիներին ձրի աշխատեցնելը: Ժանդարմները գյուղացիներին քշում են ռազմական նշանակություն ունեցող ճանապարհաշինության կամ զորանոցների կառուցման համար, երբեմն մինչև իսկ բերքահավաքի ժամանակ:

Բեգարային աշխատանքներ կատարելուց հրաժարվելը մեծ հանցանք է համարվում. «Բեսուլե Այենդե» թերթը գրում է, որ «այն գյուղացիները, որոնք հրաժարվում են բեգարությունից, խստագույն ձևով պատժվում են: Այս տարի աշնանը կալվածատեր Ահմադ Ազիզին Մահարադի շրջանում մի գյուղացու ստիպում է բեգարություն անել, բայց գյուղացին բողոքում է և ասում. աշխատանքը պետք է վարձի դիմաց կատարվի Ահմադ Ազիզին

¹ (بسوی آینده) «Բեսուլե Այենդե», 21 հունվարի, 1933:

² (بسوی آینده) «Բեսուլե Այենդե», 13 փետրվարի 1933:

կարգադրում է, որ այդ գյուղացուն, կնոջ, երեխաների և գույքի հետ այրել իր տնակում: Միշսֆիդների (ծերունիների) խնդրանքով կալվածատերը այդ մտքից հրաժարվում է: Բայց պնդում է, որ վիրավորանքի հատուցման համար գյուղացին թրիք ուտի»: Այս բուրբից հետո թերթը ավելացնում է, որ «կարելի է հազարավոր նման օրինակներ բերել»¹:

Անկախ սահմանված օրերից կալվածատերը հարկ եղած դեպքում կարող է կանչել գյուղացուն իր հողերի վրա աշխատելու: Այդ պարտականությունը Քուրդիստանում կոչվում է գալ, որը կատարվում է ի հավելումն որոշակի սահմանված աշխատանքային օրերի: Կոռի այս ձևից օգտվում են ոչ միայն խոշոր կալվածատերերը, այլ նաև խուրդեմալիքները:

Իրանական Աղրբեշանի վարդաքան, Ուլունդիլ գյուղերում շորս օրվա անվարձ աշխատանք է պահանջվում յուրաքանչյուր «փանդ-գահից»՝ տասնհնգյակից (գյուլի վարելահողերը բաժանվում են 93 փանդգահի): Խուրդիստանում պահանջվող բեզարափին աշխատանքը համեմատաբար այլ նահանգների ավելի թեթև է, յուրաքանչյուր վարելահողի դիմաց գյուղացին պարտավոր է մեկ օր բեզարություն անել:

Ձանջանի Խամսեում չուֆթից մեկ էշ է տրվում բերքի կալվածատիրոջ բաժինը փոխադրելու համար և ամեն մի ընտանիք էլ մեկ օրվա բեզարություն է անում կալվածատիրոջ շենքը կառուցելու կամ այգիները մշակելու համար²:

Որոշ շրջաններում կիրառվում է մի այլ պրակտիկա: Կալվածատերը իր հողերը վարձով տալիս մի կտոր էլ թողնում է իրեն համար: Գյուղացի-վարձակալները բացի արենդով վերցրած հողերից, ձրի կերպով մշակում են նաև կալվածատիրոջ այդ կտոր հողամասը: Դա Դիզֆուլում հայտնի է որպես «գարա», իսկ Իրանի արարաբնակ վայրերում՝ որպես «շիքարթե»³:

Քերմանում բեզարը կոչվում է «քալուն»: Քալունը ավելի ծանր է այն շրջաններում, որտեղ խաները դեռևս շարունակում են իրենց իշխանությունը:

Ձավհհում բեզարային աշխատանքը կատարվում է մի այլ ձևով: Ամեն մի սահրային կցված է մի մարդ, որը կոչվում է «բիգ-րեհ»: Նա ծառայում է կալվածատիրոջը, բայց նրան վճարում են սահրան մշակող գյուղացիները:

¹ (بسوی آینه) «Բեսույե Այենգե», 21 հունվարի, 1953:

² (بسوی آینه) «Բեսույե Այենգե», 28 դեկտեմբերի, 1952:

³ A. K. S. Lambton... p. 332:

Հատուկ մի ձևի բեզարային աշխատանք է կիրառւում Սիսթանում, որը կոչւում է «հաշար»: Դա պահանջւում է իրիզացիոն ցանցերի կառուցման և դրանց նորոգումների համար: Սիսթանի խալիս հողերում այդպիսի բեզարային աշխատանք է ստանում կառավարութիւնը: Կառավարական պաշտոնյաները Սիսթանի գյուղացիների բեզարային աշխատանքը օգտագործում են ոչ միայն իրիզացիոն ցանցի, այլև ուրիշ աշխատանքների համար, ինչպես օրինակ ճանապարհաշինութիւն և այն էլ ոչ միայն Սիսթանում, այլ մինչև իսկ ուրիշ նահանգներում, օրինակ՝ Բուլքիստանում:

Բեզարային աշխատանք է նաև այն պարտականութիւնը, ըստ որի գյուղացին պարտավոր է որոշ քանակի վառելիափայտ մատակարարել կալվածատիրոջը: Դա տարածված է համարյա Իրանի բոլոր շրջաններում:

Մենք կանգ առանք Իրանի տարբեր շրջաններում գյուղացիներից գանձվող ունեւայի, տուրքերի և պարհակների բազմաթիւ ձևերի ու շափերի վրա: Փաստերը ցույց են տալիս, որ միջնադարյան, ֆեոդալական դաժան եղանակներով շահագործվող՝ Իրանի բնակչութիւն գերակշռող մեծամասնութիւնը կազմող գյուղացիութիւնը, իր վրա է կրում կալվածատերերին տրվող ունեւայի, ամբողջ պետական հարկերի ծանր բեռը, և այլ տնտեսական ու արտատնտեսական պարտավորութիւններ, որոնք հասցրել են նրան ծայրահեղ շքավորութիւն: Անհրաժեշտ է նշել, որ Իրանի գյուղացիութիւն այս վիճակը իր հերթին հանդիսանում է երկրի տնտեսութիւն զարգացումն ու ժողովրդական մասսաների ամենատարական իրավունքների պահպանման գործն արգելակող էական հանգամանքներից մեկը:

Г. М. ЕГАНЯН

ЗЕМЕЛЬНАЯ РЕНТА В СОВРЕМЕННОЙ ИРАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ

Резюме

На основе критического анализа иностранных источников и, в первую очередь, материалов современной иранской прессы, в статье освещаются формы угнетения крестьянских масс Ирана. Ввиду специфики экономического развития окраин Ирана в статье дано общее и дифференцированное исследование существующих налоговых институтов и земельной ренты в Мазендаране, Гиляне, Азербайджане, Курдистане, Хорасане, Фарсе, Исфагане, Систане, а также в районах Тегерана, Хамадана, Арака, Иезда и других городов.

В статье также рассматриваются многообразные формы повинностей, категории и размеры дани, виды и способы распределения урожая, основанные на «унифицированной» старинной «пятичленной формуле разделения урожая», узаконивающей произвол и жестокую эксплуатацию крестьян.

Иранское крестьянство несет на себе всю тяжесть выплачиваемых помещикам ренты, государственных налогов и других экономических и внеэкономических повинностей, способствующих росту крестьянского движения, усилению борьбы за землю, за демократические свободы и изгнание из Ирана империализма.

Р. Г. СААКЯН

К ВОПРОСУ О СОВЕТСКО-ТУРЕЦКОМ ДОГОВОРЕ 1925 ГОДА

Договор о ненападении и нейтралитете, заключенный между Советским Союзом и Турцией 17 декабря 1925 г., слабо освещен в нашей исторической литературе. В работах советских авторов по новейшей истории Турции этому вопросу (и вообще советско-турецким взаимоотношениям) уделено незаслуженно мало места. Между тем, вся история советско-турецких отношений и, в частности, рассматриваемого периода как в турецкой, так и в западной буржуазной историографии освещается тенденциозно, а очень часто грубо фальсифицируется.

Турецкие политические деятели и историки в своих работах либо просто умалчивают значение договора для Турции, «забывая» при этом о положительной оценке, данной самой же турецкой прессой того времени, либо, вопреки истине, заключение договора объясняют страхом Советского Союза перед блоком капиталистических государств. Так, например, реакционный турецкий журналист Ахмед Шюкрю Эсмер в своей книге «Siyasi tarih» пишет, что Советский Союз заключил договор перед страхом Локарно¹, пытаясь скрыть тот факт, что в заключении договора была прежде всего заинтересована сама Турция. Подобное ложное объяснение он дает и в статье, опубликованной в газете «Улус»². Грубо

¹ Ahmet Şakrâ Esmer, Siyasi tarih (1919—1939) Ankara, 1953, s. 33.

² См. „Ulus“ 21/X 1957.

Подробнее об этом см. А. Ф. Миллер, Против фальсификации истории советско-турецких отношений. По поводу статьи Ахмеда Шюкрю

фальсифицирует историю советско-турецких отношений начала 20-х годов и бывший посол Турции в Москве генерал Али Фауд Джебесой¹.

Английские историки советско-турецкому договору дают противоречивые и односторонние оценки. Одни авторы считают договор победой турецкой дипломатии², другие—дипломатическим успехом Г. В. Чичерина³ или же утверждают, будто Советское правительство воспользовалось спором, возникшим между Великобританией и Турцией из-за Мосула⁴. Английский историк Арнольд Тойнби, написавший совместно с К. Керквудом большую книгу о Турции, наоборот, признает, что Чичерин не воспользовался благоприятной возможностью, создавшейся для него решением Лиги наций о Мосуле⁵. В книге другого английского автора—Эдуарда Вер-Ходжа—о внешней политике Турции 1918—1948 гг. просто утверждается, что Турция, имевшая в то время в лице Великобритании «ненавистного империалистического врага, вынуждена была вернуться к своему русскому якорю». Не разобравшись в сложившейся тогда обстановке автор пишет, что «подписание этого пакта может показаться странным в свете отказа турецкой республики допустить распространение большевистской доктрины в Турции»⁶.

Работы французских авторов⁷ более поверхностны, носят компилятивный характер; о советско-турецких взаимоотношениях говорится очень мало, в общих чертах. В объемистой книге французского историка Дюрозеля, посвящен-

Эсмера в газете „Улус“, „Международная жизнь“, 1958, № 2, стр. 103—106, его же, Еще раз об исторических экскурсах Эсмера, „Международная жизнь“, 1958, № 6, стр. 108—111.

¹ См. *Ali Fuat Cebesoy*, *Moskova hatiralari* (21/11 1920—2/6 1922) Istanbul, „Vatan“ Nesriyatı, 1955.

² *G. L. Lewis*, *Turkey*. London, 1957, p. 114.

³ *Survey of International Affairs*, Vol. 1, London, 1927, p. 525.

⁴ См. *Documents on International Affairs, 1928**. Ed. by *Johan W. Wheeler-Bennett*, London, 1929, p. 199.

⁵ *Arnold J. Toynbee and Kenneth P. Kirkwood*, *Turkey*, London, 1926, p. 291.

⁶ *Edward Reginald Vere-Hodge*, *Turkish Foreign Policy (1918—1948)*, Genève, 1950, pp. 63, 71.

⁷ См. напр. *Gentizon, Paul*. *Mustafa Kemal ou l' Orient en marche*, Paris, 1929; *Phillippe de Zara*. *Mustapha Kemal dictateur*, Paris, 1936.

ной истории дипломатии новейшего периода, советско-турецкий договор вовсе не разбирается¹. Освещение же договора на страницах французского ежемесячника «L'Asie française» крайне тенденциозное. Повторяя избитую ложь об идентичности советской внешней политики с царской, журнал пишет, что Турция выбрала наименьшее зло, заключив соглашение с Россией, «несмотря на опасность, могущую угрожать ее независимости»².

Что касается работ, изданных в США, то в них тенденциозно толкуются как отношения Турции с Советским Союзом, так и с другими странами. В этих работах много говорится об американской «филантропии», всячески восхваляется «помощь» Соединенных Штатов Турции³. Значение договора в этих работах раскрывается односторонне, без тщательного анализа фактов, конкретной обстановки. Так, например, Гарри Говард пишет, что «решение Лиги наций о Мосуле бросило Турцию в открытые объятия Советской России, которая в случае войны ввела бы свои войска на территорию Турции и оставила бы там»⁴.

Однако имеются и такие авторы, которые признают, что договор был заключен именно в тот момент, когда решения Локарнской конференции с одной стороны, и Лиги наций—с другой взаимно были направлены против СССР и Турции⁵.

В вышедшей в 1953 г. книге Крейга и Джилберта «Дипломаты» есть главы, посвященные Г. В. Чичерину и М. М. Литвинову, т. е. советской внешней политике того периода. Авторы вынуждены признать, что «Советская Россия поддержала кемалистскую Турцию в ее борьбе с западными державами»⁶.

¹ См. J.-B. Duroselle, Histoire diplomatique de 1919 à nos jours. Paris, 1953.

² „L'Asie française“, Août-Septembre 1926, p. 271.

³ См. Ross, F. The Near East and American Philanthropy, New York, 1929.

⁴ Harry N. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923. Oklahoma, 1931, pp. 339, 342.

⁵ См. J. C. Hurewitz, Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record: 1914—1956, Princeton, 1956, p. 142.

⁶ Cordon A. Craig and Felix Gilbert, The Diplomats 1919—1939, Princeton, 1953, p. 266.

О важном значении советско-турецкого договора в деле обеспечения мира и безопасности говорит американский профессор М. В. Грэхэм, опубликовавший большую статью в журнале «International Conciliation», посвященную советской политике безопасности¹.

В настоящей статье мы ставим задачу показать подлинное значение советско-турецкого договора 1925 г. как в деле укрепления и развития дружественных отношений между СССР и Турцией и защиты интересов обеих стран, так и для упрочения безопасности и мира на всем Ближнем Востоке.

Международная обстановка, сложившаяся к концу 1925 г., была чревата опасностью возникновения новых конфликтов и организации интервенции против Советского Союза.

В резолюции XIV съезда партии (декабрь 1925 г.) отмечалось: «Относительная стабилизация и так называемое «замирение» Европы под гегемонией англо-американского капитала привели к целой системе экономических и политических блоков, последним из которых является конференция в Локарно и так называемые «гарантийные договоры», острием своим направленные против СССР.

Эти блоки и договоры, прикрываемые якобы пацифистской Лигой наций и фальшивой шумихой II Интернационала о разоружении, означают по сути дела не что иное, как расстановку сил для новой войны»².

К этому времени Советский Союз завершил восстановление народного хозяйства и приступил к осуществлению программы социалистической индустриализации страны. Поэтому главная задача Советского правительства в области международных отношений состояла в том, чтобы обеспечить максимально благоприятные внешнеполитические условия для социалистического строительства и прежде всего — индустриализации страны. А это означало активную борьбу за сохранение мира, против попыток сколачивания

¹ См. *Malbone W. Graham, The Soviet Security System, „International Conciliation“, September 1929, № 252, pp. 360—376.*

² КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, ч. II, М., 1954, стр. 194—195.

всевозможных антисоветских блоков капиталистических государств.

Заключенные в октябре 1925 г. Локарнские соглашения имели резко выраженный антисоветский характер. «Урегулирование» отношений с Германией нужно было для создания «объединенной» Европы против СССР. Обеспечив тыл Германии и отказавшись от гарантий западных границ Польши и Чехословакии, авторы Локарнских соглашений, английские и французские империалистические круги и их закулисные вдохновители—финансовые магнаты США, давали понять германским империалистам, что ради агрессии против СССР эти страны могут быть принесены в жертву.

Однако английские гарантии и «умиротворение» Западной Европы нужны были Англии не только для ведения более активной антисоветской политики. Обеспечение максимума «спокойствия» в Европе развязывало Англии руки, давало ей возможность освободить свои силы для борьбы на Востоке, в частности для оказания сильного давления на страны Ближнего Востока с целью их вовлечения во всякого рода империалистические и антисоветские блоки. Заключение Локарнских соглашений способствовало усилению позиций английского империализма на Востоке, поэтому эти соглашения были направлены безусловно и против стран Востока, следовательно, и против интересов Турции.

Турецкая официозная газета «Миллиет» писала по этому поводу: «Нами до сих пор еще не постигнуты те тайные и коварные помыслы, долженствующие быть направленными против Востока, наличие коих интуитивно нами осознано»¹.

Однако в тот период усилия английской дипломатии, направленные на вовлечение Турции в орбиту своей антисоветской политики, на включение ее в общий антисоветский фронт, оказались бесплодными. Намерения Англии натолкнулись на серьезные препятствия. В тот период англо-турецкий конфликт из-за Мосула обострился до такой степени, что пресса обеих стран открыто писала о возможности войны между Великобританией и Турцией. Англия, которая заняла Мосульский вилайет после 30 октября 1918 г., т. е.

¹ Цит. по ЦГАОР СССР, ф. 4459, оп. 2, ед. хр. 60, л. 49.

после подписания Мудросского перемирия, включив этот район в состав подмандатного ей Ирака, теперь не собиравшись уступить Мосул Турции, тем более, что к этому времени огромные потенциальные возможности мосульской нефти были налицо.

В указанный период и внутреннее положение Турции было не совсем устойчивым. Правящие круги, воспользовавшись мятежом шейха Саида, с особой жестокостью преследовали курдских крестьян, безжалостно уничтожали десятки тысяч курдов, сжигали с землей сотни курдских деревень. Но свободолюбивый курдский народ не покорился. В Курдистане партизанская война продолжалась. Ссылаясь на связи прогрессистов с шейхом Саидом, кемалистское правительство в июне 1925 г. вынесло постановление о роспуске прогрессивно-республиканской партии и закрыло все ее местные отделения, но оппозиция не прекратила своей деятельности, используя при этом тяжелое состояние экономики и финансов страны.

В несравненно затруднительном положении была Турция в области международной политики. Английское правительство оказывало сильное давление на Турцию в связи с Мосулом.

Вопрос о Мосуле был предметом длительных споров на Лозаннской конференции в 1922—1923 гг. В результате в статье 3 Лозаннского договора было включено постановление о том, что «граница между Турцией и Ираком будет полюбовно определена между Турцией и Великобританией в девятимесячный срок. При отсутствии согласий между обоими правительствами в предусмотренный срок, спор будет внесен в Совет Лиги наций»¹.

Двусторонние англо-турецкие переговоры в Стамбуле (Стамбульская конференция, апрель—май 1924 г.) не привели к соглашению. После провала Стамбульской конференции английское правительство 10 августа 1924 г. внесло вопрос на обсуждение Совета Лиги наций. 25 августа турецкое правительство приняло приглашение Совета участвовать в обсуждении вопроса. 29 октября 1924 г. Совет

¹ «Северский мирный договор и акты, подписанные в Лозанне». Литизлат НКВД, М., 1927, стр. 145.

Лига наций вынес решение об установлении демаркационной линии (так называемая «Брюссельская линия»), в общем сохраняющей статус кво, который существовал 24 июля 1923 г., т. е. в день подписания Лозаннского договора. Одновременно Совет Лиги образовал комиссию из трех членов для расследования вопроса на месте.

В сентябре 1925 г. комиссия представила Совету Лиги свой отчет, который носил двойственный и противоречивый характер. С одной стороны, комиссия признавала, что юридически мосульский вилайет должен значиться как неотъемлемая часть территории Турции, пока она не отказывалась от своих прав на нее, и что, следовательно, у Ирака нет никаких юридических прав на Мосул¹, с другой,—исходя из «потребностей нормального развития Ирака», она рекомендовала присоединить Мосул к Ираку, если мандат над ним на последующие 25 лет останется за Лигой наций, т. е. фактически за Англией.

Выступая по этому вопросу на 35-й сессии Совета Лиги наций, министр иностранных дел Турции Тевфик Рюшту-бей заявил, что мандатарный режим нельзя применить в отношении Мосульского вилайета, если суверенитет над ним все еще сохраняется за Турцией².

Ввиду отказа Турции признать обязательным арбитраж Лиги наций, Совет Лиги 19 сентября 1925 г. постановил запросить мнение Постоянной Палаты Международного Суда в Гааге—устанавливает ли Лозаннский договор обязательную силу за решением Совета Лиги по мосульскому вопросу для обеих сторон? Британская делегация согласилась на это, но турецкая категорически заявила, что не видит причины для передачи вопроса Постоянной Палате. Мало того, турецкое правительство направило Гаагской Палате официальный протест против разбирательства последней мосульского вопроса, являющегося вопросом политическим и, следовательно, не подведомственным Палате. Однако палата не привняла во внимание турецкий протест и 21 ноября 1925 г. вынесла заключение о том, что Совет Лиги наций на основа-

¹ См. *La question de Mossoul á la 35 me Session du Conseil de la Société des Nations (Genève), Lausanne, 1925, p. 108.*

² См. там же, стр. 56.

нии Лозаннского договора правомочен установить границу между Турцией и Ираком и что это решение должно быть обязательным для спорящих сторон¹.

В ноте от 8 декабря Совету Лиги наций турецкое правительство заявило о недействительности этого постановления Гаагского Международного Суда. Несмотря на это, Совет Лиги наций на своем заседании 16 декабря 1925 г. вынес решение, устанавливающее границу между Турцией и Ираком в основном по Брюссельской линии. Англии был дан шестимесячный срок для заявления о своем согласии пролить мандат на Ирак на 25 лет. Одновременно Англии предлагалось заключить с Турцией соглашение об экономических отношениях и о статусе Мосула².

Турция отказалась принять это решение Совета Лиги наций, которое, как отмечает английский автор Эд. Вереходж, «круто повлияло на турецкое общественное мнение... Антибританские настроения достигли новой высшей точки... Великобритания еще раз стала ненавистным империалистическим врагом...»³.

Однако натянутыми были отношения Турции не только с Англией, но и с двумя другими крупными империалистическими державами—Италией и Францией.

Итальянский фашизм не раз открыто демонстрировал свои империалистические вождедения. Жалуясь на перенаселенность, Италия указывала на территориальные приобретения в Малой Азии как разрешение этого вопроса. Турецкая пресса с тревогой сообщала о концентрации итальянских войск на Родосе и Сицилии.

Продолжали оставаться заостренными и франко-турецкие противоречия, основными из которых являлись вопросы об Оттоманском долге и о турецко-сирийской границе. Хотя Турция на Лозаннской конференции формально признала долги, по-прежнему оставались неразрешенными вопросы о сроках и порядке уплаты взносов, в какой валюте Турция

¹ См. Л. Иванов, Лига наций, М., 1929, стр. 88.

² „Дипломатический словарь“, т. II, Госполитиздат, М., 1950 стр. 188.

³ Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948), p. 63.

должна погашать долги и т. д. А интересами крупных французских капиталистов-банкиров и определялась в основном политика Франции в отношении Турции. Вопрос о сирийской границе также на протяжении нескольких лет служил источником серьезных трений между обеими странами.

В этот критический для Турции период Советский Союз оказался единственной державой, которая поддержала Турцию. В то время как Англия неоднократно демонстрировала свое намерение разрешить вопрос о Мосуле путем войны, угрожала Турции англо-итало-греческой коалицией¹, СССР заявил о своей поддержке Турции.

«Английской враждебности к Турции Советы противопоставляли постоянное одобрение турецкой точки зрения», — писал отнюдь недружелюбно настроенный к Советскому Союзу французский ежемесячник «L'Asie française»².

Таким образом, анализ сложившейся к концу 1925 г. международной обстановки убедительно показывает, что в тот период крайне ухудшилось международное положение Турции, которая оказалась полностью изолированной. Поэтому заключение договора о ненападении и нейтралитете с великой соседней державой — Советским Союзом — имело большое значение для укрепления международных позиций Турции.

Нельзя, конечно, предполагать, будто в отношении Советского Союза Турция вела такую же искреннюю и последовательно дружественную внешнюю политику, какой отличалась политика миролюбивого социалистического государства. Классовая сущность кемалистов сказывалась в противоречивости и непоследовательности их внешней политики, Турецкая буржуазия часто маневрировала между СССР и капиталистическими странами Европы, пыталась договориться с ними даже в тех случаях, когда это шло вразрез с политикой дружбы с СССР, которую она на словах считала основой своей внешней политики.

¹ Jean Pichon, *Le partage du Proche-Orient*. Paris, 1938, p. 247.

² „L'Asie française“, Août-Septembre 1926, p. 271.

Однако англо-турецкие противоречия, агрессивная политика английской дипломатии и, в противовес этому, активная миролюбивая политика СССР в отношении Ближнего Востока убедили правящие круги Турции, что без поддержки Советского Союза нельзя укрепить самостоятельность и международный престиж Турецкой республики. Ведь в то время как империалистические страны вели наступление на Турцию, Советский Союз оставался единственной великой державой, неизменно дружественно и бескорыстно относившейся к ней. Усилия кемалистов, направленные на ослабление позиций империализма в Турции, всегда встречали полную поддержку и одобрение со стороны Советского Союза.

Такова была международная обстановка, когда 17 декабря 1925 г., т. е. на следующий день после постановления Совета Лиги наций по мосульскому вопросу, в Париже был подписан договор о дружбе и нейтралитете¹ между СССР и Турецкой республикой. Договор подписали: от имени правительства СССР народный комиссар по иностранным делам Г. В. Чичерин и от имени турецкого правительства — министр иностранных дел Тевфик Рюшту-бей.

Советско-турецкий договор о дружбе и нейтралитете состоял из трех статей и трех протоколов к ним.

Статья первая гласила:

«В случае военного выступления против одной из договаривающихся сторон со стороны одной или нескольких третьих держав другая договаривающаяся сторона обязуется соблюдать нейтралитет по отношению к первой»².

В условиях напряженности и враждебности в отношениях между Турцией и Великобританией, которая угрожала ей войной, эта статья договора имела важное значение для Турции. Твердое, открытое заявление Советского Союза о своем нейтралитете в случае возникновения военного конфликта укрепляло позиции Турции.

¹ Несмотря на такое название, в литературе этот договор очень часто встречается как договор „о ненападении и нейтралитете“, и это точнее отражает содержание договора, в котором четко определялось обязательство сторон взаимно воздерживаться от всякого нападения друг на друга.

² „Внешняя политика СССР. Сборник документов“, т. 3 стр. 32, М., 1945.

Таким образом, если исходить из конкретной обстановки, становится очевидно, что эта статья имела очень важное значение для Турции, ибо именно на Турцию готовилось нападение со стороны Англии; поэтому нейтралитет Советского Союза был скорее нужен Турции, чем СССР. Высказывания турецких авторов о том, что якобы Советский Союз заключил это соглашение из страха перед Локарно, являются фальсифицированными оценками, искажающими действительную картину.

С другой стороны, нейтралитет Турции был выгоден Советскому Союзу, ибо Турция обязывалась соблюдать нейтралитет при всех военных выступлениях, которые могли иметь место со стороны агрессивных империалистических государств против СССР.

Однако статью о нейтралитете не следует рассматривать в узком плане. Отличаясь от соответствующих статей прежних договоров ясной и четкой формулировкой нейтральной позиции одной из сторон при нападении на другую, она тем самым обязывала договаривающиеся стороны придерживаться определенной политики, независимо от обстоятельств, которые могли сложиться по-иному в будущем. Таким образом, нейтралитет этот не оговаривался какими-либо условиями.

В статье второй договора было сказано:

«Каждая из договаривающихся сторон обязывается воздерживаться от всякого нападения на другую; она равным образом обязывается не принимать участия ни в каком союзе или соглашении политического характера¹ с одной или несколькими третьими державами, направленном против другой договаривающейся стороны, равно как ни в каком союзе или соглашении с одной или несколькими третьими державами, направленном против военной или морской без-

¹ В протоколе 2 отмечалось, что «выражение политического характера, упомянутое в статье 2 договора, ... следует понимать как охватывающее также и все финансовые и экономические соглашения между какими-либо державами, направленные против другой договаривающейся стороны». Это уточнение имело существенное значение, ибо оно обязывало не участвовать в попытках экономического или финансового бойкота или блокады, которым могла подвергнуться одна из договаривающихся сторон иностранными империалистическими державами.

опасности другой договаривающейся стороны. Кроме того, каждая из обеих договаривающихся сторон обязывается не участвовать ни в каком враждебном акте одной или нескольких третьих держав, направленном против другой договаривающейся стороны»¹.

По статье второй, как видим, на договаривающиеся стороны налагалось не одно, а несколько обязательств.

Взаимное обязательство сторон не нападать друг на друга объявляло войну вне закона. Включение этой статьи в договор о дружбе и нейтралитете послужило хорошим началом и основой для утверждения принципа ненападения в международном праве, в отношениях между государствами с различными экономическими и политическими системами. Этой статьей впервые в международной практике четко и точно фиксировалось обязательство договаривающихся сторон о взаимном ненападении. В прежних договорах: о «вечном мире», о дружбе, о взаимной помощи, нейтралитете и других, ненападение только подразумевалось, поэтому они не могли быть рассмотрены как договоры о ненападении².

С другой стороны, важное значение имело обязательство сторон не принимать участия ни в каком союзе или соглашении, направленном против военной или морской безопасности одной из сторон. Тем самым резко уменьшались возможности локальных сделок и комбинаций на Ближнем Востоке, ибо Турция, которой английская дипломатия отводила особое место среди ближневосточных стран в деле ее вовлечения в общий антисоветский фронт, обязывалась не участвовать в подобных комбинациях. Больше того, она обязывалась не участвовать ни в каком враждебном акте, который мог быть направлен против своего великого соседа — Советского Союза.

Таким образом, обе договаривающиеся стороны брали на себя четкие и конкретные обязательства не принимать участие в каких бы то ни было враждебных актах, направленных против одной из них, — не только в военных и политических, но и в экономических и финансовых.

¹ „Внешняя политика СССР. Сборник документов“, т. 3, стр. 32.

² См. Г. В. Шармазанов, Принцип ненападения в международном праве. Изд. АН СССР, М., 1958, стр. 23.

Все содержание статьи 2 о ненападении и неучастии во враждебных группировках было новым важным моментом в практике международных отношений. В последующих договорах Советского Союза с капиталистическими государствами принцип ненападения получил дальнейшее развитие.

Большую важность этой статьи договора признают даже те авторы, которые явно тенденциозно освещают советско-турецкий договор, например упомянутый выше английский автор Эд. Вере-Ходж¹.

Статья 3 договора была посвящена установлению сроков его действия. В ней говорилось, что договор «вступает в силу с момента его ратификации и будет находиться в силе три года. После этого договор будет признаваться автоматически продленным на годичный срок, если какая-либо из договаривающихся сторон не предупредит за 6 месяцев до истечения срока его действия о своем желании прекратить его».

Важное значение имели прилагаемые к договору протоколы.

О значении Протокола 2 было сказано выше. Что касается других двух протоколов, то Протокол 1 констатировал, что «каждая из договаривающихся сторон сохраняет полную свободу действий, поскольку то касается ее всякого рода отношений с третьими державами вне пределов обязательств, условия коих установлены в настоящем договоре».

В Протоколе 3 к договору стороны декларировали о том, что они «равным образом обязуются предпринять переговоры для установления порядка урегулирования разногласий, которые могли бы возникнуть между ними и которые не могли бы быть улажены обыкновенным дипломатическим путем»². Тем самым договор подтверждал готовность обеих сторон—СССР и Турции разрешать мирным путем—

¹ *Edward Reginald Vere-Hodge, Turkish Foreign Policy (1918—1948)* Geneva, 1950, p. 71.

² „Внешняя политика СССР. Сборник документов“, т. 3, стр. 32.

путем переговоров—всякие разногласия, споры, конфликты, которые могли бы возникнуть между ними впоследствии.

Таким образом, договаривающиеся стороны обязывались не прибегать к силе для разрешения спорных вопросов, что имело исключительное значение для укрепления дела мира, в частности в районе Ближнего и Среднего Востока. Такое обязательство государств—разрешить все спорные вопросы путем переговоров—сыграло весьма положительную роль в деле предотвращения агрессии. Оно приобрело еще большую актуальность в наши дни, когда крупные империалистические державы не проявляют желания брать на себя подобные обязательства, разумные и необходимые для сохранения мира.

Заключение советско-турецкого договора было встречено в Советском Союзе с большим удовлетворением. Советская общественность видела в договоре не только закрепление добрососедских и дружественных отношений между близкими соседями, но и эффективное средство в деле упрочения мира и безопасности на Ближнем и Среднем Востоке.

Советской общественности были хорошо известны настойчивые попытки империалистических кругов Запада и в первую очередь Англии—не только помешать турецко-советскому сближению, но и включить Турцию в орбиту антисоветской политики.

Такие попытки со стороны западной дипломатии предпринимались еще задолго до окончательного решения Совета Лиги наций по мосульскому вопросу.

В сентябре 1924 г. в печати появились сообщения о том, что агентами одного из иностранных государств турецкому правительству доставлен документ, согласно которому между СССР и Италией будто было заключено соглашение о совместном нападении на Турцию и предположительном разделе ее владений. Советский Союз якобы должен был получить Стамбул и побережье Анатолии, а Италия—всю Малую Азию¹.

¹ См. „Известия“, 28 сентября 1924 г.

Народный комиссариат иностранных дел СССР заявил тогда, что «этот документ—беззастенчивый подлог, и что никакого тайного или явного соглашения на указанный или другой подобный предмет Советским Союзом с Италией никогда не заключалось. Авторы этого подлога очевидно преследовали цель подорвать доверие к нам дружественного турецкого правительства с тем, чтобы осуществить свои темные замыслы»¹.

Накануне подписания советско-турецкого договора в западной прессе снова появились ложные информации. Английские и американские газеты напечатали измышления о якобы заключенном между СССР и Италией соглашении, некоторые пункты которого направлены против интересов Турции. Американская газета «Нью-Йорк Уорлд» даже опубликовала сфабрикованный текст мнимого договора².

С другой стороны, английские правящие круги стремились рассорить Советский Союз и Турцию с соседними с ними странами и, в частности, с Ираном. 8 декабря 1925 г. реакционная английская газета «Морнинг пост» поместила сенсационное сообщение своего тегеранского корреспондента о якобы состоявшемся между Советским Союзом и Турцией секретном соглашении, по которому СССР обязался поддерживать турецкие притязания на Мосул и Персидский Азербайджан, взамен чего анкарское правительство возвратит СССР Карс и Ардаган³.

В своем опровержении ТАСС заявило по этому поводу, что сообщение «Морнинг пост» совершенно не соответствует действительности. «Это лишенное всяких оснований сообщение,—говорилось в опровержении ТАСС,—напоминает недавно имевшую место подобную же попытку ввести в заблуждение общественное мнение Турции, распространенном также измышленных сообщений о якобы состоявшемся между Советским Союзом и Италией военном договоре, направленном против Турции»⁴.

Одновременно в английской и французской прессе развернулась провокационная кампания против СССР, который

¹ «Известия», 5 октября 1924 г.

² См. «L'Asie française», Novembre-Décembre 1925, p. 367.

³ См. «Известия», 9 декабря 1925 г.

⁴ Там же.

якобы заключил специальное военное соглашение с Турцией и тем самым поощряет ее непримиримую позицию в мосульском вопросе, желая поживиться на ее же счет.

В интервью, данном парижскому корреспонденту английской либеральной газеты «Дейли ньюс», народный комиссар по иностранным делам СССР Г. В. Чичерин назвал эти сообщения фальсификацией¹.

Подписанием советско-турецкого договора были опровергнуты и рассеяны всякого рода клеветнические измышления в адрес Советского Союза, в частности провокационные сообщения о якобы заключенном между Советским Союзом и Италией соглашении, направленном против интересов Турции.

Подобные измышления отчасти послужили причиной ускорения подписания договора.

После опубликования советско-турецкого договора заместитель народного комиссара по иностранным делам СССР М. М. Литвинов заявил представителям печати следующее:

«Ускорение подписания соглашения отчасти вызвано время от времени появлявшимися, и в последнее время особенно участвовавшими в англо-американской прессе, ложными слухами о якобы имеющемся между СССР и Италией соглашении, направленном против Турции. С другой стороны, Советскому правительству известна была активность некоторых государств, стремившихся вовлечь Турцию во враждебные в отношении СССР комбинации. Подписание соглашения должно положить конец этим тревожным слухам...»².

После опубликования текста советско-турецкого договора в западной печати снова появились ложные сообщения, на этот раз о якобы имеющихся секретных статьях в советско-турецком договоре.

В своем интервью М. М. Литвинов опроверг подобные измышления:

«Считаю нужным категорически заявить, что никаких секретных дополнений к соглашению или протоколов не существует.

¹ „Известия“, 22 декабря 1925 г.

² „Известия“, 24 декабря 1925 г.

Лучшим доказательством мирных тенденций соглашения является готовность Советского правительства заключить аналогичные соглашения со всеми странами, с которыми оно находится в нормальных отношениях¹.

Предложение Советского правительства заключить аналогичные договоры и с другими странами убедительно показывало мирные намерения СССР, руководствовавшегося целью укрепить свою безопасность и активно содействовать упрочению мира на Ближнем Востоке.

Одновременно это предложение Советского правительства разоблачало в глазах мировой общественности «пацифизм» авторов Локарнских соглашений и вообще тех государств, которые отказывались заключить такие пакты о ненападении.

«Только система заключения соглашений, подобных советско-турецкому, между всеми государствами исключит возможность образования антагонистических друг к другу политических группировок и комбинаций и тем самым будет действительно содействовать предотвращению войн», — заявил М. М. Литвинов представителям печати².

Турецкая общественность с большим удовлетворением приветствовала советско-турецкий договор. Почти все турецкие газеты поместили передовые, посвященные договору, в которых они высоко оценили его значение для укрепления международного положения турецкой республики и ее безопасности.

Турецкая официозная газета «Хакимети Миллие» 22 декабря 1925 г. писала:

«Европейские договоры о безопасности имеют агрессивный характер и направлены против Востока. Они не проникнуты стремлением к миру... Такое положение вещей заставляет Турцию самостоятельно искать средства, гарантирующие ее безопасность в союзе с государствами, имеющими с ней общие интересы».

¹ „Известия“, 24 декабря 1925 г.

² Там же.

На предостережение запада, что, заключая такие соглашения и сближаясь с СССР, Турция ставит под угрозу свою безопасность, газета отвечала следующими словами:

«Тем, кого беспокоит наше сближение с нашими соседями, мы говорим, что это есть только вопрос нашей безопасности»¹.

Эта же газета, опубликовав 24 декабря текст договора, сообщала, что заключение советско-турецкого договора произвело огромное впечатление в Анкаре. В передовой статье «Хакимieti Миллие» подчеркивала, что новый договор не преследует никаких агрессивных целей против какой бы то ни было третьей стороны, но свидетельствует об ориентации Турции на своего могущественного друга, политика которого противоположна политике других держав, объединенных в Лиге наций. Передовая заканчивалась обращением к «третьей стороне»: «Не тревожьтесь, новое соглашение является для Турции вопросом безопасности и благополучия»².

Выходящая в Стамбуле газета «Халк» в номере от 24 декабря по поводу заключения договора особо подчеркивала противоположность политики СССР в отношении восточных народов империалистической политике Англии и Лиги наций.

«СССР становится на нашу сторону. Подписание соглашения является манифестацией против империалистической политики Лиги наций на Востоке»³—писала газета.

Другая стамбульская газета, полуофициозная «Джумхуриет», в ответ на клеветнические измышления Запада в адрес Советского Союза замечала:

«Соглашение опровергает попытки европейской печати внушить мысль, будто СССР участвует в европейских группировках против Турции»⁴.

Выходящая на французском языке «Ля газетт» подчеркивала мысль, что империалистическая политика Англии

¹ Цит. по газ. «Известия» от 24 декабря 1925 г.

² Цит. по газ. «Известия» от 29 декабря 1925 г.

³ Цит. по Архиву МИД СССР, ф. 132, 1925, д. 35, п. 76, оп. 10 л. 373.

⁴ Там же, л. 374.

содействовала закреплению советско-турецкой дружбы и заключению оборонительного блока на случай нападения Англии или ее агентов, а также членов Лиги наций, находящихся в полном повиновении у Англии, на СССР или Турцию¹.

Французское издание «Джумхуриет» газета «Репюблик» в номере от 24 декабря также поместила передовую статью, посвященную советско-турецкому договору. В ней, в частности, говорилось:

«Слух об итальянско-советском тайном договоре теперь потерял всякое доверие. Заключенный 17 декабря турецко-советский договор положил конец всяким фантастическим кривотолкам. Этот договор имеет очень важное значение. Он доказывает, что здравый смысл, который диктовал обоим государствам необходимость заключить договор дружбы в марте 1921 г. существует и теперь. Тогда оба государства образовали общий фронт против империализма. Общность экономических и политических интересов привела оба государства к тесной дружбе. Таков был смысл договора дружбы в 1921 г. Таков и смысл договора доброжелательного нейтралитета в 1925 году»².

Отмечая, что иностранные круги не отнеслись к этому договору индифферентно и подозревают, что договор содержит кое-что секретное, газета писала:

«Естественно, Европа привыкла вести лицемерную извилистую дипломатию и не может поверить в искренность и правдивость опубликованного договора»³.

Положительную оценку советско-турецкому договору дала и оппозиционная печать. Так, например, газета «Вахыт» в номере от 31 декабря 1925 г. признавала, что «правительство в интересах охраны страны заключило советско-турецкое соглашение»⁴.

Таким образом, отклики в турецкой печати на заключенные советско-турецкого договора о ненападении и нейтралитете

¹ Цит. по Архиву МИД СССР, ф. 132, 1925, л. 35, в. 76, оп. 10, л. 374.

² Там же, л. 39, п. 87, оп. 10, лл. 656—657.

³ Там же, п. 77, оп. 10, л. 657.

⁴ Цит. по газ. «Известия» от 3 января 1926 г.

тете отчетливо выявляют ту единодушную оценку, которую дают договору как официозная, так и оппозиционная пресса, подчеркивая его важное значение, своевременность и необходимость такого договора для Турции.

Между тем, как было сказано выше, в современной турецкой исторической литературе и прессе, совершенно игнорируя факты недалекого прошлого, делаются попытки отрицать значение советско-турецкого договора 1925 г. для Турции и доказать, что Турция не нуждалась в нем.

Как же встретила пресса западноевропейских стран — активных членов Лиги наций — заключение советско-турецкого договора?

Англо-французская буржуазная пресса, как ни старалась показать равнодушие к этому событию, невольно выдавала свое беспокойство совершившимся фактом. Общее мнение, которое господствовало в европейской печати, — это, что Советский Союз и Турция не только игнорируют Лигу наций, но и бросили ей вызов.

Английская печать, стараясь скрыть свое враждебное отношение к договору, сначала хранила молчание. Если же газеты кое-что и писали, то только для того, чтобы представить договор как акт, имеющий весьма мало важное значение. Так, например, либеральная «Манчестер гардиан» в номере от 24 декабря писала, что «это просто договор о нейтралитете в случае, если на одну из сторон будет совершено нападение». Однако газета все же нашла необходимым отметить, как «интересный» момент, то обстоятельство, что «договор совершенно отчетливо является договором нейтральной поддержки против всякой попытки Лиги наций помешать каждой из этих держав»¹.

Орган консерваторов газета «Таймс», крайне недовольная появлением нового советско-турецкого договора в момент английского нажима на Турцию, пыталась отрицать его

¹ „The Manchester Guardian“, December 24, 1925.

важность для Турции и внушить мысль, что СССР вряд ли пойдет на ухудшение отношений с Западной Европой¹. С другой стороны газета старалась убедить турок, что они якобы «были вынуждены быть довольными новым политическим договором...».

Близкая к министерству иностранных дел газета «Дейли Телеграф» расценила договор как акт, «имеющий целью дать понять Лиге наций, что обе стороны не признают ее арбитража». В то же время газета вынуждена была признать, что значение договора выходит за рамки совместного протеста против решений Совета Лиги наций.

«Договор представляет совместную демонстрацию обеих стран против Локарнских соглашений», — констатировала газета.

Одновременно, как бы в предостережение подписавшим договор, «Дейли телеграф» подчеркивала, что «он не облегчит ни Турции, ни СССР вступление в Лигу...»².

Консервативная «Морнинг пост», посвятившая все же этому событию передовую от 7 января 1926 г., всячески старалась преуменьшить значение советско-турецкого договора. Повторяя старую ложь, что у Советской России, как и у царской, постоянная тенденция овладеть Стамбулом и проливами, газета советовала Турции не ставить себя в зависимость от помощи Советского правительства. В то же время «Морнинг пост» лицемерно уверяла, что Англия дружественно настроена по отношению к Турции³.

Однако, как бы пресса ни старалась, ей не удалось скрыть беспокойство, которое царило в политических кругах Англии после заключения советско-турецкого договора, перед лицом активной моральной поддержки, оказанной Советским Союзом Турции.

«Главные хлопоты с турками заключаются в том, что позади их стоит Советский Союз. Турецко-советский договор был подписан непосредственно после решения Совета (Лиги

¹ „The Times“, December 24, 1925.

² Цит. по газ. „Известия“ от 30 декабря 1925 г.

³ „Morning Post“, January 7, 1926.

наций) о мосульской границе как бы для того, чтобы напомнить Европе о силе Москвы»,—писал реакционный английский журналист Авгур¹.

Французская же печать, несмотря на заявления о том, что для нее заключение советско-турецкого договора не явилось неожиданностью, гораздо шире освещала это событие.

Официоз министерства иностранных дел газета «Тан» от 23 декабря 1925 г. подчеркивала большую важность советско-турецкого договора. Особое значение газета придавала той части статьи второй договора, где говорилось об обязательстве обеих сторон не входить в соглашения с другими группами держав, которые вели бы враждебную по отношению к одной из договаривающихся сторон политику².

Эта же газета 24 декабря в передовой статье, озаглавленной «Русско-турецкий договор», вынуждена была признать, что заключение договора важное событие, которое «найдет значительный отзвук на всем Востоке». В то же время газета не упускала возможность оклеветать Советский Союз, стремясь убедить Турцию, что советская дипломатия подобно старой царской дипломатии озабочена участью Константинополя и проливов³.

В номере от 26 декабря поместив статью, озаглавленную «Советы и Турция», «Тан» прилагала усилия к тому, чтобы всячески оправдать политику Англии—своего партнера по Лиге наций. В этой статье «Тан» пыталась представить дело таким образом, будто Турция совсем случайно пришла к соглашению с Советским Союзом. Газета писала, что «Турция, неотступно преследуемая страхом быть полностью изолированной, искала политической поддержки, безразлично где, и желала, в частности, мстить за ту несправедливость Лиги наций, жертвой которой она мнит себя»⁴.

Пытаясь объяснить подобными аргументами возникновение советско-турецкого договора о ненападении, газета упускала из виду, что французская пресса (в том числе и

¹ „Fortnightly Review“, № 2, 1926, II, p. 149.

² „Le Temps“, 23 Décembre 1925.

³ „Le Temps“, 24 Décembre 1925.

⁴ „Le Temps“, 26 Décembre 1925.

сама «Ган» от 24 декабря) после опубликования договора не нашла его плодом случайности и что Турция не могла найти поддержку у какой-либо другой великой державы кроме как у Советского Союза. Ведь Франция вместе с Италией обещала Англии свою активную поддержку против Турции, в утешении которой активное участие принимала и французская печать.

Так, например, «Пти Паризьен» накануне подписания договора предупреждала Турцию об опасностях конфликта, который повлечет за собой блокаду берегов Малой Азии, оккупацию Стамбула, возрождение всех старых претензий держав и т. д.

Вместе с тем, беспокойство, вызванное во французской прессе подписанием советско-турецкого договора, выражалось в опасении того действия, которое договор мог оказать на престиж Лиги наций. Констатируя, что договор должен явиться ударом по Лиге наций, правительственная печать выражала свое недовольство политикой своего партнера— Англии, считая ее виновницей совершившегося факта. Так, газета «Эр нувель» 25 декабря писала: «Мы уже указывали здесь на то, что Англия совершает ошибку, идя так далеко в вопросе о Мосуле. События показали нашу правоту»¹. Используя создавшееся (после подписания советско-турецкого договора) положение, газета старалась оказать давление на Англию в сторону смягчения ее политики в отношении Турции. Она обращалась к Англии со следующими словами: «Пусть Великобритания, дружба которой представляет для нас колоссальную ценность, не забывает, что западный мир, если он ограничится только Западом, останется хромым миром»².

Подобные высказывания печати явно выдавали тот страх, который испытывали правящие круги западных держав перед опасностью распространения влияния советско-турецкого договора на другие страны Азии. В то же время это свидетельствовало о наличии серьезных англо-французских разногласий по важным вопросам политики, проводимой ими на Ближнем Востоке.

¹ Цит. по журн. „Международная жизнь“, 1926, №2, стр. 141.

² Там же.

Таким образом, отклики в английской и французской прессе на заключение советско-турецкого договора о ненападении и нейтралитете свидетельствовали о том, что правящие круги Англии и Франции—государств, диктовавших свою волю Лиге наций, потерпели поражение, не сумев предотвратить сближение СССР и Турции, ибо, в противовес агрессивной политике, проводимой ими через Лигу же, создавалось новое средство борьбы с империалистической агрессией, за сохранение мира и безопасности. Газета «Известия» по поводу подписания советско-турецкого договора в статье «Антилокарно» писала: «Так вне Лиги наций, помимо Лиги и вопреки политике Лиги, узаконяющей грабеж и насилие сильных государств над слабыми, народы СССР и Востока, руководствуясь исключительно мирными намерениями и чуждые захватнических планов, регулируют свои отношения в интересах культуры и прогресса. В этом урок для всех тех народов, правительства которых полагают, что может быть другой путь к разрешению проблемы международных отношений, кроме пути отрицания «Локарно»¹.

Советско-турецкий договор 1925 г. явился первым договором о ненападении и нейтралитете, заключенном Советским правительством с капиталистическими государствами после подписания Локарнских соглашений. Этим договором Советский Союз первым вышел на мировую политическую арену с проектом пактов о ненападении и неучастии во враждебных группировках и тем самым впервые ввел в международную практику эту новую форму договорных отношений между государствами с различным экономическим и политическим строем. «Заключение советско-турецкого договора, — как правильно отмечают П. Моисеев и Ю. Розалиев, — выходило далеко за рамки отношений между двумя странами, так как договор вводил в международную практику систему двусторонних пактов о нейтралитете и не-

¹ «Известия», 24 декабря 1925 г.

нападении и содействовал обеспечению мира на всем Ближнем и Среднем Востоке»¹.

Советско-турецкий договор 1925 г. послужил хорошим примером для соседних с СССР и Турцией государств. Вслед за советско-турецким последовали аналогичные турецко-иранский договор в апреле 1926 г., затем советско-афганский договор от 31 августа 1926 г., советско-иранский договор от 1 октября 1927 г. Все эти договоры усиливали безопасность подписавших их и имели важное значение для сохранения мира на Ближнем и Среднем Востоке.

К поискам новых форм соглашений с соседними государствами для обеспечения всеобщего мира и ограждения безопасности советских границ Советский Союз побудила сложившаяся в 1925 г. международная обстановка. Хотя капиталистические государства Западной Европы и США, потерпев поражение в интервенции против СССР, вынуждены были изменить свою тактику по отношению к стране социализма, в это время открыто выявилась тенденция к созданию общего антисоветского фронта. Ярким выражением подобных намерений капиталистических держав явились подписанные в октябре 1925 г. Локарнские соглашения (так называемые «гарантийные пакты»), имеющие определенную антисоветскую направленность.

Являясь единственной социалистической державой, Советский Союз принял меры к тому, чтобы добиться соглашения с окружающими его капиталистическими государствами и обязательства со стороны последних воздержаться от нападений на него, а в случае нападения какой-нибудь третьей стороны—придерживаться политики нейтралитета. Таким образом, договоры о ненападении и нейтралитете суживали антисоветский блок, препятствовали попыткам капиталистических государств сколотить антисоветские группировки и тем самым содействовали упрочению всеобщего мира.

Борьба СССР против создания агрессивных группировок капиталистических государств имела большое международное значение, ибо в срыве империалистических планов

¹ П. Моисеев, Ю. Розалиев. К истории советско-турецких отношений. Госполитиздат, М., 1958, стр. 39.

были заинтересованы народы не только Советского Союза, но и тех стран, которые вовлекались в подобные комбинации.

Договоры о ненападении способствовали также разоблачению перед мировой общественностью агрессивной политики империалистических держав, которые, не отваживаясь пойти на заключение таких пактов, ясно давали знать, что они не хотят связать себе руки на случай, если можно будет свергнуть народы в новую войну.

В условиях отказа всех капиталистических держав от политики коллективной безопасности договоры о ненападении и нейтралитете, заключенные Советским Союзом, являлись тогда наиболее эффективным дипломатическим оружием в борьбе за сохранение мира и безопасности.

Важность нового миролюбивого выступления советской дипломатии вынуждены были признать в капиталистической прессе даже самые тенденциозные авторы.

Как выше указывалось, американский профессор Н. Грэхэм в большой статье, озаглавленной «Советская система безопасности», признает, что пакты о ненападении и нейтралитете, исходящие от Советского правительства, в отличие от агрессивного духа Локарно, преследовали мирные цели. В статье говорится, что «основным принципом таких соглашений было желание сократить возможности агрессии»¹. Новая советская формула безопасности, состоящая из трех слов: невмешательство, ненападение, нейтралитет, будучи скрепленной различными гарантиями, нанесла удар прямо по сущности системы Локарно с его интервенционистским, принудительным и воинствующим характером,—пишет далее автор². Он особо подчеркивает, что «идея предварительного согласования постоянной позиции двух государств в отношении друг друга в виде открытого и нерушимого нейтралитета была фактором борьбы за упрочение международных отношений...»³.

¹ См. *Malbone W. Graham*, *The Soviet Security System*, „International Conciliation“, September 1929, № 252, p. 360.

² Там же, стр. 361.

³ Там же.

Американский историк Гарри Говард в крайне необъективной и тенденциозно написанной книге все же отмечает, что советско-турецкий договор «усилил безопасность как Турции, так и России»¹.

Советско-турецкий договор 1925 г. был несколько раз пролонгирован и дополнен Анкарскими протоколами в декабре 1929 г.

Однако в дальнейшем и в особенности накануне и в годы второй мировой войны турецкое правительство, отойдя от принципов советско-турецкого договора, неоднократно нарушало как его дух, так и букву. Учитывая это, Советское правительство 19 марта 1945 г. денонсировало советско-турецкий договор 1925 г. со всеми относящимися к нему протоколами и актами, как утративший свое значение.

Политика подлинного нейтралитета и в наши дни играет важную роль в деле укрепления всеобщего мира и безопасности народов. Такие нейтральные государства Азии и Африки, как Индия, Индонезия и другие вносят свой достойный вклад в дело сохранения и упрочения мира.

Однако правящие круги современной Турции, отказавшись от политики нейтралитета, целиком подчинили страну агрессивной политике империалистов. Турецкое правительство, возглавляемое демократической партией ведет антинациональную реакционную внутреннюю и внешнюю политику и не проявляет желания установить нормальные отношения с Советским Союзом, оказавшим Турции поддержку в самые трудные для нее времена.

Группа общественных деятелей Турции издала прокламацию, озаглавленную «Нейтральная и независимая Турция», в которой говорилось: «Американцы пришли и возвели военные базы постепенно по всей стране. Они подготавливают Турцию к войне против ее великого соседа Советского Союза... Турецкий народ нуждается в мире, в том, чтобы жить

¹ *Harry N. Howard, The Partition of Turkey. A Diplomatic History 1913—1923, Oklahoma, 1931, p. 342.*

спокойно. Только нейтралитет может нам обеспечить мир, спокойствие и безопасность. Если мы будем нейтральными, мы сможем вести действительно миролюбивую политику. Миллиарды лир, которые мы тратим в настоящее время на армию, мы будем расходовать на поднятие жизненного уровня нашего народа, его культуры, его благосостояния».

Турецким правящим кругам следовало бы прислушаться к здоровым голосам, требующим нормализация и улучшения советско-турецких отношений.

ՍՈՎԵՏԱ-ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ 1925 թ. ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՀԱՐՑԻ ԵՌԻՐՉԸ

Ա մ ֆ ո փ ու մ

Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունը հատուկ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել սովետական պատմաբանների կողմից, իսկ թուրքական և արևմտյան պատմական գրականության մեջ այն բացահայտ ֆալսիֆիկացիայի է ենթարկվում: Ներկա հոգվածում լուսարանվում է մի էջ սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմությունից՝ 1925 թ. դեկտեմբերի 17-ի «Զեզոքություն և շահարձակման մասին» սովետա-թուրքական պայմանագիրը: Արխիվային նյութերի, մամուլի և գրականության ուսումնասիրության հիման վրա փորձ է արված գնահատելու հիշյալ պայմանագիրը, ցույց տալու նրա կարևորությունը Սովետական Միության և Թուրքիայի միջև հարաբերությունները ամրապնդելու և Մերձավոր Արևելքի շրջանում խաղաղությունն ու անվտանգությունը պահպանելու գործում:

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ
 ԲԼՈԿՆԵՐ ՍՏԵՂՍԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ
 (1953—1958)

Համաշխարհային նոր պատերազմ նախապատրաստելու ընդհանուր պլաններում ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները մեծ տեղ են հատկացնում Մերձավոր և Միջին Արևելքի շրջանին:

Այդ քաղաքականություն կարևոր արտահայտություններից մեկն է, ինչպես այլ վայրերում, այնպես էլ այս շրջանում, ռազմական բաղանների ցանցի ընդլայնումը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները զանազան բլոկների մեջ ներգրավելը: Վերջին տարիներս, այս ուղղությամբ, մեծ ակտիվություն են ցուցաբերում ԱՄՆ-ի ռազմական գործիչները, որոնք, ինչպես նշեց ընկ. Ն. Ս. Խորոշչովը ՄՄԿՊ XXI համագումարի իր եզրափակիչ խոսքում, «...էլ ավելի բարձրակոչ խոսեցին ումբակոծիչների, ջրածնային ու ատոմային ուսմբերի մասին, այն մասին, թե քանի ժամում կամ օրում իրենք կարող են ավերել Սովետական Միության կարևորագույն օբյեկտները, կործանիչ հարված հասցնել նրան և այլն: Մի խոսքով՝ առավել խելահեղ և շափից ավելի ռազմաշունչ ամերիկյան գեներալները խոսում են հենց իսկական պատերազմի նախապատրաստվելու մասին, մարդկանց բնաշնչելու, նյութական արժեքները ոչնչացնելու մասին»¹:

Գերմանական ֆաշիզմի և ճապոնական միլիտարիզմի ջախջախման հետևանքով դեմոկրատիայի, պրոգրեսի և սոցիալիզմի ուժերի աճը, Արևելյան Եվրոպայի, ինչպես նաև Հեռավոր Արևելքի և Հարավ-Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների անջատումը կապիտալիստական սիստեմից, անմշակալի աղբյուրություն ունեցան Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում՝ աղքատիկ-աղքատագրական շարժումների նոր վերելքի վրա: Այդ երկրներում արևմտյան

¹ «Սովետական Հայաստան», 6 փետրվարի, 1959:

իմպերիալիստների դիրքերի թուլացումը մի կողմից, և ժողովուրդների ազգային-ազատագրական շարժումները ճնշելու և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրները ՍՍՌՄ-ի, ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ագրեսիայի պլանցարմի վերածելու ձգտումը մյուս կողմից, ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստներին զերդեցին այդ շրջանում ուժեղացնելու իրենց ագրեսիվ քաղաքականությունը:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ամերիկյան ու անգլիական իմպերիալիստների ռազմա-ստրատեգիական միջոցառումները Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մի շարք երկրներում (Թուրքիա, Իրան, Պակիստան, Հորդանան, Իսրայել և այլն) սերտ կերպով միահյուսվում են արևմտյան իմպերիալիզմի տնտեսական նպատակների հետ, այն է՝ բոլոր միջոցներով պահել այդ երկրները որպես առավելագույն շահույթ ձեռք բերելու ուղի, ապրանքներ սպառելու լայն շուկա, էֆան հումքի, գլխավորապես նավթի աղբյուր և այլն:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում իրենց ագրեսիվ և ռեակցիոն քաղաքականությունը կիրառելու գործում, ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստները հանդիպում են այդ երկրների բնակչության պրոգրեսիվ ուժերի և ժողովրդական մասսաների վճռական դիմադրությունը: Սակայն, նրանք հենվում են Թուրքիայի, Իրանի, Պակիստանի, Իսրայելի և Հորդանանի ղեկավար շրջանների վրա, շրջաններ, որոնց դասակարգային ռեակցիոն շահերը համընկնում են ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ագրեսիվ քաղաքականության հետ: Այդ երկրների ղեկավար շրջանները ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստներին հնարավորություն են տալիս իրականացնել իրենց ռազմական և տնտեսական պլանները, փոխարենը ստանալով ամերիկյան և անգլիական զենք և նրանց օգնությունը իշխանությունը իրենց ձեռքում պահելու, օտարերկրյա զավթիչների հետ միասին աշխատավորական մասսաներին կեղծելու համար: Նրանք ակտիվորեն գործակցում են ամերիկյան և անգլիական իմպերիալիստների հետ նաև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանում՝ ռազմական ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու համար, բլոկներ, որոնք մեծ սպառնալիք են խաղաղության ու անվտանգության գործին ամբողջ աշխարհում և տանում են դեպի միջազգային հարաբերությունների լարվածության ուժեղացումը:

1946—1948 թթ. ընթացքում փորձեր կատարվեցին Մերձավոր Արևելյան, Միջին Արևելյան և Միջերկրածովային բլոկներ ստեղծելու ուղղությամբ: Այդ փորձերը, սակայն, ձախողվեցին, քանի որ դրանք տանում էին դեպի արաբական Արևելքի երկրների տե-

րիտորիանների ռազմական օկուպացիան, նրանց տնտեսական ու քաղաքական ստրկացումը: Արաբական ժողովուրդները վճռականորեն հանդես եկան ընդդեմ իրենց երկրները արևմտյան իմպերիալիզմի ավանտյուրիստական պլանների մեջ ներգրավելուն: Նրանք թույլ չտվեցին, որ իրենց երկրները ՍՍՌՄ-ի և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ուղղված ագրեսիայի պլացդարմ դարձվեն:

Ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու պլանների ձախողման գործում մեծ դեր խաղաց Սովետական կառավարութան ամուր դիրքը: Սովետական Միությունը անդադար մերկացնում էր ԱՄՆ-ի և Անգլիայի իմպերիալիստական պլանները Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների նկատմամբ, հետևողականորեն պաշտպանելով արաբական ժողովուրդների կենսական շահերը:

Սակայն այդ տարիներին ագրեսիվ բլոկներ ստեղծելու պլանների ձախողումը չէր նշանակում, որ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարող շրջաններն ընդհանրապես հրաժարվում էին Մերձավոր և Միջին Արևելքում իրենց ագրեսիվ նպատակներից: Արևմտյան իմպերիալիստները շարունակ նորանոր պլաններ էին առաջ քաշում՝ այդ շրջանում ռազմական խմբավորումներ ստեղծելու համար: Այդ ուղղությամբ մեծ ակտիվություն ցուցաբերվեց, հատկապես, Հյուսիս-ատլանտյան ագրեսիվ դաշինքը կազմակերպվելուց հետո:

Ատլանտյան դաշինքի ռազմական պլաններում կարևոր տեղ է հատկացվում Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներին: ԱՄՆ-ը և Անգլիան իրենց իմպերիալիստական քաղաքականություն մեջ այդ շրջանում հենվում են այնպիսի երկրների վրա, ինչպիսիք են Թուրքիան, որը ՆԱՏՕ-ի անդամ է, Իրանը և Պակիստանը: 1950 թ. Դեմոկրատական պարտիայի իշխանության զլուխ անցնելուց հետո, Թուրքական կառավարությունը նշանակալից ակտիվություն ցուցաբերեց ռազմական բլոկներ ստեղծելու գործում: Պատասխանելով «Ֆրանս պրես» գործակալության թղթակցի այն հարցին, թե մտադիր է արդյո՞ք «դեմոկրատներին» կառավարությունն ավելի ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարելու, Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆուադ Փոփուլուն հայտարարեց, որ «այդ արտահայտությունը հատկապես կիրառելի է Մերձավոր Արևելքում Թուրքիայի քաղաքականության նկատմամբ»¹:

ԱՄՆ-ը, Անգլիան, Ֆրանսիան և Թուրքիան երկու տարի (1951—1953) զբաղված էին «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու պլանով, որի հիմնական նպատակն էր Ծգիպտո-

¹ «Istanbul», 28 մայիսի, 1950:

սին և արաբական մյուս երկրներին ներգրավել ազրեսիվ բլոկների մեջ՝ Արևմտյան պետությունների մասնակցություններ: 1951 թ. նոյեմբերի 10-ին ԱՄՆ-ի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կառավարությունները դեկլարացիա հրապարակեցին այսպես կոչված «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու սկզբունքների մասին¹:

Դեկլարացիայի իսկական նպատակը արևմտյան իմպերիալիստների կողմից արաբական Արևելքի ստրկացումն էր, որը թողարկված էր «Միջին Արևելքը օտար ազրեսիայից պաշտպանելու» կեղծ ֆրազով: Նախատեսվում էր, որ «պատերազմի կամ միջազգային կոնֆլիկտի» դեպքում և նույնիսկ խաղաղ ժամանակ միջինարևելյան բլոկի մասնակից բոլոր երկրների զինված ուժերը պետք է ենթարկվեն ամերիկյան և անգլիական զենքազնային:

«Միջինարևելյան հրամանատարություն» պլանով Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տերիտորիաներում պետք է տեղադրվեին օտարերկրյա զինված ուժեր, ընդ որում այդ հրամանատարության շտաբը պետք է գտնվեր Եգիպտոսում: Դեռ ավելին, Եգիպտոսը և մյուս երկրները պետք է «Միջինարևելյան հրամանատարություն» տրամադրության տակ դնեին իրենց ռազմական բազաները, հաղորդակցության միջոցները, նավահանգիստները և այլ սարքավորումները: Միջինարևելյան ռազմական հրամանատարության ստեղծումը մտնում էր Հյուսիս-ատլանտյան բլոկի ստրատեգիական պլանների մեջ, և պետք է ծառայեր նրա նպատակներին:

Սովետական կառավարությունը 1951 թ. նոյեմբերի 24-ին «Միջինարևելյան հրամանատարություն» ստեղծելու պլանների մասին ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի ու Թուրքիայի կառավարություններին ուղղած նոտաներում նշում էր, որ ինքը չի կարող անտեսել Սովետական Միության սահմաններին մոտիկ գտնվող շրջանում նոր ազրեսիվ բլոկ ստեղծելու հանգամանքը: «Սովետական կառավարությունը,— ասված էր նոտայում,— անհրաժեշտ է համարում նույնպես հայտարարել, որ դրանց հետևանքով առաջացած դրության պատասխանատվությունը կընկնի ԱՄՆ-ի կառավարության և հիշված հրամանատարություն ստեղծելու մյուս նախաձեռնողների վրա»²:

Մերկացնելով «Միջինարևելյան հրամանատարություն» պլանի ազրեսիվ բնույթը և նրա մեջ Թուրքիայի ակտիվ դերը, Սովետա-

¹ Դեկլարացիայի տեքստը տես՝ «The Department of State Bulletin», November 19, 1951, էջ 817—818:

² «Правда», 25 ноября, 1951 г.

կան կառավարութիւնը նշում է, որ այդ պլանը նպատակ ունի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրները մասնակից դարձնել Ատլանտյան ագրեսիվ բլոկի կարևոր միջոցառումներին:

«Միջինարևելյան հրամանատարութիւն կազմակերպելու համառ շանքերը նույնպես հաշտութիւն շունեցան և ամերիկյան իմպերիալիստները 1953 թ. ամռանը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի համար, առաջ քաշեցին նույն ագրեսիվ բլոկի նոր վարիանտ՝ այս անգամ արդեն «Միջինարևելյան երկրների հյուսիսային գոտի» անվան տակ: Սովետական Միութեան հարավային սահմանների մոտ նոր ագրեսիվ խմբավորում ստեղծելու գաղափարը առաջինը զարգացրեց ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի քարտուղար Ջ. Յոստեր Դալեսը 1953 թ. մայիսին՝ Ասիայի երկրներում կատարած ուղևորութիւնից վերադառնալուց հետո: 1953 թ. հունիսի 1-ին իր ռազիո-ելուսթում Դալեսը հայտարարեց, որ «Միջին Արևելքի պաշտպանութեան կազմակերպումը» ավելի շուտ ապագայի գործ է, քան թե ներկայի...»¹ և շարադրեց նոր ագրեսիվ բլոկ կազմակերպելու իր նախագիծը:

Ըստ այդ նախագծի, պակտին պետք է մասնակցեին ՍՍՌՄ հինգ հարևան երկրները՝ Քուրդիան, Իրանը, Իրաքը, Աֆղանստանը և Պակիստանը: Դալեսյան այդ նախագծի անմիջական կազմակերպչի և իրականացնողի դերը, ինչպես առաջ, դրված էր Քուրդիայի վրա: Նախագծի կենսագործումը հեշտացնելու նպատակով որոշվեց, որ «Միջին Արևելյան երկրների Հյուսիսային գոտու պակտը» հանդես գա ոչ թե կոլեկտիվ պայմանագրի ձևով, այլ առանձին պետութիւնների միջև համաձայնութիւնների սիտեմով:

Ամերիկյան իմպերիալիստները ծրագրում էին, որ դրանից հետո հեշտ կլինի պակտի մեջ ներքաշել նաև բոլոր արաբական երկրներին և, այսպիսով, իրականացնել Արևմուտքի գլխավորութեամբ միջինարևելյան երկրների ռազմական ագրեսիվ դաշինք ստեղծելու պլանը, պլան, որն արդեն երկու անգամ ձախողվել էր խաղաղասեր ժողովուրդների հաստատուն դիրքի շնորհիվ:

«Միջին արևելյան երկրների Հյուսիսային գոտու պակտը» ստեղծելու կապակցութեամբ ամերիկյան կառավարութիւնը հատուկ ուշադրութիւն էր նվիրում Պակիստանին, ձգտելով բոլոր միջոցներով նրան ներգրավել այդ բլոկի մեջ և դարձնել իր հենարանը՝ Միջին Արևելքում: Այդ է վկայում «Նյու-Յորք Քայմսի» 1953 թ. հունվարի 24-ի այն հայտարարութիւնը, որի մեջ ասված

¹ «В защиту мира», Февраль 1954, № 33, стр. 22.

էր, թե «Ուժեղ Պակիստանը, մարտնչող Քուրքիայի հետ դաշնակցած... կարող է դրուժյունը փոխել և ամբողջ այդ շրջանը վերածել արևմտյան տերությունների հուսալի և հզոր հենարանի»¹։ Անհրաժեշտ է նշել, որ այս հանգամանքը միակ պատճառը չէր, որ ամերիկյան իմպերիալիստներին մզում էր Պակիստանը ներգրավելու իրենց ազդեցիվ քաղաքականության ոլորտը։ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանների «պրոպակիստանյան» կողմնորոշումը նպատակ ունեւր բունցք ստեղծել Չինական Ժողովրդական Լիեպալուրիկայի դեմ, ինչպես նաև մեկուսացնել Հնդկաստանը, որն ակտիվորեն հանդես էր գալիս խաղաղության օգտին։ Իսկ գլխավորը այն էր, որ Պակիստանը Սովետական Միության անմիջական հարևանության մեջ գտնվող երկիր է։

Պակիստանը ամերիկյան իմպերիալիստների քաղաքականությանն էլ ավելի ամուր կապելու նպատակով, ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները ջանում էին ամենից առաջ ռազմական համաձայնություն կնքել հենց Պակիստանի հետ, նրա տերիտորիայի վրա ստեղծելով ամերիկյան ռազմական բազաներ։ Ամերիկյան «նյուզ-Ուիկ» ժուռնալը, նշելով, որ Միացյալ Նահանգների ցանկությունը Պակիստանին իր բանակով և ստրատեգիական ավիաբազաներով Միջին Արևելքի պաշտպանության սխտեմի մեջ ներգրավելու վերաբերյալ «ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ», — գրում էր, որ ԱՄՆ-ի ու Պակիստանի միջև տարվող ոչ պաշտոնական բանակցությունները վերաբերում էին «Պակիստանին էական ռազմական օգնություն ցույց տալու հնարավորությանը, այնպիսի օգնություն, ինչպիսին ցուցաբերվել էր Քուրքիային...։ Այսպիսով շատ արագ կերպով Պակիստանը կարելի է վերածել այնպիսի մի բաստիոնի, որը ոչնչով հետ չէր մնա Քուրքիայից»²։

1953 թ. նոյեմբեր ամսվա ընթացքում ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև բանակցություններ էին գնում ռազմական համաձայնություն կնքելու համար։ Այդ ժամանակ ամերիկյան մամուլում բացահայտ խոսվում էր այն մասին, որ Միացյալ Նահանգները չեն հրաժարվի Պակիստանը Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում «ուժի աղբյուրի» վերածելու մտքից։ «Ուոլ Սթրիտ Զոքըրը» ամերիկյան թերթը 1954 թ. մարտին մի հոդված տպագրեց հետևյալ վերնագրով. «Ռուսաստանի շուրջն ատոմային ուժակոծիչների ամերիկյան բների օղակի կառուցումը մոտենում է ավարտման»³։ Այս վերնագիրն ինքնին խոսում է իր մասին, բայց էլ ավելի բնորոշ է

¹ «The New York Times», 1953. Jan. 1.

² «Правда», 27 ноября 1953 г.

³ «The Wall Street Journal», 1954, March 11.

հողվածի բովանդակությունը նրա մեջ ասված էր, որ ներկայումս Պակիստանի տերիտորիան իրենից ներկայացնում է «Ռուսաստանը շրջապատող ամերիկյան ավիաբազաների օդակի վերջին խոշոր բացը» և համոզմունք է հայտնում, որ այդ «բացը» շուտով կլինի վիղացվի, քանի որ ամերիկյան դիվանագետները «անադմուկ» բանակցություններ են վարում Պակիստանում ռազմական բազաներ կառուցելու համար:

Չնայած ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև ռազմական պայմանագրի նախագծի բովանդակությունը զաղտնի էր պահվում, այնուամենայնիվ մամուլում լուրեր էին սպրդում, որոնք հաստատում էին նման համաձայնության առկայությունը: ՃՏՐԻՐՈՆ դ'նասինոն» փարիզյան շարաֆաթերթը ղեկավարներին հաղորդեց, որ Պակիստանի ղեկները նահանգապետ Գուլամ Մոհամեդը նոյեմբերին Վաշինգտոնում էլ զենհատների և Գալեսի հետ քննարկեց պայմանագրի նախագիծը, որի հիմնական կետերը հետևյալներն էին. 1. Պակիստանը «հարմար մոմենտին» միանում է «Միջին Արևելքի պաշտպանական կազմակերպությանը»: 2. Պակիստանը Միացյալ Նահանգներին իրավունք է տալիս իր տերիտորիայում բազաներ ստեղծել և զորք տեղադրել: Արևելյան Պակիստանը և Հյուսիս-Արևմտյան Նահանգը կհանդիսանան հատուկ ստրատեգիական գոտիներ՝ ռազմական միջոցառումների իրականացման տեսակետից՝ առաջնահերթ նշանակությամբ: 3. Միացյալ Նահանգները Պակիստանին կտրամադրեն 200 միլիոն դոլլար՝ ամերիկյան սպառազինություն զննելու և բանակը վերակազմակերպելու համար, որի թիվը կհասցվի մինչև 900 հազար մարդու: Միացյալ Նահանգները Պակիստանին կտրամադրեն 400 տանկ և 700 ինքնաթիռ, այդ թվում՝ 150 ռեակտիվ փնքնաթիռ, 4. Պակիստանի բանակի վերակազմումը և վարժեցումը կիրականացվի ամերիկյան ռազմական մասնագետների օգնությամբ և ամերիկյան բանակի բարձրաստիճան զինվորականների հսկողությամբ»¹:

Կասկած չի կարող լինել, որ այսպիսի պայմանագիրը առաջին հերթին ուղղված էր հենց Պակիստանի ժողովրդի շահերի դեմ, քանի որ նպատակ էր դրվում Պակիստանի տերիտորիան օգտագործել ամերիկյան ռազմական բազաներ ստեղծելու համար, և հարյուր հազարավոր պակիստանցիների դարձնել ԱՄՆ-ի վարձու զինվորներ:

Պակիստանի կառավարող շրջանների պատրաստակամությունը ԱՄՆ-ից ռազմական «օգնություն» ստանալու հարցում լրիվ կերպով բավարարեց ամերիկյան ազդեցիվ շրջաններին: «Բավա-

¹ «Правда», 21 декабря, 1953 г.

կան է մի հայացք գցել քարտեզի վրա, — գրում էր «Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբունի» թղթակից Քիզարտը, — տեսնելու համար, որ Պակիստանը վճռական դիրք է գրավում Սովետական Ասիայի հարավային թևի շուրջն ամերիկյան ավիաբազաների կամարի նախատեսված ընդարձակման որևէ պլանի համար...»¹:

Այսպիսով, 1953 թ. սկզբին իշխանութիան գլուխ անցած ամերիկյան նոր կառավարությունը, հույս ունեւ «Միջինարևելյան հրամանատարություն» պլանի ձախողումից հետո, արկկողմանի ռազմական համաձայնագրեր կնքել Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների հետ Դրան արձագանքեցին Պակիստանի ղեկավար շերջանները և 1953 թ. վերջին միջոցներ ձեռնարկվեցին ամերիկա-պակիստանյան ռազմական դաշինք կնքելու ուղղությամբ, որն ԱՄՆ-ին հնարավորություն կտար Պակիստանին սպառազինություն մատակարարել և օգտագործել նրա ռազմական բազաները: Սակայն, այդ պլանի կենսագործումը ժամանակավորապես հետաձգվեց, քանի որ Պակիստանի նման դիրքորոշումը վճռականորեն դատապարտվեց Զինատանի, Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի, ինչպես նաև արաբական Արևելքի պետությունների կողմից, որոնք հանձինս այդ պայմանագրի իրենց անվտանգության նկատմամբ արդարացիորեն սպառնալիք էին տեսնում:

Դրանից հետո ամերիկյան դիվանագիտությունը առաջ քաշեց «Նոր» պլան: Պակիստանին առաջարկվեց ռազմական դաշինք կնքել Քուրդիայի հետ, իսկ հետո դիմել ԱՄՆ-ին, խնդրելով օժանդակել նրա «պաշտպանական ջանքերին», այսինքն ռազմական օգնություն ցույց տալ: Այդ պլանը իրականացվեց: «Նոր» պլանը, այսպիսով, ավելի քողարկված էր և նպատակ ուներ խարել ժողովուրդներին, որոնք հանդես էին գալիս ասիական երկրներին ատլանտյան ագրեսիվ քաղաքականության ուղորտը ներգրավելու դեմ: Սակայն Հարավային և Հարավ-Արևելյան Ասիայի մի շարք երկրների հասարակական և պաշտոնական շրջանների արձագանքները ցույց տվեցին, որ ամերիկացիների այդ հաշիվը նույնպես սխալ դուրս եկավ: Այսպես «Նեյշնլ Հերալդ» հնդկական թերթը, հիշեցնելով իր այն նախազգուշացումները, որ ժամանակին արել էր ամերիկա-պակիստանյան ռազմական դաշինք կնքելու պլանի կապակցությամբ, գրում էր, որ հենց այդ պատճառով էլ «Ժխտ այնպիսի վարագույրի կարիք զգացվեց, ինչպիսինն է Քուրդիայի հետ կնքած պակտը» և որ այն դարձավ «Պակիստանին ամերիկյան ռազմական օգնություն ցույց տալու համար անհրաժեշտ քա-

¹ «Правда», 21 декабря 1953 г.

դարձական շիրմա»¹։ Նույն ոգով էր գրում նաև Ռենդինն էքսպրեսս»
թերթը, նշելով, որ Քուրբիայի հետ համագործակցելը նպատակ
ունի լուսննել Հնդկաստանի և արարական երկրների բողոքները
Պակիստանին ամերիկյան սպառազինություն արամագրելու
դեմ²։

Քուրբիական կառավարությունը պատրաստակամությամբ ըն-
դունեց Պակիստանի հետ ռազմական պակտ կնքելու միտքը։ Դա
որոշակի քաղաքական նշանակություն ունի ինչպես Քուրբիայի,
այնպես էլ ԱՄՆ-ի համար, քանի որ Հյուսիս-ատլանտյան բլոկի
մեջ մտնելուց հետո Քուրբիայի համար առաջին հնարավորու-
թյունն էր ստեղծվում ռազմական պակտ կնքել Միջին Արևելքի
մուսուլմանական երկրներից մեկի հետ։ Այդպիսով ԱՄՆ-ի և
Քուրբիայի ղեկավար շրջանները հույս ունեին խաբել Մերձավոր և
Միջին Արևելքի մյուս մուսուլմանական երկրների հասարակական
կարծիքը, ինչպես նաև բարձրացնել Քուրբիայի հեղինակությունը,
որը պետք է դառնար ծրագրված ռազմական բլոկների միջուկը։
Քուրբիայի վրա դրված հույսերը հետապնդում էին նաև այլ նպա-
տակներ։ Մերձավոր կամ Միջին Արևելքի յուրաքանչյուր պետու-
թյուն, դաշինքի մեջ մտնելով Քուրբիայի հետ, իրեն կապում էր
նաև ազդեցիկ Հյուսիս-ատլանտյան բլոկին՝ նրա անդամ Քուրբիա-
յի միջոցով։ Այնուամենայնիվ, Քուրբ-պակիստանյան ռազմական
դաշինքի գլխավոր նպատակը Քուրբիայի և Պակիստանի տերիտո-
րիաների օգտագործումն էր, որպես պլացդարմ Սովետական Միու-
թյան վրա հարձակվելու համար։ Այսպես, «Նյու-Յորք Քայմս»
թերթը գրում էր այն մասին, որ Քուրբիան վերածվում է «հարձա-
կողական գործողությունների պլացդարմի» և կոչ էր անում Անկա-
րային աավելացնել իր ղինված ուժերի հարձակողական ընդունա-
կությունը³։ Իսկ ամերիկյան մի ուրիշ թերթ՝ «Նյու-Յորք Հերալդ
Տրիբունը» գրում էր, որ Պակիստանը կվերածվի «ամերիկյան ում-
բակոծիչների համար հարմար բազայի, որոնք կարող են այնտեղ
վայրէջք կատարել Կենտրոնական Ասիայի ռուսական արդյունաբե-
րական կենտրոնները ումբակոծելուց հետո»⁴։

Քուրբ-պակիստանյան պակտի կնքմանը նախորդել էին ԱՄՆ-ի,
Քուրբիայի և Պակիստանի պետական գործիչների մեջ կայացած
բանակցությունները 1952—1954 թթ.։ Դեռևս 1952 թ. փետրվարին

¹ «National Herald», 1954 Feb. 20.

² «Indian Express», 1954, jan. 23.

³ «The New York Times», 1954, Feb. 20.

⁴ «The New York Herald Tribune», 1954, Feb 23.

Անկարար այցելեց Պակիստանի արտաքին գործերի մինիստր Չաֆ-րուլլախանը: 1953 թ. սեպտեմբերի կեսերին Քուրքիայում էր գտնվում Պակիստանի բանակի գլխավոր հրամանատար էյուրխանը, իսկ 1953 թ. նոյեմբերի վերջին Անկարա ժամանեց Պակիստանի զեներալ-նահանգապետ Գուլամ Մոհամեդը: Անկարայում գտնվելու ժամանակ Պակիստանի պետական գործիչները բանակցություններ էին վարում Միջին Արևելքի հյուսիսային գոտու պաշտպանության պլանի մասին», այդ սխտեմի մեջ մտցնելով Պակիստանը, Իրանը, Քուրքիան և հավանաբար Իրաքը¹:

Անդրադառնալով Պակիստանի զեներալ-նահանգապետի Քուրքիայում մղած բանակցություններին, «Պրավդան» գրում էր, որ Միջին Արևելքի հյուսիսային մասում ռազմական սխտեմ է ստեղծվում, որի մեջ կմտնեն Քուրքիան, Իրանը, Իրաքը, Պակիստանը և հնարավորության դեպքում նաև Աֆղանստանը²: Հենց նույն նպատակն էր հետապնդում Քուրքիայի պրեզիդենտ Ջ. Բայարի 1954 թ. հունվարի սկզբին Պակիստան կատարած այցելությունը:

Քուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրման վերաբերյալ Պակիստանի պետական գործիչների հետ բանակցելուց հետո, Քուրքիայի պրեզիդենտ Ջ. Բայարը 1954 թ. հունվարի վերջին մեկնեց ԱՄՆ: Այդ այցելության իսկական նպատակները, ինչպես նշում էր Քուրքական մամուլը, կապված էին Քուրքական բանակի սպառազինման ուժեղացման և Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ռազմական բլոկներ ստեղծելու հարցերի հետ: Քուրքական ռեակցիոներները մեկ անգամ ևս, իրենց պրեզիդենտի միջոցով հայտնեցին ամերիկյան իմպերիալիստներին, որ պատրաստ են նրանց հետ համագործակցել նոր համաշխարհային պատերազմ նախապատրաստելու համար: «Չաֆեր» թերթը գրում էր. «նԱՏՕ-ի սխտեմում ամերիկա-թուրքական միաձայնությունը և միասնությունը համաշխարհային հարցերում մեզ կհասցնի մեր նպատակներին»³:

1954 թ. փետրվարի առաջին կեսին Կարաչիում ավարտվեցին Քուրքիայի և Պակիստանի միջև քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական համագործակցության պայմանագրի կնքելու շուրջը մղված բանակցությունները: Այս փաստը նշելով Քուրքական մամուլը հայտարարում էր, որ Իրանի, Իրաքի և արաբական մյուս պետությունների պայմանագրին միանալը կհասցնի միջինարևել-

¹ «Istanbul», 19 սեպտեմբերի, 1953:

² «Правда», 19 сентабря, 1953 г.

³ «Zafers», 19 հունվարի, 1954:

յան «պաշտպանական» սիստեմի ստեղծմանը: «Միջին Արևելքի երկու ծայրամասերում շտապ կազմակերպվող պաշտպանական այդ սիստեմը, — գրում էր «Ջաֆեր» թերթը, — ԱՄՆ-ի համար քաղաքական հենարան կհանդիսանա և կնպաստի ռազմական օգնության ուժեղացմանը»: Իսկ «Նյու-Յորք Քայմս» թերթը փետրվարի 20-ի համարում նշում էր, որ «Քուրբիան ու Պակիստանը հանդիսանում են այն ամուր հենարանը, որը կոչված է երկու կողմից պաշտպանելու Միջին Արևելքի շրջանը, որտեղ գտնվում են ռազմական տեսակետից դեռևս թույլ, քաղաքական տեսակետից ոչ կայուն պետությունները¹: Ամերիկյան իմպերիալիստները նկատի ունենին արաբական Արևելքի երկրներին, որոնց, թուրքական և պակիստանյան սեպագիտն շրջանների օգնությամբ, փորձում էին ներգրավել ագրեսիվ բլոկի մեջ:

Քուրբիայի և Պակիստանի միջև ռազմական և այլ համագործակցության վերաբերյալ առաջիկայում կնքվելիք պակտի մասին 1954 թ. փետրվարի 19-ին հրապարակված թուրք-պակիստանյան կոմյունիկեն, երկու երկրների պետական գործիչների պաշտոնական հաշտարարությունները, ինչպես նաև օտարերկրյա, այդ թվում և թուրքական մամուլի վկայությունը, իսկապես հաստատում էին, որ ծրագրված պակտը ոչ մի ընդհանուր բան չունեի խաղաղության և անվտանգության պաշտպանման շահերի հետ: Դեռ ավելին, նա անմիջական սպառնալիք էր ստեղծում մի շարք պետությունների անվտանգությանը և ուղղված էր նաև այն երկրների ժողովուրդներին անկախության դեմ, որոնց կառավարությունները պետք է ստորագրեին այդ պակտը:

Քուրբական կառավարությունը, մասնակից դառնալով պակտին, ԱՄՆ-ի թելադրանքով իր վրա վերցրեց ստեղծվող ռազմական բլոկի ընդլայնման պարտականությունը: Անգլիական «Օբսերվեր» թերթի Անկարայի թղթակից վիլյամ Կլարկը այդ կապակցությամբ գրում էր, որ «Քուրբիան Միացյալ Նահանգների լիակատար հովանավորությամբ մտադիր է ընդլայնել թուրք-պակիստանյան պակտի շրջանակները՝ արևելյան և հարավային ուղղությամբ...»: Արտաքին գործերի մինիստր Քոփոլդլուն, ասաց. «Այն փաստը, որ այս համաձայնության մեջ մտնելու դռները բաց են, ըստ էության առաջարկություն է ուրիշ երկրներին պակտին միանալու համար»²:

Այսպիսով «միանալու» հրավերը, որը Քոփոլդլուն ուղղում էր

¹ «Zafar», 15 փետրվարի, 1954:

² «The New York Times», 1954, Feb. 20.

³ «Правда», 21 марта, 1954 г.

մյուս երկրներին, գործնականում նշանակում էր համատեղ ազրեսիվ միջոցառումներին մասնակցելու հրավեր:

Ամերիկյան թերթերն այդ պակտը բացահայտ գնահատում էին որպես «հիմք» Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ուսումնական բռնկներ ստեղծելու համար: Այսպես՝ «Նյու-Յորք Հերալդ Տրիբունը» ուղղակիորեն պակտն անվանում էր «բացահայտ հակասովետական»¹: «Նյու-Յորք Քայմսը» բաց էր անում նրա ստեղծման գաղտնիքը հայտարարելով, որ այն «խթանվում է» Պակիստանին սազմական օգնություն ցույց տալու ԱՄՆ-ի մտադրությամբ²:

ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ ընկնելով, Պակիստանն իրեն կապեց ամերիկյան իմպերիալիստների քաղաքականությունը, և կանգնեց Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում ազրեսիվ մտադրությունների իրականացման ուղու վրա:

Քուրդիայի, Իրանի և Պակիստանի վերածումն ամերիկյան ուսումնական լազերի ու Սովետական Միության և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ ազրեսիայի պլացդարմի, շէր կարող համապատասխան ռեակցիա առաջ շարել Սովետական կառավարության կողմից, քանի որ ինչպես դեռևս Վ. Ի. Լենինն էր նշել «Մեր Մերձավոր-արևելյան քաղաքականությունը Ռուսաստանի և նրա հետ ֆեդերացիայի մեջ գտնվող մի շարք պետությունների ամենախրական և անմիջական կենսական շահերի գործ է»³:

Սովետական Միության միջինարևելյան քաղաքականության ժամանախրական և անմիջական կենսական շահերը՝ ամենից առաջ կայանում են նրանում, որպեսզի թույլ չտրվի, որ Քուրդիան և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մյուս երկրները ազրեսիայի պլացդարմ դառնան ՍՍՌՄ-ի և ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների դեմ: ՍՍՌՄ-ը վարում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի բոլոր երկրների հետ տնտեսական և կուլտուրական կապերի ընդլայնման և ամրապնդման, միմյանց ներքին գործերին չմիջամտելու, փոխադարձ շահավետության ու հավասարության հիմունքներով բոլոր տեսակի լայն կապեր հաստատելու քաղաքականություն: Սովետական Միությունը կենսականորեն շահագրգռված է Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների անկախության ու սուվերենության պահպանման, իմպերիալիստական լծից նրանց լրիվ ազատագրման, ազատ և խաղաղ դարգացման մեջ:

Ինչպես մյուս երկրների, այնպես էլ Մերձավոր ու Միջին Արև-

¹ «The New York Herald Tribune», 1954, March 3.

² «The New York Times», 1954, Feb. 26.

³ Վ. Ի. Լենին, *Երկեր*, հատ. 33, էջ 456:

վելքի երկրներին, այդ թվում և Քուրքիայի, Իրանի ու Պակիստանի նկատմամբ Սովետական Միության դիրքորոշումը բխում է նրա սոցիալիստական խաղաղասիրական քաղաքականությունից, որն իրականացվում է սերտորեն համագործակցելով դեմոկրատական լազերի երկրներին հետ:

Սոցիալիզմի լազերի երկրներն ազատ են ներքին անտազոնիստական հակասություններից, նրանք միմյանց հետ կապված են լիակատար փոխադարձ վստահության և հարգանքի, անկեղծ բարեկամության և անշահախնդիր փոխադարձ օգնության ամուր կապերով:

Սովետական Միությունն անշեղորեն ձգտել և ձգտում է ամբաստանել բարի դրացիական հարաբերություններ բոլոր երկրներին հետ: Չունենալով սերիտորիալ պահանջներ որևէ պետության նկատմամբ, այդ թվում և հարևան պետությունների նկատմամբ, Սովետական Միությունը չի միջամտում նրանց ներքին գործերին:

Սովետական պետությունն իր արտաքին քաղաքականությունը կառուցում է ազգերի հավասարության և համագործակցության հիմքերի վրա: Սովետական կառավարությունը հետևողականորեն պայքարում է Քուրքիայի, Պակիստանի և ամբողջ աշխարհի բոլոր մյուս զաղութային ու կախյալ երկրների միասնության և անկախության, ազատության և սուվերենության համար: Քուրքական ռեսպուբլիկայի ստեղծման առաջին իսկ օրից, Սովետական կառավարությունն անշեղորեն ձգտել է ամրացնել այդ երկրի հետ ունեցած բարեկամությունը և բարի դրացիական հարաբերությունները, օգնել է նրան վերականգնելու, զարգացնելու իր տնտեսությունը, ցույց է տվել քաղաքական ու դիվանագիտական հովանավորություն: Նույնպիսի քաղաքականություն է տարվել նաև Պակիստանի ռեսպուբլիկայի նկատմամբ:

Սակայն Սովետական կառավարությունը չէր կարող անտեսել ԱՄՆ-ի, Քուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի ազդեցիվ գործունեությունը:

Քուրքիայի և Պակիստանի միջև ռազմական պակտ կնքելու վերաբերյալ 1954 թ. փետրվարի 19-ին հրապարակված Քուրք-պակիստանյան կոմյունիկեի կապակցությամբ, Սովետական կառավարությունը 1954 թ. մարտի 18-ին Քուրքական կառավարությանն ուղարկած նոտայում նշում էր, որ այդ պակտի նպատակն է Քուրքիայի և Պակիստանի միջև հաստատել ակտիվ ռազմական համագործակցություն, հիմքեր դնել ավելի ընդարձակ ռազմական բլոկ՝ «Միջինարևելյան ռազմական բլոկ» ստեղծելու համար: ԵՔանի որ

ու թուրքիային և ոչ էլ Պակիստանին, ինչպես հայտնի է, ոչ մի հարձակում չի սպառնում, — ասված էր Սովետական նոտայում, — այս պահուր չի կարող պաշտպանողական համարվել... Դրա նախապատրաստումը սերտորեն կապված է Ատլանտյան բլոկի ռազմական պլանների հետ և սպառնում է մի շարք երկրների, հատկապես Մերձավոր ու Միջին Արևելքի, ինչպես և Հարավ-Արևելյան Ասիայի շրջանի երկրների անվտանգությանը¹։

Այնուհետև ընդգծելով, որ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանում բլոկներ ստեղծելու փորձերը նպատակ են հետապնդում այդ շրջանի երկրները վերածել ագրեսիվ ատլանտյան դաշինքի զինված ուժերի համար պլանցդարմի, Սովետական կառավարությունը նախազգուշացնում էր, որ թուրքական ռեսպուբլիկայի կառավարության նման քաղաքականությունը ըչի կարող չվնասել սովետա-թուրքական հարաբերություններին²։

Սովետական կառավարությունը 1954 թ. մարտի 26-ին նույն բովանդակությամբ նոտա ուղարկեց նաև Պակիստանի կառավարությանը։ Այդ նոտայով ուշադրություն էր հրավիրվում Պակիստանի տերիտորիայում ամերիկյան ռազմական օդային բազաների ստեղծման և Միջին Արևելքում ռազմական բլոկի պլաններին Պակիստանի միանալու փաստի վրա։

Սովետական կառավարությունը նշում էր, որ ստեղծվելիք ագրեսիվ բլոկին Պակիստանի մասնակցությունը, նրա տերիտորիայում ամերիկյան զինված ուժերին ռազմական բազաներ տրամադրելը ըչի կարող չվնասել սովետա-պակիստանյան հարաբերություններին, և որ այդպիսի դրության պատասխանատվությունն ընկնում է Պակիստանի կառավարության վրա²։

Թուրքիային և Պակիստանին ուղղված հիշյալ նոտաները հանդիսանում էին Սովետական Միության՝ հանուն միջազգային լարվածության թուլացման և ժողովուրդների միջև կայուն խաղաղության հաստատման հոգատարության նոր արտահայտությունը։

Օտար պետությունների տերիտորիաներում ռազմական բազաների ստեղծումը ուժեղացնում է նոր համաշխարհային պատերազմի վտանգը, հարցականի տակ է դնում շատ պետությունների ազգային սովերենությունը և անկախությունը։ Այդ մասին էր խոսում մասնավորապես, 1953 թ. սեպտեմբերին ՄԱԿ-ի գլխավոր Ասամբլեայի քննարկմանը ներկայացված Սովետական պատվիրակության բանաձևի երկրորդ կետը։ Նոր համաշխարհային պատերազ-

¹ «Правда», 20 марта, 1954 г.

² Там же.

մի սպառնալիքը նվազեցնելու և ժողովուրդների անվտանգությունն ու խաղաղությունն ամրապնդելու նպատակով, Սովետական պատվիրակությունը հանձնարարում էր Անվտանգության խորհրդին քմիչոցներ կիրառել օտար երկրներում ռազմական բազաների լիկվիդացման համար, համարելով այն միջազգային անվտանգության և կայուն խաղաղության ապահովման կարևորագույն խնդիրը»¹։

Սակայն, ընայած Սովետական կառավարության նախազգուշացումներին և աշխարհի առաջագնմ ուժերի բողոքներին, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի ղեկավար շրջանները շարունակում են ռազմական բյուրոկրատիայի կազմակերպելու, օտար տերիտորիաներում, այդ թվում՝ Թուրքիայում, Իրանում, Պակիստանում, Հորդանանում, Իսրայելում և այլուր ռազմական բազաներ ստեղծելու իրենց քաղաքականությունը։

1954 թ. ապրիլի 2-ին Պակիստանի մայրաքաղաք Կարաչիում կնքվեց Թուրք-պակիստանյան պակտը²։

Պայմանագիրը պարունակում էր 7 հոդված, բայց դրանցից ամենակարևորը 4-րդ հոդվածն էր, որի մեջ ասվում էր. «Պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են հետևյալ համագործակցությունը՝ պաշտպանության բնագավառում.

ա) զիտական փոխանակումներ, տեխնիկայի նվաճումների միատեղ օգտագործման նպատակով.

բ) հնարավորության շահով հասնել պայմանավորվող կողմերի կարիքների բավարարմանը՝ սպառազինության և զինամթերքի արտադրության գործում.

գ) այն ղեպքում, երբ կողմերից մեկի վրա հարձակման ակտ տեղի ունենա, ապա Միավորված Ազգերի կազմակերպության 51-րդ հոդվածի համաձայն կողմերը պետք է ուսումնասիրեն և որոշեն թե ինչ ձևով և ինչ աստիճանով նրանք կարող են համագործակցել»։

Այս հոդվածներից երևում է, որ Թուրք-պակիստանյան պակտը փաստորեն երկու պետությունների ռազմական դաշինք է, որ երկու կողմերը պատրաստ են միատեղ ռազմական գործողությունների՝ ընդդեմ ղեմնկրատիայի և սոցիալիզմի ուժերի։

Սակայն երկկողմանի այդ պակտը, ամերիկյան իմպերիալիստների վերջնական նպատակը չէր։ Նրանք ձգտում էին ընդարձակ ռազմական դաշինք ստեղծել Թուրքիայի, Իրաքի, Իրանի, Պակիս-

¹ «Правда», 29 сентября, 1953 г.

² Թուրքիայի և Պակիստանի միջև «Բարեկամության ու համագործակցության պայմանագրի» տեքստը տես «Zafers» 3, 4, 1954:

տանի, Աֆղանստանի և այլ երկրների միջամտութեամբ: Այս առ-
թիվ ուշադրութեան արժանի է թուրք-պակիստանյան պակտի 6-րդ
հոդվածը, որտեղ խոսվում էր որևէ երրորդ պետութեան պակտին
միանալու հնարավորութեան մասին, ընդ որում ընդգծվում էր, որ
միացվող պետությունը պետք է ընդունի թուրք-պակիստանյան հա-
մաձայնագրի բոլոր հոդվածները: Դա նշանակում էր, որ նա իր
վրա կվերցնի ռազմական համագործակցութեան նույն պարտավո-
րությունները, ինչ թուրքիան և Պակիստանը:

Այն բանից հետո, երբ Պակիստանը թուրք-պակիստանյան
պակտի հետևանքով մասնակից դարձավ Միջին Արևելքում ԱՄՆ-ի
ազդեցիկ պլաններին, ամերիկյան իմպերիալիստները ձեռնամուխ
եղան Պակիստանի կառավարութեան հետ անմիջականորեն ռազ-
մական պայմանագիր կնքելու գործին, որպեսզի Պակիստանը
վերջնականապես դարձնեն ազդեցիկ ատլանտյան բլոկի ռազմա-
քաղաքական կցորդը:

Դեռևս 1954 թ. փետրվարի 25-ին Կարաչիում և Վաշինգտո-
նում միաժամանակ տեղեկություն հրապարակվեց Պակիստանին
ամերիկյան ռազմական օգնություն ցույց տալու երկու երկրների
համաձայնութեան մասին: Սակայն դա չէր բավարարում ԱՄՆ-ի
ղեկավար շրջաններին: 1954 թ. մայիսի 19-ին Կարաչիում ստորա-
գրվեց ԱՄՆ-ի և Պակիստանի միջև փոխադարձ պաշտպանութեան և
օգնության համաձայնագիրը¹, որը սահմանում էր ռազմական օգ-
նություն ցուցաբերելու երկու կողմերի փոխադարձ պարտավորու-
թյունները:

Այս ռազմական համաձայնությունն ուղի էր հարթում Պա-
կիստանի ղինված ուժերի վրա ԱՄՆ-ի լիակատար հսկողությունը
հաստատելու համար: Կարևոր նշանակություն ունեցող համաձայնա-
գրի առաջին հոդվածի երկրորդ կետը, որով Պակիստանի կառավա-
րությունը պարտավորվում էր տրամադրված ամերիկյան սպառա-
զինությունը շօգտագործել առանց Միացյալ Նահանգների կառավա-
րության ռազմական համաձայնութեան: Նման պարտավորու-
թյունը նշանակում էր, որ Պակիստանի ղինված ուժերը պետք է
օգտագործվեին ամերիկյան կառավարութեան հայեցողությամբ:
Իսկ 4-րդ հոդվածում նշված էր, որ Միացյալ Նահանգները Պակիս-
տան կուղարկեն այնպիսի անձնակազմ, որը ռազմական հսկողություն և
լիազորություն կունենա հետևելու օգնության իրականացման ըն-
թացքին: Կարևոր էր նաև 5-րդ հոդվածը, ըստ որի Պակիստանը

¹ «Правда», 28 марта 1954 г.

² «Zafar», 20 մայիսի, 1954:

պարտավորում էր Միացյալ Նահանգներին մատակարարել հումք և կիսաֆարրիկատներ, Միացյալ Նահանգների սեփական ռեսուրսների ղեֆիցիտը կամ պոտենցիալ ղեֆիցիտը լրացնելու համար՝ ժամանակի այնպիսի տևողությամբ, այնպիսի քանակությամբ և պայմաններով, ինչպիսին կհամաձայնեցվի կողմերի միջև¹։

Այսպիսով, մայիսի 19-ի համաձայնագրերը Պակիստանի զինված ուժերը օտարերկրյա քաղաքականության գործիք էր դարձնում։ «Պակիստան Քայմա» թերթն ամենայն իրավացիությամբ նշում էր, որ մայիսի 19-ի համաձայնությունը ոտնձգություն է Պակիստանի սուվերենության դեմ, իսկ նրա մի քանի հողվածները «միջրավորանք են հանդիսանում Պակիստանի նկատմամբ, որպես սուվերեն պետության»²։ Պակիստանի «Ջամիաթե Իսլամի» պարտիան իր բանաձևում գրում էր, որ մայիսի 19-ի համաձայնությունը Պակիստանը դնում է «Ամերիկայի համար հումք արտադրող գաղութային երկրի»³ վիճակում։

Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների ընդլայնված ռազմական դաշինք ստեղծելու ամերիկյան պլաններում թուրք-պակիստանյան պակտը առաջին էտապն էր։ Սակայն այդ պլանների լրիվ իրագործումը բավականին դժվարին խնդիր էր։

«Միջինարևելյան հրամանատարության» պլանների ձխողման փորձով ամերիկյան իմպերիալիստները համոզվեցին, որ արաբական երկրների ժողովուրդները մճռականորեն դեմ են այդպիսի ազդեցիկ բլոկներին։ Այնուամենայնիվ ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները, Թուրքիայի ու Պակիստանի կառավարությունների հետ միասին ձեռնամուխ եղան Միջինարևելյան բլոկի ստեղծմանը։

Միջինարևելյան բլոկի մեջ Իրանին և արաբական երկրներին ներգրավելու նախապատրաստական աշխատանքները տարվում էին երկու ուղղությամբ։ Թուրքիայի և Պակիստանի կառավարությունները բանակցություններ էին վարում, համոզում էին և հորդորում նման բլոկի անհրաժեշտության մասին, իսկ ամերիկյան իմպերիալիստները առաջարկում և այդ երկրների վզին էին փաթաթում ռազմական «օգնության» համաձայնագրեր։

1954 թ. մայիսի 11—14-ին Ստամբուլում կայացավ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում լիազորված ամերիկյան դիվանագետների խորհրդակցությունը։ Խորհրդակցություն հրավիրելու պատճառներից մեկը, այդ շրջանում Միացյալ Նահանգների ռազ-

¹ «Новое время», № 42, 16 октября, 1954 г. стр. 13—14.

² «Новое время», № 22, 29 мая, 1954 г. стр. 4.

³ Նույն ազգուժ, № 42, 16 հոկտեմբերի, 1951, էջ 14։

մական ազդեսիվ միջոցառումների հետագա պլանների մշակումն էր: Իրանական «Քեյհան» թերթը գրում էր, որ «Ստամբուլի խորհրդակցությունը ամենից առաջ կապված է Միջին Արևելքի պաշտպանության հարցի հետ», որովհետև թուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրումից հետո այդ հարցը ևս մտավ «նոր փուլի» մեջ: Այնուհետև թերթը նշում էր, որ խորհրդակցությունում կքննարկվի «ամբողջ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի վրա պակտի տարածման հարցը»¹:

Ամերիկյան դիվանագետների Ստամբուլյան խորհրդակցության շտապ գումարումը, նրա «արտակարգ գաղտնի» լինելը, բացատրվում է այն բանով, որ «ուժի քաղաքականությունը» հանդիպել էր ժողովուրդների ուժեղ դիմադրությանը:

«Նյու-Յորք Քայմս»-ը փաստորեն խոստովանում էր այդ գրելով, որ Ստամբուլի խորհրդակցությունը հրավիրվել է, քանի որ ամերիկյան դիվանագետներն «անհանգստացած» էին «չեզոք քաղաքականության կողմնակից արաբական շարժումից»²:

Իսկ ի՞նչ էին առաջարկում Ստամբուլի խորհրդակցության մասնակիցները, Մերձավոր և Միջին Արևելքում ամերիկյան հեղինակությունը բարձրացնելու համար: Թուրքական «Իսթանբուլ» թերթը հաղորդում էր, որ նրանք համաձայնվեցին այս շրջանում Միացյալ Նահանգների կողմից ավելի դինամիկ քաղաքականություն անցկացնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ³, որը սովորական լեզվով նշանակում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքում արագ կերպով իրականացնել ռազմական ազդեսիվ միջոցառումները:

Ինչպես երևում է օտարերկրյա մամուլի հաղորդումներից, Ստամբուլի խորհրդակցությունում հիմնականում քննարկվում էր թուրք-պակիստանյան պակտի ընդլայնման հարցը, արաբական երկրները նրան միացնելու միջոցով: Լիբանանի «Ռաշիք ալ-ահ-վալա» թերթը հաստատելով, որ Ստամբուլի խորհրդակցությունում քննարկվել է արաբական երկրների, Իրանի և Աֆղանստանի թուրք-պակիստանյան դաշինքի մեջ ներգրավելու մեթոդների հարցը, գրում էր, որ հանձնարարված է հետազայում էլ այդ հարցում հիմնականում հենվել Թուրքիայի և Պակիստանի վրա: «Խորհրդակցության մասնակիցները եկան այն եզրակացության,— հաղորդում էր թերթը,— որ Թուրքիայի ծառայությունների դիմաց ԱՄՆ-ը պետք է հարմար պայմաններում պաշտպանի նրա հավակ-

¹ «Новое время», № 29, 29 մայիսի 1954, էջ 41

² «The New York Times», 1954, May 12.

³ «Istanbul», 8 մայիսի, 1954:

նությունները Սիրիայի, Իրաքի և Իրանի տերիտորիաների մի մասի նկատմամբ, այն է, Ալեպոյի (Հալեպ), Մոսուլի և իրանական Ազրբեջանի նկատմամբ: Իսկ Պակիստանի ծառայությունների դիմաց, որոշվել էր պաշտպանել նրա հավակնությունները Քաշմիրի և Իրանական Բելուջիստանի նկատմամբ¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Քուրբիայի և Պակիստանի ղեկավար շրջանները, ամերիկյան իմպերիալիստների հետ համագործակցելը կապում էին մի շարք հարևան երկրների նկատմամբ սեփական դավթողական պլանների հնարավոր իրականացման հետ:

1954 թ. մայիսի 9—12-ը Քուրբիայում էր գտնվում Պակիստանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին: Պակիստանի պրեմիերի այցելութունը Անկարա կապված էր Քուրբ-պակիստանյան պակտի ընդլայնման հարցերի հետ, ի հաշիվ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի մյուս պետութայունների Այդ կապակցությունները Քուրբիայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսը հայտարարեց, որ «Պակիստանը և Քուրբիան երկու հակադիր ծայրամասում գտնվող ամրոցներ են: Այժմ պետք է լցնել այդ երկուսի մեջ ընկած տարածությունը»²: Մուհամեդ Ալու Անկարայում վարած բանակցությունները նվիրված էին հենց այդ հարցին: Քուրբական ղեկավար շրջանները փորձում էին ապացուցել, որ Քուրբ-պակիստանյան պակտի ընդլայնումը ծառայում է հյուսիսից եկող հնարավոր «հարձակումից» Միջին Արևելքի թույլ ազգերի պաշտպանության նպատակներին և ցավով նշում էին, որ որոշ պետութայուններ (նկատի ունեին Սիրիան, Լիբանանը և Եգիպտոսը), մինչև իսկ հանդես են գալիս այդ պակտի դեմ³:

1954 թ. հունիսի սկզբներին պրեմիեր-մինիստր Ադնան Մենդերեսի զխավորությամբ Քուրբիայի կառավարության ղեկավարի և Բանակցություններ էր վարում Վաշինգտոնում: Հետաքրքիր է նշել, որ «Ջաֆեր» թերթի 1954 թ. մայիսի 28-ի առաջնորդողում՝ Մենդերեսի ղեպի Վաշինգտոն կատարելիք ճամփորդության կապակցությամբ շոշափվում էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների քաղաքական դրությունը վերաբերող հարցերը: Հոդվածում խոստովանվում էր արաբական Արևելքի երկրներում «կոմունիստական ազդեցության ուժեղացման»՝ այսինքն՝ ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքի առկայությունը: Այս հանգամանքը անհանգրստացնում էր իմպերիալիստներին և նրանց կամակատարներին Մերձավոր Արևելքում:

¹ «Правда», 8 июня, 1954 г.

² «Zafar», 10 հունիսի, 1954:

³ Եռյն տեղում:

⁴ «Zafar», 28 մայիսի, 1954:

Ինչպես հայտնի դարձավ թուրքական և ամերիկյան մամուլից, վաշինգտոնում տեղի ունեցող բանակցություններում հատուկ տեղ էր հատկացվել թուրք-պակիստանյան դաշինքի ընդլայնման հարցին՝ ի հաշիվ Իրանի, Իրաքի, Եգիպտոսի և այլ արաբական պետությունների նրան միանալուն: Թուրքիային հետագայում ցույց տրվող ռազմական և տնտեսական, հատկապես ռազմական «օգնություն» հարցը նույնպես կարևոր տեղ էր զբաղվել, քանի որ ինչպես նշում էր «Դեյլի Նյուսը», «մինչև օգնություն տրամադրելը թուրքիան թույլ էր թե՛ ռազմական և թե՛ տնտեսական տեսակետից»¹: Իսկ «Լոսթանբուլ» թերթը ԱՄՆ-ից խնդրում էր «Թուրքիային օգնություն ցույց տալ, որպեսզի ԱՄՆ-ի շահերի համաձայն թուրքիան վերածվի Միջին Արևելքի Բաստիոնի»²:

Այս հարցի մասին SUSA-ի հաղորդման մեջ ասվում էր. «Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ, օրինակ, նույնիսկ Թուրքիան, որը, չգիտես ինչու, առանձնապես ակտիվ դեր է խաղում Բաղդադի խմբավորման մեջ, տարիներ շարունակ չի կարողանում ԱՄՆ-ից օգնություն ստանալ իր ազգային արդյունաբերությունը զարգացնելու համար: Թուրքիային ցույց տրվող ԱՄՆ-ի ամբողջ օգնությունը» ուղղված է սոսկ նրա ռազմականացմանը»³:

Բանակցությունների հետևանքով որոշվեց ավելացնել Թուրքիային տրվող ռազմական օգնությունը: Վաշինգտոնից մեկնելուց առաջ Մենդերեսը հայտարարեց. «... Կարող եմ ասել, որ լիակատար պայմանավորվածություն կա Թուրքիային տրվելիք ռազմական օգնության մասին»⁴:

Ինչպես գրում էր «Լոսթանբուլ» թերթը, Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստրի ուղևորությունը ԱՄՆ հանդիսանում էր Ստամբուլում կայացած (մայիսի 11—14)՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների խորհրդակցությունում մշակված «պլանի մի մասը»: Մեկնաբանելով պլանի այն մասի էությունը, որը վերաբերում էր Թուրքիային, թերթը նշում էր, որ «Թուրքիան պետք է դառնա միջնաբերդ, պլացդարմ և բազա, որտեղից անհրաժեշտության դեպքում կարելի է հակահարձակման անցնել»⁵: Ստացվում է այնպես, որ վաշինգտոնում վարած թուրք-ամերիկյան բանակցությունների հիմնական թեման եղել է ռազմական թեման, ըստ որում գլխավոր հարցն այն էր,

¹ «Daily News», 1954, June 3.

² «Istanbul», 7 հունիսի, 1954:

³ «Սոփեասկան Հայաստան», 23 հունվարի, 1955:

⁴ «Istanbul», 7 հունիսի, 1954:

⁵ «Istanbul», 9 հունիսի, 1954:

Քն ինչպես թուրքական ղեկավար շրջանների օգնությամբ Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռազմական բլոկ ստեղծեն, որի միջուկը կհանդիսանա թուրք-պակիստանյան դաշինքը: «Ես վստահ եմ,— շատց Մենդելբերգը հունիսի 3-ին Վաշինգտոնում,— որ կապահովվի այնպիսի դրություն, երբ կվերանա այն դատարկությունը, որ աշխարհագրական տեսակետից գոյություն ունի այսօր երկու պայմանավորված կողմերի միջև¹, այսինքն Թուրքիայի և Պակիստանի միջև:

Թուրք-պակիստանյան պակտի ստորագրումից հետո ծավալված իրադարձություններն ամենայն ակնհայտությամբ ցույց են տալիս, որ ԱՄՆ-ի ազդեցիվ շրջանները, արհամարհելով ժողովուրդների խաղաղասիրական կամքը, շարունակում են Մերձավոր ու Միջին Արևելքում և Հարավ-Արևելյան Ասիայում ռազմական բլոկներ ստեղծելու իրենց փորձերը: 1954 թ. հունիսի 11-ին թուրքական Մեջլիսը Մուհամեդ Ալու ներկայությամբ վավերացրեց թուրք-պակիստանյան պայմանագիրը²:

Հունիսի 14-ին հրապարակված թուրք-պակիստանյան համատեղ կոմյունիկեում³ ասված էր, որ պրեմիեր-մինիստրները ուսումնասիրեցին թուրք-պակիստանյան պակտի էֆեկտիվության ուժեղացման ուղիները: «Պրեմիեր-մինիստրները հույսով են, որ այս շրջանի (Մերձավոր և Միջին Արևելքի—Ս. Ա.) մյուս երկրները նույնպես կզգան, որ այդ պայմանագրին միանալը համապատասխանում է նրանց բարձր շահերին»: Քն ինչպիսի յարձր շահերի մասին էր խոսվում, կարելի է եզրակացնել կոմյունիկեի բովանդակությունից: Այնտեղ նշված էր, որ Թուրքիայի և Պակիստանի շտաբների ներկայացուցիչների և ռազմական էքսպերտների միջև, «պաշտպանության» համար անհրաժեշտ պլան մշակելու նպատակով, անհապաղ բանակցություններ կսկսվեն և միջոցներ կիրառվեն սպառազինության ու ռազմամթերքների արտադրության աճի ուղղությամբ և այլն:

Այսպիսով Անկարայում տեղի ունեցած բանակցությունների ժամանակ ռազմական բնույթի մի շարք միջոցառումներ մշակվեցին:

«Իսթանբուլ» թերթը, մեկնաբանելով բանակցությունների արդյունքները, ընդգծում էր, որ Թուրքիայի ու Պակիստանի միջև համագործակցությունը կհասցնի սերկու երկրների ռազմական պո-

¹ «Zafer», 13 հունիսի, 1954:

² «Zafer», 15 հունիսի, 1954:

³ Նույն տեղում:

տենցիալի ուժեղացմանը», ինչպես և «Իրանում և Իրաքում հնարավոր քաղաքական փոփոխություններին»¹:

Պատահական չէ, որ ամերիկյան իմպերիալիստները թուրք-պակիստանյան պակտն ընդլայնելու իրենց հույսերը առաջին հերթին դնում էին Իրանի, Իրաքի և նման երկրների վրա, որոնք նշանակալից չափով ընկել էին ԱՄՆ-ի ազդեցության տակ: Օգտագործելով անգլո-իրանական կոնֆլիկտը, ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները միջամտում էին Իրանի ներքին գործերին և իրենց վրա վերցնում «կոնֆլիկտը լուծելու միջնորդի» դերը:

Ասկայն ամերիկյան մոնոպոլիստների ներկայացուցիչների վարած բանակցությունների նպատակը միայն Իրանի նավթի զավթումը չէր: Ամերիկյան շրջաններում չէին թաքցնում, որ «նավթային հարցի լուծման» պլաններն անմիջականորեն կապված էին Միջինարևելյան բլոկի մեջ Իրանին ներգրավելու փորձերի հետ: Այսպես. Թեհրանի «եսանդանիհա» ժուռնալը գրում էր, որ «ամերիկացիները, հավանաբար, Իրանի կառավարությանը արվող օգնությունը կապում են նավթի վերաբերյալ վերջնական բանակցությունների և թուրք-պակիստանյան դաշինքին միանալու վերաբերյալ Իրանի պարտավորության հետ»²:

Իրանական ժողովրդի ազգային հարստության հիմնական աղբյուրը հանդիսացող նավթի անգլիական վերահսկողությունը ամերիկյանով փոխարինելով, ամերիկյան իմպերիալիստները մտադիր էին վերջնականապես ստրկացնել Իրանը և նրան ներգրավել Մերձավոր ու Միջին Արևելքում կիրառվող ագրեսիվ միջոցառումների մեջ:

Ամերիկյան մոնոպոլիստների համար նավթային հարցը հանդիսանում է ոչ միայն հարստացման և առավելագույն շահույթի աղբյուր, այլև քաղաքական ճնշման միջոց:

Այսպիսի քաղաքականության օրինակ կարող են ծառայել Իրանը, Իրաքը, Սաուդական Արաբիան և ուրիշ երկրներ: Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրների նավթային հարստություններն իրենց ձեռքի մեջ հավաքելով, իմպերիալիստական պետությունները հսկողություն են սահմանում այդ երկրների կառավարությունների քաղաքականության նկատմամբ, միջամտելով նրանց ներքին գործերին: ԱՄՆ-ը այդպես վերաբերվեց, օրինակ, Իրաքի հետ, որտեղ ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալը վերջերս նշանակալից չափով ամրացրել էր դիրքերը: Արդեն 1953 թ. ամե-

¹ «Istanbul», 13 հունիսի, 1954:

² «Правда», 4 января, 1954 г.

րիկյան «Ստանդարտ Օյլ» և «Սակոնի Վակուում Օյլ» ընկերությունները տիրում էին անգլիական «Իրաք կոմպանի» խոշոր ընկերության ակցիաների 47,5%: Քուվեյթում անգլո-ամերիկյան խառն ընկերության ակցիաների 50% պատկանում է ամերիկացիներին և 50% անգլիացիներին: Մերձավոր Արևելքի հետախուզված նավթային ռեսուրսների վերահսկողության ամերիկյան ընկերությունների բաժինն այժմ հասնում է 60%¹:

Իրաքում մինչև վերջին ժամանակներս փոքր չէր այնպիսի քաղաքական և պետական գործիչների թիվը, որոնք շնայած ժողովրդի խիստ դիմադրությանը, ընդառաջում էին միջինարևելյան ազդեցիկ բրիտանական ամերիկյան պլաններին: «Օգնություն» ցույց տալու քաղաքականության իրականացումով ԱՄՆ-ին հաջողվեց Իրաքը ռազմական և քաղաքական տեսակետից իրեն ենթարկել:

Իրաքի նախկին պրեմիեր-մինիստր Ֆ. Ջամալին հավանություն էր տալիս թուրք-պակիստանյան պակտին և հայտարարում, որ արաբական երկրները նույնպես ուժեղ պակտով կապված են միմյանց հետ (նկատի ունի արաբական լիգան), բայց անհրաժեշտ սպառազինության պակասը այդ դաշինքը դարձնում է նվազ գործնական: Ֆ. Ջամալին առաջարկում էր արաբական երկրներին կապել թուրք-պակիստանյան պակտի հետ, քանի որ, ինչպես նա ընդգծում էր, դա արաբական պետությունների ուժեղացման միակ ուղին է:

Ինչպես տեսնում ենք, արաբական պետություններից մեկի պրեմիերն անդրադառնալով թուրք-պակիստանյան պակտին Իրաքի միանալու հարցին, այն ամենից առաջ կապում էր սպառազինման պրոբլեմի, այլ ոչ թե կուլտուրական կամ տնտեսական համագործակցության հարցի հետ:

1954 թ. մայիսի կեսերին Իրաք ժամանեց ամերիկյան ռազմական հանձնաժողովը գեներալ Մայերսի ղլխավորությամբ, որը մինչ այդ ստուգում էր Պակիստանի զինված ուժերը: Այդ այցելությունը նախորդեց Իրաքին ամերիկյան ռազմական «օգնություն» ցույց տալու համաձայնության ստորագրմանը, որի հետևանքով Իրաքի բանակն անցավ ամերիկյան հսկողության տակ: «Նյու-Յորք Քայմս» թերթը գրում էր, որ «...Իրաքին օգնություն ցույց տալը կօժանդակի Սովետական Միությունից հարավ ընկած երկրների նոր ռեզիտնալ կազմակերպության ստեղծմանը: Այդպիսի

¹ «Углубление кризиса колониальной системы империализма после второй мировой войны», Москва, 1953, Госполитиздат, стр. 411.

կազմակերպությունը կընդգրկի Պակիստանը, Թուրքիան, Սաուդական Արաբիան, Իրանը, ինչպես և Իրաքը¹։

Սիրիական «Ալ Մանար» թերթը (Սիրիական «Մուսուլմանական եղբայրություն» ասոցիացիայի օրգան) 1954 թ. հունիսի 14-ին հաղորդում էր, որ ինչպես նշում են դիվանագիտական շրջաններում, Իրաքին ամերիկյան ռազմական օգնություն տրամադրելու համաձայնագրում մի գաղտնի հոդված գոյություն ունի, որը նախատեսում է ամենամոտակա հարմար պահին «Իրաքի միացումը թուրք-պակիստանյան դաշինքին»²։

Իրաքը թուրք-պակիստանյան պակտի մեջ ներդրավելու ամերիկյան իմպերիալիստները մտադիր էին անջատել նրան արաբական մյուս պետություններից, որոնք արտահայտվում էին որևէ ազդեցիկ ռազմական դաշինքի մասնակցելու դեմ։ Այսպիսով ԱՄՆ-ը ցանկանում էր արաբական պետությունները պառակտել և նրանց միմյանց դեմ լարել։

1954 թ. ապրիլի 1-ին արաբական երկրների կիզալի քաղաքական կոմիտեն կահիրեում մի հայտարարություն հրապարակեց, որը դատապարտում էր արևմտյան տերությունների փորձերը՝ արաբական երկրները ռազմական դաշինքներում ներգրավելու ուղղությամբ։ Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «արաբական երկրները հրաժարվում են միանալ թուրք-պակիստանյան պակտին»³։ Անկասկած արաբական երկրների կիզալի այդ հայտարարությունը լիակատար կերպով համապատասխանում էր արաբական պետությունների լայն հասարակայնության տրամադրություններին։ Խոսելով այդ մասին, «Նյու-Յորք Թայմս» թերթը գրում էր, որ շնայած Իրաքի կողմից ամերիկյան ռազմական օգնության ընդունումը «ուրախալի փաստ» է, սակայն թուրք-պակիստանյան պակտին Իրաքի միացմանը խանգարում են մի քանի խոշոր դոտներ և հավանաբար «ներանցից ամենակարևորը հանդիսանում է Իրաքի հասարակական կարծիքը»⁴։

1954 թ. հունիսի 12—16-ը Անկարայում, այնուհետև Ստամբուլում տեղի ունեցավ արաբական երկրներում թուրքական դիվանագիտական ներկայացուցիչների կոնֆերանսը, որին մասնակցում էր Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆ. Քոփոյունը⁵։

¹ «The New York Times», 1954, May 18.

² «Аль-Манар», 14 հունիսի, 1954:

³ «Новое время», № 22, 29 мая 1954, стр. 5.

⁴ «The New York Times», 1954, May 18.

⁵ «Sesistanbul», 9 հուլիսի, 1954, 12 հուլիսի 1954, 13 հուլիսի 1954, 14 հուլիսի, 1954, 17 հուլիսի, 1954:

Կոնֆերանսում հիմնականում քննվում էր արարական երկրները Միջինարևելյան «պաշտպանական» բլոկին մասնակից դարձնելու գործում Թուրքիայի անելիքները: Կոնֆերանսը Թուրքական դիվանագետներին հանձնարարեց կոորդինացնել իրենց գործունեությունը արարական Արևելքի երկրների զանազան մայրաքաղաքներում, այն նպատակով, որպեսզի արարական երկրների միացումով ընդլայնվի Թուրք-պակիստանյան պակտը: Թուրքական դիվանագետների ստամբուլյան խորհրդակցության որոշումներն իրականացնելու նպատակով, 1955 թ. հունվարի սկզբին Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսը շրջագայեց արարական երկրների մայրաքաղաքները:

Պատահական չի կարելի համարել, որ Մենդերեսն իր ճամփորդությունը սկսեց հենց Իրաքից, որը հանդիսանում էր Արարական Արևելքի պետությունների համերաշխության թույլ օղակը: Իրաքի ղեկավար շրջանները բարեհաճորեն վերաբերվեցին Թուրքիայի հետ ուղղակի պայմանագիր կնքելու դադափարին: Մենդերեսի բանակցություններից հետո, 1955 թ. հունվարի 12-ին, Բաղդադում և Անկարայում մի կոմյունիկե հրապարակվեց, որի մեջ նշվում էր, որ Մենդերեսը և Նուրի Սայիդը որոշեցին Թուրքիայի և Իրաքի միջև «փոխադարձ անվտանգության» պայմանագիր կնքել¹:

Կոմյունիկեում ասված էր, որ նրանք «անհրաժեշտ են համարում» այս շրջանի նաև մյուս երկրների մասնակցությունը, առաջին հերթին արարական երկրների մասնակցությունը, ստեղծվող ուղղակի մական բլոկի մեջ: Սակայն, այն, ինչ ձեռք բերեց Մենդերեսը Իրաքի մայրաքաղաքում, չկարողացավ ձեռք բերել, Սիրիայի, Լիբանանի, Եգիպտոսի մայրաքաղաքներում, որոնց կառավարությունները հրաժարվեցին Թուրքիայի հետ ուղղակի մեջ մտնել:

Թուրքիայի և Իրաքի միջև ազդեցիկ դաշինք կնքելու պլանը իրականացվեց 1955 թ. փետրվարի 24-ին Բաղդադում կնքված Թուրք-իրաքյան համաձայնությանը, որը ստացավ Բաղդադի պակտ անունը:

Փետրվարի 25-ին Անկարայում և Բաղդադում հրապարակվեց «Թուրքիայի և Իրաքի՝ փոխադարձ համազորակցության» համաձայնագրի տեքստը²:

Սովետական Միության և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ ուղղված երկու պետություն-

¹ «Zafers», 13 հունվարի, 1955:

² Պայմանագրի տեքստը տես՝ «Keesings Contemporary Archives, March» 9-26, 1955, էջ 14105:

ների դաշինքի իսկական նպատակները թողարկելու համար առաջին հոդվածում ասվում էր, որ պայմանագրի մասնակիցները «Միավորված ազգերի կազմակերպության 51-րդ հոդվածի համաձայն կհամագործակցեն իրենց անվտանգության և պաշտպանության գործում»։ Ուշագրավ է նաև պայմանագրի 5-րդ հոդվածը, որտեղ ասվում էր. «Այս պակտը բաց կլինի Արաբական երկրների լիգայի յուրաքանչյուր լանդամի և յուրաքանչյուր այլ պետության առջև...»։ Անկասկած է, որ այս հոդվածը ծառայում էր նաև արաբական երկրների համերաշխությունը պառակտելու ամերիկյան պլանին, որին նրանք ուղում էին հասնել այդ երկրները Արաբական լիգայից կտրելու եղանակով։ Եվ, իսկապես Թուրքիայի հետ ուղմական պայմանագիր կնքելու մասին Իրաքի կառավարության որոշումը հարվածեց Արաբական երկրների լիգային, որի մասնակիցները արաբական պետությունների պրեմիեր-մինիստրների կոնֆերանսում, որը տեղի ունեցավ կահիրեում, 1955 թ. հունվարի 22-ից մինչև փետրվարի 6-ը, դատապարտեցին Իրաքի այդ քայլը։ Այս կապակցությամբ հարկ է նշել, որ Արաբական երկրների լիգան որոշ դրական դեր է խաղում, հանդես գալով արևմտյան իմպերիալիստների հետ որևէ ուղմական դաշինք կնքելու դեմ։ Բոլոր արաբական պետություններն անխտիր դատապարտեցին Իրաքի կառավարության վերոհիշյալ քայլը¹։

Միայն վաշինգտոնում և Անկարայում այդ ակտն ընդունվեց մեծ բավականությամբ։ Ամերիկյան «Նյուզ Ուիկ» շաբաթաթերթը բացահայտ գրում էր Թուրք-իրաքյան պակտի հակաարաբական բնույթի մասին, այն մասին, որ Իրաքի կառավարության որոշումը՝ ուղմական պայմանագիր կնքելու «Հյուսիս-ատլանտյան դաշինքի անդամ Թուրքիայի՝ ոչ արաբական մի երկրի հետ, որը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հանդիսանում էր արաբների ճնշողը», հարվածեց քարաբների երազանքին—մնալ շեղոք, փնչպես Հնդկաստանը» և երկպառակություն առաջ բերեց Արաբական երկրների լիգայի անդամների մեջ²։

¹ 1955 թ. փետրվարի 15-ի «Պրավդայում» հրատարակվել է Ստոկհոլմի Արաբիայի թագավորի ուղերձը և Միջին Արևմտյան կառավարության հայտարարությունը, որով նրանք հանդես էին գալիս Արևմտյան հետ որևէ դաշինք կնքելու դեմ և խիստ կերպով դատապարտում էին Իրաքի դիրքավորումը և իրաք-թուրքական ուղմական պայմանագիր կնքելու նրա որոշումը զեմհատում էին, որպես դավաճանական ակտ, որը տանում է զեպի Արաբական լիգայի փլուզումը։

² «News Week», 1955, Jan. 25.

Ինչպես նշում էր «Ալ Ջումհուրիա» թերթը, Բաղդադի պակտը սպառնալիքի տակ էր գնում արաբական երկրների անկախությունը և այդ երկրների արտաքին քաղաքականությունը ուղղակի կամ անուղղակի ենթարկում էր օտարերկրյա ազդեցության, այն է նԱՏՕ-ի ազդեցությանը¹։ Այս հանգամանքը հաստատվում էր մասնավորապես Լիրանանյան թերթերի այն հաղորդումներով, որ թուրք-իրաքյան պակտը գաղտնի հոգված ունի, որի համաձայն Բասրա նավահանգիստը կօգտագործվի Քուրդիայի, հետևաբար և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների ռազմական նպատակների համար։

Բաղդադի պակտը երկկողմանի մեկուսացված համաձայնություն չէր։ ԱՄՆ-ի ակտիվ միջամտությամբ ստեղծվեց այդ պակտը, որպես հիմք ընդարձակ ռազմական բլոկի, որի մեջ սկզբում պետք է մտնեին արաբական երկրները մեկ առ մեկ, իսկ հետո Անգլիան և Ֆրանսիան, ինչպես նաև հենց իրենք՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։

Ընկեր Ն. Ս. Խրուշչովը XX համագումարում իր ղեկուցման մեջ բացահայտեց տարբեր բլոկների բնույթը, նշելով, որ «ՄեԱՏՕ-ն, Բաղդադի պակտը ոչ միայն ռազմական ու քաղաքական ագրեսիվ խմբավորումներ են, այլև թույլ զարգացած երկրների ստրկացման գործիք, իր բնույթով գաղութային շահագործման նոր ձև։ Չէ՞ որ ամենքի համար պարզ է, որ ՄեԱՏՕ-ում Պակիստանն ու Տաիլանդը չեն և Բաղդադի պակտում Իրաքը, Իրանը և Քուրդիան չեն, որ տնօրինում են քաղաքականությունը։

Այդպիսի բլոկների ստեղծումը և որոշ երկրներ ուրիշ երկրների հակադրելը նաև հանդիսանում է տնտեսապես թույլ զարգացած երկրներին գտնեցնելու միջոցներից մեկը, գաղութարարների քրածանիր, որ տիրես՝ վաղուց հայտնի քաղաքականության շարունակումը։ Բաղդադի պակտի միջոցով նրանք աշխատում են գտնեցնել արաբական Արևելքի երկրներին։ ՄեԱՏՕ-ի միջոցով նրանք օգնում են գտնեցնել Հարավ-Արևելյան Ասիայի երկրներին²։

Ագրեսիվ բլոկին Իրաքի միանալուց հետո ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջանները և նրա գործակալները Մերձավոր ու Միջին Արևելքում սկսեցին համառոտն պահանջել նաև Իրանից՝ հետևել Իրաքի օրինակին։ 1955 թ. հունվարի 23-ին Բեյրութի օդանավակայանում

¹ 85 «Известия», 15 марта, 1955 г.

² Ն. Ս. Խրուշչով, Մոզեսական Միության համունիտարական պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեի հաշվետու ղեկուցումը պարտիայի XX համագումարին, Հայպետհրատ, 1956, էջ 33։

Պակիստանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին հայտարարեց. «Մոտ ապագայում Պակիստանը կդիմի իրանական կառավարությանը՝ թուրք-իրաքյան պակտին միանալու առաջարկությանը»¹. որպեսզի թուրք-պակիստանյան պակտի նման մի «պաշտպանական, համաձայնություն»² կնքվի Պակիստանի և Իրանի միջև:

Իրանի վրա ազդելու Թուրքիայի և Պակիստանի շանքերը քաշալերեցին Իրաքի կառավարությանը, որն իր հերթին սկսեց «համոզել» Իրանին, հավանություն տալ Միջինարևելյան ռազմական բլոկ ստեղծելու ամերիկյան պլաններին:

Այդ հարցի նկատմամբ իրանական կառավարության վերաբերմունքի վրա լույս էր սփռում իրանական մամուլը, հաղորդելով, թե «... Թուրքիայի պրեզիդենտ Ջեյլալ Բայարը, Պակիստանի պրեմիեր-մինիստր Մուհամեդ Ալին և Իրաքի արտաքին գործերի մինիստրը շուտով կայցեւնն Իրան», որտեղ 1955 թ. ապրիլի վերջին Իրանի շահի նախագահությանը կարևոր խորհրդակցություն կգումարվի, և որը «չի կարող շանդրադառնալ Միջինարևելյան պաշտպանական պակտին»³: Պա նշանակում էր, որ Իրանը կմիանա թուրք-իրաքյան ռազմական դաշինքին, և այդպիսով կենթարկվի Հյուսիս-ատլանտյան բլոկին: Հենց այդպես էլ զնահատեց Ն. Ս. Խրուշչովը, ասելով, որ «Սովետական Միության հարևան երկիրը, լինի դա Իրանը կամ որևէ այլ երկիր, չի կարող իր տերիտորիան զնել ՆԱՏՕ-ի ագրեսիվ խմբավորման տրամադրության տակ, եթե նա բարի ցանկություններ ունի ամրացնելու բարի դրացիական համագործակցությունը Սովետական Միության հետ: Իսկ եթե դիմում է այդպիսի քայլի, ապա դա նշանակում է, որ նա գործնականում ագրեսիվ ակտ է իրականացնում ՍՄՄ-ի դեմ»⁴:

Ինչպես հայտնի է արևմտյան իմպերիալիստներին և Մերձավոր ու Միջին Արևելքում նրանց գործակալներին հաջողվեց Իրանը ներգրավել Բաղդադի պակտի մեջ, և այդպիսով արդեն 1955 թ. գարնանը ռազմական այդ դաշինքի անդամ դարձան Թուրքիան, Պակիստանը, Իրաքը և Իրանը: Անուղակիորեն, տնտեսական և ռազմական խորհուրդների միջոցով Բաղդադի պակտի մեջ էին մտնում նաև Անգլիան ու ԱՄՆ-ը: Սակայն, վերջին ժամանակներս, Մեր-

¹ «Zaier», 24 հունվարի, 1955:

² «Zaier», 28 հունվարի, 1955:

³ «Известия», 13 февраля 1955 г.

⁴ 1955 թ. նոյեմբերի 10-ին Մոսկվայում կայացած Սովետական Միության և Լեհական Ժողովրդական Դեմոկրատիկայի Ժողովուրդների բարեկամության միախնդրում Ն. Ս. Խրուշչովի արտատեսած ճառը: Ցեա «Правда», 11 նոյեմբերի, 1955:

ձավոր ու Միշին Արևելքում տեղի ունեցող իրադրույթունները ցույց տվեցին, որ ԱՄՆ-ը ոչ թե Բաղդադի պակտի «անուղղակի» մասնակիցն է, այլ ակտիվ կազմակերպիչը և փաստական անդամը: ԱՄՆ-ի ղեկավար շրջաններն էին, որ ստեղծեցին Բաղդադի ագրեսիվ պակտը, նրանք են, որ զինում, ֆինանսավորում և որոշում են նրա նպատակները, խնդիրները, նրա քաղաքականությունը:

Բաղդադի պակտի ամենակտիվ մասնակիցը Քուրդիան էր: 1957—1958 թթ. Սիրիայի դեմ նախապատրաստվող ագրեսիայի կապակցությամբ ԱՄՆ-ը ուժեղ կերպով սկսեց մատակարարել և շարունակում է մատակարարել նոր սպառազինություն՝ Հյուսիսատլանտյան բյուրոյի և Բաղդադի պակտի գծով իրեն դաշնակցին: Այդ մասին բացահայտ գրում էին թուրքական թերթերը, Այսպես, օրինակ, 1957 թ. հոկտեմբերի 10-ին «Ակչամ» թերթը հոդորդում էր, որ «Ամերիկյան Քուրդիային մեծ մասշտաբի ռազմական օգնություն ցույց կտա»¹: Ինչպես նշում է թերթը, այդ նպատակով Անկարայում հատուկ խորհրդակցություն է հրավիրվում՝ թուրքական պետական գործիչների և ամերիկյան ռազմական մասնագետների մասնակցությամբ: 1957 թ. հոկտեմբերի 9-ին Արտաքին գործերի մինիստրությունում այդպիսի մի խորհրդակցություն գումարվեց՝ արտաքին գործերի մինիստր Յ. Ռուշտու Չոլուի, ազգային պաշտպանության մինիստր Շեմի էրզինի, շորս բարձրաստիճան ամերիկյան զեներալների և Քուրդիայում ԱՄՆ-ի ղեկավան Ուորենի մասնակցությամբ: Խորհրդակցությունում քննարկվում էր Քուրդիային ռազմական օգնություն ցույց տալու հարցը, և ինչպես թերթն էր նշում, «Ամերիկայի այդ օգնությունը» ուղղակիորեն և անմիջականորեն կապված էր Սիրիայում տեղի ունեցող զեպքերի հետ:

Սովետական կառավարությունը Քուրդիային ուղարկած իր նոտաներում ընդգծում էր, որ Քուրդիան գործիք է դարձել ԱՄՆ-ի ռազմական ավանտյուրաների և Միշին ու Մերձավոր Արևելքում միջազգային լարվածության ուժեղացման գործում: 1957 թ. հոկտեմբերի 29-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 12-րդ սեսիայի պլենար նիստում, Սիրիայի գանգատը քննարկելիս, Սովետական ղեկեզացիայի ղեկավար Գրոմիկոն հայտարարեց. «Մենք արդեն ասել ենք և նորից կրկնում ենք... Սովետական Միությունը Քուրդիային մեղադրում է, որ նա ռազմական հարձակում է պատրաստում Սիրիայի վրա, իսկ Միացյալ Նահանգներին մեղադրում է, որ նրանք հրահրում են Քուրդիային, նրան հրում են ճակատագրական քայլի, զրզելով ընթանալ այդ վտանգավոր ճանապարհով»²:

¹ «Aksam», 10 հոկտեմբերի, 1957:

² «Սովետական Հայաստան», 31 հոկտեմբերի, 1957:

Սովետական կառավարությունը չէր կարող անտեսել Քուրբիայի ազրեսիվ գործունեությունը, որը պատրաստվում էր հարձակվել Սիրիայի վրա: Սովետական կառավարության ղեկավար Ն. Ս. Խրուշչովը հայտարարեց. «ԾՔԵ Քուրբիան ռազմական գործողություններ սկսի Սիրիայի դեմ, ապա դա կարող է հասցնել շատ լուրջ հետևանքների, այդ թվում և հենց իրեն՝ Քուրբիայի համար: Այդ կայծից կարող է պատերազմի հրդեհ առաջ գալ:

Մենք մեր կողմից ամեն միջոցի դիմում ենք, որպեսզի դեպքերը չգնան պատերազմի սանձազերծման ուղիով: Հասկանալի է, որ մենք չենք կարող անտարբեր մնալ, քանի որ Միշին Արևելքը գտնվում է Սովետական Միության անմիջական մտակայքում, իսկ Քուրբիան հանդիսանում է մեր հարևանը և մեզ հետ ունի մեծ տարածության ընդհանուր սահման: Մենք ցանկանում ենք Քուրբական կառավարությանը նախազգուշացնել շտաժաված ավանտյուրիստական քայլերից, որոնք կարող են նրան զցել պատերազմի անդունդը, և որից Քուրբիան դժվարությամբ կկարողանա դուրս գալ»¹:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Սովետական կառավարության ամուր դիրքը, նրա հետևողականությունը Սիրիայի և Մերձավոր Արևելքի մյուս խաղաղասեր երկրների անկախությունն ու ազգային շահերը պաշտպանելու գործում, վճռական դեր խաղացին այդ շրջանում պատերազմի հրդեհից խուսափելու համար: Բայց իմպերիալիստների պլանները դատապարտված էին ձախողման: Այդ մասին նշեց ընկ. Ա. Ի. Միկոյանը Հոկտեմբերյան Սոցիալիստական Մեծ Ռևոլյուցիայի 41-րդ տարեդարձին նվիրված իր ղեկուցման մեջ.

«1956 թ. Անգլիան ու Ֆրանսիան Իսրայիլի հետ հարձակվեցին Եգիպտոսի վրա:

Դրանից մի տարի էլ շանցած, ԱՄՆ-ը և Անգլիան Քուրբիայի աջակցությամբ նախապատրաստեցին ռազմական հարձակում Սիրիայի վրա: Այդ երկու դեպքում էլ Սովետական Միության, սոցիալիստական բոլոր երկրների և խաղաղասեր մյուս պետությունների ջանքերով, արաբական երկրների հերոսական պայքարով ագրեսիան խափանվեց, ագրեսորները խայտառակությամբ վճռվեցին Եգիպտոսից, նրանք շահնդանցին հարձակվել Սիրիայի վրա»²:

Այս փաստը հանդիսանում է Բաղդադի պակտի ազրեսիվ բնույթի վառ ապացույցը, որը իր սուր ծայրով ուղղված է ազատա-

¹ Տես «Правда» 11 հոկտեմբերի, 1957:

Սովետական Հայաստան, 7 նոյեմբերի, 1959:

ներ արարական պետութիւնների, ժողովրդական դեմոկրատիայի երկրների և Սովետական Միութեան դեմ:

Բաղդադի պակտը հանդիսանում է Արևմտյան իմպերիալիզմի արհեստական ծնունդը, նա ոչ մի ընդհանուր բան չունի Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ժողովուրդների ազգային, տնտեսական, քաղաքական շահերի և անվտանգութեան ու խաղաղութեան հետ: Այդ երկրների ժողովուրդների ցանկութեանը հակառակ ստեղծված Բաղդադի պակտը իր գոյութեան ընթացքում մի շարք ուժեղ հարվածներ ստացավ և ծանր ճգնաժամ ապրեց: Չէ որ ամբողջ արարական Արևելքը վճռականորեն մերժեց ճանաչել այդ պակտը և համագործակցել ռազմական ազդեցիկ դաշինքի հետ: Իսկ մոնարխիստական կարգերը խորտակող և Իրաքի ժողովրդի շահերի դավաճան կլիկը լիկվիդացնող հոլիստյան ուսուցիչան Իրաքում ջախջախիչ հարված հասցրեց Բաղդադի պակտին, որն ամենայն արդարացիութեամբ այլևս չի կարող այդ անունը կրել: Զանի որ Իրաքի Ռեսպուբլիկական նոր կառավարութեանը հայտարարեց, թե նա իր արտաքին քաղաքականութեան մեջ խիստ կերպով կպաշտպանի «պողիտիվ շեղբութեան» և չի մասնակցի որևէ ռազմական խմբավորման: 1959 թ. մարտին Իրաքի կառավարութեանը պաշտոնապես հայտարարեց այդ պակտից իր դուրս գալու մասին: Այս բանից հետո Բաղդադի պակտի կենտրոնը տեղափոխվեց Անկարա և այն այժմ կոչվում է «ՍԵՆՏՈ»:

Հայտնի է, որ Իրաքի դուրս գալու կապակցութեամբ Բաղդադի պակտի ճգնաժամն էլ ավելի ակտիվացրեց ԱՄՆ-ի գործունեութիւնն այդ ռազմական ազդեցիկ բլոկի ամրացման համար՝ նոր երկկողմանի ռազմական դաշինք կնքելով ԱՄՆ-ի և Բաղդադի դաշինքի մասնակից Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի հետ: Այդ նպատակով ամերիկյան պետական և ռազմական գործիչները՝ ԱՄՆ-ի նախկին պետական քարտուղար Դալեսը, պետական քարտուղարի օգնական Ռաունթրիֆը, ԱՄՆ-ի պաշտպանութեան մինիստրը Մակհլոտը, Հենդերսոնը և ուրիշները 1958 թ. վերջին և 1959 թ. սկզբին այցելեցին Թուրքիա, Իրան և Պակիստան, որտեղ հանդիպում ունեցան այդ երկրների կառավարութեանների ղեկավարների հետ, և, ինչպես հետագայում հայտնի դարձավ, համաձայնութեան ձևեր բերեցին մոտ ապագայում ԱՄՆ-ի հետ ռազմական պայմանագիր ստորագրելու հարցում: Հայտնի է, որ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Պակիստանի և Իրանի ղեկավար շրջանների նման գործունեութեանը չի կարող ծառայել խաղաղութեան և անվտանգութեան շահերին, ընդհակառակն, ուժեղացնում է միջազգային հարաբերութեանների

լարվածութիւնը և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջաններում
ուղղմական կոնֆլիկտների սպառնալիքը: Ընդ որում, ակնհայտ է,
որ ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի, Իրանի և Պակիստանի քաղաքականութեան
այդ կուրսը ուղղված էր ամենից առաջ Սովետական Միութեան
դեմ: Հարցի հենց այս կողմին ուշադրութիւն դարձրեց Սովետա-
կան կառավարութիւնը 1958 թ. դեկտեմբերի 28-ին Իրանի կառա-
վարութեանը հանձնած իր հուշագրում: «Ներկայումս, բացի այն,
որ Իրանը նախապես մտել է ՍՍՌՄ-ի դեմ ուղղված Բաղդադի
ուղղմական բլոկի մեջ (չնայած իրանական կողմը փորձում էր մեկ
հակառակ բանում համոզել), Իրանի շահնշահի կառավարութիւնը
այնպիսի միջոցառումներ է կիրառում, որոնք էլ ավելի են ուժե-
ղացնում Բաղդադի պակտի ուղղմական ազդեցիվ կողմերը: Նա
ուղղմական նոր համաձայնութիւնների է գնում այն պետութիւն-
ների հետ, որոնք բնավ էլ շահագրգռված չեն այս շրջանի խաղա-
ղութեան և անդորրութեան պահպանումով, և որոնց, ինչպես նրանք
մեկ անգամ չէ, որ ապացուցել են, խորթ են այս շրջանի երկր-
ների իսկական ազգային շահերը»:

Սովետական կառավարութիւնն արդեն Իրանի շահնշահի
կառավարութեան և անձամբ շահնշահի ուշադրութիւնը հրավիրել է
մասնավորապես այն բացառիկ կարևոր նշանակութեան վրա, որ
ՍՍՌՄ-ի կառավարութիւնը տալիս է ԱՄՆ-ի հետ Իրանի ուղղմա-
կան համաձայնագրի ենթադրվող կնքման տեղեկութիւններին և
այդ քայլի միանգամայն վտանգավոր բնույթին¹:

Այնուհետև հուշագրում ասվում էր, որ իրանական կառավա-
րութեան նման արարքը տանում է դեպի սովետա-իրանական հա-
րաբերութիւնների վատթարացումը, քանի որ Իրանը բացահայտ-
րեն մտնում է այն իմպերիալիստական պետութիւնների լագերի
մեջ, որոնք պատերազմ են պատրաստում Սովետական Միութեան
դեմ: Իրանական տերիտորիան վերածվում է պլազդարմի՝ Սովե-
տական Միութեան և այլ խաղաղասեր հարևանների վրա հարձակ-
վելու համար:

Սովետական կառավարութեան հուշագրում նշվում էր ենթա-
դրվող իրանա-ամերիկյան պայմանագրի ազդեցիվ էութեան մա-
սին: Հուշագրում ասված է. «... Մասնավորապես հայտնի է, որ
համաձայնագրի հետ կապված պլանների համաձայն նախատես-
վում է Իրանի ափերի մոտակայքում Պարսից ծոցի զոնայում ամե-
րիկյան ուղղմական ուժերի տեղադրումը»²: Սովետական կառավա-

¹ «Правда», 17 января, 1959 г.

² Там же.

րությունը դրա մեջ անհուն էր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի շրջանի, ինչպես նաև ՍՍՌՄ-ի անվտանգության անմիջական սպառնալիք:

1958 թ. նոյեմբերի կեսերին ԱՄՆ-ի պետական զնայարտա-մենտը պաշտոնապես հայտարարեց, որ Միացյալ Նահանգները Քուրբիայի, Պակիստանի և Իրանի հետ բանակցություններ են վարում երկկողմանի ռազմական պայմանագրեր կնքելու համար, միաժամանակ տարածելով այն կեղծ վերսիան, թե իբր այդ պայմանագրերը միայն «սիմվոլիկ» նշանակություն ունեն: Դա նրա համար էր արվում, որպեսզի ապակողմնորոշեն ժողովուրդներին, և նրանց ուշադրությունը շեղեն Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ամերիկյան իմպերիալիստների կողմից կազմակերպվող նոր ագրեսիվ պայմանագրերից:

Չնայած այն գաղտնի մթնոլորտին, որով շղարշված էր ԱՄՆ-ի, Քուրբիայի, Պակիստանի և Իրանի միջև մոտակա երկկողմանի նոր ռազմական պայմանագրերի բանակցությունները, այդուհանդերձ արտասահմանյան մամուլում լուրեր սպրդեցին, որոնք պատկերացում էին տալիս պայմանագրերի էություն մասին:

Այսպես օրինակ իրանական «էքո Օֆ Իրան» շաբաթաթերթի հավելվածում (1958 թ. սեպտեմբերի 12) հաղորդվում էր, որ Իրանում տեղի ունեցած իրադարձությունների կապակցությամբ Բաղդադի պակտում «պետք է փոփոխություններ կատարվեն», որոնց հիմնական իմաստը հանգում է այն բանին, որ «ենթեկա պայմաններում Արևմուտքը պետք է ուժեղացնի իր պաշտպանական սահմանը Միջին Արևելքում, ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ արաբական երկրների դեմ»: «էքո Օֆ Իրանը» գրում էր, որ Բաղդադի պակտի ռազմական կոմիտեում արդեն քննարկվել են պակտի երկրների տերիտորիաներում նոր ռազմական բազաների շինարարության պլանները, որ ներկայումս «կենսական հարց է դարձել համապատասխան հզոր ռազմա-ժողովային և ռազմա-օդային բազաներ ստեղծելու գործը»: Պարզվում է, որ մշակվել էր այսպես կոչված «Պարսից ծոցի պաշտպանության պլան», որի համաձայն ռազմա-ժողովային և ռազմա-օդային ուժերի բազաները պետք է մոտեցվեն Պարսից ծոցի ափերին՝ Իրանից հարավ, և Պարսից ծոցի շրջանի մի քանի իշխանություններին: Գերիշխող ուժն այդ շրջանում նախատեսված էր դարձնել ամերիկյան հատուկ ռազմա-ժողովային նավատորմը, որը ԱՄՆ-ը «մշտապես կպահի» Պարսից ծոցում:

Ակնհայտ է, որ Պարսից ծոցում, ինչպես նաև ամբողջ Մերձա-

վոր ու Միջին Արևելքում իրենց գերիշխանութիւնը հաստատելու և այդ շրջանների նախաշին հարստութիւններն հսկողութեան տակ վերցնելու կամ պահելու նպատակով ամերիկյան իմպերիալիստները ձգտում են Բաղդադի պակտը վերածել ագրեսիայի ուղղակի գործիքի ընդդէմ արաբական պետութիւնների և ՍՍՌՄ-ի:

Մերձավոր ու Միջին Արևելքում ագրեսիվ բրտկներ ստեղծելու ամերիկյան քաղաքականութեան դէմ վճռականորեն հանդես են գալիս նոր համաշխարհային պատերազմի սպառնալիքը վերացնելու համար պայքարող խաղաղասեր ուժերն աշխարհի բոլոր երկրներում: Կայուն խաղաղութեան և ժողովուրդների անվտանգութեան համար պայքարող ուժերի ավանգարդում կանգնած է Սովետական Մեծ Միութիւնը, որն անշեղորեն մերկացնում է աշխարհի դանազան մասերում իմպերիալիստների ավանտյուրիստական մեքենայութիւնները և մասնավորապէս ԱՄՆ-ի ու նրա պարտնյորների ագրեսիվ գործունեութիւնը Մերձավոր ու Միջին Արևելքում:

Սովետական կառավարութեան հետևողական խաղաղասիրական քաղաքականութիւնը, Մերձավոր ու Միջին Արևելքի ժողովուրդների ազգային շահերը պաշտպանելու նրա պատրաստակամութիւնը, և, վերջապէս, այդ ժողովուրդների պայքարը իրենց ազատութեան և անկախութեան համար երաշխիք են, որ ինչպէս մյուս շրջաններում, այնպէս էլ այստեղ մինչև վերջ կձախողվեն արևմտյան իմպերիալիզմի ագրեսիվ պլանները:

С. С. АВАНЕСОВ

К ВОПРОСУ О СОЗДАНИИ АГРЕССИВНЫХ БЛОКОВ НА БЛИЖНЕМ И СРЕДНЕМ ВОСТОКЕ (1953—1958)

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с политикой американских империалистов по созданию агрессивных военных блоков на Ближнем и Среднем Востоке. Показывается, как правящие круги США, начиная с 1947 г. (доктрина Трумэна) усиленно проникают в район Ближнего и Среднего Востока, стремясь экономически и политически подчинить эти страны. Большое внимание уделяется превращению района Ближнего и Среднего Востока в военный плацдарм против Советского Союза, стран народной демократии, а также против освободительного движения арабских народов.

В статье освещаются некоторые вопросы, связанные с историей создания военно-агрессивных блоков—Средне-восточного и Багдадского (ныне СЕНТО), указывается особая роль Турции в этих блоках.

Определенное место занимает в статье разоблачение империалистической, агрессивной политики правящих кругов США, Англии, Турции, Ирана и Пакистана в районе Ближнего и Среднего Востока.

2. 4. ԹՈՒՐՅԱՆՑ

ՆԱՎՔԱՑԻՆ ՆՈՐ ԿՈՆՑԵՍԻՒԱՆՆԵՐԸ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Վերջին մի քանի տարիներին Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում հետզհետե ավելի հետևողական կերպով մուտք են գործում նավթային մոնոպոլիստական նոր և համեմատաբար ավելի փոքր խմբավորումներ, այսպես կոչված անկախներ, կողմնակի-ներ¹: Վ. Ի. Լենինը հիշատակում է Կեստների մի աշխատության մասին, որի մեջ նման ընկերություններին անվանում են «կողմնակիներ»:

Հանրահայտ է, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքի պաշարներով լիջ թե շատ հարուստ շրջանները կոնցեսիաներով և կամ պրիորիտի զանազան կարգի իրավունքներով արդեն վաղուց գրավված են խոշորագույն մոնոպոլիաների կողմից: Հետևապես, անկախների, փոքրերի, կողմնակիների, նորեկների կողմից այս ասպարեզը մուտք գործելը պահանջում է բացատրություն:

Բուրժուական գաղափարախոսներից շատերը նման երևույթները հորձում են վերագրել իրենց ջատագոված հասարակարգին հստակ՝ «լիբերալիզմին»: Ըստ որում, կապիտալիզմի, մինչև անգամ նրա մոնոպոլիստական ստադիայի պայմաններում, իբր թե տիրում է ազատություն. ամենքի առաջ բոլոր ասպարեզներն ազատ են, մոնոպոլիաների տիրապետություն իրականության մեջ չկա, և կամ եթե կա, դա չափազանց սահմանափակ բնույթ ունի:

Մինչդեռ հայտնի է, և դա լենինիզմի հիմնական դրույթնե-

¹ Այս կարգի ընկերություններին անգլերեն outsiders են անվանում, որը նշանակում է գրեցիներ, այսինքն կարտելներից ու խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումներից զուրա Ֆացածներ:

² Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 22, էջ 267:

րից մեկն է, որ իմպերիալիզմը կապիտալիզմի ամենաբարձր ստադիան է, նրա զարգացման անխուսափելի և վերջին փուլը, որ կապիտալիզմի պայմաններում մոնոպոլիան օրինաչափ երեւոյթ է:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո սոցիալիզմի վերածումը համաշխարհային սիստեմի, ինչպես և նախկին գաղութային մի շարք երկրների ազատագրումը իմպերիալիզմի լծից, նոր փոխհարաբերութիւններ ստեղծեցին սոցիալիզմի, կապիտալիզմի և ադատազրկած երկրների միջև՝ ի վնաս միջազգային կապիտալիզմի մոնոպոլիստական սիստեմի: Գաղութային սիստեմի շարունակվող քայքայման պատճառով սեղմվեցին նաև կապիտալիստական գլխավոր տերութիւնների համար ոչ միայն նախկին գաղութների հումուլթի աղբյուրները ու ապրանքային շուկաները այլև կապիտալ ներդրումների ոլորտը: Այս իսկ պատճառով Մերձավոր և Միջին Արևելքում անկախների կամ կողմնակիների, ինչպես նաև տեղական կապիտալի ու պետական նախաձեռնութիւն¹ համար հսկա ասպարեզ բացվեց, որը կազմում էր անգլիական, հոլանդական, մասամբ ֆրանսիական ու Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո հատկապես Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների մոնոպոլիանների մենաշնորհը:

Սոցիալիզմի ու կապիտալիզմի, և մյուս կողմից իմպերիալիզմի ու ազգային-ազատագրական ուժերի փոխհարաբերութիւն մեջ տեղի ունեցող փոփոխութիւնները հասցրին իմպերիալիստական սիստեմի հետագա քայքայմանը: Դրանք նպաստեցին առաջին հերթին հակասութիւնների սրմանն ու խորացմանը կապիտալիստական խոշոր պետութիւնների և մոնոպոլիստական խըմբավորումների միջև և ապա մոնոպոլիանների դիրքերի թուլացմանը:

Արդարև, ազգային ինքնորոշման գաղափարների աննախընթաց զարգացման, նախկին գաղութային և կիսագաղութային մի շարք երկրների կողմից անկախութիւն ձեռք բերելու, սոցիալիստական լազերի կողմից այդ երկրներին ցուցաբերվող աջակցութիւն և պաշտպանութիւն շնորհիւ Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրների իշխանութիւնները մասամբ ազատվեցին օտարերկրյա մոնոպոլիանների և նրանց թիկունքում կանգնած կառավարութիւնների տիրապետող ազդեցութիւնից:

Օտարերկրյա մոնոպոլիանների ազդեցութիւնից ազատված զգալով տեղական իշխանութիւնները կողմնակի կամ անկախ ընկերութիւններին նոր կոնցեսիաներ շնորհելու միջոցով փորձեցին

¹ Այս վերջինը ազգայնացման միջոցով:

խախտել մինչև այդ գործող կոնցենսիոն ընկերությունների միահեծան դրուժյունը: Նրանք պայմանագրային նոր կապերի մեջ մտան նաև սոցիալիստական երկրների առևտրական և այլ կազմակերպությունների հետ:

Երկրորդ կարևոր հանգամանքը այն է, որ խոշոր մոնոպոլիաները նոր կոնցենսիաներով հանձնվող տերիտորիաներով ըստ երկվույթին շահագրգռված չեն: Դրա պատճառը զուցե այն է, որ այդ տերիտորիաները նրանց կողմից անցյալում հետադուրովի են, և դրական ոչ մի արդյունք չի ստացվել:

Վերջապես երրորդ գլխավոր հանգամանքն այն է, որ հաճախորպես անկախներ հանդես եկող ընկերություններն իրականում այդպես չեն և ուղղակի կամ անուղղակի կապերով զոդված են այդ տեղերում արդեն գործող խոշորագույն մոնոպոլիստական խմբավորումների հետ: Ուստի այդ կարգի «նորեկներին» առաջ արգելք հարուցելու հարց, ինքնըստինքյան, չի ծագում:

Ներկա հոդվածում չենք անդրադառնալու Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում գործող խոշոր մոնոպոլիստական ընկերությունների գործունեությանը: Այդ մասին կան բազմաթիվ աշխատություններ և հոդվածներ¹:

Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ հիշյալ շրջանի նավթային կոնցենսիաների պատմության մեջ նկատվել են խիստ պայքարի, ինչպես և համեմատաբար ավելի կայուն «խաղաղ» ժամանակաշրջաններ:

Ուսումնասիրությունները բերում են այն եզրակացություն, որ օրինակ 1930-ական թվականներից մինչև 1940-ական թվականները պայքարը խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև որոշ չափով մեղմացել էր, որովհետև Մերձավոր ու Միջին Արևելքի նավթաշատ հայտնի տերիտորիաները արդեն բաժանված էին և «կարմիր գծի»² ու կարտելային բնույթի այլ սահմանափակիչ հա-

¹ Տե՛ս *К. Гофман*, Нефть и англосаксовский империализм, М., 1930; *М. Авсенов*, Англо-американская борьба за нефть..., М., 1954; *В. С. Баскин*, Нефтяные монополии на Ближнем и Среднем Востоке, М. 1957, *И. П. Беляев*, Американский империализм в Саудовской Аравии, М. 1957. Լ. Քրյան, *Նավթարդյունաբերության տեղաբաշխումը և անվտանգներիկյան իմպերիալիստների հակասությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքում*, Երևան, 1957 և ուրիշներ:

² 1928 թ. ստորագրված այս պայմանագրի համաձայն յուրաքանչյուր պայմանավորվող կողմ պարտավոր էր կարմիր գծով նշված տարածություններում հետախուզումներ չկատարել և կոնցենսիաներ չենք չբերել: Կարմիր գծով նշված տարածությունների մեջ էր մտնում Մերձավոր Արևելքի մեծա-

ժամայնագրերով «նորեկներին» առաջ մուտքը փակ էր: Սակայն, այդ բաժանումը «...հոր տրեստների միջև, իհարկե շէր» բացառում վերաբաժանումը, եթե զարգացման անհամաչափությունը...» և այլ պատճառների «...հետևանքով ուժի հարաբերությունը փոխվում է»¹:

Ուստի երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիներին, երբ ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները ավելի վճռահան և հետևողական կերպով սկսեցին ներթափանցել Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության ասպարեզը, այդ առաջին կայունության ժամանակաշրջանին հաջորդեց սուր պայքարի նոր ժամանակաշրջան: Պայքարը ավելի խստացավ մանավանդ այն ժամանակ, երբ Սաուդյան Արաբիայի կոնցեսիոն ընկերության մեջ փորձեցին մուտք գործել ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաներից այն ամենախոշորները, որոնք բաժնետեր էին «Իրաք Պետրոլիում» ընկերության մեջ: Այդ կապակցությամբ փորձ արվեց «կարմիր գծի» համաձայնագրի սահմանափակիչ հոդվածը գործադրել այդ «ուխտագրուծ» ընկերությունների հետագա էքսպանսիան զսպելու համար: Սակայն, այդ և ուրիշ կարգի բոլոր արգելքները չկարողացան կասեցնել «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Նյու Ջերսի» և «Սոկոնի Վակուում Օյլ» ընկերությունների ներթափանցումը հիշյալ շրջանները, որի հետևանքով էլ «կարմիր գծի» համաձայնությունը 1948 թ. նոյեմբեր ամսին վերացավ:

Երբ «Արաբիան-Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին» և «Կուվեյտ Օյլ Կոմպանին», Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերության մեջ վերջնականապես զրավեցին և ամրապնդեցին իրենց դիրքերը, հին տիրապետողները ստիպված եղան տեղի տալ և հաշտվել ստեղծած իրադրության հետ, ու համաձայնվեցին այս շրջանի նավթարդյունաբերության ղեկավար դիրքերը բաժանել նոր եկող հսկաների հետ:

Ստեղծվեց երկրորդ կայունության ժամանակաշրջանը, որն, 1956—1957 թթ. սկսած, մուտք գործող նոր կոնցեսիոն ընկերությունների հանդես գալու պատճառով նորից խախտվելու սպառնալիքի տակ է:

Այդ ժամանակաշրջանում էր, որ Իրանում նոր կոնցեսիոն իրա-

զույն մասը, այդ թվում Սաուդյան Արաբիան: Այս համաձայնությունը մի քանի խոշորների կողմից այդ շրջանի նավթարդյունաբերության մեջ հակոթություն ձևաք բերելու մի ցայտուն սրինակ է:

¹ Վ. Ի. Լեհիճ, Ծրվեր, հատ. 22, էջ 328:

յունքներ ձեռք բերեց իտալական ԱՋԻՊ Միներարիա՝ մոնոպոլիստական ընկերությունը, որը հիմնեց «Սոսիետե Իրանո-Իտալիան դե Պետրոլ» կամ կրճատ ՍԻՐԻՊ՝ ընկերությունը: Կոնցեսիոն պայմանագիրը՝ ստորագրվեց Քեհրանում 1957 թ. սեպտեմբերի 5-ին: Այս ընկերության կոնցեսիոն տարածությունների մեջ են մտնում.

ա) մինչև այդ թվականը կոնցեսիաներից ազատ մնացած Պարսից ծոցի հյուսիսային շրջանում 5.600 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը, բ) Զագրոսյան լեռնասիտեմի արևելյան շրջանում 11.300 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը, գ) Երկրի հարավում, Օմանի ծովին զուգահեռ ծովափնյա 6.000 քառակուսի կիլոմետր տարածությունը:

Այս կոնցեսիոն պայմանագրի, մեզ համար հետաքրքրություններ կայացնող հոդվածները ցույց են տալիս նախ, թե ինչ նոր էլիմենտներ են բերված հին կոնցեսիաների պայմանների հետ համեմատած, երկրորդ՝ թե այս նոր էլիմենտները ինչ հավանական անդրադարձումներ կարող են ունենալ կոնցեսիաներ շնորհող իշխանությունների և նավթային մոնոպոլիանների հետագա փոխհարաբերությունների վրա:

Կոնցեսիոն պայմանագրերի մեջ հոնորարների բաշխման պայմանների մասին հոդվածները, իհարկե, շատ կարևոր են: Նրանց հիմնական նպատակն է երկրի նավթային հարստությունների հանձնման դիմաց ապահովել, որքան կարելի է, բարձր եկամուտներ՝ կոնցեսիան շնորհող երկրի օգտին: Ուստի քննարկումը սկսենք տարբեր կոնցեսիոն պայմանագրերի հոնորարների հարցին վերաբերող հոդվածների մեկնաբանությամբ:

Մինչև ՍԻՐԻՊ-ի, հետագայում ճապոնական և այլ կոնցեսիոն նոր ընկերությունների հանդես գալը, հոնորարային ամենանպաստավոր պայմանների բազան էր 50/50 համամասնությամբ շահույթների բաժանման սիստեմը: Սա տարածում գտավ հատկապես Իրանի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու համար, 1951—1954 թթ. մղած պայքարի ձախողումից հետո: Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող մոնոպոլիստական ընկերությունները այդ սիստեմը ընդունեցին, որպեսզի Իրաքում, Սաուդյան Արաբիայում, Կովեյտում և այդ շրջանի նավթարդյունաբերող մյուս երկրներում կանխվեն նավթարդյունաբերությունը ազգայնացնելու փորձերը:

¹ AGIP Mineraria.

² Société Irano-Italienne des Pétroles, (SIRIP).

³ *See* The Petroleum Times, Supplement to vol. XI, № 1572 November 8, 1957.

Հետագայում, Իրանի նավթը ազգայնացնելու փորձի ձախդումից հետո, երբ Միջազգային Կոնսորցիումը ստեղծելու կապակցությամբ բանակցություններ էին վարվում, համամասնության այս սխեմանը հիմք ծառայեց երկու կողմերի համար, շնայած այն հանգամանքին, որ անգլո-իրանական վեճի ամենաեռուն օրերին զրանից ավելի նպաստավոր առաջարկներն անգամ մերժվել էին:

Սակայն, շահույթների բաշխման 50/50% նշված հարաբերությունը ավյալ դեպքում չի տալիս ճիշտ պատկերը, քանի որ Միջազգային Կոնսորցիումը ազատված է հարկեր և մաքսային տուրքեր վճարելու պարտավորությունից: Սրանումն է ՍԻՐԻՊ-ի և նրան նախորդող կոնցեսիաների միջև եղած գլխավոր տարբերություններից մեկը: Այս նոր պայմանագրի համաձայն շահույթները իրոք որ պիտի բաժանվեն 50/50% հարաբերությամբ¹, քանի որ այն պիտի կիրառվի իրանական կառավարությանը հասանելի հարկերի և այլ տուրքերի վճարումից հետո միայն: Արդարև, ինչպես պայմանագրում նշված է շահույթների 50% որպես հարկ պետական զանձարանը մուծելուց հետո մնացածը պիտի բաժանվի հավասար համամասնությամբ ՍԻՐԻՊ-ի և Իրանի նավթի Ազգային ընկերության միջև, որը բաժնեկից էր նոր ընկերությանը:

Այս հանգամանքը իտալական մոնոպոլիստական շրջանների համար պրոպագանդայի առիթ ծառայեց և մեծ ազդուկով հայտարարվեց, թե ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրի համաձայն հոնորարների համար ընդունված բազան փաստորեն հանդում է 75/25% հարաբերությամբ՝ հօգուտ Իրանի: Սա, իհարկե, ճիշտ չէ: Մյուս կողմից, մրցակից ընկերությունները, հակառակ ծայրահեղության դիմելով, փորձում են ապացուցել, որ նոր և հին պայմանագրերի միջև տարբերություն չկա: Այս ևս ճիշտ չէ:

Այժմ անցնենք այս պայմանագրում եղած նոր էլեմենտների ինչպես և երկու հակառակորդ կողմերի առաջ քաշած փաստարկումների քննարկմանը:

Ինչպես հայտնի է, առևտրական, արդյունաբերական և տնտեսական զանազան այլ ասպարեզներում զործող ընկերությունները, հարկերի, մաքսային և այլ տուրքերի կապակցությամբ վճարումները իրենց հաշվեմատյաններում արձանագրում են որպես ընթացիկ ծախսեր, որոնք շահույթների բաշխման ժամանակ հանդես չեն գալիս:

Այս տեսակետից ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրում հոնորարների հաշ-

¹ ԵՎ ԺԷ ԲԻՆ ԿԵԼԻՆԻ

վառման սխտեմը համեմատած հետքի հետ ինչ խոսք, որ նոր էլեմենտ է մտցնում:

Երկրորդ նորությունը այն է, որ ՍԻՐԻՊ-ի մեջ հավասար մասնակցում են ինչպես իտալական մոնոպոլիստական խումբը, ԱԶԻՊ Միներարիան, այնպես էլ Իրանի նավթի Ազգային ընկերությունը, որը, ինչպես գիտենք, պետական նախաձեռնություն է և որին հանձնված է Իրանի նավթային ողջ հարստությունների տնօրինման գործը: Նա այդ պարտականությունը կատարում է իր սեփական միջոցներով¹ և կամ կոնցեսիաներ շնորհելու միջոցներով: Իրանի նավթի ազգային ընկերությունը, որպես ՍԻՐԻՊ-ի բաժնեկից կապիտալ ներդրումներին մասնակցելով, որոշ բաժին է վերցնում: Պարզ է, որ այդ ուսկի դիմաց էլ շահույթների բաժինը համեմատաբար ավելի բարձր պետք է լինի:

Վերջապես երրորդ նոր էլեմենտը այն է, որ հետախուզական աշխատանքների կապակցությամբ հողային վարձ տալու պարտավորությունից ՍԻՐԻՊ-ը ազատվում է: Մինչդեռ մինչև այդ, ընդունված կարգ էր, որ հետախուզումներ կատարվող տերիտորիաների համար, դեռևս մինչև կոնկրետ հայտնաբերումների հանգելը, նոմինալ վարձ էր վճարվում: Ազատված լինելով այս վարձերից ՍԻՐԻՊ-ի հոնորարային հարաբերությունը, որոշ չափով կորցնում է իր լիարժեքությունը:

Սլ ահա այս հանգամանքները մեծ «ճարտարություն» օգտագործվեցին մրցակից խմբավորումների կողմից ապացուցելու համար, թե իրականության մեջ ՍԻՐԻՊ-ի կոնցեսիոն համաձայնագրի հոդվածները վերջիվերջո հանգում են այն նույն պայմաններին, որոնցով ղեկավարվում են կոնսորցիումը, «Իրաք Պերոլումը», ԱՐԱՄԿՈ-ն, «Կոպեյտ Օյլը» և այլն: Հետևաբար, ասում են նրանք 50/50 % հարաբերությունը² այն օպտիմում կեան է, որից հետո Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային հարստությունների շահագործումը կդառնա անգործնական, քիչ նպատակահարմար:

Այս պնդումը ևս, իհարկե, ճիշտ չէ: Եթե մտաբերենք Իրանի նավթի ազգայնացման շարժման ժամանակի մի քանի մոմենտները, ապա կտեսնենք, որ ամերիկյան բազմաթիվ ընկերություններ անզլիացիների ձեռքից այդ երկրի նավթը խլելու նպատակով իրանական իշխանություններին թշառ լիբերալա առաջարկներ արեցին, որոնք բոլորն էլ այժմ ուժի մեջ գտնվող 50/50 % հարաբերու-

¹ Ետո հազվագյուտ զեպերում միայն:

² Ոչ ուսու հարաբերությունը:

թյունից ավելի բարձր էին: Այսպես, օրինակ, հիշենք «Տեկսաս Օյլ կոմպանիի» 60% առաջարկը, «Սոկոնի-Վակուում Օյլի» 65% առաջարկը, ԱՐԱՄԿՈ-ի 72% առաջարկը և այլն: Այնուհետև ՄԻՐԻՊ-ի պայմանները, որոնք առաջին հայացքից շատ ցլիբերալ տեսք ունեն (թեև իրականության մեջ այդպես չեն) այդուհանդերձ համեմատած մյուս կոնցեսիոն գործող պայմանների հետ, ավելի բարենպաստ են: Մասնագետների կարծիքով ամեն ինչ հաշված (որը երբևր չի հասնում 75/25% հարաբերությանը) տոկոսները հանդում են 56/44 ռեալ հարաբերությանը՝ հօգուտ Իրանի: Այս պատճառով հակառակորդ մոնոպոլիստական խմբավորումները վախենում են, որ նոր պայմանները օրինակ ծառայելով՝ Իրաքի, Արաբիայի և Իրանի իշխանություններին կմղեն վերանայելու իրենց կոնցեսիոն նախկին պայմանագրերը: Այդ մասին է վկայում «Պետրոլյում Քայմս» ժուռնալում լույս տեսած հոդվածը, որտեղ ասված է, թե տակավին շատ շուտ է եղրակացնելու, որ իտալական նավթայինների գործունեությունը Իրանում վտանգի տակ կդնի Մերձավոր և Միջին Արևելքում ընդունված հոնորարային 50/50% հարաբերության սկզբունքը: Իտալացիներին շնորհված տերիտորիաներում նավթի գոյության մասին մինչև այժմ (1957 թ. սեպտեմբերը—Շ. Թ.) ոչ մի կոնկրետ տվյալ չկա: Համենայն դեպս բանը նրանումն է, որ այս նախաձեռնությունը կարող է ձախողվել, այդ դեպքում՝ ընդունված 50/50% հարաբերության սկզբունքը, ոչ թե միայն չի վտանգվի, այլ ընդհակառակը կամրապընդվի որպես դիշման օպտիմում աստիճան: Իսկ եթե այն հաջողություններ պսակվի, ապա արարական երկրների կառավարությունները պիտի սկսեն մտածել և հարց տալ արդյոք լավ չի լինի Իրանի օրինակին հետևել: Սակայն, ասում է հոդվածագիրը, տարածվող երկյուղը փարատելու ստույգ դիտավորություններ... շուտ է այդ մասին անհանգստանալու համար, արդյունքները տակավին շատ հեռու են, որպեսզի գոյություն ունեցող դրություն վրա անդրադառնան»²:

Ինչպես տեսնում ենք, շնայած այն պատճառարանություններին, թե այս նոր համաձայնագիրը երկյուղ ազդելու հիմք չունի, իրականության մեջ հոդվածի ամեն մի տողից վախի շունչ է փչում:

Այս բոլորից, սակայն, չի հետևում, որ ՄԻՐԻՊ-ի պայմաններն իդեալական են, որ նրանք, հենքի համեմատ մի քայլ առաջ լինելով

¹ The Petroleum Times, November 22, 1957, p. 1030.

² The Petroleum Times, September 13, 1957, p. 788.

հանդերձ, կարող են վերջնական օրինակ ծառայել Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթային կոնցեսիոն պայմանագրերի համար:

Կարևոր հանգամանք է նաև այն, որ այս բնագավառում, նոր ընկերությունների մուտք գործելով, Մերձավոր և Միջին Արևելքի գոյութուն ունեցող մրցակցությունը մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև «կվերաշխոժանա» և հսկաների տիրապետության պայմաններում ստեղծված կայունության վիճակը կխախտվի, պայքարը մոնոպոլիստական խմբավորումների միջև կվերսկսվի, գուցե և ավելի մեծ ուժով:

Իրան ներթափանցելու իտալական նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումների այս ակտի մեջ կարելի է տեսնել նաև Միջազգային Կոնսորցիումի մաս կազմող մոնոպոլիստական ընկերություններին հակահարված հասցնելու փորձ: Այդ մասին է վկայում նշված ժուռնալի խմբագրական մի հոդվածը, որտեղ ասված է, թե «... եթե սինիոր Մատեիի՝ նախաձեռնությունը իտալական տեսանկյունից մոտենանք, ինչ խոսք դա ազգասիրական խոշորակա է, սակայն, նա... այդ բանը չպետք է աներ ի վնաս իտալո-անգլո-ամերիկյան բարեկամության: Սինիոր Մատեին մի քանի առիթներով մեզ հիշել տվեց, թե իտալիային մերժվեց մասնակից դառնալ Իրանի Միջազգային Կոնսորցիումին»²... Այս կապակցությամբ, «Պետրոլիում Քայմա» ժուռնալի խմբագրությունը անհրաժեշտություն է զգում ճշտություն մտցնել հայտնելով, որ եթե իտալիային շմերժեին, դժվար պիտի լիներ մերժել գերմանական և ճապոնական այն խմբավորումներին, որոնք նույնքան ցանկություն ունեին Կոնսորցիումին մասնակից դառնալու Կոնսորցիումի մեջ ընդունվեցին միայն նավթային այն խմբավորումները, որոնք մինչև այդ գործել էին Մերձավոր և Միջին Արևելքում:

Սրան կարելի է առարկել նշելով, որ Կոնսորցիումի կապիտալի 5% պատկանում է փոքր, անկախ ընկերություններին: «Մեր պատասխանը պիտի լինի այն, որ դրանցից մի քանիսը արդեն սկսել են մուտք գործել Չեզոք Գոտու տերիտորիան»: Ոչ այնքան համոզիչ այս պատճառաբանությունը տալուց հետո, հոդվածագիրը ընդգծում է, թե իբր անգլիական և ամերիկյան մոնոպոլիստական խմբավորումները դեմ չեն, որ իտալիան մուտք գործի նավթի միջազգային ասպարեզը, «... սակայն, ինչու, հարց է տալիս նա, անպայման այդ պետք է սկսվեր Մերձավոր և Միջին

² ԱՋԻԳ Մինեբարիայի և կիսապետական Էնտե Նոցինուալե Իգրոկարբուրի նավթային մոնոպոլիստական այս զույգ ընկերությունների զեկավար ղեմերից մեկն է:

³ The Petroleum Times, September 27, 1957, pp. 837—838.

Արևելքով, ու այն էլ այնպիսի պայմաններով, որ պիտի խախտեր գոյութիւն ունեցող *modus vivendi*-ն¹:

Չեզոք գոտին գրավում է Կուվեյտի և Սաուդյան Արաբիայի միջև ընկած 3.200 քառակուսի կիլոմետր տարածութիւնը և գտնւմ է այս երկու պետութիւնների միասնական, հավասարազոր և անբաժան իշխանութիւն տակ: Այդ տերիտորիայի նկատմամբ իշխանութիւնը հավասարապես պատկանում է Կուվեյտին և Սաուդյան Արաբիային: Նավթային մոնոպոլիաները այս շրջանով սկսեցին հետաքրքրվել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, և միայն 1950—1952 թթ. է, որ առաջին գործնական արդունքներին հասան: Այս շրջանում, հենց սկզբից սկսեցին գործել խոշոր մոնոպոլիստական խմբավորումներից անկախ ընկերութիւնները: Սակայն, որովհետև նրանցից շատերը անուղղակի կապեր ունեին խոշորների հետ, մյուս կողմից հետազոտվող տերիտորիաները դեռևս այդ տարիներին մեծ հեռանկարներ չէին ներկայացնում, և վերջապես պայմանագրերի հոգւածները Status quo-ն խախտելու ընույթ չէին կրում, ուստի այս անկախները մուտք գործելու ժամանակ խոշոր դիմադրութիւն չհանդիպեցին:

Բայց, երբ 1957 թ. վերջերին ձապոնական նավթային խմբավորումները սկսեցին այս տերիտորիայի նկատմամբ բանակցութիւններ վարել, սկզբում Սաուդյան Արաբիայի, ապա Կուվեյտի կառավարութիւնների հետ, անզլո-ամերիկյան և մյուս նավթային մոնոպոլիաները սկսեցին երկյուղի նշաններ ցուցաբերել, մանավանդ որ իրենց հիշողութիւն մեջ դեռևս թարմ էր Իրանում իտալական նախաձեռնութիւնից բխող, հների համար տհաճ դրութիւնը:

Այժմ արդեն ճապոնացիներին հաջողվեց Չեզոք գոտու նկատմամբ Սաուդյան Արաբիայի և Կուվեյտի համաձայնութիւնները ապահովել:

Որպեսզի Չեզոք գոտու տերիտորիայի կամ տերիտորիալ շրերի² նկատմամբ ձեռք բերվող որևէ մի կոնցեսիա լիարժեք լինի անհրաժեշտ է, որ կոնցեսիոներ ընկերութիւնը ապահովված լինի միաժամանակ երկու տարբեր պետութիւնների՝ Սաուդյան Արաբիայի և Կուվեյտի համաձայնութիւններով:

¹ The Petroleum Times, September 27, 1957, pp. 837—838.

² ձապոնական կոնցեսիան հենց այս տերիտորիալ շրերին է վերաբերում:

«Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին»-այս կապակցությամբ սկզբում համաձայնության եկավ Սաուդյան Արաբիայի իշխանությունների հետ և ձեռք բերեց կոնցեսիոն իրավունքը Սաուդյան Արաբիայի և «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին» միջև պայմանագիր կնքվեց 1957 թ. դեկտեմբերի 10-ին¹, որը ուժի մեջ մտավ 1958 թ. փետրվարին, երբ հաստատվեց կառավարության կողմից: Սակայն, ինչպես ասացինք, «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին» Չեղոք գոտու տերիտորիալ ջրերի նկատմամբ լրիվ իրավունք վայելելու համար անհրաժեշտ էր ձեռք բերել նաև Կուվեյտի իշխանությունների համաձայնությունը: Այս նպատակով «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանին» հիմնեց մի դուստր ընկերություն՝ «Արաբիան Օյլ Կոմպանի Լիմիտեդը», որի անունից նույն ինքը՝ մայր ընկերության դիրեկտոր՝ պարոն Յամաշիտոն բանակցությունների մեջ մտավ Կուվեյտի իշխանությունների հետ: Բանակցությունները հանգեցին 1958 թ. հուլիսի 5-ի² պայմանագրի ստորագրմանը, գրեթե այն նույն պայմաններով, ինչի համաձայնվել էր Սաուդյան Արաբիան:

Այժմ, միմյանց հետ համեմատելով, քննենք այս երկու պայմանագրերի մեզ հետաքրքրող հոդվածները:

Պայմանագրերի միջև ժամկետի հարցում հիմնական տարբերություն չկա, Կուվեյտինը նախատեսում է 44¹/₂ տարի, իսկ Սաուդյան Արաբիայինը՝ 44 տարի: Այնուհետև, երկու պայմանագրերում էլ նախատեսված է, որ կոնցեսիոն ժամկետը լրանալուց հետո հնարավոր կլինի այն նորից երկարաձգել, մի բացառությամբ՝ այն չի երկարաձգվի եթե կառավարությունը ինքն կստանձնի շահագործել և կամ այն հանձնել տեղական նախաձեռնության (տեղական կապիտալին): Ինչ վերաբերում է կոնցեսիոն տարածությունների հարցին, ապա Կուվեյտի պայմանագիրը նախատեսում է օգտագործել տերիտորիալ ջրերը 6 ծովային մղոն տարածությամբ, ու նշում է սահմանային կետերն անհրաժեշտ մանրամասնություններով: Սաուդյան Արաբիայինը՝ նախատեսում է տերիտորիալ ջրերը ընդհանրապես, որը եթե ելնենք 1958 թ. փետրվարի 6-ի կառավարական դեկրետից, պիտի հասկանալ 12 ծովային մղոն տարածություն՝ սկսած ծովափի մի որևիցե կետից:

¹ The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII, № 1575 February 14, 1958.

² The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII, № 1590. July 18, 1958.

Այս երկու պայմանագրերի տարբերությունն այն է, որ Կու-
վեյտին հասնող ընդհանուր եկամուտը կազմելու է ընկերություն
շահույթների 57%, մինչդեռ Սաուդյան Արաբիայինը՝ 56%:
Պետք է նշել, որ այս տոկոսները ռեալ նշանակություն ունեն։ Այ-
նուհանակ, երկու դեպքերում էլ տարեկան ռենտա նշանակված է
մեկ և կես միլիոն դոլլար, իսկ շահագործման անցնելուց հետո
այդ պիտի ավելացվի ևս մեկ միլիոն դոլլարով։ Հոնոարների հա-
մար սահմանված միևնույն գումարը երկու և կես միլիոն դոլլա-
րից պակաս չպետք է լինի։ Այս պայմանագրերում նոր էլիմենտ է
նաև այն, որ հոնորարային իրավունքները տարածվում են ընկե-
րության բոլոր գործունեությունների վրա, ինչպես տեղական այն-
պես էլ արտասահմանյան։

Կուվեյտի պայմանագրում կան հոգևածներ, որոնց համաձայն
վեճի ժամանակ ընկերությունը որպես մասնավոր ձեռնարկ իրա-
վունք չպիտի ունենա իր երկրի կառավարության՝ միջամտությու-
նը խնդրելու։ Սա իհարկե, կարևոր պայմաններից մեկն է, որը Կու-
վեյտին գերծ պիտի պահի այն տհաճ հավանականություններից,
որոնց ենթակա կզավ իրանական կառավարությունը 1951—
1954 թթ. երկրի նավթային հարստությունները ազգայնացնելու
ժամանակ, երբ Բրիտանական կառավարությունը անընդհատ մի-
ջամտում էր, որպես Անգլո-Իրանական նավթային ընկերության
բաժնեկիցը։

Այս ասպարեզը նորեկների մուտք գործելու երևույթը բացա-
տրելիս նշեցինք նաև, որ նորեկ համարվող ընկերություններից մի
բանիսը ուղղակի կամ անուղղակի կապերով կապված են այդ
շրջանում գործող խոշոր խմբավորումների հետ։ Ընդհանրապես է, որ ծա-
պոնական այս նավթային մոնոպոլիստական ընկերության մասին
կոնկրետ տվյալներ չունենք պնդելու համար, թե «Ճապան Պետրոլ-
յում Տրեյդինգ Կոմպանին» սերտ կապեր ունի Մերձավոր և Միջին
Արևելքում գործող անգլո-ամերիկա-հունգարական նավթային խո-
շորագույն մոնոպոլիստների հետ, սակայն, հայտնի է, թե Ճապո-
նական այս ընկերությունը իր կոնցեսիոն տերիտորիաներում հե-
տախույակական աշխատանքների գործը հանձնեց «Ինտերնեյշնլըրլ
Դրիլինգ Կոմպանի» Ն. Վ. Ընկերությանը, որը Հոլանդիայում
գրանցված լինելով հանգերձ, իրականության մեջ հանդիսանում է
միջազգային ընկերություն, որի մեջ մաս են կազմում ամերիկա-
յան, անգլիական և ֆրանսիական ամենախոշոր նավթային մոնո-
պոլիստական ընկերությունները, բացի, իհարկե, Հոլանդականից։

¹ Տվյալ գեղբում հազանական կառավարություն։

«Ինտերնեյշնըլ Գրիլլինգը», Մերձավոր և Միջին Արևելքում գործող մյուս կոնցեսիոն ընկերությունների հաշվին, նույնանման շատ աշխատանքներ է կատարում: Այն փաստը, որ խոշոր մոնոպոլիստական ընկերությունները չեն առարկում, որ այս ընկերությունը իր ծառայությունները մատուցի «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգ Կոմպանիին», արդյոք որոշ շափով չի խոսում այն մասին, թե ճապոնական նավթային այս խմբավորումը բոլորովին էլ օտար չէ ամերիկա-անգլո-հոլանդական նավթային խոշոր մոնոպոլիաներին: Այնուհետև, այն հանգամանքը, որ ճապոնական նավթային այս խմբավորումը ֆինանսական և գործարար կապերով զորված է ճապոնական մի շարք այլ նավթային ընկերությունների հետ, որպեսիք են՝ «Միցուրիչի Օյլ Կոմպանին», «Նիպպոն Պետրոլյում Ռիֆայինգ Կոմպանին», «Կոա Օյլ Կոմպանին», «Թոա Նենրյո Կոգյո ԿԿ-Ն, Շոուա Օյլ Կոմպանին», որոնք բոլորն էլ փոխադարձ շահերով կապված են ամերիկյան և անգլիական ընկերությունների հետ, ինչպես «Քայդվատեր Օյլ Կոմպանին», «Տեկսաս Կորպորեյշնը», «Կալտեքս Օյլ Պրոդակց Կոմպանին», «Ստանդարդ Վակուում Օյլ Կոմպանին», «Անգլո Սաքսոն Պետրոլյում Կոմպանին»¹։ Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ «Ճապան Պետրոլյում Տրեյդինգը» բոլորովին էլ անցանկանալի նորեկ չէ այս շրջանում վաղուց հաստատված մոնոպոլիաների համար:

«Պան Ամերիկըն Պետրոլյում Կորպորեյշնը» (ԱՄՆ) և (Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը) (Կանադա) Իրան մուտք գործող վերջին նորեկներն են: Այս ընկերությունները միմյանցից անկախ են, սակայն, նրանց կոնցեսիոն պայմանները հիմնականում նույնանման են, որոնք իրենց հերթին շատ են նման ՍԻՐԻՊ-ի պայմաններին:

«Պան Ամերիկըն Պետրոլյում Կորպորեյշնը»՝ «Ստանդարտ Օյլ Կոմպանի Օֆ Ինդիանայի» ղուտար ընկերություններից, 1958 թ., ապրիլ ամսին համաձայնության եկավ Իրանի նավթի Ազգային Ընկերության հետ միասին շահագործելու Պարսից ծոցի հյուսիսարևելյան շրջանի տերիտորիալ չրերի ընդերքի հարստությունները, և այդ նպատակի համար կազմվող ընկերության՝ «Իրան Պան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանիին» (ԻՊԱԿ) շնորհվեց համապատասխան կոնցեսիոն իրավունքներ, 16 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածության վրա, 25 տարվա ժամկետով, տասնհինգ տարով երկարաձգելու իրավունքով²:

¹ World Petroleum, Annual Refinery Review, July 15, 1958, p. 69.

² The Petroleum Times, Supplement to vol. LXII № 1586. May 23,

Այս ընկերության հոնորարային և շահույթների բաշխման սխեմանը ոչնչով չի տարբերվում ՍԻՐԻՊ-ի պայմաններից: ՍԻՐԻՊ-ի և ԻՊԱԿ-ի պայմանագրերի եղած տարբերությունը այն է, որ վերջինը կոնցեսիայի 13 տարուց հետո ունետա պետք է վճարի. առաջին հինգ տարին 400 դոլլար՝ ամեն մի քառակուսի կիլոմետրին, երկրորդ 5 տարին՝ 480 դոլլար, այնուհետև, մինչև կոնցեսիայի վերջը՝ տարեկան 600 դոլլար: Մի ուրիշ կարևոր տարբերություն է այն, որ հետախուղական և հորատման աշխատանքների հավանական հապաղումները կանխելու նպատակով ԻՊԱԿ-ի անունից «Ստանդարդ Օյլ Կոմպանի Օֆ Ինդիանան» ամեն մի հապաղած ամսի դիմաց երաշխավորում է վճարել 350 հազար դոլլար, բացառությամբ, անշուշտ, երբ այդ հապաղումը cas de force majeure-ի հետևանք է:

Առաջին հայացքից այս պայմանագիրը ՍԻՐԻՊ-ի պայմանագրից ավելի շահավետ է երևում: Սակայն դեռևս հնարավոր չէ այդ մասին եզրակացություններ անել մինչև այն ժամանակ, երբ այդ ընկերությունները կանցնեն շահագործման էտապին և հոնորարների ու շահույթների հոդվածները կսկսեն իրենց գործնական դիրք խաղալ:

«Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը», ինչպես ասացինք, ղեկավարվում է հիմնական այն նույն կոնցեսիոն պայմաններով, որով «Երան Պան Ամերիկըն Օյլ Կոմպանին»: Գլխավոր տարբերությունները կայանում են նրանում, որ վերջինի կապիտալը 7,5 միլիոն ուիալ է, մինչդեռ Սաֆֆայրինը տասը անգամ պակաս: Այնուհետև, հապաղումների դիմաց վճարելիք փոխհատուցումների գումարը սահմանված է 350 հազար դոլլար, սակայն, այդ չի տարածվում հապաղված ամեն մի ամսի վրա, այնպես ինչպես կիրառվում է ԻՊԱԿ-ի կապակցությամբ:

«Սաֆֆայր Պետրոլյում Լիմիտեդը» այս նպատակի համար հիմնել է «Երան Կանադա Օյլ Կոմպանին» (ԻՐԿԱ): Այս ընկերությանը շնորհված կոնցեսիոն տարածությունները գտնվում են Իրանի հարավում՝ Օմանի ծովի ափին, Մեկրանի պրովինցիայի հյուսիսում¹ համարյա քի կողք կողքի գտնվող երկու առանձին հատվածներով, ընդամենը հազար քառակուսի կիլոմետր տարածությամբ:

Սրանք են ամփոփ ամենաաչքի ընկնող նավթային նոր կոնցեսիաները և կոնցեսիոն ընկերությունները, որոնք սկսել են մուտք գործել Մերձավոր և Միջին Արևելք, որտեղ մինչև վերջին

¹ Կոմքից անկախ պատճառների հետևանքով, անսպասելի պատճառներով:

² ՍԻՐԻՊ-ի կոնցեսիոն տարածություններին էլից:

ժամանակներս միջազգային հսկա մոնոպոլիաները հաստատել էին իրենց անբաժան արհեստագործությունը և ստեղծել կայուն վիճակ: Սրանց զուգահեռ փորձեր արվեցին և տակավին էլ շարունակվում են արվել ուրիշ ընկերությունների կողմից, որոնք սակայն, ընդհանուր վիճակի վրա նկատելիորեն չէին կարող ազդել: Այսպես օրինակ, 1953 թ. ապրիլին Նմենի կառավարությունը հետախուզական իրավունքներ շնորհեց Արևմտյան Գերմանիայի նավթային մոնոպոլիատական խմբավորումներից Դիման, Բերգբաում և Բենհայմ ընկերությանը: 1955 թ. 30 տարվա ժամկետով կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերեց «Նմեն Դեվելոպմենտ Կորպորեյշըն» ամերիկյան ընկերությունը: Նրան հանձնվեցին նաև երկրի այլ հանքային հարստությունները հետախուզելու իրավունքը: Ամենաթարմ տեղեկությունների համաձայն, «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Նյու Ջերսիի» դիրեկտոր Լ. Վ. Պելլը բանակցությունների մեջ է իրանական կառավարության հետ, կոնցեսիաներից ազատ մնացած, Իրանի հարավ-արևմտյան շրջանների նկատմամբ հետախուզական իրավունքներ ձեռք բերելու համար: Ինչպես հաղորդում է «Պետրոլյում Քայմս» ժուռնալի թղթակիցը, Պելլը մտադիր է առաջարկել միանվագ գումարի վճարում և պահել հին 50/50 %-ի համամասնությունը: Նրա կարծիքով այս առաջարկով իրանցիներին ավելի կարելի է շլացնել: Իրափանություն մեջ, սակայն, հոնորարների կապակցությամբ՝ սա հին կարգերի վերահաստատումը կլինի: Նման նպատակով ու Իրանի տերիտորիալ ջրերի նկատմամբ կոնցեսիոն իրավունքներ ձեռք բերելու համար դիմումներ են ներկայացրել նաև «Կոնտինենտալ Օյլ Կոմպանին», «Ամերիգա Պետրոլյում Կորպորեյշընը», «Ստանդարդ Օյլ Օֆ Օհայոն» և «Սիտի օֆ Սերվիս Կոմպանին», որոնք բոլորն էլ «Կոնտրադա Պետրոլյում» խմբի մասն են կազմում:

Գերմանական նավթային մոնոպոլիա «Դեյլ էրդոիլ» դուստր ընկերություն՝ «Կոնկորդիա Օյլ Կոմպանին» արդեն հորատման աշխատանքներ է սկսել Սիրիայում (ՄԱՌ) ձեռք բերած կոնցեսիոն տարածություններում, որոնք գտնվում են էլ-Ղասսակիյի և Կամիշլիի միջև ընկած շրջանում, Քուրթիայի Ռամանդաղ և Իրաքի Այն-Ջալահ նավթակիր շրջաններից ոչ շատ հեռու:

Կարաչուկում (նույնպես ՄԱՌ-ի սիրիական շրջան), որտեղ «Մենհոլ Կոմպանին», «Ատլանտիկ Ռիֆայնինգ Կոմպանի» և «Պորսմութ Ստիլ Կոմպանի» հետ միասին հետախուզություններ էին կատարում, կոնցեսիոն իրավունքները նրանց ձեռքից հտվեցին այն բանից հետո, երբ Միացյալ Արաբական Ռեպուբլի-

կայի կողմից ընդունվեց օրենք, որով նավթային հարստությունների կապակցությունները կոնցեսիաների տնօրինությունը հանձնվեց այդ նպատակի համար ստեղծված նավթային հարցերի Գերագույն մարմնին: Այդ մարմինը իր հերթին տեղական կապիտալով և նախաձեռնություններով ստեղծելով համապատասխան կազմակերպություններ, համառ որոնումներից հետո, հայտնաբերել է հարուստ նավթահանքեր: Նշենք նաև, որ ՄԱՌ-ի եզրկապական շրջանում տեղական կապիտալով և նախաձեռնություններով հիմնվեց նավթային հարստությունների հետազոտման առաջին ազգային ընկերությունը՝ «Սոսիետե ժեներալ դե Պետրոլը»: Այս ընկերության գիրեկադոր Սեյլմը, մամուլի ներկայացուցիչների առաջ հանդես գալով, հայտարարեց, թե սա հանդիսանում է Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների նավթարդյունաբերության պատմության մեջ առաջին զուտ ազգային ընկերությունը: Այս ասպարեզը մինչև վերջին ժամանակներս փակ էր մնացած տեղական կապիտալի առաջ, և կարծես օտարերկրյա կապիտալի մոնոպոլ սեփականությունն էր դարձել:»

Թե այս կարգի իրադարձությունները, ինչ անդրադարձումներ և հետևանքներ են ունենալու այս շրջանի նավթարդյունաբերության և այնտեղ գործող կոնցեսիոն ընկերությունների հետագա վիճակի վրա, այդ մասին կոահումներ անելու կարիքը չկա, որովհետև, ընդհանուր տենդենցը ցույց է տալիս, թե այս ասպարեզում ինչ ուղղությամբ են ընթանալու դալիք իրադարձությունները:

Եթե ազգայնացում եղավ, ինչ խոսք, որ բոլոր՝ մեծ թե փոքր՝ նավթային մոնոպոլիստական խմբավորումները կզրկվեն Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթը շահագործելու իրավունքից, և թալանչիական մասշտաբների հասնող շահագործումից բխող վիթխարի շահույթներից: Սակայն, մինչև ազգայնացումը հետաքրքիր է քննել, թե ինչ հետևանքներ կունենա նորեկների կողմից, այս բնագավառը մուտք գործելը:

Առաջին անմիջական հետևանքը կլինի այն, որ Մերձավոր և Միջին Արևելքում նավթային մոնոպոլիաների համար վերջերս (և ընդ որում մեծերի միջև երկար պայքարից հետո) ստեղծված կայունության վիճակը կխախտվի: Եվ երկրորդ, այս երկրների իշխանությունները հետզհետե ավելի մեծ հետևողականությամբ կպահանջեն գոյություն ունեցող կոնցեսիոն պայմանների վերանայումը:

¹ Le Journal d' Egypte, Le Caire, 18 Mars, 1958.

Այդ մասին է վկայում այս շրջանի նավթարդյունաբերությանը վերաբերող հարցերին մոտիկից ծանոթ հետևյալ երկու անձնավորությունների (մեկը տեղացի, իսկ մյուսը անգլիացի) խոստովանությունները: Սաուդյան Արաբիայի «նավթային Հարցերի կորպորացի» նախագահ Աբդուլլահ Քարիբին¹, այս կապակցությամբ, վերջերս հայտարարել է, որ Կուվեյտ-Ճապոնական համաձայնագրի պայմանները լավ ընդունելություն գտան արաբական շրջաններում, ուստի շի բացառվում այն հավանականությունը, որ զալիբ տասը տարիների ընթացքում այդ պայմանները կիրառում գտնեն Արաբական երկրներում: Աբդուլլահ Քարիբու այս հայտարարությունը պետք է համարել համեստ կանխատեսում: Տասը տարի հետո հավանաբար այս երկրների նավթային հարստությունների շահագործման այժմյան Կուվեյտ-Ճապոնական կոնցեսիոն պայմաններից ավելի բարենպաստ պայմաններ ձեռք բերվեն: Զի կարելի նաև բացառել ազգայնացման հավանականությունը:

Որ այս ասպարեզում արդեն status quo-ի խախտում կա, այդ այսօրաչքի զարնող իրականություն է, ու այդ մասին վկայում են Գ. Քուգենդհատի (հայտնի նավթային էկոնոմիստ) խոստովանությունները, թե «... ինչ պետք է սպասել, եթե Մերձավոր Արևելյան պետությունները օգտագործելով իրենց պայմանագրային իրավունքները, գոյություն ունեցող կոնցեսիաների պայմանների վերանայում պահանջեն, դրանք նոր պայմանագրերի (իտալական, ճապոնական և այլն—2. Ք.) հոդվածների հետ համաձայնեցնելու համար: Իտալո-իրանական պայմանագիրը հարված հասցրեց 50/50 %-ի հարաբերության ֆորմուլային: Իսկ «... Կուվեյտ-Ճապոնական պայմանագիրը,— ինչպես ընդգծում է հոդվածագիրը,— դեռևս ավելի հեռու է գնում»²: Ըստ որում բայն ճանապարհներ են բացել նոր և ավելի բարենպաստ պայմանների ֆոնի վրա հին պայմանագրերը վերանայելու համար: Այնուհետև ասում է նա, «... անուրանալի ճշմարտություն է այն փաստը, որ միջազգային խոշորագույն խմբավորումների և հատկապես ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաների կողմից (1920-ական թվականներից սկսած մինչև 1950-ական թվականները) ստեղծված մոնոպոլի գրությունը արդեն խախտվել է: Այս ասպարեզը մուտք են գործում գերմանական, ֆրանսիական, շվեյցարական, իտալական... և այլ նավթային մասնագետներ»³:

¹ The Petroleum Times, September 26, 1958, p. 793.

² The Petroleum Times, September 26, 1958, pp. 793—4.

³ Նույն տեղում: (Երբ նա մասնագետներ է ստում պետք է հասկանալ մոնոպոլիստական խմբավորումներ):

Ամփոփելով նորերի կամ անկախների ներթափանցման հարցը Մերձավոր և Միջին Արևելքի նավթարդյունաբերությունից մեջ անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալը:

Իմպերիալիստական խոշոր տերությունները և առաջին հերթին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները աշխատում են որևէ ձևով վարձահատույց լինել այն երկրների նկատմամբ, որոնք ակտիվ մասնակցություն են ունենում զանազան իմպերիալիստական խրմբավորումներում և սաղմակա՛ն ըլողներում: Հաճախ նորերը կամ անկախները որևէ ձևով կապված են լինում խոշոր մոնոպոլիաների հետ և հանդիսանում են նրանց կցորդները: Այդպիսով, տվյալ նոր երևույթը կարելի է նկատել որպես հիշյալ երկրներում գաղութարարների ազդեցությունը կամ գաղութականությունը պահպանելու բազմազան ձևերից մեկը:

Այնուհետև, նորերի կամ անկախների երևալը հետևանք է այն կոնֆլիկտների, որոնք մեր օրերում հաճախ տեղի են ունենում գաղութատեր պետությունների և գաղութային երկրների միջև:

Նոր երևույթը բացատրող կարևոր գործոններից է սոցիալիստական հզոր լազերի կողմից տարվող հետևողական քաղաքականությունը՝ նրա եզրայրական, անշահախնդիր օգնությունը թույլ զարգացած երկրների ժողովրդական տնտեսությունը: Այս հանգամանքը որոշ շափով սահմանափակում է մոնոպոլիաների թելադրելու հնարավորությունները և հասկանալի է դարձնում շահույթի և հոնորարների վերանայման նոր պահանջները:

Եվ վերջապես, որոշ երկրներ իրենց ազգային անկախությունը ձևաբերելուց հետո ավելի կամ պակաս շափով դրսևորում են ինքնուրույնություն՝ տնտեսական և քաղաքական մի շարք հարցեր լուծելիս:

Այսպիսով, այս նոր երևույթը կարելի է դիտել որպես տեղաշարժ մոնոպոլիաների անառարկելի տիրապետության վերացման ուղղությամբ: Բայց մեկ մոնոպոլ կազմակերպությունը մյուսով փոխարինելով, նույնիսկ ավելի նպաստավոր պայմաններով, իմպերիալիզմի շահագործման էությունը այս երկրներում չի փոխվում:

Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների տնտեսությունը, նույն թվում նաև նավթարդյունաբերությունը կսկսի ազատ զարգանալ, երբ կվերացվի մոնոպոլիաների հսկողությունը, երբ նրանք դուրս կվճարվեն այդ շրջաններից և ժողովուրդներն իրենք կգառնան իրենց Հայրենիքի բոլոր հարստությունների տերը:

А. К. ТУРЯНЦ

НОВЫЕ НЕФТЯНЫЕ КОНЦЕССИИ В СТРАНАХ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА

Резюме

В статье указывается, как в течение последних лет в нефтяную промышленность Ближнего и Среднего Востока стали проникать сравнительно мелкие компании (так называемые *outsiders-ы*), независимые от нефтяных картелей. Отмечая изменения, происшедшие после второй мировой войны в соотношении сил между лагерем социализма и капитализма, а в зависимых странах между империализмом и национально-освободительными силами, автор показывает, как правящие круги ряда стран Ближнего и Среднего Востока под влиянием национально-освободительной борьбы народов этих стран за самоопределение и национальную независимость, освобождаются от господствующего влияния иностранных империалистических монополий и, в свою очередь, вступают в контакты с компаниями, стоящими вне картелей и устанавливают торговые и другие связи со странами социалистического лагеря.

В статье анализируются события, связанные с деятельностью этих небольших компаний *outsiders-ов*, рассматриваются связи этих «независимых» компаний с крупными монополиями.

ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՄՈՆՈՊՈԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՆԵՐՆՈՒԺՈՒՄԸ
ԹՈՒՐՔԻԱ

Սրկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ամերիկյան ազմամուլ մոնոպոլիստական շրջանները հանդես եկան համաշխարհային տիրապետության ազրեսիվ պլաններով, որոնց իրականացման գործում մեծ տեղ է արվում ամբողջ Մերձավոր և Միջին Արևելքին և առանձնապես Թուրքիային:

Թուրքիան այդպիսի նշանակություն է ստանում այն պատճառով, որ նա սահմանակից է Սովետական Միությանը ու Բուլղարիայի Ժողովրդական Ռեսպուբլիկային, գերիշխում է Սևծովյան նեղուցների ավազանում ու ստրատեգիական կարևոր դիրքեր է գրավում Եվրոպայից դեպի Ասիա ու Աֆրիկա տանող ծովային, օդային ու ցամաքային միջազգային նշանակություն ունեցող ճանապարհների վրա:

Ամերիկյան մոնոպոլիստները միաժամանակ ձգտում են Թուրքիայում զավթել հումքի նոր աղբյուրներ և ձեռք բերել ազդեցության ոլորտներ, այն վերածել իրենց ապրանքների ու կապիտալի արտահանման շուկայի՝ բարձր շահույթներ ստանալու նպատակով:

Ահա թե ինչու շպետք է բոլորովին պատահական համարել այն, որ պատերազմից հետո Միացյալ Նահանգները, հանդես գալով թույլ զարգացած կապիտալիստական երկրներին «օգնելու» պլաններով, իրենց ազմական «օգնությունը» հենց առաջին հերթին տրամադրեցին Թուրքիային:

Թուրքիայի վրին փաթաթելով ռազմական «օգնության» օղակը, ԱՄՆ-ը նպատակ ուներ և ունի այն վերածնելու իր ռազմա-քաղաքական պլանգրամի Մերձավոր ու Միջին Արևելքում, հաստատելու գերիշխանություն երկրի էկոնոմիկայի, ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա:

Քուրքիայի կառավարող շրջանները սիրահոծար ու գրկաբաց ընդունեցին ամերիկյան ռազմական ու տնտեսական «օգնություններ», որովհետև վերջինիս նպատակները համապատասխանում էին նաև իրենց դասակարգային նեղ շահերին և սոցիալիստական երկրների դեմ ուղղված ագրեսիվ պլաններին:

«Տրումենի դեկտրինայի», «Մարշալի պլանի», «անվտանգության փոխադարձ ապահովման» ու «արտասահմանյան գործարքների» վարչությունների և դեռ վերջերս հռչակված «Դայեսի-էյզենհաուերի դեկտրինայի» հիման վրա, ԱՄՆ-ը մինչև 1959 թ. Քուրքիային տրամադրել է ավելի քան երկու միլիարդ դոլլարի ռազմական ու մոտ մեկ միլիարդ դոլլարի տնտեսական, տեխնիկական և այլ «օգնություն»¹:

Քուրքական կառավարությունը իր հերթին հսկայական գումարներ է ծախսում երկրի ռազմականացման համար: Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում Քուրքիայի ընդհանուր ռազմական ծախսերը կազմել են մոտ 15 միլիարդ Քուրքական լիրա, որը կազմում է տարեկան պետական բյուջեի 40—60 %: 1959 թ. պետական բյուջեի համաձայն, ուղղակի ռազմական ծախսերը կազմելու են 1142 մլն. թ. լ. կամ 181 մլն. թ. լ. ավելի, քան անցյալ տարի, իսկ ընդհանուր ռազմական ծախսումները՝ մոտ 2 մլրդ. թ. լ.:

1952 թ. փետրվարի 18-ին Քուրքիան միացավ Հյուսիս-ատլանտյան ռազմական խմբավորմանը, որից հետո ամերիկյան ռազմաօդային ու ծովային բազաների, ստրատեգիական նշանակություն ունեցող ավտոմոբիլային ու երկաթուղային ճանապարհների շինարարությունը և բանակի վերազինումը այստեղ ընդունեցին ավելի արագաթափ ընթացք:

Ժամանակակից Քուրքիան ակտիվ մասնակցություն է ունենում Հյուսիս-ատլանտյան ու իր ճգնաժամը ապրող ՍԵՆՏՕ (Նախկին Բաղդադի) ռազմական խմբավորումների ագրեսիվ գործողություններին՝ ուղղված արաբական ժողովուրդների դեմ:

1959 թ. մարտի 5-ին ԱՄՆ-ի ու Քուրքիայի միջև կնքվեց երկկողմանի ռազմական համաձայնագիր: Ինչպես նշվում է Սովետական կառավարության հայտարարության մեջ, ագրեսիայի գոյություն չունեցող սպառնալիքից «պաշտպանվելու» պատրվակով կնքված հիշյալ համաձայնագիրը նշանակում է, որ Քուրքիան էլ ավելի ամուր կերպով է կապվում ԱՄՆ-ի ռազմակառքին, ներառ-

¹ Անհրաժեշտ է նկատել ունենալ, որ ամերիկյան տնտեսական ու այլ «օգնություն» զգալի մասը սրպես կանոն ծախսվում է ռազմական նպատակների համար:

լալ ալզ երկրի տերիտորիան ամերիկյան զինված ուժերի մտցնելը ու նրա վերածումը ԱՄՆ-ի պլացդարմի¹։

Սովետական կառավարության հայտարարության մեջ նշվում է նաև, որ ԱՄՆ-ը նախատեսում է Քուրթիան դարձնել իր գլխավոր հրթիրա-ատոմային բազան ՍՍՌՄ-ի հարավային սահմանների մոտակայքում։

Սովետական Միությունը Քուրթիային բազմիցս նախազգուշացրել է, որ Քուրթական կառավարողների մասնակցությունը սպառազինությունների մրցավազքի քաղաքականությանը Քուրթական ազգը ու պետությունը սպառնալիքի տակ կդնի, իմպերիալիստների կողմից ռազմական կոնֆլիկտի սանձազերծման զեպքում։

Չնայած այն հանգամանքին, որ ամերիկյան պետական կապիտալը ռազմական, տնտեսական քօզնությունն ու զանազան վարկերի միջոցով դեռևս ժողովրդա-ոնսպորիկական պարտիայի կառավարման ժամանակ արդեն ձեռք էր բերել վճռական ազդեցություն Քուրթիայի էկոնոմիկայի ու քաղաքականության վրա, այնուամենայնիվ, մինչև 1951 թ. օտարերկրյա ու հատկապես ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալը լայն հնարավորություն չունեի կապիտալներդրումներ կատարելու Քուրթական էկոնոմիկայում։ Դրան խանգարում էր 30-ական թվականներին հռչակված պետական կապիտալիզմի² էտաթիզմի քաղաքականությունը։

Այդ իսկ պատճառով էլ ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանները լայն աշակցություն ցույց տվեցին Քուրթական Դեմոկրատական պարտիային իշխանության գլուխ անցնելու համար, որի ծրագիրը² ազատ հնարավորություն է ընձեռում օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներթափանցմանը Քուրթիա՝ տեղական մասնավոր կապիտալի հետ հավասար սկզբունքներով։

Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի աշակցությունը Դեմոկրատական պարտիային վճռական նշանակություն ունեցավ 1950 թ. մայիսի պառլամենտական ընտրություններում վերջինի հաղթանակի համար։

Դեմոկրատական պարտիան ու նրա կառավարությունը, որոնք արտահայտում են Քուրթական խոշոր բուրժուազիայի, ֆինանսական ու առևտրական շրջանների և կալվածատիրության շահերը, ամերիկյան մոնոպոլիստների բացահայտ ճնշման ներքո ընդունեցին մի շարք օրենքներ օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժմանը աջակցելու ուղղությամբ։

¹ «Правда», 26 марта 1959 г.

² Տես ժրագրի 43-րդ հոդվածը՝ T. Tunaya, «Türkiyede siyasi partiler» (1859—1952), Istanbul, 1952, s. 667.

1951 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական մեջլիսը ընդունեց № 5821 օրենքը օտարերկրյա կապիտալի աշակցման մասին, որի հիմնական սկզբունքները առաջարկել էին Վերակառուցման և զարգացման միջազգային բանկի խորհրդականները¹: Այս օրենքի հիման վրա օտարերկրյա մասնավոր կապիտալը ազատ հնարավորություն էր ստանում էներգետիկ արդյունաբերության, կապի, հասարակական աշխատանքների ու տուրիստական կազմակերպությունների մեջ կապիտալներդրումներ կատարելու համար: Օտարերկրյա մոնոպոլիաներն իրավունք ստացան կապիտալներդրումներ կատարելու ոչ միայն վալյուտային, այլև շինարարական ու մեքենայական սարքավորումների ու ֆարրիկա-անտրական պատենտների ձեռք: Այդ նույն օրենքի համաձայն, ֆինանսների մինիստրը իրավունք էր ստանում երաշխավորելու թուրքական ֆիրմաներին տրվող օտարերկրյա երկարատև վարկերը մինչև 1 մլրդ. թ. Ը գումարով: Վերոհիշյալ օրենքը օտարերկրյա կապիտալին իրավունք էր տալիս ներդրման օրից հինգ տարվա ժամկետը լրանալուց հետո միայն կապիտալները փոխադրել թուրքիայից, իսկ շահույթները՝ ոչ ավելի քան ներդրված կապիտալից ստացված շահույթի 10% շահույթ: Նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ, այս օրենքը թուրքիայի էկոնոմիկայի զուկները որոշակիորեն բացում էր օտարերկրյա մոնոպոլիաների առաջ: Չնայած այն հանգամանքին, որ օրենքի վերջին երկու կետերը որոշ շահույթ սահմանափակում էին օտարերկրյա կապիտալի ազատությունը, այնուամենայնիվ օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի, հատկապես ամերիկյան մոնոպոլիաների ներխուժումը թուրքիա անհամեմատ ակտիվացավ:

Արդեն 1951 թ. ամերիկյան «Մորիսոն-Նագսեն», «Ստանդարտ Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի» և «Սոկոնի վակուում» ընկերությունները թուրքիայում սկսեցին ծավալել իրենց գործունեությունը:

«Ճորտիլայզեր կորպորեյշն Օֆ Ամերիկա» ֆիրման և թուրքական բանկերն ու ձեռնարկություններն այդ նույն թվականին հիմնեցին «Դյուրբն ֆարրիկալարի թուրք անոնիմ շիրքեթի» ակցիոներական խառը ընկերությունը՝ հանքային պարարտանյութերի մոնոպոլ արտադրության համար:

Ընկերությունը Ալեքսանդրեստայում (Իսկենդերուն) 1952 թ. կառուցեց սուպերֆոսֆատի գործարան: Ամերիկյան ընկերության

¹ «The Economy of Turkey». An Analysis and Recommendations for A Development Program. Baltimor, 1951, p. 167.

² R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», Istanbul, 1954, p. 17—22.

բաժինը կազմում էր ընդհանուր դրամագլխի 51 %: 1952 թ. հունվարի 21-ին ամերիկյան «Տեալֆ Պարսոնս» ֆիրմայի ու թուրքական կառավարության միջև կնքված պայմանագրի համաձայն վերոհիշյալ ֆիրման ստացավ Բաթմանում (Արևելյան Թուրքիա) նավթաթոր գործարանի, նավթամբարի, լարոքատորիայի, նորոգման արհեստանոցի, մզիչ կայանի, ինչպես նաև Ռամանդադից ու Հարզանից մինչև Բաթման նավթամուղի կառուցման պատվերը: Բաթմանի նավթաթոր գործարանը շահագործման հանձնվեց 1955 թ.: Ավարտվել է նաև վերոհիշյալ նավթամուղի կառուցումը¹:

1953 թ. Թուրքիայում ներդրված ամերիկյան կապիտալը կազմեց ավելի քան 33 միլիոն դոլլար, որից 11 միլիոնը ներդրվել էր նավթային, 6 միլիոնը՝ ծխախոտի և մնացած գումարը՝ էներգետիկ, դեղագործական ու արդյունաբերության այլ էջուղերի մեջ²: Այդ նույն թվականին Թուրքիայում գործող ամերիկյան ֆիրմաների թիվը հասավ 180-ի, այդ թվում, բացի վերոհիշյալներից՝ «Ֆեդերալ մոտոր թրաք», «Բ. Ֆ. Գուդրիչ», «Յունայտեդ ստեյտս ռարբեր» և այլ մոնոպոլիստական միավորումներ:

Ինչպես երևում է վերոհիշյալ փաստերից, ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժումը Թուրքիա որոշակիորեն ակտիվացավ: Բայց ընչա՞ծ այդ հանգամանքին՝ և ինչպես սպասելի էր ամերիկյան գործարար շրջաններում չէին դադարում դեռևս Թուրքիայում գոյություն ունեցող սահմանափակումները վերացնելու հրամայական պահանջները:

Այսպես օրինակ, արտահայտելով ամերիկյան մոնոպոլիստների շահերը, Թուրքիայում ամերիկյան նախկին դեսպան Ջ. Մակգին (Տեխասի նահանգի խոշոր նավթարդյունաբերող) գրում էր՝

«Սակայն զնալով ավելի ակնառու էր դառնում, որ 1951 թվականի օրենքը անհրաժեշտ խթաններ չէր ստեղծում կապիտալի արտասահմանյան ներդնողների համար»³: Նույնպիսի պահանջներով հանդես եկան նաև «Պետրոլեում պրես սերվիս» և մոնոպոլիստական կապիտալի շահերի շատագույ՛ տրիչ հանդեսներ:

Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման մասին նոր օրենք մշակելու նպատակով Թուրքական կառավարության վրա ճնշում գործադրվեց ինչպես ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանների, այնպես էլ կառավարության կողմից:

¹ «Экономическое положение капиталистических стран в 1955 году», М. 1956, стр. 177.

² «A Survey of American Interests in the Middle East», Washington 1953, p. XIII.

³ «Foreign Affairs», 1954, July, p. 628.

Ահա նոր օրենքի բուն պատմությունը: 1953 թ. փետրվարի 2-ին ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ էյզենհաուերը կոնգրեսին հղած իր դիմումում ուղղակի հայտարարեց, որ կառավարությունը մտադիր է բոլոր միջոցներով աջակցելու արտասահմանում կատարվող ամերիկյան կապիտալներդրումներին¹, որից հետո այդ մասին Քուրբիայի պրեմիեր-մինիստր Մենդերեսի հետ սկսեց նախնական բանակցություններ վարել Քուրբիայում ամերիկյան տնտեսական միսիայի ղեկավար Դեյտոնը: Մենդերեսը համաձայնվեց Դեյտոնի առաջարկության հետ և օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի աջակցման օրենքի նախապատրաստական աշխատանքներն սկսեցին ընթանալ արագ քայլերով:

Այդ նույն թվականին Քուրբիայի արդյունաբերության զարգացման բանկի² մասնագետների մի խումբը զբաղվեց օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման հարցի ուսումնասիրությամբ: Բանկի վարչությանը ներկայացված խմբի զեկուցման մեջ ուղղակի առաջարկվում էր ամեն կերպ խրախուսել օտարերկրյա կապիտալի ներթափանցումը Քուրբիա:

1953 թ. օգոստոսին Քուրբիա ժամանեց ամերիկյան էքսպերտների միսիան, ԱՄՆ-ի կոնգրեսի արտաքին տնտեսական հանձնաժողովի նախագահ և պրեզիդենտի անձնական խորհրդական Կլարենս Թենդոլի գլխավորությամբ: Թենդոլը «Բնագնետ ստիլ» ընկերության նախագահն է և նրա միսիան ներկայացնում էր ինչպես ամերիկյան կառավարությանը, այնպես էլ ամերիկյան մոնոպոլիստական շրջանները: Թենդոլի միսիան ունեցավ վճռական նշանակություն նոր օրենքը մոնոպոլիստների շահերի համապատասխան դարձնելու տեսակետից: Թենդոլը մի շարք հանդիպումներ ունեցավ թուրքական պետական ու գործարար շրջանների հետ: Վերջում միսիան թուրքական կառավարությանը ներկայացրեց իր առաջարկությունները, որոնց էությունը հետևյալն էր.

Քուրբիայի կառավարությունը օտարերկրյա բոլոր ընկերություններին թույլատրում է կապիտալներդրումներ կատարել տըն-

¹ «New York Times», February 3, 1953.

² Այս բանկը հիմնվել է 1950 թ. մարտի 9-ին, որի նախնական զբաղակալի 50 %՝ Թ մլն. գույքը արամադրվել է Վերակառուցման ու զարգացման միջպաշտի բանկի, իսկ ձեռքածը՝ թուրքական բանկերի կողմից: ԹԱՁԲ-ի կանոնադրության համաձայն, այն պետք է աջակցի Քուրբիայի էկոնոմիկայում օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի ներթափանցմանը: Թուրքական կառավարությունը խոստացավ նաև չխառնվել բանկի գործունեությանը, և երաշխավորել նրա շահույթները: Բանկի գլխավորն է ամերիկացի նորման Թաուկերը:

տնտեսության այն բնագավառում, որն անհրաժեշտ կզտենն իրենք բնկերությունները և վերացնում է շահույթները արտասահման փոխադրելու գործում նախկին օրենքի սահմանափակումները: Այնուհետև թուրքական կառավարությունը սահմանափակում և պարզ ընդգծում է պետական ձեռնարկությունների գործունեության շրջանակները և ազատ մրցակցության սկզբունքը հավասարապես տարածում ինչպես թուրքական պետական ու մասնավոր, այնպես էլ օտարերկրյա մասնավոր կապիտալի վրա: Միսիան առաջարկում էր նաև հեշտացնել թուրքական բնկերությունների ակցիաների վաճառքը օտարերկրյա ֆոնդային բիրժաներում և այլն¹:

Թուրքիայի կառավարությունը Ռենդոլի ներկայացրած առաջարկություններում իր առավել ցայտուն և ուղղակի արտացոլումը գտավ ամերիկյան մոնոպոլիաների թալանչիական՝ «բաց զոների» և «հավասար հնարավորությունների» քաղաքականությունը:

Ռենդոլի վերագառնալուց հետո, 1953 թ. սեպտեմբերին Թուրքիայի ֆինանսների մինիստր Հ. Փոլատկանը մեկնեց ԱՄՆ, հենց տեղում քննելու օրինագծի վերջնական նախապատրաստման հետ կապված հարցերը²: Օրինագիծը մեծ զոհունակություն առաջացրեց արտասահմանյան մոնոպոլիստական շրջաններում, այն ամեն կերպ փառաբանվում էր նաև թուրքական կառավարողների և զործարար շրջանների կողմից:

1954 թ. հունվարի 11-ին օտարերկրյա կապիտալների դրամների մասին նոր օրինագիծը ներկայացվեց մեջլիսի բննարկմանը, որը առաջ բերեց ոչ միայն ընդդիմադիր պարտիաների, այլ նաև կառավարող պարտիայից մեջլիսի որոշ անդամների բուռն բողոքը: Մեկ շաբաթվա քննարկումից հետո, նույն թվականի հունվարի 18-ին մեջլիսը 248 ձայնով ընդունեց 35-ի հաստատեց № 6274 օրենքը՝ «Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման մասին»³:

Այդ նույն ամսի վերջերին Թուրքիայի պրեզիդենտ Բայարը էլզենհաուների հրավերով մեկնեց ԱՄՆ: Ամերիկյան մոնոպոլիաների հովանավորությունը ձեռք բերելու համար, թուրքական կառավարողները և անձամբ ինքը Բայարը չէին ցանկանում նրանց ներկայանալ դատարկ ձեռքերով: Ահա թե ինչով պետք է բացատրել այն հապճեպությունը, որ հանդես բերեցին թուրքական կառավարողները

¹ R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», p. 13.

² Նույն տեղում, էջ 141:

³ «Foreign Affairs», նույն տեղում, էջ 628:

Նույնիսկ այս հանդեսի տվյալներով ստացվում է, որ օրենքը ընդունվել է ձայների շնչին մեծամասնությամբ և Դեմոկրատական պարտիայից մեջլիսի 408 զեպուտատներից վերահիշյալ օրենքի դեմ քվեարկել են 160-ը:

նոր օրենքը նախապատրաստելու և մեշխտով անցկացնելու հարցում: Վերահիշյալ օրենքը ամերիկյան մոնոպոլիաներին մատուցվեց ուղղակի ոսկյա սկուտեղի վրա և դուր չէ, որ Բալյարը ԱՄՆ-ում արժանացավ «Մատայության համար» շքանշանի:

Հունվարի 18-ի օրենքի համաձայն կապիտալներդրումները ոչնչով չեն սահմանափակվում: Օտարերկրյա մոնոպոլիաները իրավունք ստացան ցանկացած ժամանակ արտասահման փոխադրել իրենց կապիտալը՝ համաձայն գոյություն ունեցող կուրսի և շահույթները՝ անսահմանափակ չափով:

Օրենքը երաշխավորում էր այն կապիտալներդրումները, որոնք կատարվել էին առաջ: Այն նախատեսում էր նոր ձեռնարկությունների շահագործման առաջին ժամանակաշրջանում օտարերկրյա մասնադեռնների օգտագործումը: Օրենքը նախատեսում էր նաև հատուկ կառավարական հանձնաժողովի ստեղծում, որն իրավունք էր ստանում տնօրինել օտարերկրյա կապիտալներդրումների թույլտվության գործը¹:

Այնուհետև թուրքական կառավարությունը Ռենդոլֆի հանձնարարականների համաձայն Նյու-Յորքում հիմնեց թուրքական ինֆորմացիոն կազմակերպություն:

Օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման նոր օրենքը գոհունակություն մտնում էր ամերիկյան բիզնեսմենների կողմից, որը միավելորդ վկայումն է թուրքիայի էկոնոմիկայում կապիտալներդրումներ կատարելու նրանց շահագրգռվածության մասին: Այսպես օրինակ, Մակգին գոհունակություն մտնում է, որ «Այդ օրենքը... համարվում է օտարերկրյա կապիտալներդրումների մասին եղած ամենալիբերալ օրենքներից մեկը»²: «Ճորջուն» հանդեսը նույնպես գովեստով արտահայտվեց այդ օրենքի մասին. «Արդեն այժմ, կապիտալներդրումների համար բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու ասպարեզում թուրքերը ավելի շատ են արել, քան ԱՄՆ-ի դաշնակիցներից որևիցե մեկը»³:

Վերահիշյալ օրենքի ընդունումից հետո, ամերիկյան և արևմտյան երկրների մոնոպոլիստական կապիտալի ներխուժումը թուրքիա օրեցօր ուժեղանում է:

Օտարերկրյա մոնոպոլիաների ներխուժումը թուրքական էկոնոմիկա կատարվում է մի շարք ուղիներով՝ արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարություն թուրքական կառավարության ու

¹ R. Cenani, «Foreign Capital Investments in Turkey», p. 23—30.

² «Foreign Affairs», 1954, July, p. 628.

³ «Fortune», 1954, June, p. 122—123.

մասնավոր կապիտալի և իրենց մոնոպոլիաների հաշվին, ինչպես նաև օտարերկրյա ու տեղական մասնավոր կապիտալի միջև խառը ալկիմիաներական ընկերությունների հիմնման միջոցով:

Արդեն 1954 թ. մարտի վերջին ամերիկյան «Ջեներալ թայեր բնդ Ռարեր» ֆիրման թույլտվություն ստացավ Ստամբուլի արվարձանում ավտոդոզերի գործարանի կառուցման համար: «Մասսեյ խարիս» և «Ֆեդերալ թրաք» ամերիկյան ֆիրմաները թույլտվություն ստացան առաջինը Ադապազարի մոտ գյուղատնտեսական մեքենաների, իսկ երկրորդը՝ Անկարայի մոտ բնոնատար ավտոմեքենաների գործարանների շինարարության համար: «Մինեապոլիս Մոլինե» ֆիրմայի ու Թուրքիայի Գյուլբանկի, մեքենաշինական ու քիմիական արդյունաբերության ու գյուղատնտեսական մեքենաշինության ընկերությունների միջև հիմնվեց խառը բաժնեկիրական ընկերություն, որի դրամագլուխը կազմում է 20 մլն. թ. Լ. և որի կոնտրոլ ծրարը պատկանում է ամերիկյան ֆիրմային:

Հիմնվել է նաև խառը ալկիմիաներական ընկերություն «Պարուտեկ Տրատինգ Աչենջի» ֆիրմայի ու Թուրք առևտրականներ Մ. Դիլբերի ու Է. Շովանի միջև քաթանի ֆարրիկայի շինարարության նպատակով և 9 մլն. թ. Լ. դրամագլխով: Ամերիկյան «Ռեմինգտոն» ֆիրման Թուրքական ձեռնարկատերերի հետ միասին Ստամբուլում կառուցում է գրամեքենաների գործարան և այլն: Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի Թուրքիա ներխուժման մասին պերճախոս կերպով խոսում են հետևյալ թվական տվյալները: Եթե 1955 թ. նոյեմբերին օտարերկրյա ուղղակի կապիտալներգրումները՝ Թուրքիայում կազմեցին 120 մլն. թ. Լ., իսկ համատեղ կապիտալներգրումները՝ 230 մլն., ապա 1957 թ. օտարերկրյա ուղղակի ներգրումները կազմեցին արդեն 216,7 մլն. թ. Լ.: Այդ նույն ժամանակաշրջանում օտարերկրյա ուղղակի կապիտալներգրումները ըստ արդյունաբերության ճյուղերի կազմում էին՝ շինանյութերի արդյունաբերության՝ 72,9, սննդի՝ 25,7, էլեկտրաէներգիայի՝ 14,2, քիմիական՝ 12,5, մետալուրգիական՝ 10,0, թղթի՝ 9,2, գյուղ-մեքենաշինության՝ 8,9, ուտիլի՝ 1,1 մլն. թ. Լ. և մնացածը՝ արդյունաբերության այլ ճյուղերի մեջ:

Ընդհանուր առմամբ վերցրած, վերոհիշյալ երկու օրենքների հիման վրա 1951 թ. մինչև 1958 թ. սկզբները զտարերկրյա մոնոպոլիաների ուղղակի կապիտալներգրումները Թուրքիայում կազմե-

¹ «Resmi gazete», 1955, Kasım 2.

² «Бюллетень иностранной коммерческой информации», М. 1957,

ցին 505,4, որից օտարերկրյա ու թուրքական կապիտալի համատեղ ներդրումները 288,8 մլն. թ. լիրա¹։

Ամերիկյան կապիտալը իր ներխուժումը թուրքիա ուժեղացնում է նաև ՔԱԶԲ-ի միջոցով, որի ամբողջ գործունեությունը ուղղված է ոչ թե երկրի անկախ տնտեսական զարգացմանը նպաստելուն, այլ ընդհակառակը, աշակցելու երկրի էկոնոմիկայում ամերիկյան կապիտալի դիրքերի ամրապնդմանը։ Ամերիկյան կապիտալը ՔԱԶԲ-ի միջոցով թափանցում է հատկապես արդյունահանող ու թեթև արդյունաբերության մեջ։ Իր գործունեության 6 տարիների ընթացքում բանկը վարկավորել էր 318 ձեռնարկությունների՝ 142,6 մլն. թ. լ. ընդհանուր գումարով²։

Թուրքական մամուլում շկան ստույգ տվյալներ ամերիկյան կապիտալներդրումների ընդհանուր գումարի մասին, բայց մեր հաշվումների համաձայն օտարերկրյա կապիտալներդրումների 45—50 % -ը ընկնում է ամերիկյան մոնոպոլիաներին։

Օտարերկրյա մոնոպոլիատական կապիտալի օգտին թուրքական կառավարության մյուս կարևոր միջոցառումը նավթի մասին ընդունված օրենքն է։

Թուրքիայում ամբողջ երկրաբանական-հետախուզական աշխատանքները կենտրոնացված էին էթիբանկի բնական ռեսուրսների հետախուզման ու շահագործման ինստիտուտի ձեռքին։ Ինչպես նշվում է Վերակառուցման ու զարգացման միջազգային բանկի միսիայի 1951 թ. մայիսի 15-ի հաշվետվության մեջ, Թուրքիայի մասնավոր ձեռնարկատերերը իրավունք չունեին շահագործելու իրենց կողմից հայտնաբերված հանքային հարստությունները, նրանք մուտք չունեին նաև լեռնահանքային ինստիտուտ, որը մոնոպոլ իրավունք ուներ բոլոր երկրաբանական-հետախուզական աշխատանքների նկատմամբ³։ Վերոհիշյալ բանկը պահանջեց վերացնել այդ սահմանափակումները ու օտարերկրյա մոնոպոլիստներին թույլատրել կապիտալներդրումներ կատարելու երկրի նավթային արդյունաբերության մեջ⁴։ Բանկի այս պահանջը շատ շուտով օրինականացվեց թուրքական կառավարության կողմից։

Ճիշտ է, որ Թուրքիայի նավթային հետախուզված պաշարները Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրների հետ համեմատած շատ փոքր են, բայց դա բոլորովին չէր խանգարում ամերիկյան և մյուս

¹ «Ekonomi gazetesi», 1958, Şubat 7.

² «Ekonomi gazetesi», 1957, Ocak 10.

³ «The Economy of Turkey...», p. 113.

⁴ Նույն տեղում, էջ 114։

նավթային մոնոպոլիաներին նախօրոք շահամուլական նպատակներ ունենալ թուրքական նավթի նկատմամբ: Այդ մասին է վկայում այն, որ նախքան նավթի վերարերջալ օրենքի ընդունումը օտարերկրյա մի շարք նավթային մոնոպոլիաներ («Ստանդարտ Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի», «Սոկոնի վակուում Օյլ կոմպանի», «Կոնորադա պետրոլեում կորպորեյշն», «Ռոյալ-դաալ Շելլ» և «Փալֆ Օյլ կորպորեյշն») թուրքական կառավարությունից թույլտվություն էին ստացել նախնական նավթահետախուզական աշխատանքները համար:

Պետական ձեռնարկությունների նախկին մինիստր Իրջալիի հայտարարության համաձայն, 1953 թ. հունիսին նավթի մասին օրինագիծը արդեն պատրաստ էր, որի համաձայն օտարերկրյա բոլոր նավթային ընկերություններին հնարավորություն էր տրվելու գրազվելու նավթահետախուզական աշխատանքներով: Բայց ինչպես ասում են գործը տեղից չէր կարող շարժվել առանց ամերիկյան մասնագետների «օժանդակության» և նավթի էքսպերտներ Մարս Բուլլը և Էլմեր Բետցելը հրավիրվեցին Անկարա:

Նավթի մասին օրենքը մեջլիսը հաստատեց 1954 թ. մարտի 7-ին 266 ձայնով ընդդեմ 172-ի²:

Վերոհիշյալ № 6323 օրենքի համաձայն ապառազայնացվեց Թուրքիայի նավթային արդյունաբերությունը և կառավարությունն իրավունք ստացավ 40 տարի ժամանակով կոնցեսիաներ տալու օտարերկրյա ու տեղական նավթային մոնոպոլիաներին, բայց այդ կոնցեսիաները լրացուցիչ կերպով կարող էին երկարացվել ևս քսան տարով, կոնցեսիոներների երկրորդ հայտի դեպքում: Այդ նույն օրենքի համաձայն թուրքական նավթի շահագործումից ստացված շահույթը հավասարապես բաժանվելու է կառավարության ու նավթային մոնոպոլիաների միջև՝ ընկերության ներդրած կապիտալը հատուցելուց հետո: Նավթային տեղամասը շահագործելու դիմաց որպես ռենտա կոնցեսիոները պարտավոր է Թուրքիային վճարել արդյունահանվող նավթի 12,5 %:

Նավթային օրենքի համաձայն, որն ուժի մեջ մտավ 1954 թ. մայիսի 6-ին, Թուրքիան բաժանվեց 9 նավթային շրջանների՝ Մարմարայի ծովափնյա շրջան, Անկարա, Սվաս, Էրզրում, Ադանա, Անթալիա, Դիարբեքիր և Սիրիզը իրենց շրջակայքով ու էգիյան ծովափը: Բացի Սվասից ու Էրզրումից մնացած բոլոր շրջանները այդ

¹ «Zafer», 1953, Haziran 30.

² Ինչպես երևում է, նավթի մասին օրենքը հունվարի 18-ի օրենքի նման հանդիպեց լուրջ դիմադրության ընդդիմացիկ պարտիաների ու նույնիսկ Դեմոկրատական պարտիայի անդամ մեջլիսի զեպուտատների կողմից:

ժամանակվանից բաց են նավթահետախուզական աշխատանքներ կատարելու համար: Նավթային օրենքի համապատասխան ստեղծվեց թուրքական նավթային ընկերություն, որը գտնվում է պետության վերահսկողության ներքո և որը շարունակում է Ռամանդաղլու Հարզանի նավթահանքերի ու Բաթմանի նավթաթոր գործարանի շահագործման աշխատանքները: Վերադառնալով ԱՄՆ, Մ. Բոլլը հայտարարեց, որ նավթի մասին օրենքի ընդունումից հետո, ամերիկյան մոնոպոլիաները ամենայն համարձակությամբ կարող են կապիտալներդրումներ կատարել Թուրքիայում¹:

Արևմտյան երկրների մոնոպոլիստական մամուլը սկսեց ամեն կերպ զովարանել նավթարդյունաբերության ապասազգայնացման մասին վերոհիշյալ օրենքը, բազմիցս նշելով, որ նմանօրինակ օրենքի ընդունումը Մերձավոր Արևելքի մյուս երկրներում իբր օգտակար կլինե՞ր հենց իրենց այդ երկրների համար և իհարկն քար լուծյուն պահպանելով այն մասին, որ այդպիսի միջոցառումները առաջին հերթին օգտակար են նավթային մոնոպոլիաներին:

Թուրքական կառավարողները նավթի մասին օրենք ընդունեցին հենց այն ժամանակ, երբ Արաբական Արևելքի և Իրանի ժողովուրդները ուժեղացնում էին պայքարը իրենց նավթային և մյուս բնական հարստությունները օտարերկրյա մոնոպոլիաների ճիրաններից փրկելու համար: Այսպիսով նավթի մասին օրենքը հետապնդում է նաև հեռու զնացող քաղաքական նպատակ՝ թուլացնել հիշյալ ժողովուրդների պայքարը իրենց ազգային անկախության ու անվտանգության համար, և դանակի հարված է այդ ժողովուրդների թիկունքին:

Հենց որ նավթի մասին օրենքը ուժի մեջ մտավ, օտարերկրյա և առաջին հերթին ամերիկյան նավթային մոնոպոլիաները իրար հետևից սկսեցին ներխուժել Թուրքիա: 1954 թ. մայիսի 6-ին՝ այսինքրն նույն օրը, երբ օրենքը մտավ ուժի մեջ, «Սոկոտի վակուում Օյլ» նավթային ընկերությունն ստացավ նավթահետախուզական աշխատանքների առաջին կոնցեսիան: Այնուհետև նավթահետախուզական կոնցեսիաներ ստացան «Ստանդարտ Օյլ Օֆ Նյու-Ջերսի», «Ռոյալ-դաուշ Ծեյլ», «Ամերիկեն Օվերսիս», «Կալիֆորնիա-Տեխաս Օյլ», «Կառն Օյլ» և ուրիշ նավթային մոնոպոլիաներ: Թե օտարերկրյա նավթային մոնոպոլիաների ներխուժումը Թուրքիա ինչպիսի տեղային բնույթ է ընդունել, այդ մասին ցայտուն կերպով վկայում են հետևյալ տվյալները: Մինչև 1957 թ. աշունը օտարերկրյա և տեղական տասնութ նավթային ընկերությունների 309 հայտից

¹ «Ekonomi gazetesi», 1954, Nisan 15.

ընդունվել էր 188-ը՝ 8,724.560 հեկտար տարածության վրա հետախուզական աշխատանքներ կատարելու համար¹: նավթահետախուզական աշխատանքների թույլտվություն էին ստացել «Մոչայլ էրսպլորեյշն ինչ» ընկերությունը՝ 32 թույլտվություն — (1,555.585 հեկտար), «Մտանդարտ Օյլ» ընկերությունը՝ 26 թույլտվություն (1,235.723 հեկտար), «Դյոյշն էրզոլ ակսիոն գեզելշաֆտ» ընկերությունը՝ 8 թույլտվություն (390,485 հեկտար) և այլն: Վերոհիշյալ ընկերություններին հատկացված տարածությունները կազմում են երկրի ամբողջ տերիտորիայի մոտ 13 %: Այդ նույն ժամանակաշրջանում նավթային մոնոպոլիաների ներգրտմանը դումարը կազմեց 42 մլն. թ. լիրա²:

Արդեն 1957 թ. վերջերին «Նասո Ստանդարտ» ֆիրման հայտնարենց նավթի խոշոր պաշարներ Բարաէսքիի շրջանում, որը ըստ թուրքական մամուլի տվյալների կարող է պահպանվել երկրի նավթի պահանջի մոտ 60 %-ը³: Կնքվել է նաև համաձայնագիր թուրքական կառավարության ու «Կալիֆորնիա-Տեխաս Օյլ», «Մոչայլ» ու «Ռոյալ-գասշ Ենլլ»⁴ ֆիրմաների միջև նավթաթոր խոշոր գործարանի շինարարության մասին, որը նախատեսվում է շահագործման հանձնել 1960 թ.⁵:

Ամերիկյան մոնոպոլիաների հետ միասին իրենց ներխուժումը թուրքիա ուժեղացրել են նաև անգլիական, ֆրանսիական, իտալական և հատկապես արևմտագերմանական մոնոպոլիաները, որոնց միջև ուժեղանում է մրցակցությունը թուրքիայի էկոնոմիկայի վրա իրենց լիակատար գերիշխանությունը հաստատելու համար: Բայց ինչպես երևում է շարագրված փաստերից, ամենից ուժեղ գիրքեր թուրքիայում ունի ամերիկյան մոնոպոլիատական կապիտալը: Այս հարցում հարկավոր է նկատի ունենալ այն հանդամանքը, որ ռազմական բազաների զգալի մասը ևս կառուցվում է ամերիկյան մոնոպոլիաների ու նրանց մասնագետների և սարքավորումների միջոցով: Ամերիկա-թուրքական առևտրական հարաբերությունները, որոնցում թուրքիան հանդես է գալիս ներմուծողի դերում, ուղղակի թալանչիական բնույթ ունեն վերջինի համար: Այնուհետև, ջանի որ ամերիկյան կապիտալը նաև շոշափելի գիրքեր ունի Արևմտյան Գերմանիայում, հատկապես արտաքին շուկայի համար աշխատող արդյունաբերության մեջ, հետևապես, ինչպես

¹ «Ekonomi gazetesiz», 1957, Ekim 1

² Նույն տեղում, 1957, Ekim 25.

³ «Istanbul», 1957, Aralık 27.

⁴ «Mondes», 1957, 1 Avril.

ցույց են տալիս փաստերը, ամերիկյան մոնոպոլիաները Քուրթիա թափանցում են նաև արևմտազերմանական ֆիրմաների միջոցով:

Ապառազինությունների մրցավազքի ու մոնոպոլիստական կապիտալի խրախուսման ու էտաֆիզմից հրաժարվելու Քուրթական կառավարողների հակաազգային ու հակաժողովրդական քաղաքականությունը երկրին ու ժողովրդին հասցրել է շտենսված մեծ վնաս:

Դեմոկրատական պարտիայի իշխանության գլուխ անցնելուց հետո ընկած ժամանակաշրջանում տարեց-տարի ուժեղանում է աշխատավոր դանդախների շահագործումը և իջնում նրանց կենսամակարդակը, աճում են երկրի պետական ու առևտրական պարտքերը, կազմալուծվում են ֆինանսները՝ այստեղ տիրում է դրամի արժեքազրկումը: Բայց դրա փոխարեն ավելանում են օտարերկրյա մոնոպոլիստների ու Քուրթական բուրժուազիայի շահույթները, որոնք ամեն կերպ թաքցվում են ժողովրդից:

1958 թ. սկզբներին Քուրթիայի ներքին ու արտաքին պարտքերը կազմեցին 4450 մլն. թ. լ.¹: Եթե 1955 թ. երկրի վերոհիշյալ պարտքերը կազմում էին 3060 մլն. թ. լ. և էկոնոմիկայի ու առևտրի նախկին մինիստր Ուլաշի հայտարարության համաձայն, այդ պարտքերը վարող էին փակվել միայն 2002 թ., ապա պետք է ենթադրել, որ ներկայիս պարտքերը Քուրթիան հազիվ թե կարողանա փակել XXI դարի առաջին քառորդի վերջում: Փաստորեն Քուրթիայի պարտքերը դարձել են չվճարվող:

Աճում է նաև Քուրթիայի արտաքին առևտրի դեֆիցիտը (պակասորդը) արևմտյան երկրների հետ ունեցած ոչ էկվիվալենտային (ոչ հավասարաժեռ) առևտրի պատճառով: 1950—1957 թթ. ընթացքում արտաքին առևտրի պակասորդը կազմել է 2580 մլն. թ. լ., որից մոտ 30% բաժին է ընկնում ԱՄՆ-ին: Անդրադառնալով Քուրթիայի արտաքին առևտրական դժվարություններին, «էկոնոմիստ» հանդեսը գրել է, որ Քուրթիան «Եր առևտրական գործակիցների միջև հիմար համբավ է ձեռք բերում»²: Ռազմական ծախսերի տարեցտարի ավելացման կապակցությամբ մշտական պակասորդ ունի նաև Քուրթիայի պետական բյուջեն: Այդ պակասորդը 1950—1958 թթ. ընթացքում կազմել է 1331 մլն. թ. լ.:

Ամերիկյան ռազմական ու տնտեսական «օգնության» գումարը Քուրթիայի պարտքերի ու բյուջեի պակասորդի հետ համեմատելիս, պարզվում է, որ Քուրթիան իրականում ԱՄՆ-ից ոչ մի օգնություն

¹ «Мировая экономика и международные отношения», 1959, № 2, стр. 112.

² «Economist», 1954, 15 May, supplement «Turkey», p. 11.

չի ստացել և զեռ ավելին՝ նա պարտք է ուրիշ երկրների և կորցրել է իր տնտեսական ու քաղաքական անկախությունը:

Մարքսը և էնգելսը վաղուց են բացահայտել ռազմականացման քաղաքականության ծայր աստիճան վնասակար ազդեցությունը էկոնոմիկայի վրա:

Նրանք նշել են, որ անմիջական տնտեսական տեսակետից վերցրած, պատերազմի համար կատարվող ծախսերը ոչ այլ ինչ են, քան «եթե ազգը չուրը գցեր իր կապիտալի մի մասը»¹:

Վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում շրջանառության մեջ ավելացել է նաև քղթագրամների գումարը, բնկել է լիբայի արժեքը, բարձրացել են առաջին անհրաժեշտության բոլոր ապրանքների գները, ժողովրդից գանձվող հարկերը և ապրուստի գինը: 1958 թ. քղթագրամների գումարը շրջանառության մեջ կազմեց 4 մլրդ թ. լ. 1950 թ. 907 մլն. թ. լ. դիմաց, այսինքն՝ այն ավելացել է ավելի քան 4 անգամ: 1958 թ. օգոստոսին թուրքական կառավարությունը հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում երկրորդ անգամ իջեցրեց լիբայի կուրսը:

Լիբայի նոր սահմանված կուրսի համաձայն 1 դոլլարը հավասարվեց 9 լիբայի— 1946 թ. 2,8 լիբայի դիմաց, կամ լիբայի կուրսը դոլլարի համեմատությամբ իջեցվեց ավելի քան երեք անգամ, իսկ սե շուկայում դոլլարի գինը արդեն հավասար է 15 լիբայի:

Օրեցօր աճում են լայն սպառման ապրանքների գները, որոնք նախապատերազմյան ժամանակաշրջանի համեմատ աճել են 4—6 անգամ:

Շաքարի բարձր գներով Թուրքիան ամբողջ աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը²:

Բարձրացել են նաև բնակարանային ու կոմունալ սպասարկման ծախսերը և ավելացել են բնակչությանից գանձվող հարկերը: Այդ իսկ պատճառով էլ կյանքի ինդեքսը 1950 թ. համեմատ 1958 թ. կազմեց 623 %: Ինչպես նշում է թուրքական մամուլը, ապրուստի թանկությամբ Թուրքիան աշխարհում գրավում է երկրորդ տեղը³, իսկ «Հյուրիեթ» թերթի վկայությամբ «Ապրուստի արժեքի աճի տեմպերով Թուրքիան խփել է համաշխարհային ռեկորդ»⁴:

Ծրկրի ռազմականացումը ու ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի դիրքերի ամրապնդումը Թուրքիայի էկոնոմիկայում անխուսափելիորեն հանգեցրին նաև ռեակցիայի դիրքերի հետագա

¹ «Архив Маркса и Энгельса», М. 1935, том IV, стр. 29.

² «Cumhuriyet», 1953, Haziran 25.

³ «Vatan», 1957, Ağustos 24.

⁴ 86 «Международная жизнь», 1959, № 2, стр. 131.

ուժեղացմանը ներքին քաղաքական կյանքի բոլոր բնագավառ-
ներում:

Հետապնդումների են ենթարկվում կոմունիստական պարտիայի
անդամները և խաղաղության կողմնակիցները: Չէ՞ որ օտարերկրյա
կապիտալը պահանջում է հանդիստ մթնոլորտ՝ այնպիսի պայման-
ներ, որ ոչինչ չխանգարի շահույթներ կորզելու գործին:

Գեմեոկրատական պարտիան լիկվիդացնում է նաև բուրժուա-
դեմոկրատական ազատությունների վերջին մնացորդները, խափա-
նում է ընդդիմադիր պարտիաների ու մամուլի գործունեությունը,
ճնշում է մամուլի ու խոսքի ազատությունը ու նույնիսկ առանց դա-
տի ու դատաստանի բանտարկում է ընդդիմադիր պարտիաների
անդամ մեջլիսի դեպուտատներին: Քուրքիայում նվազում է պառլա-
մենտի գերը ներքին քաղաքական կյանքում, շատ հաճախ խախ-
տվում է կոնստիտուցիան, տիրում է կառավարության կամայական
նությունը և աճում է գործադիր իշխանության ազդեցությունը, շա-
րունակվում է ազգային փոքրամասնությունների ֆիզիկական բնա-
շրջման ու նյութական քայքայման համիդյան քաղաքականությու-
նը, որոնք իրենցից ներկայացնում են կառավարման ֆաշիստական
մեթոդի գրսևորումները:

Տնտեսական ու քաղաքական դժվարություններից դուրս գալու
ճանապարհը թուրքական կառավարողները տեսնում են երկրի հե-
տագառ ուղմականացման ու Մերձավոր ու Միջին Արևելքում խա-
ղաղության ու ազգային անկախության դեմ ուղղված ամերիկյան
պրոպագանդաներին կուրորեն հետևելու մեջ, նրանցում ակտիվ
մասնակցություն ունենալու մեջ: Քուրքիայի արտաքին քաղաքա-
կանությունը ամբողջովին ենթակա է օտարերկրյա ու տեղական
մոնոպոլիստական կապիտալի ազդեցությանը:

Քուրք ժողովրդի ազգային անկախության ու անվտանգության
շահերը, ինչպես երբեք, հրամայարար պահանջում են, որ թուրքա-
կան կառավարողները հետ դառնան երկրի ուղմականացման
ազգային այդ մեծ շարիքի ճանապարհից ու հաստատ ոտք դնեն
միջազգային լարվածությունը թուլացնելու, հարևան բոլոր երկր-
ների հետ և հատկապես սոցիալիստական երկրների հետ հարա-
բերությունները բարելավելու ճանապարհի վրա: Դրանից կշահի
խաղաղության գործը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների՝ այդ
թվում նաև Քուրքիայի ազգային անկախության ու անվտանգու-
թյան ապահովման գործը:

Р. П. КОНДАКЧЯН

ПРОНИКНОВЕНИЕ АМЕРИКАНСКОГО МОНОПОЛИСТИЧЕСКОГО КАПИТАЛА В ТУРЦИЮ

Резюме

В статье «Проникновение американского монополистического капитала в Турцию» вкратце исследуются вопросы: турецкие законы о поощрении иностранного капитала (законы от 1 августа 1951 года, 18 января 1954 года и о нефти от 7 марта 1954 года), принятые под давлением американских монополий и правительства США; деятельность Банка промышленного развития Турции, являющегося филиалом Международного банка реконструкции и развития, а также пагубное влияние проникновения американских монополий на экономику, внутреннюю и внешнюю политику Турции.

АМИНЕ АВДАЛ

КУЛЬТУРА КУРДОВ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ

Об историческом прошлом курдского народа до нас дошли весьма скудные сведения, причем они не всегда научно достоверны. Но курдский народ сохранил и донес до нас этнографические и фольклорные материалы, внимательное изучение которых может пролить свет на этот вопрос.

Курдский народ—один из древнейших народов Передней Азии. Несколько веков тому назад курды жили в Южной Армении—в горах Кордовы, занимая территорию, простиравшуюся до восточных истоков Тигра и горной цепи Загроса, а в дальнейшем также и на Армянском нагорье, от Тавроса до Дерсима. В настоящее время курды живут в Иране, Турции, Ираке, Сирии, в Советском Союзе—в закавказских республиках и частично в Средней Азии. В Закавказье курды живут в основном в Армянской ССР. Небольшое их число проживает в Азербайджанской и Грузинской ССР.

По утверждению Л. И. Аверьянова, во время русско-персидской войны 1804—1813 гг. в Эриванской губернии обитало несколько магометанских курдских племен¹.

Проводившаяся турками политика притеснений, преследований и натравливания друг на друга курдов-езидов и курдов-мусульман и другие причины принудили курдов-езидов переселиться во время русско-турецкой войны 1877—1878 гг. из Айнтаба (вблизи Старого Баязета) в Восточную Армению, где они обосновались в основном в районе Текора (Карсской области), Апарана, Сурмалу и Эчмиадзи-

¹ См. Л. И. Аверьянов. Курды в войнах России с Персией и Турцией в течение XIX столетия. Тифлис, 1900, стр. 12—13.

на (Эриванской губернии), а в дальнейшем частично в Сардарабадском и Аштаракском районах. В период первой мировой войны часть курдов-езидов покинула Карс и Сурмалу и эмигрировала в Апаранский, Талинский, Сардарабадский районы, другая же часть обосновалась в Грузии. Курды-езиды, переселившись в Грузию, и по сей день живут главным образом в городах Тбилиси, Батуми, Рустави и в районах Кахетии.

В настоящее время курды в Советской Армении живут в Апаранском и Талинском районах и частично в Басаргечарском и Аштаракском. Вместе со своими армянскими братьями они включились в великое дело строительства коммунизма.

Братские связи армян и курдов являются традицией, уходящей в глубокую древность.

Курдский и армянский народы, являясь соседями, живя вместе, деля совместно хлеб и соль, всегда взаимно помогали друг другу. По данному вопросу советский историк М. Нерсисян пишет: «Армянская буржуазно-националистическая историография не только отрицает наличие таких связей (армяно-курдских—А. А.), но представляет дело таким образом, будто курдские племена и все их слои без исключения всегда грабили и притесняли армянский народ и выступали против него. В действительности же грабила и притесняла народные массы армян та часть верхушки курдских племен, которая превратилась в агентуру турецкого правительства. Это факт. Но фактом является и то, что... вместе с западно-армянским крестьянством и курдские трудящиеся подвергались социальному и национальному угнетению, притеснению и ограблению. Их экономическое и правовое положение не отличалось от положения армянских трудящихся. Жестокий режим турецкой деспотии, господствующие в стране дикие и варварские феодальные порядки, национальное угнетение и гонение ложились тяжелым бременем как на армянских, так и на курдских трудящихся. Их связывала общность классовых интересов, и они жили в мирной и дружеской атмосфере»¹.

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Թուրքիան բռնապետութեան դեմ: Երևան, 1955, էջ 288:

До Великой Октябрьской социалистической революции курды, проживавшие в Армении, были в экономическом и в культурном отношении на низкой ступени развития. Они в основном занимались скотоводством, земледелием, ремесленничеством и производством ковров. Курдские трудящиеся подвергались эксплуатации и ограблению со стороны родоначальников, ага, беков и дауламандов (кулаков). Так, когда они уходили в горы, члены элы (общины) обязаны были нести палатки и другое имущество своих эксплуататоров, охранять их скот и т. п. Эльбаши (родоначальнику) должны были преподносить самые ценные подарки. Подати членов своего племени или б́ара (патронимия) собирал сам родоначальник. Часть податей он присваивал, а другую часть сдавал государству. Он имел право применять в отношении членов своего племени различные меры наказания, кроме умерщвления и высылки. Чтобы высоко держать честь эльбаши, племя должно было быть всегда готовым исполнить его поручения, а во время войны единодушно выступить против врага.

Кровная месть среди курдов Армении была укоренившимся обычаем. Корни его следует искать в первобытно-родовых отношениях. Мстить врагу считалось правом и обязанностью рода. Член б́ара или племени вместе со своими соплеменниками или самолично обязан был кровно отомстить за пострадавшего соплеменника. Хун Пеш Хунева (кровь за кровь)—было весьма важным началом: убийство каждого соплеменника вело к ослаблению экономической и военной силы племени, и, следовательно, полагалось ослабить экономические и военные силы соперничавшего племени.

Как и у других народов, у курдов кровная месть связывалась с разными религиозными повериями, при этом совершались жертвоприношения и другие обряды. К кровной мести прибегали, как правило, в случаях споров, возникавших из-за собственности, на почве классовой борьбы, из-за похищения женщин. Обычай кровной мести породил и понятие «бсакства»¹. Происходили частые межплеменные и внутриплеменные войны. Кровная месть длилась годами. Мир не

¹ Бсак дословно означает „ждать“. В дальнейшем употреблялось в понятии мстить.

наступал до тех пор, пока не уплачивался выкуп пострадавшей стороне или же не совершалось отпущение.

Тяжело было положение женщины в курдской патриархальной среде. Правда, она в сравнении с женщинами мусульманских народов чувствовала себя свободной — не покрывалась чадрой, — тем не менее ни в каком отношении не имела равных прав с мужчиной.

Из-за отсутствия письменности и литературы на родном языке курды были неграмотными. До установления Советской власти в Армении грамотные люди среди курдов исчислялись единицами; владели они, разумеется, не родным письменным языком, а русским, армянским, азербайджанским или грузинским.

Во время болезни или родов единственными помощниками курдянок были знахарки.

Многоженство было обычным явлением среди курдов. От двух до пяти жен имели состоятельные курды, агалары и беки; курды средней состоятельности имели одну—две жены. Курдянка являлась предметом торга, а в семье была «зманэ мер сар жиз дреж бу» — это означало, что женщина в доме является бессловесным существом. Мужчина по каждому пустячному поводу мог бить жену, часто выгонял ее из дому, но убийство жены случалось очень редко, потому что в этом случае между пзмамами (родные по крови и другие родственники) мужа или жены возникала ссора, кончавшаяся обычно кровной мстью.

Тяжелым и приниженным было особенно положение девушки-курдянки в семье. Горькая участь курдянки очень ярко отражена в богатом многожанровом курдском фольклоре. «В этих творениях, — пишет Хаджие Джиди, — курдская женщина жалуется на побой, выкуп, на замужество в несовершеннолетнем возрасте и многоженство»¹.

В досоветский период в курдских селениях Армении не было культурных очагов: школ, клубов, библиотек. Курдские села не видели книг и газет. Почти все курды пребывали в невежестве. Они вели кочевой, полукочевой или оседлый образ жизни, уровень которой был весьма низок.

¹ См. *Гаджие Джиди*, *Кар и кулуке Слемане Сливи*, Ереван. 1941, стр. 7 (на армянском языке).

Только благодаря Великой Октябрьской социалистической революции курдские трудящиеся, проживающие в Советском Союзе, освободились от порабощения и гнета. На основе нового экономического базиса, благодаря великим преобразованиям, связанным с победой Советской власти и с основанием колхозного строя, жизнь и быт курдов полностью изменились. Воистине они пережили свое возрождение. Жизнь курдских трудящихся вошла в новую колею, начался новый, советский этап их истории.

С первых же дней утверждения Советской власти в Армении в 1920 г., так же, как проживающие в Армении трудящиеся крестьяне армяне, русские, азербайджанцы, айсоры, греки и курдские трудящиеся получили земельные наделы.

Та часть курдов, которая вела кочевой и полукочевой образ жизни, постепенно переходит к оседлому образу жизни и начинает заниматься земледелием. Особенно большую роль в этом сыграли основанные в 1925—1928 гг. в деревне кооперативные товарищества: товарищества неимущих, земледельческие артели, кредитные общества, комитеты взаимопомощи. Последние особенно помогали неимущим курдам.

После 1925 г. курды постепенно вступают в земледельческие артели, а в 1929—1934 гг., как и в армянских, азербайджанских, айсорских селениях, в курдских также организовались колхозы.

Благодаря новым, колхозным устоям курды постепенно стали оседлыми—явление, которое впервые имело место в жизни значительной части курдов. Если в дореволюционный период курды в Армении занимались главным образом скотоводством и посевом пшеницы, то при Советской власти они начали заниматься также овощеводством, садоводством, табаководством, хлопководством, пчеловодством, птицеводством.

При Советской власти возник также курдский рабочий класс. В настоящее время на заводах Еревана, Тбилиси, Баку, Ленинкана и других городов работает большое число курдских рабочих и специалистов. Вместо первобытной

сохи, грабель, бороны и других примитивных земледельческих орудий теперь в курдской советской деревне пахут, жнут, молотят современными сельскохозяйственными машинами. Были организованы районные машинно-тракторные станции, а сейчас колхозы приобрели свои собственные машины. На этих машинах в курдской деревне работают (в большинстве случаев) курдские кадры, подготовленные за годы Советской власти.

В курдском селе произошли коренные преобразования. Вместо старых, главным образом глинобитных домишек там построены и, в плановом порядке строятся одноэтажные и двухэтажные красивые новые жилые и общественные здания городского типа.

В прошлом курды в Армении не занимались ремеслами. В настоящее время в деревнях имеется достаточное количество каменщиков, каменотесов, плотников и др. Кроме того, сейчас имеются курды-инженеры, механики, комбайнеры, трактористы и многочисленные другие сельскохозяйственные специалисты.

Изменения произошли и во внешнем облике курдов, в их одеянии. Отказавшись от национального костюма, большинство из них носит одежды городского типа. Некоторая часть курдянок, особенно в деревнях, еще носит национальный костюм: по 3—4 платья, фартук, жакетка, длинные шаровары, на голове кофи¹, повязывают тамази². Однако большая часть городских курдянок почти полностью отказалась от своих национальных костюмов. Есть также курдянки, которые носят частично городские, частично национальные одежды (Ереван, Тбилиси, Ленинакан). В быту всех курдов в Армении исчезли лапти. Как мужчины, так и женщины и дети носят обувь. Некоторым изменениям подверглись также и национальные блюда и напитки. Исчез обычай есть из одной миски. Если в прежние времена сначала ели мужчины, а затем женщины, и то в порядке старшинства, то теперь подобные, унижающие женщину обычаи совсем исчезли.

¹ Кофи—женский белый головной убор, украшенный серебряными монетами.

² Тамази—прозрачный женский головной платок.

В дореволюционной Армении у курдов-езидов учеба считалась «гона» (прехом). В настоящее время такой образ мыслей полностью исчез. Все курды от мала до велика желают и имеют возможность учиться.

Сразу после установления Советской власти в Армении Коммунистическая партия и Советское правительство не пожалели никаких средств, чтобы ликвидировать вековую отсталость курдских трудящихся. Для достижения этой цели впервые был создан курдский алфавит. За это почетное дело взялся и в 1922 г. успешно осуществил его известный учитель Акоп Казарян (литературный псевдоним—Лазо). По поручению Наркома просвещения Советской Армении А. Мравяна, он на основе армянского шрифта составил курдский алфавит, пользуясь которым, написал первый курдский букварь «Шамс» («Солнце»), изданный в 1922 г. в Эчмиадзине¹.

После того как курды приобрели свой собственный алфавит, Лазо открыл в Тбилиси курдскую школу, где сам и преподавал вместе со своей женой Ольгой Казарян. Впоследствии эту школу превратили в интернат. В знак большого уважения к ним курды называли Лазо «апо» (дядя), а его жену—«даие» (мать). Лазо и Ольга Казарян сыграли большую роль в деле привлечения курдских детей в школу и пробуждения в них любви к учебе.

Учитывая неполное соответствие курдского алфавита, созданного Лазо, фонетическим особенностям курдского языка, Наркомат просвещения Армянской ССР в 1928 г. постановил создать новый курдский алфавит на основе латинского. В том же году Араб Шамилов и И. Марагулов составили новый курдский алфавит, который вошел в употребление с сентября 1929 г. В многочисленных селениях открылись новые курдские школы, но чувствовался недостаток в преподавательских кадрах. В то время по всей Армении было всего два учителя-курда.

¹ Лазо, будучи автором курдского алфавита, учителем и общественным деятелем, занимался также курдоведением, в частности историей курдов и, как писатель-историк, оставил большое научное и художественное наследие, как например, «История курдов», повесть «Хунхор» («Кровожадный»), пьесу «Гостил» («Кольцо») и другие труды.

В начальный период Наркомпрос, учитывая недостаток в курдских учителях, с помощью Лазо командировал ряд армян-учителей, владеющих курдским языком, в населенные курдами села для работы в школах. В то время существовало десять курдских школ.

В 1944 г. на основе русского алфавита был создан новый курдский алфавит, в котором недостающие буквы пополнились из латинского.

В январе 1931 г., впервые в истории 9-миллионного курдского народа, в Ереване открылся курдский (Закавказский) педагогический техникум. Этот техникум до 1937 г. дал 75 выпускников, большая часть которых по настоящее время работает в качестве преподавателей в курдских школах.

В Советской Армении была организована терминологическая комиссия. При Союзе писателей Армении начала работать секция курдских писателей. Стала издаваться курдская газета, орган ЦК КП Армении, «Рйа Таза» («Новый путь»). Был основан государственный курдский театр.

Таким образом, Ереван стал важным центром курдской культуры.

В годы Советской власти сформировалась курдская интеллигенция. Курдский техникум, как указывалось выше, дал достаточно учительских кадров населенным курдами местностям Закавказья. В настоящее время при Ереванском армянском педагогическом училище имеется курдское отделение, которое продолжает дело подготовки учительских кадров и в 1959 г. выпустило 20 молодых специалистов. В населенных курдами селениях Советской Армении сейчас работают 44 учителя-курда. В школах курдских селений учится 1120 учеников. Почти во всех курдских селениях построены новые школы. В курдских селениях работают не только учителя-курды, но и армяне и русские.

С целью поднятия квалификации учителей, ежегодно или в два года раз, в Ереване открываются учительские курсы. Кроме того, с целью усовершенствования, учителя курдских школ получают высшее образование в Ереванском заочном педагогическом институте. Многие из них, по окончании института продолжают работать в городских и сельских школах, повышая тем самым уровень работы курдских школ.

В деле коммунистического воспитания курдских трудящихся, поднятия их культурного уровня, преобразования жизни, быта и психологии, кроме школы, большую роль сыграли и играют другие культурные очаги курдских деревень: клубы-читальни, клубы и дома культуры, кино, театры, радио. Организуются концерты, лекции, доклады и другие мероприятия. В настоящее время в курдских деревнях Армении имеются один Дом культуры, 26 клубов, 15 библиотек при клубах и две самостоятельные библиотеки, богатые разнообразной литературой.

Клубы и другие культурные очаги пользуются любовью всего населения курдских деревень. На смену курдскому патриархальному ода¹ пришел деревенский клуб.

Сельские клубы-библиотеки играют значительную роль также в деле распространения сельскохозяйственных знаний среди курдов, в обмене передовым опытом, в организации наглядной агитации и в других областях.

Клубы с самого же начала сделали много для организации художественной самодеятельности, в деле развития курдского искусства. В этом отношении большую роль сыграли клубы и Дом культуры селения Алагяз, Апаранского района. Кружок песни и танца Алагязского Дома культуры, созданный много лет назад, пользуется большой популярностью. Коллектив кружка часто участвует в олимпиадах художественной самодеятельности и иногда выступает в соседних армянских и курдских селениях. Недавно в Ереване организована ансамбль курдской песни и пляски.

Советское здравоохранение постоянно заботится об улучшении медицинского обслуживания курдов, живущих в Советской Армении, где уже выросли национальные кадры медицинских работников. Медицинский персонал районов, в том числе и врач-курды, проводят для колхозников беседы на медицинские темы, читают лекции на политико-просветительные, антирелигиозные и другие темы.

В Алагязе и селении Ако, Талинского района, имеются больницы, а в близлежащих селениях фельдшерско-акушерские пункты, участковые больницы, медицинские пункты (деревенские амбулатории). Для борьбы с инфекционными

¹ Комната—место зимних сборищ крестьян.

болезнями систематически проводятся профилактические мероприятия.

Большое внимание уделяется здравоохранению детей. В селении Ако и в Алагязе имеются детские сады, а в других курдских селениях в летние месяцы открываются детские площадки.

В деле повышения культурного уровня курдов, борьбы против пережитков старого быта, пропаганды решений нашей партии и правительства, распространения передового опыта большую роль играет газета «Рйа Таза». На страницах газеты печатаются также курдские этнографические, фольклорные, антирелигиозные и многие другие материалы.

Газета сплотила вокруг себя много молодых, свежих сил—представителей курдской интеллигенции, которые активно участвуют в ее работе, выступая со статьями о борьбе с пережитками старого быта, о дружбе народов, о мире, о коммунистическом воспитании, а также методико-педагогическими, литературно-критическими статьями, очерками и т. д.

В настоящее время курдская секция Союза советских писателей проводит объединенные с работниками газеты заседания, на которых обсуждаются актуальные вопросы развития курдской литературы, языка, искусства и т. д. Газета иногда дает литературные страницы, посвященные произведениям курдских писателей и отрывки из художественных произведений русских, армянских и иностранных писателей.

Большую роль в повышении культурного уровня курдских трудящихся, в воспитании их в духе коммунизма, преданности Родине и интернационализма играет советская курдская и переводная литература.

Рождение курдской литературы началось с переводной литературы, которая сыграла важную роль в развитии новой курдской литературы. В первую очередь была переведена политическая, затем художественная и техническая литература. Были изданы произведения В. И. Ленина: «Фридрих Энгельс», «О революции 1905 года»; «Коммунистический манифест» К. Маркса и Ф. Энгельса, «Наемный труд и капитал» Маркса и другие труды. Стали издаваться учебники по литературе, физике, химии и математике. В тридцатых годах

своими оригинальными произведениями выступили курдские писатели. Ими написаны и изданы стихотворения, поэмы, баллады, рассказы, произведения других жанров, а также научные и научно-популярные труды.

В числе этих писателей и ученых находятся: кандидат филологических наук Гаджие Джиди, первый курдский фольклорист (1908 г. рождения, из села Яманчайр, Тегорского района Карсской губернии), старый большевик, доцент Араб Шамилов, писатель и переводчик (1897 года рождения, из села Суз, Карсской губернии); писатели Везире Надри (1911—1946); Джардое Генджо (1904—1945); Джасме Джалил (1908 г. рождения, из села Кзлкула, Карсской губернии); Качахе Мрад (1914 г. рождения), Ахмед, Мрази, Нури, Отаре Шаро, автор этих строк и другие.

Основным источником творчества почти всех курдских советских писателей является курдский фольклор.

За последний период на литературной арене появилось много молодых писателей: Усве Бако, Араме Чачан, Бахчое Иско, Алие Мамед, Микаеле Рашид, Карлене Чачани, Джалиле Гаджо, Тахре Бро, Схиде Ибо, Ферике Усеб, Ордие Джасм, Смое Шамо, Азизе Иско и Джардое Асад. Среди них самым способным является поэт Микаеле Рашид. Некоторые из них учатся в высших учебных заведениях. Все они тесно связаны с народом, и в своих произведениях воспевают его новую, социалистическую жизнь.

В деле ознакомления армянских читателей с многожанровым курдским фольклором весьма благодарную роль сыграли армянские писатели и поэты Н. Зарян, С. Таронци, В. Каренц, О. Шираз, Сармен и М. Хераян. Ими осуществлены многочисленные переводы произведений курдских писателей на армянский язык.

В Советской Армении из среды курдских трудящихся выросли также курдские политические, научные и общественные деятели: Надое Худо Махмудов, Сиабандов Саманд, Х. Чатоев, К. Курдо, Чарказе Бако, Титале Мрад, Мирое Асад, Шакрое Хдо, Алие Мамед, Шаое Бро, и другие, которые одновременно занимаются литературной и научной работой.

Лучшие труды курдских писателей и ученых уже пере-

ведены на русский, армянский, грузинский, арабский, азербайджанский, украинский и другие языки.

Эти представители курдской интеллигенции, как уже указано, родились и выросли в Советской Армении. В настоящее время столица Армении Ереван стала основным центром советского курдоведения.

За годы Советской власти наряду с повышением экономического и культурного уровня курдов произошли преобразования, коренные изменения во взаимоотношениях членов курдской семьи. Особо следует указать на приобретение женщинами равноправия. Права женщин, предусмотренные советскими законами, претворились в жизнь. Ликвидированы бесправие женщины и многоженство. В результате ликвидации калана (калым) уменьшились случаи похищений, левирата и эндогамии. Создание крепкой советской семьи также свидетельствует о повышении культурного уровня курдов. Курдянка стала грамотной и перестала находиться во власти вредных обычаев патриархального быта. Для курдянок создавалась возможность равноправного и совместного труда с мужчинами, общения и свободного разговора с ними, активного участия в общественной жизни. Взаимоотношения членов курдской семьи основываются на взаимной любви, помощи и уважения.

Таким образом, благодаря Великой Октябрьской социалистической революции и ленинской национальной политике Коммунистической партии в нашей стране национальные меньшинства, в том числе и курды, обрели свободу вместе со всеми другими народами. Покончено с рабским положением курдских трудящихся. Курды получили равные со всеми избирательные права. Часть курдов в Советской Армении, которая занималась скотоводством, покончила с кочевой жизнью. Она вступила в колхозы, зажила оседлой жизнью, а молодое поколение начало посещать школу.

В курдских селениях основаны культурные очаги: школы, клубы, библиотеки, кинотеатры и т. д. Прежняя курдская деревня, утопавшая в невежестве, стала на светлый

путь. В настоящее время курды в Советской Армении в результате повышения своего экономического и культурного уровня сбросили с себя тяжелое бремя прошлого, изменили свой образ жизни и рука об руку с армянскими трудящимися и всеми советскими народами работают для победы великого дела коммунизма.

ԱՄԻՆ ԱՎԳԱԼ

ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՐԴԵՐԻ ԿՈՒՆՏՈՒՐԱՆ

Ա մ ֆ ս ֆ ու մ

Նախասովետական Հայաստանում, ինչպես նաև ամբողջ Անգղերկովկասում, քրդերը գտնվում էին ճնշված վիճակում: Նրանց մի մասը քոչվորական, կիսաքոչվորական թափառաշրջիկ կյանք էր վարում: Քրդերը շունեին իրենց այբուբենը, կուլտուրական օջախներ, սեփական ինտելիգենցիան և այլն:

Միայն Հոկտեմբերյան Մեծ սոցիալիստական ազատագրության բերեց քուրդ աշխատավորությանը: Սովետական իշխանության տարիներին զարգացավ քուրդ ժողովրդի կուլտուրան, ստեղծվեց բարեկեցիկ վիճակ, կուլտուրասային կարգերի շնորհիվ փոխվեց նրանց տրեստնաձևը:

Ամբողջովին փոխվել է քրդական գյուղի դեմքը: Գյուղերում կազմակերպվել են կուլտուրական օջախներ՝ դպրոցներ, կինթատրոններ, գրադարաններ և ակումբներ:

Քուրդ ժողովուրդը ստեղծեց իր գիրն ու գրականությունը: Հայաստանի Գրողների Միության կազմում ստեղծվել է քուրդ գրողների սեկցիա: Քրդերեն լեզվով լույս են տեսնում գեղարվեստական և գիտական գրականություն, «Մյա-թադա» թերթը և այլն:

Քուրդ ժողովուրդը, եղբայրական մյուս ժողովուրդների հետ միասին պայքարում է կոմունիստական հասարակարգի կառուցման համար:

Е. К. САРКИСОВ

БОРЬБА НАРОДОВ ЗАКАВКАЗЬЯ ПРОТИВ ТУРЕЦКИХ ОККУПАНТОВ В 1918 ГОДУ

Правящая клика младотурецкой партии, руководствуясь своими пантюркистскими планами завоевания всего Кавказа, весной 1918 года, когда русские войска после заключения перемирия отошли с Кавказского фронта, бросила свои основные силы на Закавказье. Предпринятая младотурками широкая авантюра одновременно преследовала и другие цели: подавить революционное движение и отвлечь внимание масс от крайне тяжелого положения Османской империи.

Осуществлению агрессивных планов Турции в огромной мере способствовала антисоветская политика контрреволюционных партий—грузинских меньшевиков, армянских дашнаков и азербайджанских мусаватистов, оторвавших Закавказье от Советской России.

Чтобы задушить революционные выступления трудящихся, они пошли на прямой сговор с турецкими захватчиками. Один из лидеров контрреволюции, небезызвестный Чхеидзе, открыто заявил о том, что «лучше идти в объятия Турции, чем большевиков»¹. Это и нужно было младотурецким захватчикам, которые после оккупации Западной Армении продолжали свое передвижение в глубь Закавказья. Хотя между турецкой правительственной делегацией и делегацией Закавказского сейма шли переговоры в Трапезунде (март 1918 г.), а затем в Батуме (май 1918 г.), турецкие войска продолжали свое наступление. Не останавливаясь

¹ См. С. Г. Шаумян. Статьи и речи, 1917—1918 гг., Баку, 1929, стр. 195.

подробно на ходе трапезундских и батумских переговоров, укажем лишь, что турецкое правительство затеяло их не ради заключения мира, а для того, чтобы выиграть время и быстро оккупировать Закавказье.

О захватнических планах Турции цинично заявил на Трапезундской конференции председатель турецкой делегации Рауф-бей. «Политические границы России,—подчеркивал он,—должны быть отодвинуты назад, за Главный Кавказский хребет, и в Закавказье Россия больше не может предъявлять никаких требований... В настоящее время может быть два способа решения вопроса: либо Турция займет Закавказье вплоть до берегов Черного и Каспийского морей, либо образование закавказских различных государств—буфера под протекторатом Турции»¹.

Турецкие войска, продолжая наступление, 15 апреля заняли Батум, 25 апреля—Карс, 22 мая—Александрополь. Захватив Александрополь, они стали вклиниваться в глубь Армении. Не касаясь подробностей, связанных с продвижением турецких войск², отметим, что турки, оккупировав важнейшие районы Грузии, большую часть Армении и Азербайджана, подходили к Баку.

Грузинские меньшевики, стремясь предотвратить захват Грузии турецкими войсками, открыли ворота страны перед германскими империалистами, которые рассчитывали прочно обосноваться на Кавказе. Тем самым кайзеровская Германия вызвала недовольство у своей союзницы, преследовавшей ту же самую цель.

О том, что между Германией и Турцией в вопросе завоевания Закавказья шла острая борьба, показывают как турецкие и германские источники, так и хранящиеся в наших архивах богатые материалы. К сожалению, турецко-германские противоречия в Закавказье не нашли достаточного отражения в изданных у нас работах, относящихся к этому периоду.

Обанкротившиеся закавказские «правители» имели все

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 66, л. 318/36, л. 37.

² Подробно см. нашу статью «Из истории турецкой интервенции в Закавказье в 1918 году», напечатанную в «Известиях Академии наук Армянской ССР» (общественные науки), 1958, № 7.

возможности для того, чтобы использовать борьбу между Турцией и Германией и отстоять независимость края, но они предпочли отдать его германо-турецким колонизаторам, лишь бы подавить нарастающую революционную борьбу трудящихся Закавказья, оторвать их от Советской России, неоднократно предлагавшей свое посредничество во время переговоров. Этим и объясняется, что закавказское контрреволюционное правительство пошло на уступки наглым требованиям Турции на Батумской конференции и тем самым предоставило турецким оккупантам возможность захватить Баку и задушить там Советскую власть—Бакинскую коммуну. «Истинная причина, толкнувшая партию меньшевиков и партию дашнаков на этот шаг,—говорил С. Шаумян,—губительный для Закавказья, была та, что они опасались пришествия в Закавказье рабочей революции, восторжествовавшей в России. Вот что толкнуло их в руки турецких империалистов»¹.

В тот момент, когда турецкие войска наступали на Баку, военный министр меньшевистской Грузии Георгадзе произнес речь на банкете, в которой пожелал им успеха².

По зову Советской власти в Баку трудящиеся массы и Красная Армия выразили готовность до конца отстаивать свободу и независимость Закавказья. Бакинские большевики, возглавив борьбу с наступающими турецкими силами, приняли чрезвычайные меры для того, чтобы отбросить интервентов. В то время даже враги вынуждены были признать, что против наступающих на Баку янычаров решительно и до конца воевали только большевики. Председатель дашнакской делегации, описывая положение на бакинском фронте, 13 сентября 1918 г. сообщал из Берлина членам делегации, находившимся в Константинополе, что во время обсуждения на Бакинском Совете вопроса о критическом положении Баку мнения расходились: одна часть (большевики) не согласна была без боя сдать город туркам, другая часть настаивала поднять белый флаг.

В числе важных мер, принятых большевиками, явилась

¹ Архив Армянского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 7, д. 12, л. 46.

² См. газ. „Правда“, 1 октября 1918 г.

организация переброски войск из Астрахани, благодаря чему 6 августа, в результате ожесточенных боев, турецкие войска потерпели поражение и были отброшены.

После этих событий на арене появились англичане. Армянская буржуазия сразу же перешла на их сторону. С. Шаумян в своем выступлении на чрезвычайном заседании Бакинского Совета 25 июля 1918 г., разоблачая предательскую политику меньшевиков, эсеров и дашнаков, требовавших приглашения англичан в Баку, якобы на помощь против турецких захватчиков, отметил: «Перед нами стоит вопрос об обороне города и революции. Для этого мы должны изыскать все средства... Мы имеем перед собой не столь грозного и сильного врага, чтобы мы не смогли своими силами и средствами поставить вопрос об обороне... Советская Россия,—говорил далее С. Шаумян,—предоставляет нам громадные средства.

Сегодня придут из Астрахани 5 шхун, которые везут 80 орудий, 160 пулеметов, 10 000 ружей, 200 000 патронов, массу обмундирования и т. д. Россия ничего до сих пор не жалела и не жалеет и теперь сил... Я приглашаю вас снять вопрос о приглашении англичан и обсудить вопрос о защите фронта общими усилиями нашими вместе с Советской Россией»¹.

Дашнаки, меньшевики и эсеры, воспользовавшись чрезвычайно трудным положением Советской власти в Баку, разлагали фронт и вели бешеную агитацию в пользу приглашения английских колонизаторов. Пламенные бакинские большевики боролись на два фронта: с турецкими войсками на передовых позициях и с английской агентурой в лице меньшевиков, дашнаков и эсеров—в тылу.

Однако силы были неравны, и 31 июля 1918 г. Советская власть в Баку пала.

Городом завладел антисоветский блок дашнаков, эсеров и меньшевиков, образовавший контрреволюционное правительство—«Диктатуру Центрокаспия». Это правительство пригласило в Баку английских интервентов, которые 4 августа оккупировали город. С другой стороны, оно ничего не

¹ „Бюллетень Диктатуры Центрокаспия и Президиума Временного Исполкома“, № № 2, 4 и 5 от 3, 5 и 6 августа 1918 г.

предприняло против наступавших на Баку турецких орд. Положение стало еще более критическим после разоружения «Диктатурой Центрокаспия» советских отрядов и ареста руководителей Бакинской Коммуны—Шаумяна, Азизбекова, Джапаридзе и других большевистских комиссаров. Баку фактически остался без защиты. 14 сентября в связи с наступлением турецких войск английские войска эвакуировались и следом за ними бежали члены обанкротившейся «Диктатуры Центрокаспия».

После эвакуации англичан турецкие полчища при помощи мусаватистских банд 15 сентября ворвались в Баку и учинили резню мирного населения. Бесчисленное количество домов подверглось грабежу и предавалось огню. Жители Арменикенда, одного из окраин Баку, населенного армянами, почти целиком были вырезаны. Та же участь постигла армян в самом Баку. Улицы были покрыты трупами. Глава мусаватистского правительства Хан Хойский с нескрываемым восторгом телеграфировал командующему Кавказской мусульманской армией Нури-паше, выражая благодарность «сынам турок» по случаю взятия столицы Азербайджана, и командующему Восточным фронтом Халил-паше поздравление по случаю взятия «крупного центра, являющегося вторым Стамбулом для тюркского мира»¹.

С первого дня своего вторжения в пределы Азербайджана турецкие агрессоры пытались захватить все Закавказье.

Как в Армении, так и в Азербайджане оккупанты сразу же установили колониально-полицейский режим кровавого террора. Уничтожить, задушить всё, что напоминает о Советской власти, о большевизме,—такова была их цель.

«Наступают,—писал А. И. Микоян,—мрачные дни господства турецких полчищ. Бакинская большевистская организация снова разгромляется. За все время революционной борьбы можно указать редкие моменты, когда бакинский пролетариат не имел своей большевистской организации. Одним из этих моментов было первое время господства турок, когда с сентября месяца по декабрь у нас не было бакинской большевистской организации... Десятки лучших вождей

¹ Телеграмму перепечатала газета «Тифлисский листок» (№ 198, 18 сентября 1918 г.) из первого номера мусаватистской газ. «Азербайджан».

были расстреляны, другие десятки томились в тюрьмах... Лишь одиночные большевики ни одной минуты не оставались без борьбы против врага»¹. Газета «Правда», сообщая о зверствах и разбоях турок в Баку, отмечала, что немедленно после захвата города турками началась охота за большевиками, вызвавшими у них особую ненависть. Многочисленные обыски и аресты среди рабочих, производившиеся турецкими жандармами, имели целью предупредить восстание пролетариата против турецкого господства². Турецкие колонизаторы свои пантюркистские «идеи» использовали как орудие духовного подчинения азербайджанского народа. По агрессивным пантюркистским планам турецких ассимиляторов и их лакеев—мусаватистов азербайджанский язык должен был быть заменен турецким. Турецко-османская литература являлась национальной литературой Азербайджана, история азербайджанского народа считалась составной частью истории Турции. Турецкие оккупанты в Баку создали пантюркистское общество «Тюрк Очаги», наподобие константинопольского.

Турецкие империалисты смотрели на Азербайджан как на свою колонию. Важнейшие отрасли его хозяйства—бакинскую нефтяную промышленность, каспийскую флотилию, железнодорожный транспорт и др.—они забрали в свои руки. Интервенты вывозили в Турцию миллионы пудов нефти и нефтепродуктов, медь, хлопок, рис, хлеб и другие продовольственные продукты.

В наших архивах сохранились многочисленные документы, содержащие жалобы трудящихся крестьян, которые с глубоким возмущением говорят о бесчинствах, насилиях, вымогательстве, грабежах и других злодеяниях турецких колонизаторов. Внимательное изучение архивных документов приводит нас к выводу, что зверства, бесчинства, насилия, грабежи, злодеяния турецких оккупантов представляли не единичные случаи, а заранее предусмотренную систему, выработанную младотурецким правительством и военными властями.

Вот, что сказано в прошении крестьян селения Карабулаг от 12 ноября 1918 г., посланном в адрес мусаватистско-

¹ Паргяркив, Армянского филиала, ИМЛ. ф. 11.

² См. газ. «Правда», 24 ноября 1918 г.

го правительства: «Население, проживающее в селении Карабулаг, переживает тяжчайшие дни. Во-первых, бедняцкое население вымирает, страдает под пятой офицеров, фельдфебелей и административных чиновников Османского правительства. У населения отнимается утварь, продовольствие, ничего не заплатив взамен. Нарочно клеветают на крестьян, избивают, арестовывают, а потом, получив взятку, освобождают. Ведь так же нельзя, народ погибнет. Одним словом, нет ничего, чтобы оградило нас от произвола. Во имя бога, помогите же нам. Ведь мы же погибнем»¹.

В докладе мусаватистского министра иностранных дел указывалось, что в 1918 г. «в с. Карданалы на Мугани имелось 1084 п. пшеницы, 1288 п. ячменя и 1213 п. самана, которые хранились у крестьян названного селения, но в августе 1918 г. в с. Карданалы явились турецкие войска и, несмотря на протесты со стороны крестьян, забрали под угрозой ареста все означенные продукты». Далее указывается, что удовлетворить поступающие бесконечные жалобы о возмещении убытков, нанесенных турецкими властями, «азербайджанское правительство не в состоянии и не обязано»².

Имеется множество архивных документов, свидетельствующих о бесчинствах турок в Геокчайском уезде. В жалобах крестьян говорится, что после оккупации уезда (май 1918 г.) мусульманское население притеснялось турецкими офицерами, и бесконечные жалобы ни к чему не приводили.

«Комендант с. Ивановка Ахмед поступил с населением жестоко,—говорится в одной из жалоб,—отобрал крупный и мелкий рогатый скот не только у жителей с. Ивановка, но и окрестных сел»³. В другом обращении крестьян с. Ивановка говорится, что «Ахмед Эфенди, собирая шайки, совершал грабежи в окрестностях... многим ивановцам он нанес жестокие побой и отобрал у них скот...»⁴.

Даже чиновники мусаватистского правительства писали

¹ Партархив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС д. 35, л. 26.

² ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 4, д. 114, л. 2, 3.

³ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 4, д. 69, л. 22.

⁴ Там же, л. 23.

о господствующем произволе в период оккупации. В телеграмме уполномоченного министерства продовольствия, посланной из Елизаветполя говорится: «Турецкие жандармы с инструкцией от паши проверяют поезда, обирают публику дочиста, бьют женщины и с нами не хотят считаться. При таких условиях мы работать не можем»¹.

Министр финансов мусаватистского правительства сообщил министру внутренних дел о насильственном захвате турецкими властями в Ордубадской почтово-телеграфной конторе процентных бумаг на сумму 20 890 р. 25 к.²

В другой телеграмме, адресованной министру внутренних дел, сообщается, что комендант станции Уджары насильственно отобрал ключи уджарского завода, выгнал заведующего, не позволив ему взять даже свои собственные вещи. Завод оставлен на произвол судьбы³.

Ревизор акцизного управления телеграфировал из Агдама министру внутренних дел: «Турецкими властями был занят единственный завод в Агдаме и выведен из строя, нанесен большой ущерб казне»⁴.

О хозяйничании турецких войск на предприятиях Баку и других городов Азербайджана сохранилось множество документов. Вот что пишет группа членов керосинно-масляного завода т-ва «Восток» министру торговли и промышленности: «...Более месяца у нас на заводе сидят аскеры, и не знаем кто они такие и по чьему приказу без документов они берут бочками нефть и масло... В присутствии нас замуровали все резервуары с нефтяными продуктами и после этого каждый день все берут топливом бочками; до сих пор взято более 15 000 пудов нефти. Теперь нефть кончилась, начали брать масло машинное — вместо нефти для топлива. И до сих пор никакого документа не дают.

Мы неоднократно обращались с прошением к приставу Х участка, все же ничего не помогает»⁵.

В другом документе говорится, что по распоряжению

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, л. 23, л. 1—2.

² См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82 с, оп. 2, л. 23, л. 31.

³ См. там же, л. 75.

⁴ Там же, л. 65—66.

⁵ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, л. 23, л. 77.

турецкого командования уполномоченные «О-ва Манташев и К^о» «не допускаются на нефтепроводную станцию фирмы, где находятся также центральные материальные склады и помещения для рабочих». Распоряжение это приводит фирму в несостоятельность исполнять требования Азербайджанского правительства о доставлении сведений об имеющихся у фирмы запасах нефти, а также и, главным образом, парализуют промысловую деятельность вследствие невозможности откачивать с промыслов добываемую нефть...»¹. Турецкие колонизаторы грабили не только промышленные предприятия, городские и сельские учреждения, но и лазареты. Имеется документ о том, что турки вывезли из лазаретов Елизаветполя все имущество².

Имеющиеся архивные документы свидетельствуют о том, что турецкие войска чувствовали себя полными хозяевами всех предприятий и государственных учреждений Баку и во всех районах Азербайджана, где все это находилось в руках турецкого военного командования. Мусаватистские же власти в руках турок были лишь игрушкой и реально никакого влияния не имели. Об этом говорят многочисленные жалобы представителей самого мусаватистского правительства. Вот что сообщал правительству губернатор г. Шуши: «Турецкий комендант Шуши всю власть забрал в свои руки и никого не признает. Уездное управление совершенно разгромлено, штаты не существуют»³.

Ганджинский губернатор полковник Векилов 7 октября 1918 г. обратился с жалобой к министру внутренних дел о том, что «проживающий в гор. Гандже турецкий юзбашинский начальник жандармской команды Гусейн Таксин принимает к рассмотрению всякого рода заявления и жалобы, как от жителей города, так и его уезда, не входящих в круг его компетенции, выносит по ним постановления, которые приводятся в исполнение им же; лица, признанные им виновными, подвергаются взысканиям. Распоряжения о приводе заподозренных в преступлениях делаются им через приставов... Подобное вмешательство юзбашинское в круг чужих обязанно-

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, д. 23, л. 67.

² См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 536, л. 328.

³ Там же, л. 21.

стей создало двоевластие, подорвало авторитет власти губернатора». Далее губернатор просил, чтобы «был разъяснен юзбаши круг его прав и обязанностей и тем самым положен конец создавшемуся двоевластию»¹.

«Тифлисский листок» писал, что отношения между азербайджанцами (татарами) и турками в Елизаветпольской губернии сильно обострились. Такое положение явилось результатом также «распоряжения о призыве татар на службу в турецкие части»².

На основании донесений технического персонала, работавшего по исправлению повреждений телефонных проводов на участке Баку—Ганджа, министр почты и телеграфа сообщал министру внутренних дел о том, что «отремонтированные правительственные провода обрезаются турками и в них включаются телефоны. Кроме того, военные турецкие чины создают препятствия свободному исправлению повреждений и производству ремонта этих линий и проводов. При наличии подобных самочинных действий турок нельзя гарантировать целость телеграфной связи Баку с Ганджой и другими пунктами, что в свою очередь может при известных обстоятельствах вызвать крайне нежелательные последствия»³.

Неутешительно было положение и на железных дорогах. Поезда пропускали турки по своему усмотрению, останавливали их и производили обыски, отбирали у пассажиров вещи и чинили всякого рода бесчинства.

Турецкие войска открыто грабили азербайджанцев — как они выражались—«своих братьев»—накапливая огромные запасы продовольствия и награбленного имущества, которые турецкое командование не успело вывезти в Турцию в ноябре—декабре, при своем уходе из Закавказья. Из рапорта шемахинского уездного начальника от 20 февраля 1919 г. бакинскому губернатору видно, что эти запасы составляли «в Шемахинском амбаре 10 000 пудов и в Мадрашинском 16 000 пудов пшеницы и соответственно—400, 12 000

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, л. 23, л. 25.

² «Тифлисский листок», № 209, 1 октября 1918 г.

³ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82, оп. 2, л. 23, л. 50.

пудов ячменя¹. Из сообщения кубинского уездного начальника видно, что и там было оставлено большое количество продовольствия: в Кубе—3000 пудов, в Кусарах—700 пудов ячменя². Гекчайский уездный начальник в своем рапорте отмечает, что только в Ивановском было оставлено 9087 пудов пшеницы и 1855 пудов ячменя³. В другом рапорте он сообщал, что «турками оставлено на станции Уджары 1050 пудов пшеницы и 2200 пудов ячменя»⁴. Уездный начальник Петропавловки в рапорте на имя бакинского губернатора сообщал, что при уходе турки оставили там 3600 пудов пшеницы, 5000 пудов ячменя, 1840 пудов проса, 2244 пуда чалтыка и др.⁵ Имеются многочисленные данные и по другим уездам Азербайджана, но приведенное уже в достаточной степени показывает, что турецкое командование начисто обирало население не только из желания обеспечить собственные нужды, но и с целью, вывезти награбленное в Турцию.

Население Азербайджана продолжало голодать и после ухода турецких войск, так как оставленное турками продовольствие мусаватистское правительство постановлением от 22 февраля 1919 г. передало в ведение военного министерства. «Все зерновые продукты,—читаем в этом документе,—собранные турецкими властями в виде ушура или зяката для нужд армии и находящиеся в пределах Азербайджана,... передать в ведение военного ведомства»⁶.

В архивах сохранилось огромное количество жалоб азербайджанцев и местных мусаватистских властей о незаконных массовых арестах, произведенных турецкими военными властями. Прокурор Ганджинского окружного суда писал министру юстиции, что в казахской уездной тюрьме содержатся мусульмане без всякого на то основания. Требования мусаватистских властей освободить указанных лиц казахский турецкий комендант оставил без внимания⁷. Про-

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 334, оп. 1, д. 36, л. 12—13.

² См. там же, л. 16—17.

³ См. там же, л. 22.

⁴ См. там же, л. 24.

⁵ См. там же, л. 27.

⁶ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 344, оп. 1, д. 54, л. 4.

⁷ См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 95с, оп. 2, д. 11, л. 100.

извол со стороны турецких военных властей и аскеров довел до того, что, как сообщает газета «Возрождение» в номере от 10 июля 1918 г., из Елизаветполя собиралась выехать в Константинополь «делегация от азербайджанских граждан» с целью «просить турецкое правительство принять меры против насилий, чинимых турецкими аскерами над гражданами Азербайджанской республики». Та же газета писала, что из сел района станции Евлах выехала делегация к Нури-паше с жалобой на аскеров, которые насилуют девушек и избивают мужчин. Очень часто аскеры заходили в дома азербайджанцев с требованием удовлетворить их во всем как «освободителей азербайджанской нации от гяуров»¹.

Неприкрытый произвол турецких военных властей вынужден был признать и министр юстиции мусаватистского правительства, который в обращении к главнокомандующему турецкими войсками писал о самочинстве чиновников в Гандже, Казахе и других местах².

Турецкие военные власти подвергали арестованных нечеловеческим пыткам. В докладной записке одного присяжного, адресованной председателю мусаватистского правительства, указывалось, что «заклученные в ганджинской тюрьме были закованы в кандалы, рассажены в одиночные карцеры и лишены прогулок. Съестные припасы пропускались к ним в самом ограниченном количестве. Свидания с близкими были абсолютно воспрещены, заключенные были подвергнуты мучительным жестоким истязаниям. Каждому из них наносилось несколько сот ударов плетью и палками... Истязания эти проводились систематически и ежедневно, впрочем, некоторых били особенно беспощадно, заставляя их принимать на себя вину в совершении разного рода преступлений...»³.

Приведенные данные показывают, что турецкие оккупанты в Азербайджане вели себя как колонизаторы, а марионеточное правительство мусаватистов оказалось в их руках послушной игрушкой и фактически не имело никакой власти. Турецкие офицеры и аскеры грабили, насилывали, били жен-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/507, д. 53, л. 18—19.

² См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 95/с, оп. 2, д. 11, лл. 101, 905.

³ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 100, оп. 2, д. 33, л. 18—19.

щин и детей—азербайджанцев, при каждом удобном случае лицемерно называя их «единокровцами», «братьями», которых они якобы пришли спасать от «красной угрозы».

Один из участников турецкого похода 1918 г. на Закавказье полковник Беркук, говоря о турецкой «помощи» Азербайджану, писал, что «хотя Азербайджан провозгласил свою независимость 28 мая 1918 г., он еще не был полностью хозяином своей национальной территории... С декабря 1917 г. район Баку находился под властью большевиков... Азербайджанское правительство, оказавшееся в очень затруднительном положении, вынуждено было удалиться в Ганджу, стремясь организовать борьбу... Наше правительство... обещало признать и утвердить независимость этих народов...»¹ (имеются в виду мусульмане Азербайджана и Северного Кавказа—Е. С.). Для прикрытия своих истинных целей турецкие колонизаторы дали мусаватистской партии указание, на данном этапе начать кампанию за «независимый Азербайджан». Об этом свидетельствует письмо мусаватистской делегации на Батумской конференции в мае 1918 г. турецкому военному министру Энвер-паше. В этом письме отмечалось, что: «Несмотря на нашу просьбу о полном присоединении мусульманской части Закавказья к Турции, нам мотивированно объяснили (турецкие дипломаты—Е. С.), что большая политика Турции требует, чтобы мы пока (!) были независимы и сильны... Мы приняли эти указания, сознательно согласившись с ними»². Если турецкие дипломаты, ради осуществления «большой политики», то есть захвата всего Кавказа, пока скрывали захватнические планы Османской Турции, то турецкие военачальники, опьяненные своими успехами раскрывали цели их нашествия в Закавказье, и на деле добивались присоединения захваченных территорий к Турции. В этом отношении характерна следующая речь Назим-паши (предшественника Нури-паши), произнесенная им по приезде в Ганджу: «...Давнишняя мечта Турции о

¹ *Berkuk, Büyük harpte (334) Şimalî, Kafkasyadaki faaliyetlerimiz ve 15 fırkanın hareketi ve muharebeleri*, İstanbul, 1934, s. 31 (см. „Askeri mecmuanın tarih kısmı“. Sayı 36).

² См. „Труды“ Азербайджанского филиала ИМЛ, VIII, стр. 79, Баку, 1947.

воссоединении (подчеркнуто нами—Е. С.) с единоверными родственными народами, наконец, сбылась. Это второй день моего рождения. Надеюсь, я заслуживаю вашего доверия. Теперь разоружайтесь — винтовки больше не нужны мирному населению. Мои аскеры обеспечат ваш покой»¹. Командующий 3-й турецкой армией Вехиб-паша в своей шифрованной телеграмме от 2 июня 1918 г., приветствуя Нури-пашу по случаю его прибытия в Ганджу, сообщал: «Для спасения исламистов от большевистской угрозы я двину с Казаха на Ганджинском направлении сильную воинскую часть»².

Участник похода 1918 г. полковник Рюшту, касаясь договора, заключенного между Турцией и мусаватистами в Батуме, пишет, что по этому договору была предусмотрена «турецкая помощь Азербайджану в борьбе против большевиков»³. Выполнение этой «миссии» сопровождалось резней, погромами и грабежами. Это не мешало турецким властям постоянно трубить о своей «помощи» мусульманам в «освобождении от русского ига». В наших архивах хранится немало воззваний турецкого командования, где в сладко-льстивых выражениях население оккупированных районов Закавказья призывалось к покорности и повиновению. В воззвании коменданта турецких войск в Зангезуре Иззат-бека от 1 августа 1918 г., обращенном к населению, говорится, что мусульмане долгое время находились под невыносимым гнетом царской России и что теперь, мол, им удалось освободиться при помощи турок. «Мы,—гласило воззвание,—протягиваем Вам братскую руку, ловите ее. Если подадим друг другу руку, откроем дорогу к безграничному счастью. Покорность и услужливость любви достойны»⁴. Выходившая в Константинополе турецкая газета «Tasvirî Efkiar» в номере от 6 марта 1918 г. писала, что единственное стремление Турции—объединиться со своими братьями, кавказскими турками.

¹ См. газ. «Бакинский рабочий», 29 (16) июня 1918 г.

² Râşad, Bûyûk harpte Bakû yollarında 5 kafkas piyade fırkası. См. жур. «Askerî mecmuanın tarih kısmı», İstanbul, 1934. Sayı 34, S. 6—7.

³ Там же, стр. 7.

⁴ Партархив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, д. 1256, перевод с турецкого.

и освободить их «от ярма, в котором они находятся уже много веков»¹.

Приведенные выше данные ясно показывают, что турецкая военщина под видом оказания «помощи» мусульманам добивалась захвата всего Кавказа и ликвидации Советской власти в Баку, препятствовавшей осуществлению пантюркистских планов. Эти вождедения турецких захватчиков находили поддержку у мусаватистов. Еще до захвата турками Баку, 6 июля 1918 г., лидер партии Расул-заде, который возглавлял делегацию мусаватистского правительства, прибывшую в Константинополь на прием к турецкому султану, в своем письме о беседе с султаном, состоявшейся в присутствии Энвер-паши, выразил свое верноподданство. Расул-заде заявил, что азербайджанский народ свыше ста лет находится под игом России и вот, наконец, ему якобы удалось завоевать свободу и независимость. Он просил султана взять под свое высокое покровительство как Азербайджан, так и все мусульманские народы, создать крупное мусульманское государство под верховенством Турции, как центра мусульманского мира².

Другой лидер мусаватистской партии Али Мурад-бей Тобчибашев, возглавлявший чрезвычайную делегацию мусаватистского правительства, посланной к султану, писал: «Милостью божьей удалось мне достичь цели—увидеть халифа всех мусульман и падишаха турок... Мы, азербайджанские турки, всегда будем и хотим жить милостью халифа всех мусульман, падишаха османов...»³.

Мусульманским народным массам Закавказья были чужды пантюркистские планы турецких колонизаторов и их прямых агентов—мусаватистов. С первых же дней вторжения турецких полчищ в пределы Закавказья они на собственном опыте убеждались в подлинных намерениях непрошенных гостей. С каждым днем все больше росла их ненависть к турецким поработителям. Беркук, подробно излагая кавказ-

¹ Цит. по „La voix de l'Arménie paris, 1918, № 10.

² См. ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 211с, (МИД мусаватистского правительства), оп. 1 д. 30, л. 1—2.

³ Там же.

ский поход 5-й турецкой дивизии, отмечает, что положение ее в Азербайджане оказалось трудным¹.

Вехиб-паша в одном из секретных приказов своим войскам писал: «Необходимо поднять политический престиж Турции в глазах мусульман Закавказья, которые настраиваются все враждебнее в отношении турок»².

Имеющиеся в Центральном Государственном архиве Октябрьской революции Азербайджанской ССР материалы показывают, что трудящиеся Азербайджана под руководством большевистской организации Азербайджана в тяжелых условиях оккупации вели упорную борьбу против турецких колонизаторов.

«В Азербайджане турецкий режим, восстановивший все худшие порядки султана, вызвал восстание татар против правительства и турок»³.

Почти во всех районах Азербайджана по зову Коммунистической партии росло партизанское движение против турецких оккупантов и их агентов—мусаватистов. Особенно широко развернулось партизанское движение в Ганджинском уезде—в районе Дзегамы, Далляра, Тауза. Местный полицейский пристав в начале ноября сообщил из Дзегамы своему начальству, что партизаны... усиленно пропагандируют восстание «и многие крестьяне дали согласие поддерживать». На помощь повстанцам прибыло из Далляра более сорока партизан, доставивших оружие. По словам пристава, на всей территории его участка «ведется подготовка к восстанию и тайно создаются вооруженные отряды»⁴.

Некоторые партизанские отряды отличились в боях с турками. Особенно отличился отряд, действовавший в Ганджинском уезде во главе с прославленным Кербалаем Аскером. Его партизаны вызывали смертельный страх среди турецких оккупантов и мусаватистских властей. Об этом свидетельствует донесение Ганджинского уездного начальника губернатору, в котором он предупреждал последнего, что если не будут приняты срочные меры для уничтожения

¹ См. Беркук, указ. работа, стр. 19.

² ЦГА Арм. ССР, ф. 190/р 507, л. 53-а л. 78.

³ Газ. „Известия“, 15 октября 1918 г.

⁴ См. Токаржевский, указ. работа, стр. 202.

отряда Кербалаи Аскера, то «авторитет и популярность его среди масс возрастет до грандиозных размеров»¹. Далее в донесении указывается, что если не будут посланы войска для подавления партизан, то «в ближайшие дни нужно ожидать всеобщее восстание не только в 4-м участке, но и в целом уезде». Начальник уезда просил губернатора обратиться за помощью к Нури-паше: «Дабы воспрепятствовать этому пожару и предупредить катастрофу, я настоятельно прошу Ваше превосходительство безотлагательно, по прямому проводу, доложить все вышеизложенное г. министру внутренних дел и главнокомандующему... Нури-паше и просить экстренного распоряжения о безотлагательном командировании в мое распоряжение воинского отряда с широкими полномочиями для уничтожения Кербалаи Аскера»².

Проф. Цугмайер писал в то время, что в Елизаветполе «на почве неприязни татар к туркам вспыхнуло возмущение среди местного населения. У станции Шамхор татарами был разобран путь, движение приостановилось на сутки»³.

В другом сообщении читаем: «Турецкое командование объявило мобилизацию молодых людей 18—40-летнего возраста в пределах Азербайджана. На этой почве происходят крупные волнения»⁴. В связи с набором азербайджанцев в турецкую армию из Кавказского округа доносили, что «население не подчиняется мобилизации и избегает ее... Однако командующий местным турецким отрядом силою собирает его и включает в турецкие войска»⁵. В донесении из Елизаветпольской губернии от 2 октября 1918 г. указывалось, что в Гандже произошли серьезные столкновения, вызванные турецкими грабежами, разбегом и принудительным набором в армию. «Многие призывники удрали в леса»⁶. По словам Закаталинского губернатора, реквизиция продуктов, насильственный набор в армию и неимоверно тяжелые налоги вызвали крайнее недовольство среди населения. Гу-

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. канцелярии министра внутренних дел Азерб. респ. оп. 2, л. 9, л. 225.

² Там же.

³ „Кавказское слово“, № 210, 20 октября 1918 г.

⁴ ЦГА Армянской ССР, ф. 190 р 507, л. 536, л. 283.

⁵ Там же.

⁶ Там же, л. 67, л. 62.

бернатор, чтобы предотвратить выступления крестьян, настоятельно требовал присылки турецких войск в Закаталу. Он доложил министру внутренних дел о том, что «выхлопотал у Нури-паши приказание дать в мое распоряжение роту турецких аскеров, что признавалось необходимым для введения порядка в означенном районе». Далее губернатор сообщал, что самочинство турецких офицеров и нанесение крестьянам большого материального ущерба, а также слишком резкие меры, применяемые офицерами при наборе аскеров, привело к тому, что «часть озлобленного населения собиралось напасть на крепость, захватить и обезоружить аскеров и отомстить офицерам, по каковому поводу мною было собрано совещание относительно предупреждения этого и возможности дать отпор на указанный случай». В заключении говорится, что когда в начале декабря турецкие войска «по сложившимся военным обстоятельствам» покинули Закаталу, население напало на их обоз с ограбленными продуктами и обмундированием и «насильно хотело отобрать вещи, увезенные обозом, якобы принадлежавшие населению. Турки оставили здесь крайне не выгодное для себя впечатление»¹.

Против турецких палачей упорно боролось армянское население Азербайджана. В тех районах, где армянам удалось избежать резни, они покинули родные очаги и вели партизанскую борьбу против регулярных турецких войск. В одном из многочисленных документов, описывающих борьбу армянского населения против турок, сказано, что из Ареша, Нухи, где армяне подверглись чудовищной резне, уцелевшая часть населения удалилась в горы, нанося большой урон регулярным турецким войскам². В другом сообщении сказано, что в армянских селах Нухинского уезда организовывались повстанческие отряды, сыгравшие большую роль в борьбе против турко-мусаватистского произвола³. Немало усилий проявило в этой борьбе армянское население Баку, Нухи и Елизаветполя⁴.

¹ ЦГАОР Азербайджанской ССР, ф. 82с, оп. 2, л. 39, л. 53.

² ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 71, л. 38.

³ Там же, л. 95, л. 24.

⁴ Там же, л. 217, л. 15.

Наиболее массовое и упорное сопротивление турецким захватчикам и их мусаватистским агентам оказало армянское население Карабаха, участь которого была предрешена падением Баку. Командующий Кавказской турецкой дивизией генерал Джавад Джамиль-бей предъявил Карабаху ультиматум о признании турецкой власти. Характерно, что ультиматум был предъявлен не в общем порядке, а каждому селению отдельно и с предупреждением о полном его разгроме, если ответ о принятии ультиматума не последует сейчас же. Турецким войскам в Карабахе приходилось вести ожесточенные бои за каждое село, за каждый населенный пункт. Численное превосходство турок не запугало жителей Карабаха, они проявляли единодушную волю к борьбе. «В назначенный ультиматумом срок турецкие войска начали наступать широким фронтом от Джабаши (Караглух) до Муришенли»¹. С этого дня началась эпопея славной борьбы Карабаха против владычества озверевших турецких банд. В мирском приговоре от 12 декабря 1918 г., под которым стоят сотни подписей крестьян из сел Джаванширского уезда, сказано: «Когда в сентябре турецкие войска двинулись на Шушу, мы, армяне, Джаванширского уезда, немедленно созвали уездное собрание и... единогласно решили биться до последней капли крови, ни под каким видом не сдаваться варварам, которые истребляли попавшихся под их руки армян без различия пола и возраста, грабя их имущество, разоряя все культурные очаги и предавая их огню...»². В ходе развернувшихся событий турки после кровопролитных боев, заняли восемь армянских сел Аскеранского района. Турецкие войска, преодолевая упорное сопротивление, подошли к Шуше и 25 сентября ворвались в город. Взятие Шуши сопровождалось массовыми арестами и убийствами. «Был установлен режим, который заставлял мечтать о самых мрачных днях николаевского режима. На каждой улице города были воздвигнуты виселицы»³.

Турецкое командование искусственно разжигало взаимное недоверие между армянским и азербайджанским наро-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 251, л. 94—95.

² Там же, д. 70, л. 46.

³ Там же, д. 251, л. 22—23.

дами. В некоторых случаях им удавалось достигнуть своей цели, но основная масса азербайджанских крестьян всячески помогала своим соседям-армянам. Председатель седьмого съезда карабахских армян в своем докладе, описывая положение населения во время турецкого вторжения, подчеркнул, что «голодающий армянский Карабах спасся от смерти, благодаря соседям-татарам, которые вопреки экономическому бойкоту, взысканиям и штрафам со стороны власти пашей, и днем и ночью таскали хлеб и продавали его армянам, подчас отдавая его в кредит или без денег». Говоря далее о шушинских событиях, докладчик отметил, что в них азербайджанцы, «по свидетельству близко стоящих к обороне армянской части города лиц, активного участия не принимали. Я особенно останавливаюсь на этих фактах, чтобы еще раз подчеркнуть отсутствие в массах глубокого национального антагонизма, который проявлялся лишь в единичных случаях или под давлением власти и провокаций извне»¹.

После падения Шуши «армяне Карабаха организовывали отряды и противодействовали турецкому вторжению в глубь страны. За время пребывания турок сильно пострадали армянские селения в районе Аскерани. В другие части Армянского Карабаха турки не смогли проникнуть, благодаря сопротивлению армянских отрядов»².

Даже орган мусаватского правительства газета «Азербайджан» вынуждена была признать: «Хотя город Шуша пал и был обезоружен, окрестные села не подчинились и продолжали сопротивляться»³.

Та же газета в номере от 1 ноября 1918 г., подробно описывая падение г. Шуши, отмечает, что турецким войскам длительное время не удавалось захватить его, так как армянские села, расположенные на склоне горы у Аскерана, оказали войскам упорное сопротивление и задержали их. Здесь речь идет о селах Харамуд, Ханабат, Дашбаш, Аранземил, Кеник, Амбулак, Каракенд и других. Небезынтересно

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 251, л. 94—96.

² Там же, л. 31 (из доклада председателя Карабахского национального совета). Об этом см. Daily Telegraph, 7 октября 1918 г.

³ Газ. «Азербайджан» № 62, 17-го декабря 1918 г.

отметить, что события в Карабахе заставили Нури-пашу опубликовать специальное воззвание к армянам Азербайджана. Нури-паша требовал от них прекращения борьбы и вместе с тем жаловался, что отряды вооруженных армяндесертиров на границе Казахского уезда и на пути передвижения турецких войск ведут партизанскую войну с проходящими эшелонами¹.

«После падения г. Шуши,—сказано в решении собрания крестьян сел Джаванширского уезда,—турецко-мусаватские отряды с пулеметами двинулись на Джаваншир по направлению к армянскому селу Мардакерт, где армянские организованные силы вступили в бой с передовыми частями, разбили неприятеля наголову и прогнали его обратно»². О развернувшейся по всему Азербайджану борьбе народных масс против турецких войск и мусаватского правительства Г. К. Орджоникидзе писал: «Турецкий режим, под покровительством которого восстановлены все худшие порядки султана, вызвал восстание татар против правительства и турок», татары взорвали «полотно железной дороги у Шамхора и Елизаветполя»³.

От турецкого нашествия в Закавказье особенно сильно пострадал армянский народ.

Как известно, правящие круги Турции во всех оккупированных районах Закавказья продолжали свою политику истребления армянского народа. Турецкая делегация на Трапезундской конференции, в ответ на требование закавказской делегации о создании автономии для Западной Армении, нагло заявила, что «там нет армян и не будет, ибо, где пройдет турецкий солдат—там армян более не останется»⁴.

В действительности, турецкие палачи так и поступали. За время оккупации в Ардагане и соседних селах перебито

¹ Газ. „Азербайджан“, № 2, 19 сентября 1918 г.

² ЦГА Арм. ССР, ф. 190/р, 507, д. 70, л. 46.

³ ЦГАОР, ф. 130, оп. 569, л. 36.

⁴ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 38, л. 103.

было несколько тысяч местных и собравшихся сюда армян из Ардануша, Танзета, Уруга, Шавшерба и других селений. «Расправившись с мужчинами, — рассказывал очевидец, — турки собрали всех женщин с детьми в казарме...

Турки ограбили нас дочиста, — продолжал очевидец, — и, раздев до нижнего белья, отправили нас в Ахалкалаки, куда мы в количестве нескольких тысяч женщин и детей, шли пешком в течение целого месяца, страдая от голода и холода»¹.

Другой очевидец, рассказывая о зверствах турецких войск в Ардагане и окрестных селах, пишет, что во время наступления турок на Ардаган эти села были сожжены, а жителей армян уводили и расстреливали. Часто турки предавали огню деревни с жителями, отобрав предварительно красивых девушек и женщин, часть которых уводили с собой, а часть, изнасиловав, убивали. «В ближайшую же ночь после прибытия турок в город Ардаган, начался погром армянского населения»².

После вторжения турецких войск в Карсскую область армяне, которые не успели бежать, все были истреблены, а их имущество начисто ограблено. В одном из документов читаем: «Во всей области в данное время не осталось ни одного живого армянина. Ко времени наступления турецких войск путь к отступлению армянского населения Ардаганского и Ольтинского округов был отрезан..., а потому почти все армянское население этих округов осталось на месте и было перебито».

Единственным государством, которое искренне желало спасти армянский народ из-под когтей турецких хищников, была Советская Россия, неоднократно протестовавшая против турецких зверств в отношении армянского народа. Когда турецкие полчища, оккупировав всю Западную Армению, вторглись в пределы Восточной Армении, уничтожая на своем пути мирное армянское население, Советское правительство подняло свой голос протеста.

В ноте Народного Комиссара иностранных дел РСФСР

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190 р 507, л. 95, л. 50—52.

² Там же, л. 85, 91.

Г. Чичерина, врученной 13 апреля 1918 г. германскому послу в Тифлисе сказано: «Турецкая армия продвигается к Батуми, Карсу и Ардагану, разорив страну и уничтожив крестьянское население. Ответственность за дальнейшую судьбу армян ложится на Германию, ибо по настоянию ее и были выведены русские войска из армянских областей...

Трудно мириться с мыслью, чтобы культурное государство, как Германия, имеющая возможность воздействовать на свою союзницу Турцию, позволило, чтобы Брестский мирный договор послужил для армянского народа, втянутого помимо своей воли в эту мировую войну, источником неисчислимых бедствий.

Поэтому Совет уверен, что Вами будут приняты необходимые меры, зависящие только от Вас, к воздействию на турецкие власти с целью предотвращения уничтожения мирного населения, как это имело место в Ардагане¹.

Правительство кайзеровской Германии, ничего не предприняло для пресечения резни мирного армянского населения турецкими башибузуками, ибо колонизаторские устремления немецких империалистов в отношении Закавказья брали верх над человеколюбием. Турецкие же войска продолжали свое нашествие по Армении и беспощадное истребление мирного населения.

Армянское население Карсского и Кагызманского округов успело бежать, оставив там все свое имущество: хлеб, скот, инвентарь и домашние вещи. Все армяне этих округов собрались в г. Карсе. О сдаче Карса стало известно населению лишь 11 апреля 1918 г., а с вечера следующего дня турки вступили в город. «Такая неожиданность, естественно, создала панику, и все армянское и русское население города и названных двух округов бежало почти голым. Большинство оставившего Карскую область армянского населения остановилось в г. Александрополе и его уезде»². После захвата Александрополя турками такая же участь постигла

¹ См. «Великая Октябрьская Социалистическая революция и победа Советской власти в Армении», сборник документов, Ереван, 1957, стр. 195.

² Архив Института истории АН Армянской ССР, д. Турецкая политика истребления армян, документы и материалы, л. 350 (далее: «Документы и материалы»).

население всего Александропольского уезда. О зверствах турок в Александрополе корреспондент газеты «Кавказское слово» сообщал: «В городе творилось нечто страшное, жуткое, что можно лишь испытать, но нельзя передать. В истерике бились женщины... Многие в одном белье, схватив детей в охапку, бежали... Часам к 11 лагерь, Казачий пост, был в руках турок. Город стали крыть из тяжелых орудий. Александрополь пал к ночи. В нем все погибло...»¹.

Захватив Александрополь, турецкие оккупанты «вывезли из города все: продовольственные предметы, скот, мануфактуру. Население совершенно терроризовано»². В руки турецких войск попали склады Кавказской русской армии с огромным количеством боеприпасов и продуктов. Только из Александрополя оккупанты вывезли в Турцию огромное богатство, состоящее из пушек, оружия, орудий, мин, патронов и других боеприпасов, всего на несколько миллионов рублей золотом. Эти неисчислимые запасы были накоплены в Александрополе, как в крупнейшей тыловой базе Кавказской армии³. В докладе председателя правления Александропольского землячества от 1 декабря 1918 г. дается перечень тяжких потерь и разрушений, причиненных г. Александрополю и его уезду. Села Артик, Килчак, Архвали, Башгюх были ограблены до последней нитки. В Артике, имевшем 500 домов, во время погрома было перебито и частью взято в плен почти все мужское население, изнасилованы и взяты в неволю многие женщины и девушки. Были подвергнуты разгрому большие села Чухан, Илхиаби, Омарташ, Хором и многие другие.

«Вообще из более чем 120 армянских сел Александропольского района, благоустроенных и многолюдных, богатых и цветущих ни одно не избежало разрушительного и сокрушительного действия турецкого меча и ятагана». «Вся цветущая молодежь армянских сел,—читаю в этом документе,—подобно осенним листьям, покрыла своими трупами вершины, склоны и подножья гор. Во всех этих селениях турки проявили жестокосердие и свирепость»⁴...

¹ «Кавказское слово» № 116, 8 июня 1918 г.

² Газ. «Центральная», № 86, 18 июля 1918 г.

³ Партархив Армянского филиала ИМЛ, ф. 20, л. 81. а. 1.

⁴ «Документы и материалы» а. 352—355.

Неслыханный погром и массовое истребление армян совершались также в Караклисе и в селах Караклисского района, во всем Лори-Бамбакском уезде, в Ахалкалаки и в селах уезда, в Ахалцихе и в других районах, где только вступала нога турецкого аскера. О зверствах турок в Караклисе в одном документе сказано: «Спустя два дня по взятии села, т. е. 30 мая, по отданному секретному приказу, началось поголовное избивание военнопленных армян и мирных жителей... Пленных армян, связанных друг с другом веревками, уводили партиями в ближайший лес. Десятками и сотнями расстреливали офицеров и солдат. Одновременно и в самом селе шла поголовная резня жителей-армян. Многие семьи вырезаны совершенно. Мужчин в селе почти не осталось»¹.

Турецкие военные власти из Караклиса и окрестных сел целыми эшелонами вывозили в Турцию всю пшеницу, различные продукты, скот, награбленные ценности из церквей и учреждений. «Турецкие власти, — читаем в газете «Борьба», — реквизируют у населения зерно и скот, расплачиваясь какими-то расписками. Одну восьмую урожая турки берут совсем без оплаты, говоря: так полагается по шарияту»².

В Ахалкалакском уезде турецкими войсками было разрушено и разгромлено более 62 армянских сел. Население Ахалкалаки и уездных сел бросило все свое движимое и недвижимое имущество, укрылось в лесах и вело партизанскую войну против оккупантов³.

Турецкие войска продолжали свои бесчинства в отношении мирного армянского населения и в районах Лори и Памбака, куда они ворвались 20 мая 1918 года. Турецкие полчища после кровопролитных боев со вставшим на защиту своих сел населением Лорийского района, ворвались в Джалалоглы и окружающие села, учинив поголовную резню и предавая все огню. Захватчики вывезли все то, что имелось в

¹ „Документы и материалы“, л. 347, см. также ЦГА Армянской ССР, ф. 68/р 200, д. 609, л. 20—21.

² Там же, л. 537.

³ Газ. „Борьба“. № 123, 21 июня 1918 г.

селах этого района. По произведенному после ухода турок подсчету оказалось, что только у жителей селения Джелалоглы из 4 тысяч голов рогатого скота отобрано было до трех тысяч пятьсот. Турки отобрали в Лорийском участке всех более или менее сносных лошадей, все фургоны и брички, было взято турками много мелкого скота. После ухода турок из селения Джелалоглы, последние увезли даже оконные и дверные рамы, в домах остались буквально голые стены.

«После въезда населения, в третий раз, Джелалоглы представляло собой пустое село, где раздавался лишь лай собак»¹.

Все эти злодеяния турецких войск не носили стихийного характера, не были следствием разнузданного поведения, а явились результатом осуществления заранее разработанной программы. Турецкое командование, имея определенную инструкцию, поставило себе целью обессилить армянское население физически и экономически².

Турецкие оккупанты в захваченных районах Армении забирали в плен юношей и трудоспособных мужчин и гнали их, в невыносимых условиях, в сторону Эрзерума. Часть пленных погибала на дорогах, так как многих подвергали зверским пыткам и тут же убивали. После поражения Турции в мировой войне случайно уцелевшие армяне, возвращаясь домой, рассказывали, что их, помимо использования на разных каторжных работах впрягали в повозки и погоняли железными палками («зопа»). Будучи крайне изнуренными продолжительной голодовкой, пленные не в силах были сдвинуть с места тяжело груженные повозки и поэтому подвергались ударам «зопы», иногда до смерти.

Трудно определить общее количество пленных, но достаточно сказать, что только из Александропольского уезда турецкие военные власти погнали в Турцию свыше 6 тысяч человек, из которых вернулись лишь одиночки³. Из увезен-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 36 (Материалы ко миссии по установлению потерь, нанесенных армянскому населению за время мировой войны).

² См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 135.

³ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 135.

ных в Эрзерум 8 тысяч пленных жителей Ширака и Памбака вернулось обратно только 600 человек. Рассказывая о пленных, которые вернулись домой, один из очевидцев пишет: «Все тела их были в язвах от избияния, исхудавшие, они едва стояли на ногах. На них не было даже одежды, и наготу их прикрывали лишь куски войлока в виде большого фартука с дырой для головы. Многие из вернувшихся пленных умирали от истощения»¹. Таким образом, турецкие власти добивались физического уничтожения наиболее трудоспособного армянского населения.

Стремясь очистить захваченные районы Армении от армянского населения, турецкие власти, помимо прямого физического уничтожения, прибегали и к излюбленным методам лишения уцелевшей его части экономических основ существования, как они это делали за все время своего господства в Западной Армении, путем жестокой налоговой системы. В специальном циркуляре турецкое правительство приказывало военным властям оккупированных районов Армении регулярно взимать с населения налог «ашар» в размере «одной восьмой части всех зерновых продуктов, сена и соломы—бесплатно, а две восьмых (налог «мубаят») — за плату. За своевременный сбор налогов перед правительством ответственны были также и сельские «мухтары» и священники. Каждое село обязано было доставлять собранные налоги в склады гюмринского интенданта своими повозками. Во втором пункте циркуляра сказано, что лица, спрятавшие полученный урожай подвергаются наказанию тем, что у них забирается весь хлеб².

Взимание налогов «ашар» и «мубаят» в условиях, когда турецкие власти уничтожали часть посева, ставило население в крайне тяжелое положение, лишало его последнего куска хлеба. Там, где посева уничтожались градом, турецкие власти устанавливали десятинный налог—ашар, который исчислялся на корню. Крестьяне же, вовсе не получившие урожая, платили денежный налог. Сбор «ашара» и «мубаята» сопровождался избиянием и применением всякого рода насилия. Сборщики налогов—мухтары и баш-мухта-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 22.

² См. ЦГА Армянской ССР ф. 190/р 507, д. 38, л. 128.

ры приезжали в села в сопровождении аскеров и забирали весь урожай. Чтобы избежать насилий со стороны мухтаров, крестьяне вынуждены были давать им взятку. «Есть районы, где сумма выданных взяток составляет десятки тысяч». Собранные налоги крестьяне обязаны были на своих повозках доставлять туда, куда указывали мухтары¹.

В многочисленных жалобах крестьян, адресованных консулу дашнакского правительства в Александрополе, говорится об их безвыходном положении, о том, что турецкие власти под видом налогов забирали буквально все. В обращении крестьян села Махмуджуг от 4 октября 1918 г. указывалось, что в результате турецкого разбоя «поля остались почти без засева, едва могли засеять $\frac{1}{10}$ часть... в селе господствует голод. Ныне требуется с нас ашар (байра),—жаловались крестьяне,—и мубаят— $\frac{3}{8}$ части всех посевов. Между тем, полученного зерна не хватает не только для прокормления, но даже для осеменения полей к будущей весне. Если начальство не обратит внимания..., то безусловно мы погибнем от голода, нуждаясь в куске хлеба. Заявляя о сем, просим Вашего превосходительства об освобождении нас от уплаты ашара и мубаята». В другом документе сказано, что османские власти в районе Караклиса под видом ашара и мубаята отбирают от армян всю пшеницу, картофель, ячмень, выдавая им расписки и успокаивая обещаниями, что расчет якобы будет произведен в Александрополе².

Турецкие военные власти облатали налогом и недвижимое имущество городского населения в размере 6% стоимости.

По поводу сбора налога с имущества в приказе турецкого губернатора Александропольского уезда сказано: «Разделив город на 6 участков, каждый участок в течение десяти дней должен внести в турецкую казну налоги на имущество. Налоги должны внести начиная с 16 августа в следующем порядке: первый участок—с 16 по 25 августа, второй участок—с 26 августа до 5 сентября, третий участок—с 6 до 15 сентября, четвертый—с 16 до 25 сентября, пятый—с 26 сентября до 5 октября, шестой участок—с 6 до 15 октября.

¹ См. ЦГА Армянской ССР, ф. 168/200, л. 26, л. 11.

² См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 536.

Житель каждого участка, если в течение десяти дней не внесет налог, должен внести его в двойном размере»¹.

Жителям Карса, Александрополя и Караклиса, подвергшимся в первые дни оккупации грабежу, чрезвычайно трудно было платить налог на недвижимое имущество, подавляющая часть которого уже была забрана турецкими военными властями. Воспользовавшись этим, военные власти объявляли собственностью турецкой казны имущество тех армян, которые перед оккупацией, спасаясь от резни, вынуждены были покинуть свои дома, предприятия, все свое имущество и бежать. Но так как бежавшие составляли большинство, то турецкие власти присваивали огромное достояние городского населения и вывозили его в Турцию.

Приведенные выше документы свидетельствуют о том, что турецкие колонизаторы в первые дни своего хозяйничания подвергали оккупированные районы Армении полному грабежу, а в последующем, путем налогового обложения, систематически забирали у крестьян почти весь урожай, опустошая тем самым и без того разоренную страну.

Свою политику истребления армян турецкие военные власти осуществляли и в Азербайджане. В архивах сохранились многочисленные показания очевидцев о злодеяниях над мирным армянским населением Азербайджана. В одном из таких показаний отмечается, что в Баку аскеры врываются в армянские квартиры, грабят и убивают жителей. Нередко они брали с армян крупные выкупы за обещание сохранить им жизнь, но потом их убивали. «Из сиротского приюта детей армян аскеры сбрасывали с четвертого этажа на улицу»². Другой очевидец рассказывает, что арестованных армян мужчин, женщин и детей вели группами по неизвестным направлениям, обыскивали их в пути, отбирая деньги и драгоценности. Сопровождавшие нас аскеры,—показывает этот очевидец,—стали массами расстреливать мужчин... из орудий, и я видел как сраженные пулями мужчины валились друг на друга, образовывая груды мертвых тел, в которых продолжали стрелять.

Покончив с мужчинами, турки погнали оставшихся жен-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 38, л. 24.

² „Документы и материалы“, л. 348—349.

шин и детей в количестве нескольких сот человек дальше и спустя некоторое время открыли по нас стрельбу. Кругом слышались непрерывная стрельба и страшные крики»¹. В архивных документах упоминаются факты о том, что мужчины-армяны турки выводили из бакинских тюрем и топили в море². Турецкие палачи не щадили даже больных. «В Балаханской больнице,—читаем в одном документе,—во время бакинской резни расстреляно было двести пятьдесят армян и большинство медицинского персонала—армян»³.

В письме врача-очевидца от 30 сентября 1918 г. говорится, что «в воскресенье 15 сентября турецкие войска ворвались в Баку и начали с Шемахинки, по Воронцовской и другим главным артериям города, Торговой и Телефонной, массовый грабеж и варварское уничтожение квартир, имущества, лабораторий, магазинов, аптек и пр. Уносились белье, одежда, мебель, деньги. Три дня продолжались погром и резня. За это время в городе турецкими войсками было убито до 30 тысяч армян»⁴. Трупы валялись около 10 дней, т. к. не доставало перевозочных средств. Очевидец рассказывает, что в центре города стоял невыносимый трупный запах. С неменьшей жестокостью турецкие войска действовали также в оккупированных районах Азербайджана: в Елизаветпольском, Шушинском, Нуха-Арешском и других. Захватив пять армянских сел Арешского уезда: Гаварлы, Кендек, Мазурги, Аренинбазар, Халават, турки предъявили населению требование о немедленном принятии магометанской религии под угрозой поголовного истребления в случае отказа. «Армяне из села Кендек и Мамед-Аберда и Гаварлы с отвращением отвергли предложение турок, но армяне селения Мазурга, будучи со всех сторон окруженными турками, принуждены были принять магометанство, а Кендекцы, Гаварлийцы, Мамедабердцы пострадали, потому что не хотели сдаваться»⁵.

В других селах они перебили всю наиболее деятельную часть молодежи, а остальное население увели в плен, пред-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 8—10, 15.

² Там же, л. 17—18.

³ Там же, л. 12.

⁴ „Документы и материалы“, л. 348—349.

⁵ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 95, л. 53—54.

варительно выделив красивых женщин и девушек¹. Но та часть армянского населения, которая успела уйти в горы, организовала упорное сопротивление врагу².

Таким образом, турецкое правительство, вероломно нарушив подписанный с Советским правительством Брестский мир, оккупировало большую часть Закавказья и часть Северного Кавказа с городами Дербент, Петровск и Темир-Хан-Шура, ввело там невыносимый режим террора и грабежа.

Этому, как указывалось выше, способствовала предательская политика меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, которые ради свержения Советской власти в Баку и подавления революционного движения отдали все Закавказье на произвол турецко-немецких захватчиков.

Трудящиеся массы Закавказья на своем горьком опыте убедились, что без изгнания колонизаторов нельзя избавиться от внутреннего меньшевистско-дашнаковского и мусаватистского тяжелого ига, нельзя добиться победы Советской власти и тесных взаимоотношений с Советской Россией. Единственной партией, которая мобилизовала силы народа для изгнания турецко-германских оккупантов, была большевистская партия. Она неустанно разоблачала предательские действия меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, которые, находясь у власти, превратились в пособников колонизаторов. В резолюции по текущему моменту, принятой Кавказским краевым комитетом РСДРП 14 апреля 1918 г., говорится: «В полном согласии и соподчинении германскому империализму наступает захудалый турецкий империализм. Боясь, что революция может перекинуться в Турцию, может найти отклик в сердцах измученного, голодного и голого турецкого народа, может освободить угнетенные и стонущие под ее игом народы, турецкие хищники-паши кровно заинтересованы не только в окончательной победе бекской контрреволюции в Закавказье, поддерживаемой националистиче-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507 л. 95, л. 24.

² „La voix de l'Arménie“, № 120, 15 октября 1918 г.

скими партиями и меньшевиками включительно, но и в приостановлении социалистического революционного движения на Закавказье, в разгроме и уничтожении пролетарско-крестьянской республики России.

Эти хищники в союзе с бекскими бандами хотят огнем и мечом пройти все пространство и с тыла напасть на великую Российскую социалистическую революцию для объединения фронта с западным империализмом и окончательно удушения социализма¹.

Кавказский краевой комитет партии призывал трудящиеся массы направить все силы на борьбу с турецкими агрессорами: «Пробил решительный час,—говорится в воззвании Крайкома,—более сильный враг стал на пороге нашей борьбы за Советскую власть на Кавказе.

Товарищи рабочие, крестьяне и солдаты!

С полным сознанием революционного долга и чести все—за оружие!

На карту поставлена судьба величайшей из всех революций. Смерть или победа!»²

Трудящиеся Закавказья в своей массе шли за коммунистами, разоблачившими истинные намерения турецко-германских колонизаторов.

Огромную роль сыграла Советская власть в Баку в борьбе против захватчиков. Она развернула широкую пропагандистскую деятельность среди трудящихся масс Закавказья, подымала силы для борьбы с турецкими ордами. Вот что сказано в резолюции Бакинского Совета от 7 июня 1918 г.: «Заслушав доклад... о политическом положении в Закавказье и радиотелеграмму из Тифлиса о подписании мира и согласии меньшевиков и дашнаков пропустить турецкие войска против Баку, Бакинский Совет рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов подтверждает свои прежние решения о преступной политике Закавказского сейма и клеймит, как предателей г. г. Чхеидзе, Чхенкели, Качазуни и К^о... Бакинский Совет рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов высказывает свое твердое убеждение, что нашей армии при едино-

¹ Газ. „Бакинский рабочий“ № 65, 14 апреля 1918 г.

² Архив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, л. 2.

душной поддержке пролетариата удастся не только отстоять единственный очаг революции в нашем крае г. Баку, но и двинуться вперед и в союзе со всем пролетариатом и крестьянством Закавказья избавить край от ига не только турок и мусаватистов, но и предательских партий—тифлисских меньшевиков и дашнаков. утвердить в Закавказье Советскую власть и установить единство с революционной Россией»¹.

Благодаря усилиям Советской власти, повсеместно пришли в движение массы.

«Кавказские горы и ущелья, поля и луга,—читаем в выходящей в Баку газете «Տեղեկատու», — будут могилой для турецких аскеров и германских юнкеров.

Трудящиеся Закавказья бодрствуют, их ярость велика, ненависть безгранична. Стало быть, знайте хорошо, что каждый пролетарий, женщина или мужчина, старик или юноша станет снарядом и разорвется над вами, умрет за свою свободу и защитит свою власть»².

О героической совместной борьбе народов Армении, Азербайджана и Грузии повествует множество архивных материалов. В них ярко отражена руководящая роль большевиков в организации победы над внутренним и внешним врагом Армении и Грузии. Первоначально основной формой борьбы была партизанская война. Отряды партизан внезапными нападениями уничтожали вражеские склады вооружения, амбары с продовольствием, выводили из строя железнодорожные линии, нападали на военные гарнизоны, истребляли офицеров и солдат.

Широко развернулась партизанская война в Армении. В призыве Александропольского комитета РКП (б) об образовании Красной гвардии для борьбы против турецких интервентов (март 1918 г.) указывалось: «Настал решающий час... С полным сознанием революционного долга и чести мы должны отправиться на фронт»³.

С. Шаумян в своей речи на торжественном заседании Совета и съезда крестьянских депутатов 1—4 июля 1918 г. подчеркивал, что критическое положение, создавшееся в ре-

¹ Газ. «Бакинский рабочий», № 108, 9 июня 1918 г.

² «Տեղեկատու» («Известия») № 43, 1918 г.

³ Партерхив Армянского филиала ИМЛ, ф. 33, д. 752, л. 1—2.

зультате предательской политики Закавказского сейма, «побуждает армянских крестьян выступать с оружием в руках и низложить бесстыдных руководителей своих, дашнаков, которые позорно предали их. В их распоряжении находилось около 30.000 армянских солдат-фронтовиков. С этой силой можно было творить чудеса. Я не говорю уже о западной массе вооруженных крестьян, которая одна могла бы справиться и с турками и со всеми контрреволюционными силами в Закавказье, если бы во главе армянских крестьян не стояли предатели...»¹. Далее С. Шаумян, разоблачая меньшевиков, дашнаков и мусаватистов, старавшихся оправдываться, что якобы они были вынуждены капитулировать перед турками, еще раз отметил, что «объективные условия сложились так, что в Закавказье была громадная вооруженная сила, готовая выступить против слабой Турции. Одних только армянских сил было достаточно, чтобы справиться с ними, но вы (обращается к дашнакам—Е. С.) с меньшевиками и мусаватистами дезорганизовали ряды... армянских войск, которые готовы были умереть и удержать свою страну»².

Несмотря на исключительный террор, установленный турецкими оккупантами в захваченных районах Армении, народные массы, оставившие очаги и скрывавшиеся в горах и лесах, непрерывно нападали и изматывали силы врага.

«Повсюду на Кавказе,—читаем в «Голосе Армении»,—армяне организуются в отряды для борьбы с турецкими войсками, продвигающимися на Кавказ»³.

О том, что народные массы полны были решимости отстоять свою свободу и независимость, говорят многочисленные документы, написанные руками непосредственных участников событий. Турецкие аскеры,—говорится в одном из таких документов,—явившись в селение Ширванджук, потребовали бесплатно разных продуктов, что сельчанами было исполнено. Затем аскеры потребовали выдачи красивых женщин и

¹ „Известия“ Совета рабочих, солдатских и матросских депутатов Бакинско-го района, № 103, 104, 105, 1 июня (19 мая), 2 июня (20 мая), 4 июня (22 мая) 1919 г.

² Там же.

³ „La voix de l'Arménie“, 15 мая 1918 г., № 10, стр. 354.

девушек, но от исполнения этого требования сельчане решительно отказались. Тогда аскеры начали стрелять в них из винтовок, а крестьяне, защищаясь, убили 6 аскеров. Оставшиеся в живых аскеры бежали в Александрополь и сообщили о случившемся военным властям. В результате в село была направлена карательная экспедиция, встретившая организованный отпор со стороны местных и окрестных жителей. В завязавшемся жарком бою с обеих сторон оказалось много убитых и раненых¹.

Представитель дашнакского правительства при турецких властях в Александрополе в своем донесении указывал, что когда дашнакские войска, отступая оставляли армянские села на погром турок, молодежь ряда сел Александропольского района оказала вооруженное сопротивление турецким войскам².

Положение турецких войск стало настолько угрожающим, что председатель управления Гюмринского района Мехмет Теджир в своем секретном приказе вынужден был признать, что население армянских сел этого района оказало вооруженное сопротивление турецким войскам³.

Об упорной борьбе армянских крестьян писал в своем рапорте и Карабекир-паша. «Сельское население,—признавал он,—к югу от Александрополя, в районе Ширванджук и Махинджук, ушло в горы с оружием в руках, уничтожив склады и перебив охрану»⁴.

Героическое сопротивление оказало агрессору население районов Сардарабада, Баш-Абарана и Караклиса. Захватив 15 мая Александрополь турки были уверены, что за короткое время им удастся оккупировать всю Армению и Грузию, ибо после падения Александрополя дашнакская армия без оглядки пустилась в бегство. Командующий дашнакской армией генерал Назарбеков с остатками войск отступил к Дилижану и телеграфировал национальному совету, что у него осталось всего 300 человек. При таких усло-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 95, л. 104.

² ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 38, л. 85—95.

³ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 38, л. 126.

⁴ *Karabekir paşa. Birinci Kafkas Kolordusunun 334 senesindeki harekâtı ve meşhûdâtı hakkında general Harbord riyasetindeki Amerika heyetine takdim edilen rapor sureti.* Erzurum, 1335 (1919), s. 9.

ниях турецким агрессорам казалось, что захват остальных областей Армении и Грузии является вопросом нескольких дней. С такой уверенностью турецкие войска шли по трем направлениям: Александрополь—Ереван, Александрополь—Караглис—Тифлис и Караглис—Дилижан—Казах—Баку. 30 тысячное войско Шефки-паши, наступая на Ереванском направлении, 22 мая заняло Сардарабад (ныне Октемберян) в 30 км от Еревана. В этот критический момент на защиту родного города встали трудящиеся массы Еревана и окрестных сел. Вооружившись чем попало, преисполненные ненавистью к палачам, в жестоких, неравных боях (22—26 мая) под Сардарабадом они отбросили врага, нанеся ему тяжелое поражение. В этой героической битве трудящиеся армяне отстояли от турецких захватчиков Ереван и прилегающие к нему районы.

В одном из архивных документов говорится, что на Сардарабадском народном фронте армяне одержали крупную победу над тридцатитысячной армией Шефки-паши, причинили ей серьезные потери¹.

Значение этой победы заключается в том, что турецкое правительство вынуждено было отказаться от захвата Еревана и одновременно Александрополя—Джульфы с целью захвата Баку. Победа под Сардарабадом вместе с тем вынудила турецкое командование внести существенные «коррективы» в план завоевания всей Армении.

После трехдневного боя на Баш-Абаранском направлении турки и здесь были разбиты наголову и отступили².

В боях под Караглисом 25—28 мая к борющимся крестьянам примкнули солдаты, ушедшие из разложившейся дашнакской армии.

Против турок поднялись также крестьянские массы Памбакского, Дилижанского и Казахского районов. К ним присоединились беженцы из Западной Армении, Карсского, Александропольского и других районов Восточной Армении, числом до пятисот тысяч человек. Разумеется, этот огромный людской поток мог оказаться под непосредственным ударом, если бы туркам удалось осуществить свой план

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 200, л. 132, л. 940—941.

² ЦГА Армянской ССР, ф. 57, л. 582.

молниеносного захвата Памбака и Караклиса, где была сосредоточена основная масса беженцев.

Газета «*Մշակ*» следующим образом оценивала события под Караклисом: «Крестьяне Караклиса и окрестных сел, узнав, что османцы хотят из Амамлу напасть на Караклис, все как один решили умереть, но не сдаваться. Малочисленные армянские солдаты, объединенные с местными (крестьянами—Е. С.), приняли все меры, чтобы приостановить врага. В боевые части вошли даже старики, взрослые люди и подростки»¹.

«Настроение,— продолжает далее газета,— настолько было приподнято, что бойцы шли с песнями на поле боя... Турки имели свыше десяти тысяч солдат, армянские же силы едва доходили до 5—6 тысяч»². У турецких войск было 70 орудий и 40 пулеметов, у армян же было всего 10 орудий и 20 пулеметов. Несмотря на это, стихийно образовавшиеся крестьянские отряды отбивали яростные атаки намного превосходивших сил противника и затем перешли в наступление, отбросили турок из-под Караклиса. Турецкое командование спешно перебрасывало из Карса и Александрополя новые силы, в то время, как силы армян в ожесточенных боях все таяли, теряя боеприпасы. После получения подкрепления войска турок снова перешли в атаку и ворвались в Караклис. Но это удалось им ценой больших потерь. Этого не смог скрыть и командующий турецким Восточным фронтом Вехиб-паша, указывающий, что «турки только ценою больших потерь смогли достичь успеха»³. Тот же Вехиб-паша во время Батумских переговоров заявил: «...Эта была редкая битва в истории этой войны... Под Караклисом армяне показали, что они могут быть лучшими солдатами в мире»⁴. О Караклисской битве и отступлении турецких войск вынужден был писать и Карабекир-паша: «26 мая,— писал он в своем рапорте,— 11-я дивизия второго корпуса не имела успеха в районе Караклиса, где были сильны армяне. Турецкая дивизия отступила на 4 километра и во время отступ-

¹ «*Մշակ*», № 104, 1918 г.

² «*Մշակ*», № 94, 1918 г.

³ См. «Кавказское слово», № 108, 1918 г.

⁴ См. ЦГА Армянской ССР, ф. 68/200, д. 11, л. 68.

ления подверглась нападению со стороны крестьян, вооруженных топорами»¹.

После поражения турок под Сардарабадом, Баш-Абараном, Караклисом и на других участках фронта младотурецкие планы захвата всей Армении и уничтожения армянского населения, как уже было сказано, претерпели серьезные изменения. В правительственных кругах Турции вокруг этого разгорелись споры. Некоторые члены правительства, учитывая уроки Сардарабада и Караклиса, предлагали временно отказаться от оккупации оставшейся части Армении и истребления армянского населения. На первый план они выдвигали захват Баку, уничтожение там Советской власти и осуществление своих пантюркистских намерений. Лишь после оккупации всего Азербайджана захват остальных районов Армении не представлял бы особых трудностей. Вот что говорил по этому поводу Вехиб-паша: «Мы будем водить армян за нос до тех пор, пока нам нужны солдаты для фронта, а потом при помощи курдов и татар заставим их задохнуться в том мешке, в котором они сидят»².

А. Хатисов в своем письме из Батуми (4 мая) сообщал Агароняну следующую любопытную подробность: «Халил бей детально рассказал мне историю возникновения идеи самостоятельной Армении за эти три недели в Константинополе и о той отчаянной борьбе, после которой эта идея победила»³.

Касаясь этого же вопроса, Энвер-паша на Константинопольской конференции заявил дашнакской делегации: «Турецкие министры две недели думали создать ли Армению или нет, и, наконец, решили создать, потому что так было выгодно как для армян, так и для турок»⁴. Тот же Энвер в беседе с А. Хатисовым сказал: «Я решил трудную задачу для удовлетворения национальных чаяний армян — создал Армению». Энвер, конечно, говорил о той крохотной Армении, о которой говорилось в Батумском договоре от 4 июня 1918 г., заключенном между Османской Турцией и дашнаками. Эта Армения, территория которой должна была составлять все-

¹ *Karabekir paşa, Rapor*, s. 9.

² ЦГИА Армянской ССР, ф. 200, л. 11, л. 79.

³ ЦГА Армянской ССР, ф. 150/507, л. 536, л. 502—503.

⁴ См. «*Հանրագրություն*», № 58 (74).

го 9.000 кв. км, фактически стала бы колонией Турции, при этом ее создание намечалось не из человеколюбия и щедрости гурецких палачей, а в результате героической борьбы армянских трудящихся, которая заставила их во время Батумских переговоров отказаться от захвата всей Армении, ибо в создавшихся условиях турки не в силах были оккупировать всю Армению, удержать ее в своих руках и затем продолжить свои захваты в Азербайджане.

Во время подписания Батумского договора председатель турецкой делегации Халил бей бахвалился, что «Оттоманское императорское правительство управляло своими чувствами с большой устойчивостью и поручило мне подписать документ, признающий существование армянского правительства. Мне приятно быть уверенным, что армянский народ поймет всю важность этого решения императорского правительства»¹.

Дашнакские политики, давно мечтавшие стать хозяевами «независимого» армянского государства, пришли в восторг от «щедрости» турецких палачей. Глава их делегации А. Хатисов, потерявший голову от одной мысли, что Армения становится «независимым» государством, а он, Хатисов, одним из вершителей ее судьбы, в ответной своей речи заявил, что сегодня армяне определенно приобрели право на национальное существование и вступили в семью независимых государств. «Этот большой день,—продолжал Хатисов,—является торжественной датой в истории армян. Мы хотим, чтобы между Оттоманской империей и Республикой Арменией был установлен прочный мир и вечная дружба...»².

Весьма метко оценив позицию дашнаков, газета «Коммунист» писала: «Сегодня осуществляется вековая «мечта» предателей дашнаков...—Армения объявлена «независимой», армянский рабочий и армянский крестьянин полностью предавы прихоти турецких деспотов-помещиков. Дашнакские мерзавцы, целовавшие туфли Николая Кровавого, сегодня, одержимые жаждой власти, преклоняют колени перед палачами армянского народа—Энвер-пашами»³.

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 74, л. 40, 41.

² ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 74, л. 40—41.

³ Газ. «Коммунист», орган Комиссарната по армянским делам, № 2,

6 сентября 1918 г. Агаронян писал своему правительству, что «армянский народ никогда не должен забыть о том, что у Османского правительства возникла идея о создании независимой Армении и оно само ее признало. Поэтому армянское правительство должно сделать все возможное для поддержания дружеских отношений между двумя странами»¹. Одновременно Агаронян требовал принятия строжайших мер для ликвидации вспыхнувших восстаний, на что многократно жаловалось турецкое правительство².

В другом письме Агаронян и Хатисов сообщали из Константинополя в Ереван, что османское правительство протестовало против действий Андраника и его последователей. Дашнакские главари требовали немедленного подавления антитурецких выступлений³.

Но никакие кровавые меры дашнаков не могли пресечь упорную борьбу народных масс против турецких интервентов и правителей «независимой» Армении. Народные массы Армении, по примеру героев Сардарабада, Баш-Абарана и Караклиса, продолжали партизанскую борьбу, которая повседневно, наносила урон турецким оккупантам. Об этом свидетельствуют многочисленные протесты турецких властей, предъявленные дашнакскому правительству.

Генерал Кязим Карабекир-паша писал, что согласно первоначальному миру между Турцией и Арменией железная дорога на всем протяжении до Джульфы передавалась османам и что несмотря на это, армянские крестьяне сел Агамазлу, Иманшалу и Кюлджисара со всех сторон обстреливали турецкую кавалерийскую часть, охранявшую полосу железной дороги.

Энвер-паша в телеграмме на имя генерала Лоссова сообщал, что «на Эриванской дороге до сих пор действуют банды и мешают турецкому продвижению на Джульфу...»⁴.

Во время александропольских переговоров с армянской смешанной комиссией, состоявшей из представителей отдельного армянского корпуса и Эриванского национального

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 35, л. 34.

² Там же, л. 12.

³ ЦГА Армянской ССР, ф. 200, д. 35, стр. 17.

⁴ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 53а, л. 113.

совета, Кязим-Карабекир паша, возглавляющий турецкую делегацию, заявил, что «южнее Эривани со стороны армян совершены нападения на наши войска, в результате чего имеется масса убитых солдат и офицеров нашей армии»¹. Тот же Карабекир в своем обращении к председателю армянской смешанной комиссии в Александрополе генералу Тер-Акопову жаловался на то, что «...утром 5 июня армянские вооруженные силы в составе 80 кавалеристов и 400 пехотинцев с одним пулеметом напали на наши части, находящиеся в Гечерлу, около Сардарабада»².

В своем рапорте от 10 июля 1918 г. Кязим Карабекир отмечал, что оттоманские войска, двигаясь вдоль демаркационной линии, встречают со стороны местных жителей упорное сопротивление³. Далее он сообщал генералу Назарбекову о том, что между Камарлю и Шахтахты вооруженные армяне, напав на турецкую разведочную партию, шедшую по направлению Шахтахты, отобрали у нее 3 маузера, 3 шашки, 3 лошади и все деньги⁴. Все эти вынужденные признания свидетельствуют о том, что крестьянские массы Армении вели упорные бои против турецких колонизаторов, но антинародное дашнакское правительство и не думало с их помощью организовать отпор турецким захватчикам. Невзирая на это, крестьянские отряды продолжали взрывать железнодорожные мосты и полотно железной дороги, пускали под откос эшелоны. Вот что писал по этому поводу Карабекир-паша председателю армянской комиссии в Александрополе: «В день прибытия в Нахичевань оттоманского поезда, отправленного в направлении к Джульфе, был слышен взрыв в направлении к югу и западу от железной дороги. После расследования выяснилось, что все мосты, находящиеся на линии железной дороги, были взорваны. Я Вас прошу принять меры, чтобы не повторились подобные случаи, которые направлены против пятого параграфа мирного договора»⁵.

Никакие угрозы не могли приостановить ярость народа против турецкого разбоя. Машинисты решительно отказыва-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 20, л. 74.

² Там же, л. 152.

³ См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 20, л. 48.

⁴ См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 14, л. 93.

⁵ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 20, л. 131.

лись вести поезда с турецкими войсками. Так поступил, например, машинист Виноградов. Но, когда турецкое командование заставило его повести военный эшелон, то недалеко от станции «Александрополь, где поезд должен был идти со скоростью не более 5 верст в час, Виноградов развил большую скорость и поезд с турецкими войсками пошел под откос. Виноградов погиб. Следовавший за этим поездом другой, налетев на первый, также потерпел крушение»¹.

В телеграмме председателя армянской комиссии генерала Тер-Акопова указывается, что командир турецкого корпуса Кязим Карабекир передал ему, что до 17 июня в окрестностях станции Эчмиадзин, у селений Туркманлу и Ахамзалу, появились вооруженные армянские отряды, завязавшие перестрелку, ввиду чего просит «наше командование принять соответствующие меры к ликвидации подобных выступлений, нарушающих регулирование охраны железных дорог...»².

Дашнакские власти, предавшие Армении на растерзание турецких войск, заботились о спокойствии своих хозяев. Тот же генерал Тер-Акопов телеграфировал в Канакер комкору Назарбекову, что в пункте пятом мирного договора значится: «Правительство Армянской республики примет меры к недопущению организации вооруженных банд, а равно к разоружению банд, находящихся на ее территории». «Оттоманская комиссия, продолжал Тер-Акопов, указывала на недавно имевшие место случаи нападения подобных банд в районе к востоку от Эривани и настаивает на исполнении указанного пункта мирного договора»³.

В другом своем донесении Тер-Акопов писал Назарбекову о том, что оттоманская комиссия заявила о нападении жителей окрестности Амамлу на эскадрон суварн. Во время боя были перебиты один офицер, 23 аскера, а также 50 лошадей. Далее в донесении указывается, что вооруженные жители Камарлинского района в количестве двух тысяч человек ответили отказом на предложение турецкого командования сдать оружие или покинуть территорию, отошед-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 163.

² См. ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 168.

³ Газ. „Правда“, 10 июля 1918 г.

шую к Османской империи. По поводу нападения на эскадрон сувары турецкая комиссия заявила, что если по требованию местного турецкого командования не будут выданы виновные, то окрестные деревни будут уничтожены. Неоднократные случаи нападения местных жителей, говорится в заявлении, чрезвычайно обострили положение, и османская комиссия ставит вопрос о принудительном выселении всего армянского населения из пределов территории перешедшей к турецкой империи. «Настоятельно необходимо,— требует Тер-Акопов,— дабы Эриванский национальный совет экстренно принял самые срочные меры... для прекращения враждебных действий и всяких беспорядков»¹.

Из штаба первого турецкого Кавказского корпуса председателю дашнакской комиссии ген. Тер-Акопову 1 июля 1918 г. в Александрополь была послана жалоба на то, что жители селений, находящихся между Сардарабадом и Александрополем, восстали 28—29 июня и напали на караулы турецких складов, убили караульных и ограбили склады. Армянское население, сказано затем в жалобе, находящееся «в районе линии железной дороги Джульфы, которая принадлежит Османской империи согласно мирному договору, заключенному с Армянской республикой, не хочет сдавать свое оружие и применяет оружие против османских солдат». В заключение отмечается, что армяне в направлении Джульфы повреждают железную дорогу, армянские крестьяне постоянно совершают нападение на турецкие части в районе Баш-Абарана и Эчмиадзина².

Все это свидетельствует о том, что народные массы не признавали заключенного с Турцией Батумского договора и вели упорную борьбу против осуществления условий договора. Об этом в газете «Daily Telegraph» в номере от 7 октября 1918 г. прямо указывалось, что когда Национальный армянский совет в начале июня заключил мирный договор с турками, признававшими крошечную номинально независимую Армению, армянские крестьянские массы начали партизанскую войну, нападая на коммуникационные линии турок

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 20, л. 173.

² ЦГА Армянской ССР, ф. 68с/200, д. 627, л. 40.

между Джульфой и Ереваном, что сковывало действия частей турецких войск. Во время одной из стычек с турецкими войсками армянам удалось разрушить часть железной дороги к юго-востоку от Нахичевана, имевшую в то время важное значение. «Эти операции отвлекают значительное количество войск, которое могло бы быть послано в северо-западные районы Турции».

Во всех захваченных турками районах Армении народные массы непрерывно вступали в бой с оккупантами.

Главнокомандующий турецкими войсками на Кавказском фронте Эссат бей 3 июля 1918 г. из Батуми писал дашнакскому правительству о том, что, когда турецкие войска попытались на основании Батумского договора, занять Улуханлу, Камарлю, Нахичевань и Джульфу, то они были атакованы армянским населением этих районов и понесли большие потери¹. 12 июля 1918 г. он писал дашнакскому правительству о том, что группа турецких кавалеристов 14 июня была послана для занятия находящейся к югу от Еревана станции Камарлю, но вооруженное армянское население и солдаты южнее Улуханлу напали на турецкие отряды, убив 22 аскеров и перебив 46 лошадей. Генерал Назарбеков в своем ответе Эссат бейю от 28 июля, оправдываясь перед палачом, писал, что в столкновении, имевшем место 24 июня, армянские войска участия не принимали, ибо уже к 24 июня они были отведены на территорию Армении. Таким образом, сопротивление оттоманским войскам могло быть оказано лишь местными вооруженными жителями, а также солдатами, дезертировавшими из своих частей. «А так как,—писал далее Назарбеков,—инцидент произошел не на территории Армении, то розыски и наказания виновных не представляются возможными... Правительство Республики Армении выражает полную уверенность, что инциденты, подобные указанному, происходящие независимо от воли правительства и предупредить, которые оно не имело ни возможности, ни даже права, ибо они происходят вне пределов государства, не послужат причиной нарушения добрососедских отношений...»². Из этого ответа ясно видно, что дашнакские правители совер-

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л'9, гг

² ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, д. 33, л. 5.

шенно не интересовались судьбой отошедших к Турции армянских земель и армянского населения.

Дашнакские «власти», лишь для обеспечения своего кровавого господства, постоянно выражали свои верноподданнические чувства турецким колонизаторам.

Но армянский народ не был согласен с дашнаками. Он продолжал героическую борьбу за свою свободу и независимость. Яркую страницу вписали в историю борьбы с турецким разбоем крестьянские массы Лорийского района, объявившие мобилизацию всех мужчин до 60-летнего возраста для борьбы против турок. 22 мая 1918 г. в Джелалоглы (ныне Степанаван) состоялось чрезвычайное собрание представителей всех армянских сел Лорийского района, на котором единодушно было решено сражаться до последнего человека. На рассвете 24 мая, на участке между Джелалоглы и сел. Чибухлу, местное население вступило в бой с турецкими войсками и вскоре отбросило их за пределы района. Но так как дашнакские войска оставили Караклис и Амамлу, турецкое командование смогло перебросить свои основные силы против Джелалоглы и 26 утром оттеснить восставшее население. «Вступая в Джелалоглы, турки поголовно расстреляли не успевших покинуть село мужчин... Турки, разгромили по пути армянские села: Сармсахлу, Бзовдал, Кишлаг, Дарпас и др. Селения эти были преданы огню и часть населения, не успевшая спастись, была истреблена. Заранее оставившие свои села женщины и дети искали убежища в пещерах селений Курте, Дсанх и Узунлар, расположенных в отвесных скалах по ущелью реки Дебета, а также в местностях Гомадзор и Чатиндак»¹.

Г. К. Орджоникидзе, хорошо осведомленный о трагическом положении Армении и озабоченный тем, чтобы спасти армянский народ от окончательной гибели, 12 октября 1918 г. телеграфировал В. И. Ленину: «Положение Армении трагическое. На небольшом клочке двух уездов Эриванской губернии скопилось более 600 тысяч беженцев, которые гибнут массами от голода и холеры. В завоеванных уездах поывревали половину населения... Население оказывает упорное

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. 190/р 507, л. 20. а. 131.

сопротивление... (курсив наш—Е. С.). Армянское население ждет помощи от Советской России»¹.

В эти тяжелые для армянского народа дни только Советская Россия готова была оказать ему братскую помощь. Окруженная с весны 1918 г. огненным кольцом германо-австрийского и антантовского империализма, она, конечно, не могла перебросить большие силы против германо-турецких интервентов в Закавказье. Советское правительство стремилось прежде всего дипломатическим путем добиться того, чтобы приостановить дальнейшее продвижение турецких войск в глубь Закавказья и предотвратить варварские действия турок в отношении армянского населения.

Так, в ноте протеста Советского правительства Германии от 12 апреля 1918 г. указывалось, что наступление турецких войск на Кавказском фронте сопровождается массовым истреблением армянского населения, имущество их предается разграблению и огню. «Договор, который мы принуждены были подписать в Бресте, предоставлял судьбу населения Ардаганского, Карсского и Батумского округов волеизъявлению самого населения. Происходящее в этих округах свидетельствует, что десятками лет применявшаяся политика истребления армянского народа продолжается и ныне. Ответственность за ужасы, которым подвергается армянское население в занимаемых ныне турецкими властями областях, ложится на Германское правительство, при помощи которого Турция выговорила себе эти области»².

Помимо дипломатического нажима, Советское правительство содействовало организации добровольческих отрядов из армян, проживавших в различных районах России. Эти отряды посылались в Армению для борьбы против турецких оккупантов. Об организации добровольческих отрядов в декрете Народного Комиссариата по делам национальностей сказано, что вменяется в обязанность всех советских учреждений не чинить препятствий продвижению свободно формировавшихся армянских добровольческих отрядов, при-

¹ Г. К. Орджоникидзе, Статьи и речи, т. 1, М., 1956, стр. 45.

² „Документы внешней политики СССР“, т. I, Госполитиздат, М., 1957, стр. 240—241.

званных защищать свою Родину от немецко-турецких на-
сильников¹.

В выходящей в то время армянской газете «*Չարիք օրեր*» сообщалось, что прибывшие из Одессы и разных районов Советской России и Украины вооруженные армянские отряды, сформированы и отправлены в Закавказье Советским правительством. Среди них были и русские красноармейцы — добровольцы, посланные командованием Красной Армии в Закавказье для борьбы с турецко-германскими интервентами².

Вместе с армянскими добровольческими отрядами против турецких войск сражались многие бойцы и командиры из демобилизованных русских войск, оставшихся в Армении. Под Карсом героически сражался русский добровольческий отряд полковника Ефремова³.

Газета «Заря России», описывая вторжение турецких войск в Нахичеванский уезд и резню армянского населения, подчеркивала, что «армяне оказывают бандам жестокое сопротивление... В окрестностях Нахичевана при содействии подоспевших на помощь 250 советских солдат, армяне разбили наголову и рассеяли турок...»⁴.

Все это показывает стремление Советской России помочь армянскому народу в его борьбе с турецкой тиранией.

Приведенные выше архивные материалы говорят о самоотверженной борьбе трудящихся масс Армении против турецких агрессоров. Эта борьба одновременно была направлена против дашнакских властей, превративших Армению в арену борьбы империалистических держав.

Турецкие оккупанты установили колониально-полицейский режим и в оккупированных ими районах Грузии. 4 июня в Батуми меньшевики заключили позорный договор «мира

¹ ЦГА Армянской ССР, ф. Саратовское отделение Комиссариата по делам Армении, оп. 6, л. 1.

² См. «Известия» Совета рабочих, красноармейских, матросских и крестьянских депутатов Бакинского района, № 112, 1918 г.

³ См. ЦГА Армянской ССР, ф. 45, л. 42, л. 27—37.

⁴ «Заря России», 18 июня 1918 г.

и дружбы»¹, по которому к Турции отошли Батуми, Ахалцихский и часть Ахалкалакского уезда и др. территории.

Турецкие военные власти в оккупированных районах и городах, ликвидировав местную администрацию, установили свой деспотический режим. В первые же дни оккупации турки переименовали названия улиц городов. Так, например, из распоряжения турецкого вали от 22 августа 1918 года видно, что Маринский проспект в Батуми был переименован в проспект султана Селима III, Петроградская улица — в Константинопольскую, Грибоедовская — в Артвинскую, Пушкинская — в Ардаганскую, Островская — в Трапезундскую, Тургеневская — имени Омар-паши, Шереметьевская — имени Дервиша-паши, Комаровская — имени Осман-паши, Эриванская — имени Османа I-го, Михайловская — в Решадие, Кутаисская — в Азизие и т. д.²

По дополнительному договору между Оттоманской империей и меньшевистской Грузией последняя должна была приступить немедленно к демобилизации своих войск, предоставить оттоманскому командованию все железные дороги для перевозки войск и военных боеприпасов. «С целью бесперебойного и максимального их использования, администрация обязана была приготовить все сведения относительно состояния дорог, неподвижного и подвижного составов, чтобы возможно было вычислить незамедлительно максимум возмозможности дорог».

В другом пункте договора сказано: «Грузинское правительство обязуется содержать в должном состоянии дороги, подвижной и неподвижной составы, исправлять быстро все повреждения и разрушения, кои могут быть причинены случайно или по покушению»³.

Приведенные статьи из основного и дополнительного договоров показывают, что меньшевистская Грузия фактически была превращена в колонию османской Турции, а плацдарм для скорейшего захвата Баку и ликвидации там Советской власти, к чему стремились и сами меньшевики.

¹ См. „Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии“, Тифлис, 1919, стр. 343—356.

² См. „Борьба за победу Советской власти в Грузии“, документы и материалы (1917—1921), Тбилиси, 1958, стр. 311.

³ Там же.

Турецкие колонизаторы в оккупированных ими районах Грузии вели себя так же, как в Армении и Азербайджане. Газета «Тифлиссский листок» в номере от 27 июня 1918 г. писала: «После ухода турецких войск Озургети представляет собой картину полного разрушения. Горожане, постепенно возвращающиеся на свои пепелища, находят в домах голые стены. Запасы кукурузы, домашняя утварь, птица и все, что было брошено в момент наступления турок, погибло. Домашняя мебель, даже двери, оконные рамы и вообще все, представляющее собой какую-либо ценность в хозяйстве, вывезено или уничтожено». Описывая далее ужасающую картину грабежа и разорения, газета отмечает, что «разграблено миллионное имущество и в том числе мертвый инвентарь казенной чайной плантации в Звани...» Другая газета «Сакартвелос республика» со слов приезжавших из Ахалциха сообщала, что «окружные селения в ужасном положении», турки насильно отбирают муку, пшеницу, овес, масло, сыр и пр. и посылают в Батум, не оставляя буквально ничего¹.

Трудящиеся массы Грузии под руководством большевистских организаций вели упорную борьбу одновременно против турецких агрессоров и меньшевистских правителей. В прокламации Комитета РКП(б) Западного Закавказья в апреле 1918 г. указывалось, что «вторжение Турции представляет собой наступление внешней контрреволюции на революционную Россию с целью восстановить власть свергнутых классов над рабочими и крестьянами. Это означает поглощение малых наций сильными...» Комитет призывает «вести, где это только возможно, решительную борьбу, и эта борьба завершится успешно, если мы нанесем поражение внутренней контрреволюции, ожидающей с восторгом прихода турок...» По зову большевиков трудящиеся массы оказывали упорное сопротивление вторгшимся турецким захватчикам. «По всей Грузии нарастает волна революционного движения. Грузинские крестьяне перед лицом опасности окончательного порабощения их турецкими штыками уже поняли, что меньшевики губят дело рабоче-крестьянской революции»².

¹ Газ. „Сакартвелос республика“, 8 сентября 1918 г.

² Из приказа Народного Комиссара по военно-морским делам Кар-

В газете «Правда» в номере от 17 июля сообщалось, что 13 июля началось крупное восстание в Абхазии, около Гудаты. Восстание было направлено против грузинских князей и турецких оккупантов. «Турецкий отряд был разоружен восставшими».

В течение короткого времени восстание охватило весь Борчалинский уезд, Южную Осетию и Горийский район. Вся Военно-Грузинская дорога от Мцхета до Казбека занята была восставшими крестьянами¹. 20 июля вспыхнуло крупное восстание душетских крестьян, отбросивших турецкие и меньшевистские войска. Восставшие шли на помощь к мингрельцам².

Один из непосредственных участников похода 1918 г. полковник Рюшту, подробно описывая наступление 5-й турецкой дивизии на Баку признает, что в Грузии к турецким войскам были настроены враждебно³.

Бесперывная упорная борьба народных масс Закавказья против турецких захватчиков и рост революционного движения в Закавказье не могли не отразиться на политикоморальном состоянии турецких войск, которые в результате долголетней войны были деморализованы и стремились к до-мой. Среди турецких войск распространились идеи Октябрьской революции. Газета «Жизнь национальностей» писала: «Солдаты турецкой армии тайком получают нелегальную литературу. Дисциплина совершенно отсутствует. Больше-визм быстро воспринимается турецкими солдатами»⁴.

Говоря о распространении большевистских идей среди турецких войск, газета «Известия» писала: «Деятельность коммунистов среди турецких войск в Закавказье развива-

ганова по Кавказской армии от 6 июля 1918 г., см. ЦГАОР Грузинской ССР, ф. 13, д. 8 л. 12.

¹ Газ. «Правда» 18 июля 1918 г.

² Там же.

³ *Miralay Rüstü*, Büyük harpte Bakü yollarında. Kafkas piyade .firkası (см. журн. Askerî mecmuanın tarih kısmı, İstanbul, 1934, sayı 34, s. 19).

⁴ Газ. «Жизнь национальностей», 17 ноября 1918 г.

ется успешно»¹. Осенью 1918 г. дезертирство среди турецких войск значительно усилилось. «В турецкой армии,—читаем в газете «Ашхатавор»,—в высокой степени распространено дезертирство»². Касаясь состояния турецких войск в тот период, Лиман фон Сандерс писал: «У турок дезертиров больше, чем бойцов в строю... В 8-ой армии количество дезертиров составляло с 15 августа до 14 сентября около 1100 чел.»³. В другом месте своих воспоминаний Сандерс пишет: «Турки устали от войны и не желают воевать. Это видно из массового дезертирства турецких солдат. Дезертиры брали с собой не только винтовки и ручные гранаты..., но также и пулеметы»⁴.

Большую агитационную работу среди турецких войск на Кавказе вели турецкие коммунисты, которые разоблачали захватнические планы младотурецкой клики в отношении Кавказа.

Авантюра младотурок в Закавказье крайне ухудшила их положение на иракско-месопотамском и сирийско-палестинском фронтах.

Кавказская агрессия младотурок ускорила катастрофу Турции в первой мировой войне. Таким образом, планы младотурок в отношении завоевания Кавказа и попытки предотвратить влияние Октябрьской революции на Османскую империю потерпели полный провал, что, в свою очередь, ускорило гибель младотурецкого господства в Турции. Кавказская авантюра, которая была затеяна вопреки желанию народных масс, против их воли нагляднее всего показала сумасбродность пантюркистских планов турецкой правящей клики.

Резюмируя приведенный материал, следует сказать, что после провала агрессивных планов младотурецкой клики в отношении Закавказья в начале первой мировой войны турецкая военщина, воспользовавшись создавшейся в 1918 г.

¹ „Известия“, 31 октября 1918 г.

² Газ. „Ашхатавор“, № 101, 7 августа 1918 г.

³ *Liman von Sanders, Fünf Jahre in Türkei*, Berlin, 1919. S. 340.

⁴ Там же, стр. 335.

обстановкой в России и в Закавказье и уходом русской армии с турецкого фронта весной этого года, предприняла новую авантюру.

Если агрессивные планы младотурок потерпели крах в первый же год войны под ударом русских войск, то в 1918 г. их планы завоевания Закавказья и Северного Кавказа потерпели полное поражение, благодаря героической борьбе народных масс Закавказья под руководством закавказских большевистских организаций.

Приведенные в статье новые архивные материалы свидетельствуют об упорной борьбе народных масс в самых тяжелых внутривосточных условиях и в сложной международной обстановке. Это был период, когда каждая империалистическая группировка рвалась к Закавказью, находя в этом поддержку со стороны контрреволюционных партий меньшевиков, дашнаков и мусаватистов.

Единственной державой действительно оказавшей помощь народным массам Закавказья в их борьбе против турецких и немецких колонизаторов была молодая Советская Россия. Героическая борьба народных масс Советской России против интервенции и внутренней контрреволюции вдохновляла народы Закавказья в их неравной борьбе с турецко-германскими оккупантами. Помощь Советской России и самоотверженная борьба народов Закавказья привели к полному освобождению края от турецких и других интервентов. Эта борьба не в меньшей степени способствовала окончательному краху Османской Турции в первой мировой войне.

Ե. Ղ. ՍԱՐԳԻՍՈՎ

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ՔՈՒՐՔԱԿԱՆ
ՕԿՈՒՊԱՆՏՆԵՐԻ ԴԵՄ 1918 ՔՎԱԿԱՆԻՆ

Ա մ փ ո փ ու մ

Հողվածում նորահայտ արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա ցույց է տրվում թե ինչպես թուրքական զավթիչները օգտվելով 1918 թ. Սովետական Ռուսաստանում և Անդրկովկասում ստեղծված իրադրությունից և թուրքական ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռացումից. վերսկսեցին իրենց հարձակումը Անդրկովկասի վրա: Թուրք զաղութարարների առաջխաղացմանը զգալիորեն նպաստեց Անդրկովկասի ժողովուրդների ոխերիմ թշնամիներ՝ մենշևիկների, դաշնակների և մուսավաթականների կոնտրռեւոլյուցիոն քաղաքականությանը, որի հետևանքով Անդրկովկասն անջատվել էր Սովետական Ռուսաստանից և դրանով իսկ հնարավորություն էր տրվել թուրքական ռազմամոլներին ներխուժելու Անդրկովկաս: Միակ ուժը, որը չհաշտվեց թուրք զաղութարարների տիրապետության հետ, դա Անդրկովկասի ժողովրդական մասսաներն էին, որոնք առաջին իսկ օրից Բոլշևիկյան պարտիայի ղեկավարությունը պայքարի էլան թուրք զավթիչների դեմ:

Հողվածում բերված ռազմաթիվ փաստերը ցույց են տալիս հայ, վրացի և ադրբեջանցի աշխատավորների համատեղ անձնուրաց պայքարը թուրքական և գերմանական օկուպանտների դեմ. պայքար, որն իր նշանակությունն ունեցավ առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի լիակատար պարտության գործում:

А. С. АВЕТЯН

БОРЬБА ЕВРОПЕЙСКОГО МОНОПОЛИСТИЧЕСКОГО КАПИТАЛА ЗА ВОЕННЫЕ ПОСТАВКИ ТУРЦИИ НАКАНУНЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Борьба монополистического капитала за военные поставки являлась составной частью борьбы великих держав за экономическое и политическое преобладание в Османской империи.

Изучение этого вопроса представляет значительный интерес с точки зрения освещения противоречий между великими державами на Ближнем Востоке в предвоенный период. Он охватывает область как сухопутных, так и морских вооружений.

Несмотря на то, что вопрос этот имеет давнюю историю, он мало изучен, а архивные материалы Германии и Франции остаются недостижимыми. Немецкие исследователи Халльгартен и Менне попытались, используя архивные материалы, проследить борьбу монополистических объединений европейских государств за поставки военных материалов в Турцию¹. Однако находящегося в их распоряжении материала оказалось недостаточно, чтобы более или менее основательно осветить эту борьбу, названную Менне «тайной войной»².

Публикации германских и французских документов³ за

¹ *Hallgarten G. W.* „Imperialismus vor 1914“ Bd. 1—2, München, 1951.
Menne B. „Krupp Deutschlands Kannonenkönige“ Zürich, 1937.

² *Menne*, указ. соч., ss. 240, 256.

³ „Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914“ Bd. 37
38. В дальнейшем—Gr. Pol., „Documents diplomatiques Français“, 3-e serie
(1911—1914), V. V. 9, 10. В дальнейшем—DD.

трагируют борьбу за военные поставки, но там мало конкретных данных. Имеющийся в нашем распоряжении материал из Центрального Государственного военно-исторического архива (ЦГВИА) и Центрального Государственного архива военно-морского флота (ЦГАВМФ) вносит определенные дополнения в изучение этого вопроса.

Основная борьба велась между тремя монополистическими гигантами — Круппом, Шнейдером-Крезе и синдикатом Армстронг-Витворт-Виккерс. Турецкие заказы у Круппа, как известно, начались после прибытия в Турцию миссии фон дер Гольца (1883—1895 гг.). С тех пор Крупп непрерывно поставлял орудия и снаряды для турецкой армии. С начала XX века Круппу пришлось бороться как с французским монополистом Шнейдером, так и со своим соотечественником Эрхардтом, руководителем фирмы «Рейнметалл». Круппу во всех случаях оказывали полное содействие германские дипломатические представители за границей. Менне утверждал, что немецкие посольства являлись деловым вспомогательным органом Крупповской (Эссенской) фирмы¹.

Например, в 1905 г. был случай, когда турецкое правительство сделало заказ на 70 млн. франков. Фирма Эрхардта сделала предложение, которое обошлось бы туркам на 17 млн. дешевле, чем у Круппа. Однако тогдашний германский посол в Константинополе Маршалль фон Биберштейн настоял, чтобы все заказы были переданы Круппу².

В том же году по указанию министра иностранных дел Франции Делькассе, французский посол в Константинополе Констан начал нажим на Турцию с целью получения военных заказов для Шнейдера³. Шнейдер действовал также через Оттоманский публичный долг, где имел своего агента.

После революции 1908 года в Турцию снова прибыла германская военная миссия во главе с тем же фон дер Гольцем (1909—1912 гг.). Германские промышленники воспользовались его пребыванием, чтобы получить новые заказы для турецкой армии и флота. В этой связи русский военно-морской агент в Турции капитан Щеглов писал, что Гольц

¹ Menne, указ. соч. s. 239.

² Menne, указ. соч. s. 248.

³ Hallgarten, указ. соч. Bd. 2, s. 135.

«решает потребность в вооружении, боевых припасах, приборах, и, конечно все заказы сдаются германским фирмам... Но он, главным образом, коммивояжер, который занимается столько же, если даже не больше представлением заказов германским фирмам, чем обучением и реорганизацией армии...»¹.

На заводы Круппа, Эрхардта, Маузера, Максима, Шварцкопфа стали поступать новые заказы. Причем заказы не прекращались, когда выяснилось, что Крупп поставляет старые бракованные орудия. По далеко неполным данным Турция за 1908—1909 гг. приобрела 150 скорострельных орудий, 100 000 винтовок Маузера и 350 млн. ружейных патронов. В 1910 г. последовали новые контракты с Круппом на поставку орудий, шрапнелей, гранат на сумму свыше 600 тысяч тур. лир. Несколько контрактов на поставку снарядов было заключено с Эрхардтом. У Максима заказано 100 пулеметов. У Шварцкопфа куплено четыре быстроходных контрминоносца, большое количество мин и снарядов². При этом германские магнаты наживали большой капитал. Так, Крупп в 1910 году продал туркам полевые орудия на сумму 156 000 марок, которые обошлись ему 14 000 марок³.

Во время балканских войн картина не изменилась. Русский военный агент генерал-майор Хольмсен отмечал, что «турки оплачивают иностранным поставщикам не звонкою монетою, а обязательствами казначейства, что очень выгодно для фабрик по причине низкой оценки этих бумаг в настоящее время». Далее он указывал, что Крупп на этой разнице наживает громадные деньги, т. к. потребовал уплаты за все сделанные поставки⁴. Турки должны были Круппу 1 млн. лир⁵.

В этом деле большую услугу германским промышленникам оказал майор фон Штремпель (германский военный агент в Константинополе), который проявил большие способности в оформлении всевозможных сделок. Штремпель поль-

¹ ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, с. оп. 1, ед. хр. № 475, л. 125.

² ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 50, ед. хр. № 3825, лл. 21, 28, 79, 205—207, ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 5, лл. 165, 260.

³ *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2, s. 347.

⁴ ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3256, лл. 37, 43.

⁵ Там же, ед. хр. № 3825, лл. 420, 423.

зовался особым расположением Вильгельма II, имел прямой доступ к верхам германского государственного аппарата, т. к. его брат был советником в гражданской канцелярии кайзера. В июле 1910 г. не без его активного участия, Германия продала Турции два своих старых корабля (построены в 1891 г.) «Курфюрст Фридрих-Вильгельм» и «Вейсенбург», переименованные соответственно «Хайреддин Барбаросс» и «Торгут-Рейсс»¹. Оба эти корабля оказались непригодными для боевой службы и всю балканскую войну простояли на якоре в Золотом Роге. Турции это удовольствие обошлось в 28 млн. марок². Следует отметить, что большое содействие в продаже указанных кораблей оказал немцам Энвер, который был в то время турецким военным атташе в Берлине³.

С германскими фирмами был тесно связан один из руководящих деятелей младотурецкого комитета Махмуд-Шевкет паша, работавший в свое время в Германии на одном из военных заводов.

В период Балканских войн Штремпель завязал новую сделку. В расчете на помощь Махмуд-Шевкета пашы, он предлагал продать Турции по доступной цене 8—10 миноносцев, взамен чего потребовать от нее обязательство заказать или же купить в Германии большое военное судно, а также сделать заказы для укреплений проливов и Эрзерума⁴. Эту сделку не удалось осуществить, ибо вскоре после окончания Балканских войн возник крупный конфликт по поводу миссии Лимана фон Сандерса.

Турецкое правительство в связи с прибытием миссии Лимана фон Сандерса наметило широкую программу военных преобразований. Предстоящая реорганизация турецкой армии и укреплений сулила много выгодных сделок поставщикам вооружений. Конкурентная борьба обострилась. Большую заботу об интересах германского капитала проявил германский посол в Константинополе барон Вангенгейм. Менне отмечал, что Вангенгейм поддерживал тесную связь с уполномоченными Круппа в Константинополе. И эта связь

¹ *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2. ss. 426—427.

² ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 973, л. 47.

³ ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 15, л. 68.

⁴ *Hallgarten*, указ. соч. Bd. 2. ss. 428—429.

была еще с 1903 г., когда он занимал должность поверенного в делах¹.

В конце октября 1913 г. Вангенгейм получил сведения, что Франция ставит свою финансовую помощь Турции в зависимость от того, чтобы французской промышленности было обеспечено три четверти всех поставок для потребностей турецкой армии. Исходя из этого, германский посол считал, что нельзя допустить, чтобы имели место сделки, сводящиеся к монополизации поставок в пользу других государств².

Германская военная миссия Лимана фон Сандерса должна была значительно укрепить позиции германского капитала в этой борьбе. В немецкой печати, которая обычно воздерживалась от комментариев по поводу военной миссии, появилась статья генерала Мульмана³, в которой автор указывал на переплетение политических и экономических задач германской военной миссии. Он писал: «Очевидно также, что отправка германской военной миссии в Турцию должна иметь результатом заказы нашей промышленности. Так было в Аргентине, в Боливии, Чили и Румынии. Когда мы не имеем в виду заказы для нашей страны, то не посылаем инструкторов. Конечно, наши офицеры не коммерческие агенты, но они подготавливают почву для промышленности. Армия и промышленность идут рука об руку».

По прибытии в Турцию Сандерс заявил, что германский император выразил надежду, что «дружеское влияние Германии» не должно ограничиваться направлением политической и военной жизни страны, а должно заключать в себе «заботы о развитии экономического благосостояния Турции». Ставился вопрос на широких кредитных основах перевооружить артиллерию и береговые укрепления проливов⁴.

У русского военного агента в Англии Ермолова имелись сведения, что уже 7 января 1914 г. Сандерс был завален предложениями со стороны различных германских фирм по поставке материальной части для турецкой армии.⁵

¹ Менне, указ. соч. с. 239.

² Gr. Pol. Bd. 37. № 14957.

³ „Neueste Nachrichten“, 15 декабря 1913 года.

⁴ ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 2870, лл. 13, 103, 196.

⁵ Там же, ед. хр. № 3028, л. 736.

Эти обстоятельства не могли не вызвать беспокойства у французских монополистов. Хотя Франция в общем поддерживала русскую дипломатию в возникшем по поводу миссии Лимана фон Сандерса конфликте, тем не менее была готова в случае необходимости изменить свою позицию. Французский военный агент в Константинополе подполковник Мокор указал морскому министру Джемалю, что с французской стороны не будет возражений против германской миссии, если Франция не будет лишена военных поставок¹.

После окончания дипломатического конфликта по поводу германской военной миссии стало ясно, что она надолго останется в Турции.

Борьба между германским и французским капиталом приняла еще более острый характер, но протекала с переменным успехом.

Обе стороны использовали то обстоятельство, что турецкий министр финансов Джавид-бей вел переговоры с германским (по экономическим вопросам) и французским (по поводу займа) правительствами и деловыми кругами и часто посещал Париж и Берлин.

Со своей стороны турецкие официальные лица пытались, используя франко-германское соперничество, добиться различных уступок у обеих сторон в переговорах по экономическим вопросам.

В конце 1913 г. русский военный агент в Константинополе генерал-майор Леонтьев писал, что военное министерство Турции предполагает заказать в ближайшем времени 600 орудий. Из них $\frac{2}{3}$ горных и $\frac{1}{3}$ полевых. Горные орудия должны быть заказаны во Франции, т. к. французские образцы признаны в техническом отношении выше крупновских. Балканские войны показали превосходство артиллерии Шнейдера-Крезо над пушками Круппа. Предстояли большие заказы на снаряды, ибо их наличное количество не превышало 200 на каждое полевое или горное орудие. При этом надо учесть, что предполагалось снабдить пехотные дивизии дивизионами полевой и горной артиллерии².

¹ Gr. Pol. Bd. 38. № 15461.

² ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 239.

В конце января 1914 г. Леонтьев рапортовал об обращении турецкого военного министерства к заводам Шкода, Эрхардта, Круппа и Крезо с предложением представить условия заказов горных пушек и горных гаубиц. Отсюда он делал заключение, что турки предполагают сделать резкий поворот в сторону горной артиллерии, как наиболее отвечающей характеру возможных театров военных действий и их относительному бездорожью¹.

По данным Леонтьева на февраль 1914 г. в турецкой армии было 211 батарей (922 орудия). Из них 150 батарей (660 орудий)—скорострельных. В полевой артиллерии было 111 батарей (518 орудий), из них 244 орудия—Круппа, 52—Шнейдера-Крезо. Остальные 222—нескорострельные (преимущественно крупновские). Горная артиллерия насчитывала 80 батарей (382 орудия). Из них 94—Круппа, 108—Шнейдера-Крезо. Остальные 180—нескорострельные. Гаубицы состояли из 13 батарей (56 орудий), конная артиллерия из 7 батарей (30 орудий)².

Из этих данных вытекает, что количество орудий Круппа в два раза с лишним превосходило орудия других марок (в том числе Шнейдера). Можно предположить, что такое соотношение относится и к другим, в основном нескорострельным орудиям, принадлежность которых Леонтьев не указывает. Следовательно, борьба Круппа с Шнейдером в предшествующие годы сложилась в пользу первого.

Стремление турецкого правительства делать упор на горную артиллерию и, значит, сосредоточить большую часть заказов у Шнейдера, заставило немцев принять соответствующие меры.

В свою очередь, и французы не хотели мириться с существовавшим ранее положением и не желали упускать удобного случая.

В борьбу включились дипломаты. Французский поверенный в делах в Константинополе Бопп 25 января (1914 г.) в телеграмме министру иностранных дел Думергу писал, что артиллерийская комиссия в Турции дала предпочтение французским материалам³.

¹ ЦГВИА. ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 476, л. 256.

² Там же, лл. 301—302.

³ DD. V. 9, p. 178.

Германская сторона опасалась, что Франция воспользуется финансовыми затруднениями Турции, выдвинув в качестве неперемного условия предстоящего займа военные заказы. 28 января статс-секретарь германского ведомства иностранных дел Ягов писал послу в Париже Шёну, что Джавид обещал Франции поставки для армии (в счет займа), а также заказы, которые по договоренности с Дейче банком были резервированы для Багдадской дороги¹.

Французская сторона также опасалась, что Германия может, во-первых, оказать влияние на турецкое правительство и за счет французского займа получит военные заказы, и во-вторых, другими путями предоставить Турции финансовую помощь, обусловив ее военными поставками.

3 февраля Бопп сообщал, что Крупп предложил турецкому правительству финансовую операцию, которая дала бы возможность уплатить ему за все полученные материалы. Одновременно эта операция дала бы возможность и для получения новых заказов². Сумма займа определялась в 6 млн. тур. лир, из которых половина — наличными, а другая половина — поставками материалов³. В газете «Новое время» появилась заметка о том, что переговоры между правительством Турции и представителями Дейче банка прерваны, т. к. Турция признала неприемлемым поставленное германским банком условие о предоставлении ему монопольного права каботажного плавания между Босфором и Дарданеллами⁴.

Очевидно, здесь не обошлось без закулисной деятельности французских представителей в Константинополе. Недаром Вангенгейм 1 марта прямо писал, что прежним позициям Круппа грозит опасность, т. к. значительная часть артиллерийских поставок будет передана Шнейдеру-Крезю. Великий визирь заявил послу, что Франция в переговорах о займе проявляет мелочную придирчивость и некоторые ее новые требования едва ли могут быть выполнены без нанесения ущерба германским интересам⁵.

¹ Gr. Pol. Bd. 37. № 14988.

² DD. V. 9, p. 295.

³ ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 4286, л. 9.

⁴ „Новое время“, 26 января/8 февраля 1914 года.

⁵ Gr. Pol. Bd. 37. s. 596. Примечание.

Германская дипломатия стала проявлять большую активность в защиту своих интересов. 15 марта Вангенгейм указал великому визирю, что о пренебрежении интересов Германии не может быть речи, и она не допустит, чтобы французы, используя затруднительное положение Турции, получали бы прибыли за немецкий счет. Вместе с тем германский посол с некоторым удовлетворением отмечал, что в вопросе военных поставок атака французов частично отбита. И великий визирь при каждой встрече заверял его в том, что турецкое министерство (финансов), возмущенное вымогательствами французской стороны, после заключения займа совершенно отвернется от Франции. Одновременно великий визирь в осторожной форме намекнул, чтобы Германия не производила чрезмерного давления на Турцию с целью исполнения своих требований¹.

Турецкому правительству, в виду острой нужды в финансовых средствах, нужно было обязательно получить заем в Париже. Вместе с тем оно хотело смягчить давление правящих кругов Германии. Этим может быть объяснено обещание в будущем, «совершенно отвергнуться» от Франции. Нам представляется, что в этом вопросе Вангенгейм несколько сгустил краски. Для большего устрашения турок Берлин в конце марта даже пригрозил отозванием германской военной миссии².

Министр финансов Джавид-бей, продолжая играть на франко-германских противоречиях, дал в Париже согласие в отношении военных заказов. Это было нужно, во-первых, для того, чтобы получить заем на благоприятных условиях, и во-вторых, при всех случаях содействовало укреплению турецкой армии. Джавид принял заказ на 376 горных пушек, 50 млн. патронов, две подводные лодки, 6 контрминоносцев. В дополнение предвиделся заказ еще на 50 млн. патронов и 6 контрминоносцев. Деньги нового займа могли служить в качестве уплаты за эти заказы³. Французский военный агент в Константинополе предлагал дополнительный заказ (на 2

¹ Gr. Pol. Bd. 37. № 15009.

² Menne, указ. соч. s. 301.

³ DD. V. 10, pp. 99—100.

млн. франков) для экипировки кавалерии (сбруя, упряжь, седла и т. д.). Он предупреждал, что если французы их не получат, то эти заказы перейдут к другим, т. к. турки решили их обязательно сделать. Общая сумма заказов доходила до 100 млн. франков. Мокор считал, что необходимо обязательно оговорить, что деньги от французских займов не должны служить для уплаты заказов, сделанных вне Франции¹.

В рапорте Леонтьева от 18 июля 1914 г. (ст. стиля) подтверждается сделанный французской фирме заказ на 100 млн. патронов. Что касается горных орудий, то фирма Шнейдера представила на испытание новый образец пушки с большей начальной скоростью, и потому заказ не был еще сделан. В самом скором времени ожидался заказ на 36 горных гаубиц².

Следует отметить, что вопрос рассматривается нами в плане борьбы за заказы, ибо наступившая война не дала возможность в такой короткий срок их выполнить.

Летом 1914 г. Мокор под строжайшим секретом сказал Леонтьеву, что хлопочет о том, чтобы все дело укрепления Дарданелл было поручено фирме Шнейдера-Крезо³. Заявление Мокора можно расценить, как свидетельство того, что реконструкция укреплений Босфора была передана Германии. Недаром Халльгартен считал, что назначение германского генерала командующим 1-м турецким корпусом (в Константинополе) означало окончательное отстранение Шнейдера-Крезо от Босфорских укреплений. Сведения, которыми располагал Морской генштаб на 13 октября 1914 г. показали, что реконструкция укреплений Босфора была передана германским монополиям, большинство орудий принадлежало Круппу⁴.

Орудия Круппа до 1914 г. составляли подавляющее большинство и на Дарданелльских укреплениях⁵. В дальнейшем при содействии германской военной миссии под председательством генерала Вебера была создана специальная

¹ DD. V. 10, pp. 109—110.

² ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 455.

³ ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000/с, оп. 1, ед. хр. № 752, л. 551.

⁴ ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 257, лл. 2—12.

⁵ ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 1С086, л. 2.

комиссия по реорганизации укреплений Дарданелл. Все заказы были переданы Круппу, представитель которого в конце июня 1914 г. посетил Дарданеллы для осмотра батарей¹. В середине октября 1914 г. Дарданелльские укрепления в своем подавляющем большинстве были оснащены орудиями Круппа². Так что французские фирмы и в этом деле потерпели поражение.

Таким образом, до самого начала войны Крупп и Шнейдер-Крезо боролись из-за поставок береговой артиллерии для проливов. Победа осталась за первым. В отношении заказов на другие военные материалы было видно, что Франция получила определенную долю. В то же время значительную долю получила Германия.

Русский военный агент в Берлине полковник Базаров в апреле 1914 г. доносил, что от турецкого военного министерства получен заказ на 8000 кавалерийских седел с полным прибором (это то, о чем писал Мокор. Немцы перехватили заказ—А. А.). Базаров получил также сведения, что Турция заказала в Германии 150000 ружей и 200 пулеметов с соответствующим количеством патронов³. А в середине мая Вангенгейм писал, что Порта обещала при предстоящих поставках принимать Германию во внимание в объеме, соответствующем значению ее промышленности⁴.

В связи с этим «Новое время» сообщало о намерении военного министерства объявить торги на поставку оружия. Фирма Круппа, по указанию германского правительства, предложила Турции открыть ей долгосрочный кредит в 2,5 млн. тур. фунтов (лир), и что Круппу сделан заказ на 50 крупных орудий со снарядами, 150 самодвижущихся мин, 7 полевых батарей, а также на винтовки (Маузера) и пулеметы⁵.

Эти сведения в некоторой степени находят подтверждение в рапорте Леонтьева. 11 мая (ст. стиля) он получил све-

¹ ЦГАВМФ. ф. 418. оп. 1, ед. хр. № 4283, лл. 1—2.

² ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 1, ед. хр. лл. 17—37; ед. хр. № 255, лл. 1—25, ед. хр. № 256, лл. 1—17.

³ ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3028, л. 740.

⁴ Gr. Pol. Bd. 37. № 15031.

⁵ „Новое время“, 8/21 мая 1914 года.

дения, что в Германии заказано 200 орудий для полевой артиллерии, 50 крепостных орудий для Адрианополя и Чаталджи, 100 пулеметов Максима (из 300 предположенных), 200000 винтовок Маузера и 150 млн. патронов. Леонтьев при этом подчеркивал, что «наряду с условиями займа (в Париже—А. А.) долженствовавшими гарантировать расход денег исключительно на мирные потребности, турки находят средства на большие военные заказы и притом как в самой Франции, так и в Германии»¹. Кроме того, Морское министерство Турции подписало в апреле 1914 г. контракт с фирмой Круппа на тысячу орудий различного калибра².

Давая Германии обещания относительно военных заказов, турецкие официальные лица в то же время не хотели, чтобы это дело получило широкую огласку. Джавид-бей советовал Вангенгейму не включать в предстоящее германо-турецкое соглашение по экономическим вопросам пункта о военных поставках, ибо это может привести к тому, что и другие державы потребуют подобных обещаний, что только повредит почти монопольному положению германской промышленности в армейских поставках (слова «почти монопольному» взяты Вангенгеймом в кавычки—А. А.)³.

Турецкий министр, с одной стороны, не желал, чтобы Франция знала о военных заказах в Германии, с другой стороны, не хотел также испортить дело с французскими поставками, т. к. туркам нужны были и германские и французские поставки. Здесь нашли отражение как финансовая зависимость от Франции, так и военно-политическое давление Германии.

В течение весны и лета 1914 г. в Турцию стало прибывать вооружение, заказанное в Германии. По далеко неполным данным с 27 февраля по 1 мая в Константинополь прибыло (главным образом на германских пароходах) 31 200 ящиков с ружейными патронами, 74 полевых орудий среднего калибра, а также автомобили, катера, пироксилин (400 ящиков), динамит (300 ящиков), селитра, бензин, железо, фитили и т. д. С одного только германского парохода «Тереза» было выгружено и отправлено в Адрианополь, Кирк-

¹ ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 445.

² ЦГАВМФ, ф. 418, оп. 1, № 4288, л. 92.

³ Gr. Pol. Bd. 37. № 15033.

Килису, Пандерну и Анкару 17 тысяч ружей Маузера, 15 662 ящика с патронами, 1140 ящиков со снарядами, 75 зарядных ящиков¹.

Из этих далеко неполных и отрывочных данных можно заключить, что во-первых, заказанные ранее в Германии военные материалы были получены Турцией, во-вторых, все-таки большая часть заказов попала в руки Германии. Халльгартен и Менне также склоняются к тому, что примерно $\frac{2}{3}$ заказов падает на долю Германии. В этом немалая заслуга принадлежит германской военной миссии Лимана фон Сандерса.

Борьба германского и французского капитала за заказы и поставки военных материалов продолжалась до самого начала первой мировой войны. Даже в период июльского кризиса, когда возникла заминка в германо-турецких переговорах, Джавид пригрозил передать Франции крупповские заказы. Вангенгейм в связи с этим выразил великому визирию протест².

Соперничество между Круппом и Шнейдером проявлялось не только в Турции, но также и на Балканах, в Южной Америке и даже в Африке (Марокко).

После начала войны член французской палаты депутатов Эдуард Бартье на одном из ее заседаний заявил, что можно безошибочно утверждать, что соперничество Крупп-Шнейдер оказывало большое влияние на взаимоотношения Франции с Германией³.

Борьба между представителями монополистического капитала великих держав велась одновременно из-за поставок морских единиц для турецкого флота. Здесь основными поставщиками являлись английские и французские капиталисты, хотя в этой борьбе принял участие и германский капитал.

Турецкий флот в то время не представлял серьезной боевой силы. У Турции было 2 линейных корабля, 2 крейсера, 12 миноносцев и ряд мелких судов. Все в основном были устаревшего типа. Поэтому наряду с армией младотурки

¹ ЦГВИА ГУГШ. ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, лл. 443—444; ф. 2000/с оп. 1, ед. хр. № 752, лл. 657—659.

² Gr. Pol. Bd. 37. № 15041.

³ Менне, указ. соч. с. 250.

взялись за реорганизацию своего флота. Во главе морского министерства был поставлен один из руководящих деятелей младотурецкой партии Джемаль-паша, который с большой энергией взялся за дело. Была разработана 2-ая летняя программа преобразования флота.

Турецкое правительство предприняло в широких масштабах военно-морские заказы за границей. Главный упор делался на крупные броненосцы или дредноуты, являвшиеся в то время наиболее мощными боевыми единицами. Сила флота любой державы определялась количеством имеющихся у нее дредноутов.

Турция заказала в Англии дредноут «Решадие». Был заключен контракт с английской фирмой Армстронг-Витворт-Виккерс. По своим боевым качествам и вооружению этот дредноут не должен был уступать лучшим судам европейских держав¹. Строительство «Решадие» не могло форсироваться ввиду тяжелого финансового состояния Турции в связи с балканскими войнами.

Несмотря на это, турецкое правительство после окончания балканских войн не только было озабочено приобретением «Решадие», но предприняло шаги к покупке заказанного Бразилией в Англии дредноута «Рио-де-Жанейро». В последних числах декабря 1913 г. русский посол в Константинополе Гирс сообщал о покупке Турцией этого дредноута².

По сообщениям прессы цена дредноута «Рио-де-Жанейро» исчислялась в 3 400 000 фунтов стерлингов. Из них Турция уплатила немедленно 2 300 000 ф. стерлингов. Деньги дал французский банк Перье под предлогом уплаты задержанного жалованья турецким чиновникам³. Дредноут «Рио-де-Жанейро» был переименован в «Султан Осман» в честь основателя Османской империи. Имелись сведения, что в мае 1914 г. турецкое правительство заказало Армстронгу еще один дредноут типа «Решадие» под названием «Фатих»⁴, а спустя месяц еще 2 легких крейсера.⁵

¹ Данные см. „Международные отношения в эпоху империализма“ серия III, том III, стр. 49.—В дальнейшем М. О.

² Архив Внешней Политики России (в дальнейшем АВПР). Канцелярия 1913 г. Дело № 115, л. 392.

³ „Биржевые ведомости“ 16/29 и 18/31 декабря 1913 года.

⁴ ЦГАВМФ ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 4281, л. 1.

⁵ ЦГАВМФ ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 26, л. 109.

В первых числах декабря 1913 г. между правительством Турции и Армстронгом был заключен контракт на переоборудование доков и арсеналов Золотого Рога, а также устройство нового дока и морской базы в Измиде. Все связанные с этим заказы должны были быть сделаны исключительно в Англии. Было создано общество, капитал которого был также исключительно английским (1 350 000 ф. стерл.). Во главе правления стояло 7 директоров (4 англичанина и 3 турка)¹. В начале января 1914 г. состоялось дополнительное соглашение о постройке доков и мастерских для больших судов в Измиде, для малых—в Золотом Роге.

Большое содействие английским синдикатам оказала находившаяся с 1908 г. в Турции английская морская миссия, призванная для проведения реорганизации турецкого флота. На эту связь указывал в одном из своих рапортов русский военный агент в Турции генерал-майор Леонтьев². Эта миссия также способствовала покупкам дредноутов в Англии.

Таким образом, английская фирма Армстронг-Витворт-Виккерс занимала доминирующие позиции в военно-морских поставках Турции.

Германский посол в Константинополе Вангенгейм еще в конце октября 1913 г. узнал от тамошнего представителя Круппа о том, что турецкое правительство собиралось заключить соглашение с английским консорциумом о строительстве дока в Измиде и передаче исключительно английской промышленности всех турецких заказов на суда³. Вангенгейм предпринял попытку отбить контракт фирмы Армстронг с турецким правительством. Он представил письменное предложение с указанием передать эту концессию германской фирме. При этом Вангенгейм не только изъявлял согласие на желанную турками ремобилизацию капитала, но обещал сверх того устроить заем в 500 000 турецких фунтов и продать Турции дредноут. В свою очередь, Армстронг пригрозил туркам, что если германские требования не будут отклонены, он откажется от постройки доков и арсеналов. Вопрос этот стал

¹ ЦГАВМФ ф. 418, оп. 1, ед. хр. № 10096, л. 6.

² ЦГВИА ГУГШ ф. 2000 с, оп. 1, ед. хр. № 104, л. 24.

³ Gr. Pol. Bd. 37. № 14957.

предметом обсуждения заседания Совета министров Турции, который решил передать концессию Армстронгу¹.

Передача заказов фирме Армстронг объясняется тем, что, во-первых, англичане прочно захватили в свои руки дело реорганизации турецкого флота, а английский капитал играл там важнейшую роль, во-вторых, в этом вопросе англичанам оказывал поддержку французский капитал (чтобы заказы не достались Германии), в-третьих, министр финансов Джавид-бей по своей ориентации являлся антантофилом.

Вангенгейм сделал великому визирю разъяснение, что передача строительства одного дредноута Германии была обещана Махмуд-Шевкетом². Гирс в телеграмме Сазонову (23 ноября 1913 г.) писал, что узнал из английского источника будто фирма Крупна предъявила турецкому правительству требование о заказе германским судостроительным верфям броненосца с новым вооружением. Правда, русский посол не был уверен в достоверности этих сведений³.

В связи с этим в начале 1914 г. в прессе появились сообщения о предполагаемой продаже германского броненосца «Гебен» Турции⁴. Как известно, этот корабль находился в составе германской Средиземноморской эскадры (с конца 1912 г.), много крейсеровал в турецких водах, часто посещая Константинополь. Автор статьи в «Биржевых ведомостях» утверждал, что во время первой балканской войны Махмуд-Шевкет-паша обратился к Вангенгейму с просьбой продать «Гебен» Турции за 75 млн. марок (постройка обошлась 50 млн. марок) с обязательством уплаты указанной суммы в течение одного года. Германский посол запросил Берлин и получил ответ, что «Гебен» пока нужен самой Германии. Но автор считал, что из этого не следует, что продажа не могла бы состояться при известных условиях. «Так, например, в случае возникновения осложнений между Германией и Англией и невозможности для германского дредноута, находя-

¹ М. О., т. 1, стр. 119—120; ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 352, л. 89—91.

² Gr. Pol. Bd. 37. № 14957; ЦГАВМФ. ф. 418, оп. 5, ед. хр. № 252, л. 89—90.

³ А. П. Р. Канцелярия, 1913 г., дело № 115, л. 300.

⁴ „Новое время“, 9/22 февраля 1914 г., „Биржевые ведомости“, 4/17 февраля 1914 года.

шегося в водах Средиземного моря пробраться в Германию, «Гебен» поднимет турецкий флаг. Таким образом, германский броненосец был бы в безопасности, а Турция приобрела бы желаемую ей морскую боевую единицу первого разряда», — писал он. Сведения, сообщаемые автором статьи в «Биржевых ведомостях», лишь до некоторой степени находят подтверждение в располагаемых нами документах и материалах. Отметим, что Штремпель сказал русскому военно-морскому агенту в Константинополе капитану Щеглову, что «нельзя поручиться», что германский император не отдаст «Гебен» и эта уступка «весьма вероятна». Русский поверенный в делах в Константинополе Гулькевич высказал убеждение, что заявление Штремпеля явилось плодом его «возбужденности» и он не видит оснований к такой откровенности немецкого офицера.

Посетивший Щеглова Мокор тоже не очень верил в осуществление продажи «Гебена»¹.

Германский посол в Петербурге граф Пурталес заявил Сазонову, что передача Турции «Гебена» невозможна, т. к. этот корабль еще способен служить для германского флота².

Русский военно-морской агент в Берлине капитан Беренс также придерживался подобного мнения³.

Халльгартен считал, что идея о продаже «Гебена» была спроектирована с целью парировать французское финансовое давление на Турцию⁴.

Можно допустить, что к июню 1914 г. между Германией и Турцией была кое-какая договоренность относительно «Гебена» на будущее. Однако продажа не имела места. Отчасти и потому, что он нужен был Германии, чтобы не потерять точку опоры в бассейне Средиземного моря. Но главная причина, заставившая Германию отказаться от этой сделки, заключалась в том, что она сразу (и несколько преждевременно) обострила бы всю международную обстановку, поставив под угрозу германские планы на Ближнем Востоке. Приход «Гебена» в турецкий флот серьезным образом изменил бы соотношение военно-морских сил России и Турции в

¹ М. О., т. 1, серия III, стр. 79—80.

² Там же, стр. 159.

³ Там же, стр. 212.

⁴ Hallgarten, указ. соч. Bd. 2, s. 350.

Черном море. Царизм, конечно, не отнесся бы к этому равнодушно и предпринял бы соответствующие шаги.

Наряду с крупными боевыми единицами турецкое правительство решило приобрести соответствующее количество миноносцев и контрминоносцев. В Европу с этой целью были командированы офицеры, которые посетили различные судостроительные верфи. Был поднят вопрос о приобретении подводных лодок. Лучшей считалась французская лодка системы «Лебёф»¹.

30 апреля 1914 г. Турция подписала со Шнейдером-Крезо договор о строительстве двух подводных лодок стоимостью в 2,2 млн. франков каждая, а 2 мая контракт с французским судостроителем Норманом о постройке 6 контрминоносцев². В дальнейшем число заказанных контрминоносцев достигло 12. К этому времени на верфях Сен-Назера и Гавра было сооружено для турецкого флота 7 канонерских лодок. В конце марта турецкий транспорт привез в эти порты команды для приема лодок. В июне 1914 г. указанные лодки прибыли в Турцию³.

Английские и французские монополисты и банкиры охотно финансировали и принимали заказы на строительство судов для турецкого флота, хотя объективно это было направлено против России, их партнера по Тройственному соглашению. В этом нет ничего удивительного, т. к. во-первых, английские и французские капиталисты руководствовались коммерческими соображениями, получением прибыли, во-вторых, несмотря на союзнические отношения, ни Англия, ни Франция не были заинтересованы в усилении позиций России на Ближнем Востоке, особенно в районе проливов, а скорее препятствовали этому. И рост мощи турецкого флота им в определенной степени был на руку. Кроме того, английские и французские официальные лица высказывали мнение, что если они откажут Турции в морских заказах, то последняя обратится к Германии.

Правящие круги России выражали большое недоволь-

¹ М. О. т. II, сер. III, стр. 80—81; ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3825, л. 440.

² Там же, стр. 449.

³ Там же, стр. 395, 488.

ство политикой Англии и Франции в этих вопросах. Согласно принятой царским правительством программе военно-морского строительства, ввод в строй крупных военных кораблей предполагался в 1916—1917 гг.¹, а заказанные Турцией дредноуты должны были вступить в строй в 1914 г. Следовательно, на определенный промежуток времени у Турции создавался перевес в дредноутах. Это обстоятельство сильно беспокоило царское правительство и оно принимало меры к ускорению постройки своих кораблей. На телеграмме Гирса (от 14 ноября 1913 г.), в которой говорилось о турецких морских заказах и необходимости ускорить строительство судов, царь сделал помету: «Продолжаю считать первейшим условием спокойного развития юга России безусловное преобладание ее Черноморского флота над турецким. Поэтому нам предстоит необходимость чрезвычайных усилий для достижения и в будущем этого преобладания на Черном море»².

В то же время правящие круги России предпринимали шаги к недопущению усиления турецкого флота. Большое недовольство вызвали в русских финансовых и промышленных кругах операции французского банка Перье, выдавшего Турции деньги на покупку дредноута и заработавшего на этом 21 %³. Газета «Биржевые ведомости» по этому поводу писала, что «Франция жадно ловит всякое движение, всякий слух, открывающий возможность денежного обслуживания Турции и получения компенсирующих концессий»⁴. В подобном духе высказывалась и кадетская «Речь». «В то время, когда Россия настаивает на коллективных шагах и когда дипломатическая борьба достигает высшего напряжения (в связи с миссией Лимана фон Сандерса—А. А.), Франция, оказывается, хлопочет об удовлетворении собственных интересов на Востоке»,—писала газета⁵.

Французские официальные лица оправдывались тем, что правительство не может контролировать операции частных банков. Министр иностранных дел Думерг заявил в сенате,

¹ См. „Константинополь и проливы“, т. 1, стр. 162.

² „Красный архив“, т. VII, стр. 35.

³ ЦГВИА ГУГШ, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. № 3028, лл. 753—754.

⁴ „Биржевые ведомости“, 11/24 декабря 1914 г.

⁵ „Речь“, 10/23 декабря 1913 г.

что правительству не было ничего известно об этих операциях.

Желая внести успокоение в Петербурге, Думерг сказал русскому послу в Париже Извольскому, что банк Перье выдал Турции лишь 33 млн. франков (из намеченных 80 млн.) и отказался от опциона на вторую часть выпуска, назначенного на январь. Однако Извольский получил сведения из достоверных источников, что банком Перье реализованы все 80 млн. франков¹. В телеграмме Извольскому от 3 января 1914 г., Сазонов просил посла обратить внимание французского правительства на периодически оказываемую денежную помощь Турции. Сазонов писал: «Между тем помощь эта вовсе не оправдывается в настоящее время необходимостью спасти Турцию от банкротства, ибо Турция только что приобрела в Англии броненосец, что при нынешней политической обстановке может крайне неблагоприятно отозваться и на мерах понуждения, к коим мы можем быть вынуждены, если переговоры в Берлине не увенчались бы успехом (в связи с миссией Лимана фон Сандерса—А. А.)»².

Не меньшее недовольство выражалось русскими правительственными кругами политикой Англии в связи с пребыванием военно-морской миссии в Турции и ее работе по реорганизации турецкого флота, а также в отношении продажи Турции крупных военных кораблей. После ликвидации дипломатического конфликта по делу германской военной миссии, Сазонов неоднократно просил британское правительство отозвать из Турции свою военно-морскую миссию, по возможности воспрепятствовать получению Турцией заказанных дредноутов или затянуть их строительство³.

Царское правительство было настолько обеспокоено таким оборотом дела, что летом 1914 г. конфиденциально послало капитана Щеглова в Англию с целью выяснить, в ка-

¹ АВПР, Канцелярия. 1913 г., Дело № 159, л. 194.

² Там же, Дело № 164, л. 209. Помета царя: „Действительно все это производит страшное впечатление: англичане продвигают самые сильные боевые суда туркам, а французы малыми порциями сужают их деньгами“.

³ АВПР, Канцелярия. 1913 г., Дело № 164, л. 211; М. О. т. 1, стр. 497—498, т. II, стр. 510—511.

ком состоянии находится строительство заказанных Турцией дредноутов¹.

Ответ английского министра иностранных дел Эдуарда Грея носил уклончивый характер, но по существу выражал собой отказ пойти навстречу просьбам России. Английский министр отрицал, что работа английской военно-морской миссии направлена против России. Одновременно приводился довод, что если бы Англия отказала Турции в ее просьбе, то последняя обратилась бы к Германии и преобразование турецких морских сил перешло бы в немецкие руки.

Что касается заказов и покупок судов в Англии, то, по словам Грея, английское правительство не имело никаких законных способов для противодействия им. Оно пыталось через своего посла в Турции и через английских должностных лиц на турецкой службе оказать такое противодействие. В результате этого, отмечал Грей, договоры были заключены непосредственно между турецким правительством и английскими судовладельцами, без извещения английского правительства и помимо содействия английской миссии. Тем самым, по мысли Грея, британское правительство обошли и эти договоры, совершенно ускользнули от его контроля и влияния².

В практике такие вещи бывали часто, когда монополисты в обход своего правительства совершали всевозможные сделки. Однако в данном случае не представляется правдоподобным, что Грей не знал об этом. Не верится и в то, что английская военно-морская миссия не была причастна к указанным сделкам. Наоборот, архивные и документальные материалы свидетельствуют об ее активной роли в деле передачи заказов английским фирмам и о содействии английской дипломатии в ее работе.

Сазонову ничего не оставалось, как на время воздержаться от дальнейших настояний в Париже и в Лондоне. Зависимое экономическое и политическое положение царизма от стран Антанты вынуждали его каждый раз снимать свои возражения.

Чтобы как-то сгладить недовольство правящих кругов

¹ ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, ед. хр. № 26. лл. 123—125.

² М. О. т. III. стр. 277—301.

России, помощник Грея Никольсон заверил русского поверенного в делах Этера, что в случае столкновения между Турцией и какой-либо державой, заказанные корабли, разумеется, будут задержаны в Англии¹.

Подводя итоги борьбы европейских монополистов за военные и военно-морские поставки в Турции перед первой мировой войной, можно утверждать, что, во-первых, борьба Круппа—Шнейдера в области сухопутных вооружений, как непосредственно перед войной, так и в предшествующие годы, завершилась в целом победой Круппа. Это свидетельствовало о значительном усилении позиций Германии в экономической и политической экспансии на Ближнем Востоке. Большая заслуга в этом деле принадлежала германской военной миссии Лимана фон Сандерса.

Во-вторых, в области морских вооружений приоритет принадлежал английскому монополистическому капиталу и частично французскому. Англичане и французы пресекли попытки немцев перехватить заказы. Потерпела неудачу также попытка русской дипломатии воспрепятствовать постройке заказанных Турцией дредноутов.

В-третьих, необходимо указать на тесную связь дипломатии европейских государств со своими монополиями и поддержку, которую последние получали от дипломатических представителей за границей в борьбе за военные и военно-морские поставки.

¹ М. О. т. I, стр. 4—5.

Ա. Ս. ԱՎԵՏՅԱՆ

ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄՈՆՈՊՈԼԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՊԻՏԱԼԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՄԱՏԱԿԱՐԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ԹՈՒՔԻԱՅՈՒՄ՝
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆԱԽՍՐՅԱԿՈՆ
Ա մ փ ո փ ու մ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան Կայսրութիւն մեջ տնտեսական և քաղաքական գերիշխանութիւն ձեռք բերելու համար Անգլիայի, Գերմանիայի և Ֆրանսիայի մղած պայքարում կարևոր տեղ էին գրավում մոնոպոլիստական կապիտալի ներկայացուցիչների շանքերը՝ ռազմական մատակարարման ուղղութիւնով:

Յամաքային սպառազինման բնագավառում հիմնական մրցակիցները գերմանացի Կրուպը և Ֆրանսիացի Շնեյդեր-Կրեդոն էին: Շնորհիվ Օսմանական Թուրքիայի հետ տնեցած իրեն հին և ամուր կապերի, «Դոչկ» բանկի, գերմանական դիվանագիտութիւն (հատկապես Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենգեյմի), Լիման Ֆոն Սանդերսի գերմանական զինվորական միսիայի, որը գերիշխող դիրք էր գրավել թուրքական ռազմական մեքենայում, Կրուպին հաջողվեց ստանալ ռազմական պատվերների ²/₃-ը:

Մովսիսին սպառազինութեան բնագավառում առաջնութիւնը պատկանում էր Արմատորոնգին և մասամբ Ֆրանսիական ընկերութիւններին:

Գերմանիայի, ինչպես նաև Ռուսաստանի, (որը չէր ցանկանում Թուրքիայի ուժեղացումը) բոլոր շանքերը իրենց ձեռքը գցելու ծովային սպառազինութեան պատվերները, կամ էլ խոչընդոտներ ստեղծելու այդ ուղղութեամբ, ձախողվեցին:

Յ. Է. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ ԿԱԹՈՒԼԻԿԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՆՆԵՐԻ
ԱՍԻՄԻԼՅԱՏՈՐԱԿԱՆ ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ԻՐԱՆՈՒՄ
(XVII—XVIII դդ.)

XVII դ. վերջը և XVIII դ. սկիզբը բնկման շրջան էր Արևելքի երկրների պատմության մեջ: Այդ ժամանակ Մերձավոր և Միջին Արևելքում գոյություն ունեցող ֆեոդալական միապետությունները՝ Օսմանյան Թուրքիան, Սեֆևյան Իրանը և Մեծ Մողոլի կայսրությունը շնորհաստանում, ապրում էին ճգնաժամ, որը հետևանք էր մի կողմից՝ ֆեոդալական սիստեմի ներքին հակասությունների և արտադրողական ուժերի անկման, մյուս կողմից՝ դեպի Արևելք եվրոպական առևտրական կապիտալի հետզհետե ուժեղացող զրոհի և կապիտալի նախասկզբնական կուտակման շրջանին հատուկ գաղութային քաղաքականության:

Այն ժամանակ, երբ գնալով ուժեղանում էր գաղութային մըրցակցությունը Արևելքում (հատկապես շնորհաստանի շուրջը) էլ ավելի էր դրսևորվում արևելյան միապետությունների քաղաքական և ռազմական թուլությունը, կենտրոնախույս ուժերի ակտիվությունը, փոփոխվող առևտրական ճանապարհների հետևանքով նվազում էին երկրի եկամտունները, ավելի ու ավելի էին սրվում ներքին հակասությունները, ուժեղանում էր հարկային լուծը, պետական ապարատի կորուպցիան, աշխատավոր մասսաների շահագործման աստիճանը և ազգային-կրոնական ճնշումը: Այս բոլորը նպաստավոր հող էին ստեղծում եվրոպական պետությունների գաղութային քաղաքականության համար:

Եվրոպական առևտրականների և գաղութարարների հետ միասին դեպի այդ երկրներն էին դիմում քարոզիչ միսիոներները՝ պապական եկեղեցու և եվրոպական տերությունների այդ գործակալները: Գաղութարար նվաճողների հետևից դեպի արևելք էին դիմում

ամեն տեսակ վանական միաբանութիւնների և ուսմունքի պատկանող կաթողիկ միախոններն, որոնք իրենց գործունեութեամբ պետք է ուղի հարթեին ֆետրալական մոնարխիայի և առևտրական կապիտալի տիրապետութեան համար Արևելքում:

Դեռևս XIV դ. կաթողիկական պրոպագանդան իր համար հենակետ էր ստեղծել Թուրքիայում, Իրանում և Անդրկովկասում: Ատրպատականի Սուլթանի և Մարաղա քաղաքներում հաստատված ֆրանցիսկյան և բենեդիկտյան կրօնավորները այնքան մեծ ազդեցութիւն էին ձեռք բերել Նախիջևանի, Սրնջակի և Զահուկի հայ առգարնակչութեան վրա, որ մի շարք հայ հոգևորականներ աշակերտեցին նրանց, կաթողիկացան և վաղմեջին միաբանողների կամ անիթորների եղբայրութիւնը: XVII դ. սկզբին ունիթոր հայերի թիվը վերահիշյալ շրջաններում հասնում էր 19 հազարի: Այս ազգաբնակչութիւնը տեղավորված էր 3 քաղաքներում ու 12 գյուղերում և բնդհանուր առմամբ կազմում էր 1830 տուն¹:

Կաթողիկ միախոնների գործունեութիւնը, նրանց կողմից գործադրված մեթոդները ու հնարքները բացահայտված են նրանց հաշվետալութիւնների և նամակների մեջ, որոնք հրատարակված են դեռևս XVII և XVIII դդ.: Այդ նամակներից մեկում, որը վերնագրված է «Հայերի հետ վարմելու եղանակը» կարդում ենք.

«Աստուծո գործակալները (քարոզիչ միախոնները — Տ. Հ.)... իրենց գործը պետք է սկսեն նրանից, որ կարողանան շահել հայերի վստահութիւնը, նրանց հետ վարմելով մեղմութեամբ և հասկացնելով, որ նրանք այլ բանի չեն ձգտում, բայց եթէ քարոզելու եկեղեցու (պապական — Տ. Հ.) վարդապետութիւնը, որը հենց նրանց (հայերի — Տ. Հ.) նախնիքների կրօնն է: Այդ դեպքում նրանք ձեռ կլսեն հոծարութեամբ և դուք մեղմութեամբ կկարողանաք տիրապետել նրանց մտքին ու սրտին և նրանք տրամադիր կլինեն հլու-հնազանդ ընկալել հավատքի այն ճշմարտութիւնները, որ դուք նրանց կրացատրեք»²:

Այնուհետև հրահանգվում է հանգամանորեն ծանոթանալ և ուսումնասիրել հայ համայնքները, թե՛ տղամարդկանց և թե՛ կանանց գրավել իրենց կողմը, ցուցաբերել համբերատարութիւն այն հույսով, որ ինչպես ասված է նամակում, «ցանկած սերմերը ի վերջո կտան ցանկալի պտուղը»:

¹ Տես Ղ. Ալիշան, *Միսական*, էջ 365—367: Լեո, *Հայոց պատմութիւն* հատ. 3, դ. 6: Լեո, *«Մոնախական կապիտալ»*, էջ 94—121 և այլն:

² *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*, Paris, MDCCLXXX=1780 t. III, pp. 144—149.

Կաթոլիկական պրոպագանդան ավելի մեծ ակտիվություն ծա-
վալեց XVII դ., երբ եվրոպայում սկսված կաթոլիկական ռեակցիա-
յի հետևանքով կազմվեց եզվիտների միաբանությունը, մարտնչող
կաթոլիկության այդ շոկատը, որը առանձին հովանավորություն էր
վայելում ֆրանսիական արսույլուտիզմի կողմից:

Պարսկական, ինչպես նաև օսմանյան տիրապետության տակ
գտնվող հայերը, այդ երկու հատվածներում էլ, ենթակա լինելով
ֆեոդալական իշխանությունների ճնշումներին և հարստահարու-
թյուններին, մաքառելով նրանց ասիմիլյատորական ձգտումներին
դեմ հանուն ազգային-կրոնական ինքնուրույնության, ստիպված
էին միաժամանակ երկարատև և համառ պայքար մղել կաթոլիկու-
թյան դեմ, որը հետապնդում էր «խաղաղ» պրոպագանդայի շրջա-
նակներից դուրս ելնող նպատակներ:

Կաթոլիկությունը Հայաստանում և ընդհանրապես արևելքի
երկրներում հանդես էր դալիս քրիստոնեական մարդասիրության
քողի տակ, գրավել խոստումներով, որոշ նյութական օգնություն
ցույց տալու միջոցով, ձրի բժշկություն և այլն, որի հետևանքով
էլ այդ միսիոներներին որպես կրոնի եղբայրակիցների, սկզբում ըն-
դամնում էին համակրանքով, օգտվելով դրանից նրանք առաջ էին քա-
շում երկու եկեղեցիների (հայկական և պապական) միացման հար-
ցը՝ ունիթորությունը, որի հետևանքով էլ նրանք կոչվել են ունիթոր-
ներ (unitores): Սակայն այդ բոլորը պայմանավորված էր պապա-
կան եկեղեցու միակ և անվիճելի իշխանությունը ճանաչելու և իր
հետևորդներին ազգային, կրոնական, կենցաղային տրադիցիանե-
րից կտրելու, դրանք որպես «մոլորություն» ճանաչելու հետ:

Ավելի ուշ, այսինքն XVII և XVIII դդ. կաթոլիկական պրոպա-
գանդան արդեն կրում էր անհաշտ և մոլի շնույթ, բացահայտելով
ասիմիլյատորական ձգտումներ:

Պայքարը այդպիսի մի համառ և մոլի ուժի դեմ դժվարանում
էր մի շարք հանգամանքներով: Մի կողմից կաթոլիկ միսիոներն
իրենց թիկունքում ունեին պապականության ճնշող հեղինակույթյու-
նը, վերջինիս նյութական և կազմակերպական լայն հնարավորու-
թյունները, մյուս կողմից՝ քաղաքական իշխանությունների աջակ-
ցությունը, այդ թվում նաև Պարսկական կամ Օսմանյան պետու-
թյունների, որոնց հետ եվրոպական տերությունները հաստատել
էին առևտրական-քաղաքական կապեր: Հայտնի է, որ եվրոպական
տերությունները, առաջին հերթին Ֆրանսիան, սկզբում թուրքիա-
յում, այնուհետև Սեֆևյան Իրանում ձեռք էին բերել մի շարք արտո-

նություններ, որոնք ձևակերպված էին «կապիտուլյացիաների» մեջ՝ Այդ կապիտուլյացիաներում հատուկ տեղ էր զբաղում կրոնական պրոպագանդայի իրավունքը և կրոնակից-կաթոլիկների նկատմամբ հովանավորության իրավունքը: Կրոնական պրոպագանդայի և կաթոլիկների հովանավորության հարցը եվրոպական դիվանագիտության կարևոր լծակներից մեկն էր:

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ Սեֆևյան պետությունը, եվրոպական պետություններին տալով մի շարք արտոնություններ, որոնց բխում էին երկրի տնտեսական և քաղաքական շահերից (Եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և ընդդեմ Իրանի գլխավոր ախոջան Թուրքիայի ունենալ այդ պետություններին դաշինքը), միաժամանակ շահագրգռված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնց նա նախում էր թե՛ որպես հարկատու-հպատակների և թե՛ առևտրական-միջնորդների, որոնցից նա քաղում էր մեծամեծ օգուտներ: Գրանով պիտի բացատրել Սեֆևյան իշխանությունների վարած երկդիմի քաղաքականությունը:

Պարսկական շահերին իր կողմը զբաղելու և հայ կաթոլիկների նկատմամբ խնամակալություն հաստատելու գործում առանձին եռանդ էր ցուցաբերում Ֆրանսիական Լյուդովիկոս XIV թագավորը: Նա դեսպանություններ էր ուղարկում և նամակներ էր գրում Սեֆևյան շահերին, նպատակ ունենալով միջնորդել իր միսիոներներին համար, միաժամանակ խնդրում էր շահերի բարեհայեցողությունը կաթոլիկական համայնքների նկատմամբ, պահանջելով հատուկ արտոնություններ նրանց համար:

Եվրոպական միապետները երբեմն իրոք հանդես էին գալիս հայերի համար միջնորդությամբ սուլթանի կամ շահի առաջ, սակայն միշտ էլ նկատի ունենալով բացառապես կաթոլիկություն ընդունած հայերի շահերը (այդպիսին էր, օրինակ, Լյուդովիկոս XIV նամակը Եսհ Աբբասին (II-ին— S. 2.)— գրում է Վ. Բրյուսովը²):

Սակայն, կաթոլիկ հայերի նկատմամբ Ֆրանսիական թագավորի հոգացողությունների իսկական աստառը առևտրական կապիտալի շահերն էին: Պատահական չէր այն հանգամանքը, որ

¹ Կապիտուլյացիաների էության մասին տես Կ. Մարքս և Փ. Էնգելս: Сочинения, т. X, стр. 8.

² Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, стр. 113.

կաթոլիկական համայնքները հաստատվել էին գլխավորապես առևտրական ճանապարհների վրա ընկած կենտրոններում:

Սպահանում 40 տարուց ավելի միսիոներություն արած Ռաֆայել Դյու Մանի Պարսկաստանին նվիրված աշխատության մեջ՝ մենք հանդիպում ենք մի ընդարձակ տեղեկագրի հետևյալ վերնագրով՝ «Տեղեկագիր առևտրի մասին, որ Ֆրանսիան կարող է անել հայերի միջոցով: Ապրանքների տեսակները, որոնք հայերը կարող են բերել Ֆրանսիա՝ և անտից»:

Այս տեղեկագրի մեջ, որը հավանություն էր գտել միսիստր կուրների կողմից, թվարկվում են այն թանկարժեք ապրանքները, որոնցից Ֆրանսիան կարող էր ստանալ մեծամեծ օգուտներ: Այդ ապրանքների մեջ առաջին տեղը պատկանում էր պարսկական մետաքսին, այնուհետև հիշատակվում են գունավոր կաշիները, զրզթորը, բամբակը և նրա մանվածքը:

Այդ նույն ժամանակ անգլիական Արևելա-Հնդկական ընկերությունը առևտրական մեծ ակտիվություն էր ծավալել Հնդկաստանում, պարսից ծոցում և ընդհանրապես Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում, որի նպատակն էր կապիտուլյացիաներ ձևացրել Թուրքիայում և Իրանում, հետ շմնալով Ֆրանսիայից և Հունդիստանից:

Ահա նման առևտրական շահերի շուրջն էր գնում պայքարը եվրոպական պետությունների մեջ Արևելքի երկրներում:

Այն ժամանակ երբ ծավալվում էր եվրոպական պետությունների պայքարը Արևելքում, միաժամանակ ուժեղանում էր Ռուսաստանի ազդեցությունը (հատկապես Պյոտր I սրբը), ամրապնդվում էին հայ-ուսական հարաբերությունները, սկիզբ էր առնում պարսկա-օսմանյան լծի տակ գտնվող Անդրկովկասի ժողովուրդների, այդ թվում և հայերի ազատագրական պայքարը, ձևավորվում էր հայ ազատագրական շարժումը (Իսրայել Օրի):

Նման պայմաններում պայքարը օտարերկրյա միսիստրների և տեղական իշխանությունների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ ունի որչափ կարևոր քաղաքական նշանակություն, մի պայքար, որը ապահովելով հայերի ազգային-կրոնական ինքնուրույնությունը, պետք է նպաստեր նրա ազատագրությանը պարսկա-օսմանյան լծից և հայ ժողովրդի բախտը կապեր Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի հետ:

Պարսկական ասիմիլյատորների և կաթոլիկական միսիստրների դեմ հայ համայնքների մղած պայքարը իր արտահայտությունն է

¹ P. Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660 m*, Paris, ed. Shefer 1890, p. 342, 370

գտել ժամանակակից գրականութիւն (եվրոպական և հայ հեղինակներին) և էջմիածնի կաթողիկոսական արխիվում պահպանված մի շարք վավերագրերի մեջ:

Վերոհիշյալ վավերագրերի մի մասը պարսկական շահերի հրամանագրեր (Ֆարմաններ) են, և վերաբերում են կրոնադավանաբանական հարցերի, որոնք սակայն ունեն քաղաքական նշանակութիւն և ուղղված են կաթողիկ միսիաների և տեղական իշխանութիւնների համատարածական—ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ¹:

Սեֆեյան Իրանի տնտեսական և քաղաքական անկումն ակնհայտ դարձավ շահ Սոլթան-Հուսեյնի օրոք (1694—1722):

Մետաքսի առևտուրը, որը պետական մենաշնորհ լինելով, կալմում էր երկրի եկամուտների զգալի մասը, XVIII դ. սկզբին կրճատվել էր 5 անգամ: Արհեստավորների և գյուղացիութիւնի աղքատացման հետևանքով խիստ կերպով կրճատվեց զբամական շրջանառութիւնը: Տնտեսական ճգնաժամի գլխավոր պատճառը գյուղացիութիւնի ունեղրկումն էր, որը հետևանք էր սաստկացած կեղեքումների և հարկապահանջութիւնի: 1701 թ. ավարտված (սկսվել էր 1699 թ.) մարդահամարը բերեց հարկային նոր ծանրութիւն²: Խիստ կերպով կրճատվել էին ցանքատարածութիւնները, գյուղացիները մասսայաբար փախչում էին գյուղերից և գյուղատնտեսութիւնը անկում էր ապրում: Պշտոր I դեսպան Արտեմիյ Վոլինսկու վիսյութիւնը Ազրբեջանի դաշտերը 7 տարի շարունակ մնացել էին անմշակ, սովը դարձել էր համատարած³: Լեհ միսիոներ եղուիտ Կրուսինսկին խոսում էր քայքայված գյուղացիների մասսայական հոսանքի մասին դեպի քաղաքները, որոնց հետա-

¹ Հայկական ՍՍՏ Մատենադարանի արխիվային ֆոնդի մեջ կարելի էր և՛ գրավում պարսկերեն ձեռագրերը, որոնք բնագրվում են XV—XIX դդ. և արժեքավոր ազդուր են հանդիսանում Անդրկովկասի և Իրանի սոցիալ-տնտեսական և հոգեոր կյանքի մի շարք հարցերի լուսարանման համար և որոնց մի մասը օգտագործվել է մեր կողմից:

² Պարսկերեն վավերագրերի առաջին և երկրորդ ժողովածուները լույս են տեսել 1938 և 1939 թթ., որը կազմել է Ն. Գ. Փափազյանը «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները» վերնագրի տակ (պարսկերեն, հայերեն և առանձին լեզուներով):

³ Տես Նսայի Հասան Ջալալյան, Պատմութիւն Աղուանից երկրի, էջ 14—15:

⁴ E. Зевакин, Азербайджан в начале XVIII в., журнал Артемия Волицкого, стр. 12.

պնդում էին հարուստները և հարկադրում աշխատել իրենց համար։
Եա՛հ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք պետական ապարատի կազմա-
լուծումն ավելի է արագանում։ Էինելով թույլ և ապիկար կառու-
վարող, ընդամին և մոլեռանդ շիա, նա իր գլխավոր հենարանը
դարձրել էր շիա հոգևորականությունը, ինքը ևս հորը ընդվում էր
«մոլլա»։ Իր ժամանակի մեծ մասը նա անց էր կացնում հոգևոր-
ականների շրջանում և հարեմում, արքունական հոգեբից առաջ
նվերներ էր բաշխում հոգևորականներին և ներքինիներին, որոնք
վճռական ազդեցություն էին ձեռք բերել պետության կառավար-
ման գործերում։

Գյուղացիության աղքատացման և կրճատվող առևտրի հետե-
վանքով պետական դատարկ գանձարանը լցնելու համար մեծ շա-
փերի էր հասել պաշտոնների վաճառքը, որով եռանդուն կերպով
գրադվում էին ներքինիները։ Երկրի եկամուտներն ավելացնելու
նպատակով արտոնություններ էին տրվում օտարերկրյա առևտրա-
կաններին։ Նրանք լիովին ազատվում էին մաքսերից։ Պետական
պաշտոնյաները տեղերում պատասխանատու էին նրանց ունեց-
վածքի պահպանության համար։ Տեղական իշխանությունները
պարտավոր էին նրանց տրամադրել ձրի շենքեր։ Օտարերկրյա
հյուպատոսները իրավունք ունեին ներկա գտնվել դատերին և հար-
թել վեճերը։ Այս ամենը, սակայն, որ կազմում էր վերոհիշյալ
«կապիտուլյացիաների» հույժը և նպատակ ուներ ավելացնել
երկրի եկամուտներն ու զարգացնել խախտված առևտուրը, ցանկա-
լի արդյունքը չուվեց։ Մինչդեռ, այդ նույն ժամանակ, տեղի էր
ունենում հայ և հնդիկ առևտրականների ունեցվածքի բռնագրա-
վում, որի հետևանքով Ջուղայի և այլ կենտրոնների հայ առևտրա-
կաններն ու արհեստավորները ստիպված էին բռնելու գաղթի
ուղին՝ դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր։

Անհանդուրժելի էր նույնպես Սեֆեհիների կրոնական քաղաքա-
կանությունը։

Կրոնական անհանդուրժողականության ձևով արտահայտվող
ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը տարվում էր շիխզմի դրոշի
տակ, որի գլխավոր ոգեշնչողները շիա բարձրաստիճան հոգևորա-
կաններն էին։

Սեֆեյան տիրապետության ընթացքում իրանական կառավարող
շրջանների ասիմիլյատորական քաղաքականության ուսումնա-
սիրություն համար շատ ավելի կոնկրետ և հարուստ նյութ են
մատակարարում մատենադարանի բազմաթիվ պարսկերեն վավերա-
գրերը, հատկապես մուսուլմանական շարիաթական փաստաթղթի-

քրն ու զանազան վեճերի կապակցությամբ հրապարակված «Ֆեթ-վաները»:

XVI—XVIII դդ. հրապարակված գերագույն «Դիվան ալ-սա-գարաթի», ինչպես նաև շէյխ-ուլ-իսլամների ու մուֆթիների ֆեթ-վաներում, որոնք մեծ մասամբ հաստատված են ժամանակի շահերի կողմից տրված ֆարմաններով, բազմիցս շեշտված է, որ «կանոնավոր կերպով ջիդյա (գլխահարկ) հատուցող հայերին ոչ որ իրավունք չունի ստիպելու, որ քրիստոնեական հավատքը թողնեն և մահմեդականությունը ընդունեն»:

Հայ ուսյաթներից գանձվող գլխահարկը և տարիների ընթաց-քում նրա վրա բարդվող վերադիր գումարներն ու տոկոսները բա-վական խոշոր գումար էին կազմում և նշանակալից տեղ էին գրավում պետության ֆինանսների մեջ:

Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, վերջին Սեֆևիների, հատկա-պես շահ Սուլեյմանի և շահ Սուլթան-Հոսեյնի օրոք դրուժյունը զգալիորեն փոխվում է:

Հայկական վանքերն ու եկեղեցիները, որոնք առաջ հարկե-րից ազատ էին, այժմ ծանր հարկերի տակ դրվեցին: Հատկապես անտանելի էին կրոնական հալածանքները, որոնք վերջին Սեֆևի-ների օրոք ընդունել էին մեծ չափեր: Գործի էր գցված, այսպես կոչ-ված, Իմամ Ջաֆարի «օրենքը», ըստ որի «մահմեդականություն ընդունած ընտանիքի անդամը հանդիսանում էր իր բոլոր քրիս-տոնյա հարազատների միակ ժառանգորդը, ինչպիսի ազգակցա-կան կապ էլ ունենար նրա հետ, սակայն ոչ միայն հարազատե-րը, հաճախ մահմեդականություն ընդունած միանգամայն օտար-ները մահմեդական վկաների սուտ վկայությունների հիման վրա ճանաչվում էին որպես ազգականներ և յուրացնում էին նրանց գույքը»¹: Երա հոգևորականների և պալատական կլիկի կողմից կազմակերպվում էին, այսպես կոչված, կրոնական դիսպուտներ, ուր հրավիրվում էին հայ հոգևորականները, ապացուցելու համար իրենց ճշմարիտ լինելը՝ դրանք, սակայն, հաճախ ավարտվում էին վարչական-դատական ռեպրեսիաներով և բունի հավատափոխու-թյամբ²: Այդ հողի վրա հաճախակի էին նույնպես հայերի դիմա-դրություն և նահատակություն դեպքերը³:

¹ Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, М. 1898, стр. XII.

² Տես Ե. Տէր-Նովհանեան, Պատմութիւն Նոր Զուգայու, հատ. 1, էջ 303, Խաչատուր Զուգայեցի, Պատմութիւն պարսից, էջ 160—316, Առաքել Դավրի-ժեցի, Պատմութիւն, և այլն:

³ Տես Է. Մանուկյան և Է. Աճառյան, Հայոց Նոր վկաները:

Ուժեղ էին ազգային-կրոնական ուսուցիչները նաև Դաղըստանում, Աղբրեշանում, Վրաստանում և Աֆղանստանում, որտեղ հաճախակի ծագած խռովություններն ու ապստամբությունները թուլացրին Սեֆևյան պետությունը և արագացրին նրա անկումը:

Սեֆևյան պետության վերոհիշյալ ճնշումներին ու կեղծքրոններին ռազմականում էին Հուսեյն պապի և նրա միսիոներների թշնամական գործողությունները, որոնք ձգտում էին քայքայել հայկական եկեղեցիներն և հայերին դարձնել կաթոլիկական հավատքի¹: Այդ մասին են վկայում Մատենադարանի մի շարք վավերագրեր:

Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերից այստեղ մեր քննության առարկան են շորսը՝ 1705, 1709, 1711 և 1740 թվականներին վերաբերող վավերագրերը, որոնցից առաջին երեքը ձևորեն բերված շահ Սուլթան-Հուսեյնի օրոք, վերջինը՝ նադիր շահի Դրանք բոլորն էլ արտացոլում են այն ժամանակ սրված պայքարը և ուղղված են կաթոլիկական պրոպագանդայի դեմ:

Այդ այն ժամանակաշրջանն էր, երբ Սեֆևյան պետության մեջ սոցիալ-տնտեսական հակասությունները խիստ խորացել էին, երբ ազգային ճնշումն ու կրոնական-դավանական վեճերը հասել էին ծայրահեղ սրություն, երբ մի կողմից տեղական իշխանությունների, իսկ մյուս կողմից կաթոլիկ միսիոներների կողմից կիրառվում էր բռնի հավատափոխությունը:

Այս պայքարի կենտրոնը հանդիսանում էր Սպահանը և նրան կից նոր Զուղան: Եահ Աբբասի հիմնած նոր Զուղան որոշ ժամանակ բարգավաճեց ոչ միայն տնտեսապես, այլև հոգևոր-կուլտուրական տեսակետից: Այստեղ հայկական եկեղեցու կողքին գործում էր դպրոց և կար տպարան. նոր Զուղան դարձել էր հայ լուսավորության կենտրոններից մեկը: Սակայն պարսկական մայրաքաղաքին մոտ գտնվելու պատճառով, այստեղ ևս թափանցեց կաթոլիկ միսիոներությունը, որի հենարանը ջուղայեցիների հետ եկած հայ կաթոլիկներն էին:

Սրանց մեջ կային ազդեցիկ հարուստներ, ինչպես, օրինակ, Եահրիմանյանները, որոնց ծախսով էլ շինվեց կաթոլիկ եկեղեցին, որը և դարձավ բազա՝ կաթոլիկական պրոպագանդայի համար²: Ժամանակի ընթացքում նրանք բաց արին նաև իրենց դպրոցը, սկսեցին այնտեղ գրավել հայ մանուկներին, կրթել իրենց ոգով, մի

¹ П. Т. Арутюнян, Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в., стр. 115.

² Տե՛ս Յ. Տէր-Ղովմանեան, Պատմութիւն նոր Զուղայու, հատ. Բ., էջ 267:

րան, որը վերջին հաշվով հանգեցնում էր հավատափոխության և ասիմիլյացիայի։ Այս հողի վրա պայքար ծավալվեց հայկական երկու համայնքների միջև, որն իր բարձրագույն կետին հասավ XVIII դ. սկզբին Աղեքսանդր Ջուղայեցի կաթողիկոսի օրոք (1706—1714)։ Այդ պայքարի մեջ երկու կողմերն էլ ցուցաբերում էին անհանդուրժողականություն, հաճախ դիմելով ծայրահեղ միջոցներին։ Հակամարտությունն ավելի բորբոքվեց, երբ ստանալով պապի հավանությունը, Սպահանի կաթողիկ հոգևորականները խիստ կերպով արգելեցին հայ կաթողիկներին հաճախելու հայկական «հերձվածող» եկեղեցիին։ Գործին շօղենց և Աղեքսանդր Ջուղայեցու նամակը Կղեմես XI պապին, որը գրված էր հաշտարար ոգով, և որտեղ խնդրվում էր ձեռք առնել միջոցներ այդ երկպառակությունների դեմ։ Պապը անպատասխան թողեց կաթողիկոսի նամակը։

Նույն 1709 թ., երբ գրվեց այդ նամակը, Սեֆևյան Իրանի մայրաքաղաքում շահ Սուլթան-Հուսեյնին էր ներկայանում Պլոտերը I ուղարկած դեսպանությունը՝ Իսրայել Օրիի գլխավորությամբ։ Հայաստանի ազատագրման գաղափարին նվիրված գործիչը դալիս էր մոտիկից ծանոթանալու Պարսկաստանի ներքին վիճակին։ Օրիի դործունեությունը մեր քննության առարկան չէ, սակայն կասկածից դուրս է, որ Սպահանի կաթողիկ միսիան, եզվիտ քարոզիչները թշնամաբար էին տրամադրված դեպի Օրիի առաքելությունը։ «Օրին երկար ըմնաց Իրանի մայրաքաղաքում, որովհետև Ֆրանսիական դեսպանը և կաթողիկ միսիոներները զրգռում էին շահին, թե ուսուական հայազգի դեսպանը, վրացիների հետ միացած, պետք է ապստամբություն կազմակերպի և հայոց թագավոր դառնա»¹։ «Եզվիտ Կրուսինսկին նույնիսկ հավատացնում էր, թե Օրին դեռևս Եամախիում արտասանել էր մի ճառ, որի մեջ ասել էր, թե ինքը հայոց թագավորի տերունդ է»։ Ուստի նրանք շշնշում էին շահ Հուսեյնի ականջին, որքան կարելի է շուտ ճանապարհ դնել Պլոտեր I դեսպանին»²։

Այդ թշնամությունը, արտաքինից կրոնական-դավանական բնույթ կրելով հանդերձ (իրը Օրին դավաճանելով կաթողիկոսությանը անցել է հայերի կողմը), հիմնականում թելադրված էր տնտեսական և քաղաքական մոտիվներով։ Այդ ժամանակ կաթողիկ Ֆրանսիան իր դեսպան Միշելի ջանքերով Սեֆևյան Իրանի հետ կնքել էր ձեռնառու առևտրական պայմանագիր, որին այնպես վաղուց ձեռքտում էր Լյուդովիկոս XIV կառավարությունը։ Ռուսաստանը, որի

¹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. I, Երևան, Հայպետհրատ, 1951:

² Ան, Հայոց պատմություն, հատ. 3, էջ 295, էջ 382:

ներկայացուցիչն էր Օրին, դիտվում էր որպես վտանգավոր անտրական մրցակից, որի քաղաքական ազդեցությունը զնալով անում էր թե Արևմուտքում և թե Արևելքում (այդ նույն թվականին շվեդներին դեմ Պուտավայի տակ տարած հաղթանակից հետո)։ Հուսախաբված Արևմուտքի երկրների և պապական եկեղեցու խոստումներից պարսկական լծի տակ գտնվող հայերը իրենց ազատագրական տենչերը կապում էին Ռուսաստանի օգնության հետ։

Եզվիտները, սակայն, շղաղարեցրին իրենց քայքայիչ գործունեությունը, նրանք առաջվանից էլ ավելի քացահայտ և անհաշտ կերպով էին շարունակում թշնամական գործողությունները և հավատափոխությունը կատարվում էր ավելի ճարպիկ և խորամանկ միջոցներով։

Դեռևս 1705 թ. վերաբերող պարսկերեն մի վավերագրի մեջ պարսկական կառավարությունն են դիմում «նոր Զուղայի քաղաքաբարը, խալիֆան, քահանաները և մյուս բնակիչները» և հայտնում հետևյալը. — «Պարտք համարելով այցելել վերջերս դեսպանի անվան տակ Սպահան ժամանած ֆրանկ փառերին (կաթոլիկ քարոզչի՞ն — S. L.) և ընդունելով նրա փոխայցելությունը, ցույց տվինք հարգանք և սիրալիք վերաբերմունք առ նա, սակայն վերոհիշյալ քարոզիչ դեսպանը սկսեց մեզ անել «չլսված առաջարկներ» (تکلیفهای نامسموع), մեր առաջ դնել պարտավորություններ, որ մենք սպասել չէինք կարող և որոնց ընդունելը վեր է մեր փրավասությունից»։

Չնայած խնդրագրի մեջ չի տրված այդ առաջարկների բովանդակությունը, կասկածից դուրս է, սակայն, որ դրանք հավատափոխության առաջարկներ են եղել, քանի որ խնդրատուները վերջում աղերսում են «հասկացնել այդ փառեր-քարոզչին և նման փառերներին ձեռք քաշել» իրենցից։ Խնդրագրի վրա արված է կառավարական օրգանների համապատասխան կարգադրությունը՝ խնդրատուների պահանջի ոգով։

Կաթոլիկ միսիոներների ազդեցության հասնում է այն աստիճանի, որ Քավրիզում տեղական իշխանությունների օգնությամբ նրանք ձերբակալել են տալիս 25 հոգու և բռնագանձում յուրաքանչյուրից 50-ական թուման որպես երաշխիք՝ արգելք չհանդիսանալու հայերին կաթոլիկ եկեղեցին հաճախելու, որի մասին հիշատակվում է մեր քննության առարկա հաջորդ № 268 վավերագրում։

Երբ դրությունը դառնում է սպառնալից, Աղեքսանդր Զուղա-

¹ Մասենազարանի կաթողիկոսական արխիվ, Բզթուպանակ I ա, վավերագիր № 32, 1117 հիշրի=1703:

յեցին ստիպված է լինում դիմել պարսկական արքունիքի միջամբտութեանը արգելելու եղուխոնների գործունեութեանը հայերի մեջ: Այդ մասին են խոսում շահ Սուլթան-Հուսեյնից ձեռք բերված երկու ֆարմանները (1709 և 1711 թթ.):

1709 թ. կաթողիկոսների գործունեութեան դեմ ուղղված ֆարմանը՝ կրում էր համեմատաբար մեղմ, նախազգուշական բնույթ: Այդտեղ արձանագրված է այն «ցավալի իրադրութեանը, շփոթն ու տարածայնութեանը», որոնք տիրում են երկրում կաթողիկոսների կողմից տարվող հավատորոսութեան պատճառով: «Նրանց այդ գործունեութեանը», — ասված է վավերագրի մեջ, «խախտում է կրոնի (հայկական—Տ. Հ.) ամրութեանը և հասցնում է մեծամեծ ավերումների (պարսկ. مفاسد) և շարիքների», որին պետք է վերջ տալ:

Կարևոր մոմենտ է այն, որ երկու վավերագրերում էլ հիշատակվում է պետական օրենքը, շարիաթի կանոնները, որոնցով պիտի առաջնորդվեն բոլոր կրոնական-դավանական հարցերում և որք խախտվում է եվրոպական պետութիւններից ուղարկվող միսիոներների կողմից: Այս կապակցութեամբ, վավերագրի մեջ հիշատակված է ֆրանսիական դեսպան Միշելի (վավերագրում՝ Միքայել) հետ կնքած պայմանագիրը, որը խախտվում էր հենց իրենց ֆրանսիացիների կողմից:

Ըստ այդ պայմանագրի, բացի առևտրից, կաթողիկոսները չեն թույլատրվել էր քարոզել և ուսուցանել, սակայն նրանք ձգտում են հավատափոխ անել բռնի միջոցներով: «Պետութեանը դրանով զրկվում է իր հավատարիմ հպատակներից, որոնք շիդիս—(զլխահարկ—Տ. Հ.) վճարողներ են», — ասված է հրամանագրում. — ուստի: ֆրանկների վերոհիշյալ հարկադրանքները հակասում են շարիաթին»:

Այս վերջինս՝ շիդիս, միշտ էլ հանդիսացել է ծանրակշիռ և էական նշանակութիւն ունեցող արգումենտ, մի եկամուտ, որից պետութեանը հրաժարվել չէր կարող:

Այնուհետև վավերագրում մանրամասն կերպով թվարկվում են այն միջոցները, որոնց դիմում են կաթողիկոս միսիոներները, իրենց նպատակին հասնելու համար: Նախ՝ դա հայ մանուկներին ու երիտասարդներին իրենց եկեղեցիները և դպրոցները գրավելը և կաթողիկական անհաշտ ոգով դաստիարակելն է, որը խորթացնում

¹ Մասենազարանի կաթողիկոսական արխիվ, թղթապանակ 1 ա, № 268, որը համապատասխանում է Միմեն Երևանցու—«ՋԱՄԲԱ»-ի 220 էջում հիշատակված հրամանագրին. 1123 հիշրի=1709:

ու կտրում է նրանց հայ համայնքից, և որը հարկադրում է նրանց կրոնափոխ լինել: Երկրորդ՝ ամուսնութուններն են հայ կանանց հետ, որով ավելի են ամրապնդվում նրանց հավատափոխության նվաճումները: Երրորդ՝ նրանց կողմից տուն ու տեղ, անշարժ գույք ձեռք բերելն է, որը նույնպես նպաստում է վերահիշյալին: Չորրորդ՝ բարեկամական կապերը հայերի հետ նույն նպատակով: Եվ վերջապես՝ «այնպիսի ձևերի և միջոցների գործադրումը», որոնք հակասում են ընդունված օրենքներին:

Վավերագրից իմացվում է կաթոլիկական կենտրոնների գոյության մասին. այստեղ հիշատակված են Սպահանը, Թավրիզը, Համադանը, Գյանջան, Ղարաբաղը, Գյուրջիստանը (Քիֆլիս), Շիրվանը, Չուխուր-Սաաղը (Երևանը):

Հրամանագիրը հրահանգում և զգուշացնում է, որ Պարսկաստանում ապրող ֆրանկ միսիոներները այսուհետև չպետք է զբաղվեն նման գործունեությամբ. նրանք պետք է առաջնորդվեն պարսկական պետության հետ կնքած պայմանագրով:

Վերջում իրավունք է տրվում Աղեքսանդր Զուղայեցուն, ինչպես նաև Նոր Զուղայի առաջնորդ Մովսես եպիսկոպոսին և մյուս հոգևոր մարմիններին համապատասխան զգուշացում անել կաթոլիկ քարոզիչներին:

Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա փաստերը, 1709 թ. այս հրամանը և զգուշացումները քիչ ազդեցություն ունեցան կաթոլիկ քարոզիչների վրա: Եզուիտներն այնքան առաջ ղնացին, որ պապից համաձայնություն ձեռք բերին կաթոլիկների կողմից հայկական եկեղեցիներ հաճախելը խստիվ արգելելու մասին, զբանով պարտադիր դարձնելով միայն կաթոլիկ եկեղեցի հաճախելը, մի հանգամանք, որ ավելի սխիտի խորացնե՞ր վիճը հայկական երկու համայնքների միջև:

Գրա հետևանքը եղավ 1711 թ. (1124 հիշրի) հրամանը¹, որը կազմված է կատեգորիկ տոնով: Հրամանն ուղղված է բարձր պաշտոնյաներին՝ ճիշտանավորներին, բեգլարբեգիներին, նահանգապետներին, վեզիրներին և դարուղաներին, թագավորական զիվանի պաշտոնյաներին, վերահսկիչներին» և այլն՝ պահանջելով սույն հրամանագրի անշեղ իրագործումը:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ Սեֆևյան շահերի գրասենյակից դուրս եկող բոլոր պաշտոնական հրամանագրերում և այլ վավերագրերում աշխատում էին անտեսել երկրի ֆեոդալական տրոհվա-

¹ Մատենադարանի կաթոլիկոսական արխիվ, թղթադանակ 1 ա, № 244
1124 հիշրի=1711, ՋԱՄԲԻ, էջ 223:

ծուխյունը: Որպես կանոն այդ հրամաններում շեր հիշատակվում տեղական խաների, սուլթանների և այլ ֆեոդալների մասին: Տեղական ժառանգական խաները դիտվում էին որպես կենտրոնական կառավարության փոխարքաներ և պաշտոնյաներ (օրինակ, Վրաստանի թագավորը կոչվում էր «Գյուրջիստանի կամ կախեթիայի վալի», Ադրբեջանի և Հայաստանի խաները՝ «Նայիր» կամ «Հաքիմ»¹:

Ինչ հարցեր են շոշափվում այս հրամանագրում: Առաջին հերթին կաթոլիկ քարոզիչներից պահանջվում է շմիջամտել հայերի ներքին կրոնական-դավանական գործերին: Այնուհետև՝ խիստ կերպով արգելվում է հայ մանուկներին և երիտասարդներին կաթոլիկ դպրոց ընդունել և դաստիարակել նրանց եղուիտական ոգով: Երրորդ՝ արգելվում է հայկական եկեղեցիների կողքին կաթոլիկական եկեղեցիներ շինել: Չորրորդ՝ արգելվում է անշարժ գույք (տներ կամ այլ մուլք) ձեռք բերել: Վերջապես՝ հայ կանանց հետ ամուսնանալ:

Հրամանագրի մեջ հիշատակույթուն կա թավրիզում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից գործադրված վերոհիշյալ բռնույթյան ակտի մասին և պահանջվում է ազատել այդ պատանդներին և վերագարձենել նրանցից բռնագանձված գումարները:

Այս հրամանագրի մեջ առանձնապես աչքի է ընկնում կաթոլիկ քարոզիչների կողմից հավատափոխույթյան համար գործադրված մեթոդների մերկացումը և համապատասխան որակում է տրվում դրանց:

Այսպես, արգելելով հայ մանուկներին և երիտասարդներին եկուիտական ոգով կրթելը, հրամանագրում գործածված են մի շարք բառեր և տերմիններ, որոնք ավելի ճիշտ են բնորոշում նրանց նպատակները.— «հավատափոխ անել» բառից (պարսկ. ترغیب دادن) հետո գործածված է «կցել, միացնել» բառը (موأصلت نمودن), մի այլ տեղ գործածվում է «մոլորեցնել, խաբել» բառը (اغوا دادن) և վերջապես մի այլ տեղ «ձուլել, ասիմիլյացիայի ենթարկել տերմինը (آمیختن):

Հրամանագիրը կատեգորիկ կերպով արգելելով նրանց կողմից գործադրվող բոլոր այդ «ձևերն ու մեթոդները» կաթոլիկոսին և Ջուղայի առաջնորդին իրավունք է տալիս արգելել կաթոլիկույթյուն ընդունած հայերին հաճախել նրանց դպրոցներն ու եկեղեցիները և օգնել նրանց վերագառնալու հայ համայնքի մեջ:

Այսպիսով, հրամանագիրը պարզ կերպով ցույց է տալիս, որ

¹ Տե՛ս *И. П. Петрушевский*, Персидские официальные документы XVI—нач. XIX вв., как источник для изучения истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении, Проблемы источниковедения, кн. III.

պարսկական կառավարութիւնը հասկացել էր կաթոլիկ միսիաների հետապնդած նպատակները:

Չպետք է մոռանալ, սակայն, այն հանգամանքը, որ այս, թեկուզ և խիստ տոնով գրված հրամանագրերը— «աշխարհաստատ հոքմերը» (حکم جهانمطاع), «արքայական հրամանները» (فرمان همویون), «ոաղամները» (رقم) և այլն XVІІІ դ. արդեն շունեին այնպիսի ուժ, ինչպիսին ունեին մեկ դար առաջ, օրինակ, Շահ Աբբասի օրոք: Ինչպես վերը նշվեց, XVІІ դ. վերջին և XVІІІ դ. սկզբին Իրանը և հարևան երկրները ապրում էին խոր ճգնաժամ, մասամբ նաև այն բանի հետևանքով, որ միջանցիկ (տրանզիտային) քարավանային առևտուրը Արևմուտքի հետ կորցրել էր իր նախկին նշանակութիւնը, որի հետևանքով երկիրն ապրում էր կենտրոնական իշխանութիւնն ուր անկում, ֆեոդալական մանրատվածութիւնն ուր հաղթանակ, որն ի դեպ, լիովին չէր հաղթահարված անգամ Շահ Աբբասի ժամանակաշրջանում, որը Սեֆեհիների հզորութիւնն զգալի էր:

Աբսոլյուտ և կենտրոնացած պետութիւնն զաղափարը, այդպիսով երբեք լիովին չէր համապատասխանում իրականութիւնն, շնայած որ շահի կառավարութիւնն ամուր կերպով կառչում էր ցնեւորալիստական այդ տենդենցներից, թե՛ արքունական պատմագրութիւնն, և թե՛, Սեֆեհիների գրասենյակից դուրս եկող պաշտոնական ակտերի մեջ:

Այդ էր պատճառը, որ պաշտոնական այդ հրամանագրերն ու կարգադրութիւնները հաճախակի խախտվում էին առանձին նահանգապետների, մեծ ու փոքր ֆեոդալների և հոգևորականների կողմից, որի հետևանքով էլ հարկ էր լինում նույն հրամանագրերը քանիցս կրկնել՝ նորից ու նորից հանձնարարելով այն «ի անշեղ ղեկավարութիւն»:

Սեֆեհյան պետութիւնն անկումից հետո (1722) ևս կրոնական-դավանական հարցերը կարևոր տեղ են գրավել իրենց ինքնուրույնութիւնն համար պայքարող հայ համայնքների կյանքում: Ուտոի, կաթողիկոսական արխիվում մենք նորից հանդիպում ենք կաթոլիկ պրոպագանդայի դեմ հայերի ձեռք բերած նոր հրամանագրերի:

1740 թ. Նադիր շահի կողմից Ղազար Զահուկեցի կաթողիկոսին տրված ֆարմանը դարձյալ ուղղված էր կաթոլիկութիւնն դեմ:

Այս վավերագրում նորից խոսվում է հայատափոխութիւնն հաճախակի դարձած դեպքերի և կաթոլիկ միսիոներների գործադը-

¹ Մատենադարանի պարսկական ժամերագրեր կաթողիկոսական արխիվ, Քղթապանակ 1 Բ, ժամերագիր № 375, 1153 հիշքի—1740:

րած մեթոդների մասին: Վերանք (Ֆրանկ միսիոներները — Տ. Լ.) մտածում են ժողովրդին փաղաքշանքով (استمالت), խորամանկությամբ և կեղծիքով (احيله و تزوير)», — ասված է վավերագրում:

Նրանք ձեռք բերած արդյունքները, ինչպես երևում է, որոշ դեպքերում ղգալի են, քանի որ վավերագրում ահազանգվում է, որ Վերջուղայի և Քիֆլիսի հայերի կեսը ֆրանկացել են: Պետք է կարծել, որ հիշատակված թիվը շափազանցութուն է, որը բխում է վտանգը կանխելու պահանջից: Սակայն մյուս կողմից պետք է հաշվի առնել նաև այն, որ այդ ժամանակ հայերի թիվը՝ ղգալիորեն պակասել էր հարստահարությունների, կեղծքումների և առևտրի անկման հետևանքով, որի պատճառով էլ ղգալի էր հայերի ղաղթը դեպի Հնդկաստան, Ռուսաստան և այլ վայրեր, ուստի հավանական է, որ մնացածների թվում կաթոլիկություն ընդունած հայերի թիվը կազմելիս լինեք ղգալի տոկոս:

Ինչպես երևում է վավերագրից, խնդրատու Ղազար կաթողիկոսը դիմելով Նադիր շահին, նշում է, որ բունի կաթոլիկացման հետևանքով պակասում է պարսկական պետության հպատակների թիվը, հետևաբար նվազում են պետության եկամուտները, նա հայտնում է նաև, որ հեռացածների, որպես համայնքի անդամների տուրքերը, ծանրանում են մնացածների վրա:

Ընդհանրապես այս շրջանի վավերագրերում աչքի են ընկնում տնտեսական անկման փաստերը, մինչդեռ հարկերի ծանրությունը առաջվանից ոչ պակաս ճնշում է բնակչությանը: Հայտնի է, որ Նադիր շահը, եթե իր թագավորության առաջին տարիներին փոքր ինչ թուլացրեց հարկային ճնշումը ի հաշիվ Հնդկաստանից ձեռք բերած կողոպուտի, ապա ղրանից հետո, շնորհիվ երկրի հետամընացության (կիսաքոչվորային-նատուրալ տնտեսության), և նրա կողմից մղված անվերջ պատերազմների, նա ավելի մեծ շափերով սկսեց ղանձել հարկերը, ավելի քան խստացնելով հարկապահանջությունը: Ուստի վավերագրում ասված է. «Մեր աղերսանքն է, որ եթե շմտեք հայերի դրության մեջ և միջոցներ ձեռք ղառնեք, ապա բնակչութունը ղնալով պիտի ուժասպառ լինի և վերջնականապես քայքայվի»:

Խնդրագրի մեջ խորհուրդ է տրվում պետությանը՝ հարքունիս գրավել հավատափոխների գույքն ու ունեցվածքը, որոնցով կավելանան պետության եկամուտները: Այնուհետև ասվում է, որ «Ֆրանկները միայն մեր (հայերի — Տ. Լ.) թշնամիները ղն, այլև մեր պետության (Պարսկական — Տ. Լ.) թշնամիներն են հանդիսանում»:

Այս վավերագրի մեջ ղատ կարևոր մոմենտ է լրտեսության

հարցը, որով զբաղվում են կաթոլիկ միսիանները: Այնտեղ ասված է, որ «ներանք» (Ֆրանկ միսիոներները—Տ. 2.) օրերցօր այդ երկրներում, որտեղ ապրում են նրանք, լրտեսություն են անում: Ամեն դեպք, որ տեղի է ունենում այդ վայրում, զրի առնելով ուղարկում են իրենց թագավորին:

از ولایتها جاسوسی می نمایند هر احوالات که هر جاسپور رسد نوشته و روانه پادشاه خود می نمایند.

Այս բոլորից հետո որո՞նք էին կաթոլիկ պրոպագանդայի արդյունքները: Պետք է ասել, որ շնայած միսիոներների գործադրած ջանքերին և կիրառած մեթոդներին, նրանց ձեռք բերած արդյունքները չնչին էին: Այդ բանը վկայում են օտարերկրյա հեղինակներից շատերը, որոնք ականատես են եղել այդ պայքարին և կաթոլիկ միսիանների ձեռք բերած արդյունքներին տվել են օբյեկտիվ և անաչառ գնահատական: Այդ տեսակետից խիստ պերճախոս է Ֆրանսիացի ճանապարհորդ, Սեֆելյան Իրանի մասին 10 հատորից կազմված աշխատության հեղինակ Ժան Շարդենը: «Ես խոսքեր չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու այն ծախսերը, որոնց այդ նպատակով դիմում էր Հոմմի աթոռը, սակայն ոչ մի բան ցանկացած հետևանքին չհասցրեց»: Այնուհետև՝ «Միսիոներները որոշ հաջողություն ունեն արևելյան քրիստոնյաների մոտ, բացառությամբ, սակայն հայերի»¹: Շարդենը միաժամանակ նշում է, որ շնայած կրած նեղություններին, հայերը պահպանում էին իրենց ազգային կենցաղային տրագիցիաները, համառությամբ դիմադրելով մահմեդական իշխանությունների կեղեքումներին և կաթոլիկ միսիանների ոտնձգություններին:

Մենք կարող ենք բերել և ուրա արևելագետ Բարտոլդի կարծիքը այս առթիվ. «Եվրոպական առևտրականներից դատ, 18-րդ դ. Պարսկաստան էին հաճախում նաև եվրոպական միսիոներները: Քրիստոնեության քարոզը Պարսկաստանում ավելի նվաղ հաջողություն ուներ, քան Հեռավոր Արևելքում: Արևելյան քրիստոնյաները նույնպես չէին ենթարկվում կաթոլիկական պրոպագանդային և պաղերների գործողությունների դեմ պաշտպանություն էին որոնում պարսկական կառավարության մոտ»²:

Անհրաժեշտ է սակայն նշել, որ հայ համայնքների պայքարը կաթոլիկության դեմ տարվեց ոչ միայն կազմակերպչական միջո-

¹ Voyages du chevalier Chardin... ed. Langlès 1811, v. VI, p. 158.

² В. В. Бартольд, История изучения Востока в Европе и в России, 1925, стр. 113.

ցառումներով՝ պարսկական արքունիքի միջամտութիւնը դիմելով, այլև զաղափարական ղենքերով: Իսկ ամենազլխալոր ղենքը՝ զա աղգային կուլտուրայի, նրա հոգևոր արժեքների ուսումնասիրութիւնն ու վեր հանումն էր, որով զբաղվում էին ժամանակի առաջավոր գործիչները: «Պայքարը «Ֆրանկներին» զաղափարների ղեմ անհրաժեշտ դարձրեց աղգային գրականութիւն ջանացի ուսումնասիրութիւնը և նպաստեց հնութիւն շատ հուշարձանների պահպանմանը», — գրում է հայ ժողովրդի բարեկամ, ուսւ անվանի պոետ-բանասեր Վ. Բրյուսովը¹:

Նույն ոգով է արտահայտվում նաև այս հարցին լավատեղյակ անվանի պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը իր «Իրվագներ հայ աղատագրական մտքի պատմութիւն» աշխատութիւն մեջ: «Հայ եկեղեցին հետ մղեց ունիթորների գրոհը: Հայաստանի մի շարք վայրերում ջանքեր արվեցին ակտիվորեն պայքարելու կրոնադարձութիւն և դավանափոխութիւն ղեմ, վերականգնելու հայ եկեղեցու հեղինակութիւնը, բարձրացնելու եկեղեցականների մտավոր մակարդակը, համալրելու նրանց շարքերը ժողովրդի էթնիկական դիմահանումները բնդունակ մարդկանցով»²:

Նվրոսպական պետութիւններն ու պապական եկեղեցին ղեպի Արևելք ուղարկելով իրենց միսիանները, ինչպես տեսանք հետապնդում էին ոչ միայն կրոնական, այլև քաղաքական նպատակներ: Երկու եկեղեցիների միացման՝ ունիթորութիւն նշանաբանի տակ նրանք հետապնդում էին ձուլման՝ ասիմիլյացիայի քաղաքականութիւն: Այդ շարժումը՝ ունիթորութիւնը, հայկական ներքին կյանքի ծնունդ էլ էր, այլ գրսից մուծված, արհեստականորեն պատվաստվող, խորթ մի զաղափարախոտութիւն, ուստի հայ համայնքների պայքարը նրա ղեմ, Հայաստանի քաղաքական անկախութիւն բացակայութիւն պայմաններում, ուներ պրոգրեսիվ նշանակութիւն և օրչեկտիվորեն հանդիսանում էր պայքար հայ ժողովրդի աղգային-քաղաքական ամբողջականութիւն պահպանման համար:

Օտարերկրյա ասիմիլյատորների ղեմ հայերի մղած պայքարը հնարավորութիւն տվեց հաղորդակից դառնալու ավելի առաջավոր զաղափարների XVII դ. ծնունդ առավ հայ աղատագրական շարժումը, որը բարեհաջող կերպով կապվելով Ռուսաստանի և ուսւ ժողովրդի օգնութիւն հետ, հասցրեց Արևելյան Հայաստանի աղատագրմանը պարսկական լծից:

¹ Валерий Брюсов, Летопись исторических судеб армянского народа, стр. 99.

² Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրգանք հայ աղատագրական մտքի պատմութիւն, հատ. 1, Երևան, 1957, էջ 405:

Т. А. АКОПЯН

БОРЬБА АРМЯН ПРОТИВ АССИМИЛЯТОРСКИХ
СТРЕМЛЕНИЙ КАТОЛИЧЕСКИХ МИССИИ
В ИРАНЕ (17—18 вв.)

Резюме

Европейские державы, проводя колониальную политику, широко использовали деятельность папской церкви и ее миссионеров. Еще с XIV века католическая церковь создала себе опору в Турции, Иране и Закавказье. Более активную деятельность развернула католическая пропаганда в XVII в., когда она носила непримиримый и воинственный характер, открыто выдавая свои ассимиляторские стремления. Особенно активную работу вели миссионеры среди армян в Иране.

Борьба армянских общин против персидских ассимиляторов и католических миссионеров нашла свое отражение в литературе (европейской и армянской) и в ряде документов, хранящихся в Архиве Католикосата в Эчмиадзине.

В настоящей статье автор по материалам 4 документов на персидском языке, хранящихся в Матенадаране (относящихся к 1705, 1709, 1711 и 1740 гг.) показывает, что борьба армянских общин против католичества в Сефевидском Иране, в условиях отсутствия политической независимости Армении, в известной мере имела прогрессивное значение и объективно являлась борьбой за сохранение национально-политической целостности армянского народа.

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ
(Պատմական ակնարկ)

Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնասիրությունները և պատմական փաստերը, Օսմանյան Կայսրությունը աստիճանաբար զարգացել է և ընդարձակվել սկզբնական «Օսմանլի բեյութլունից»¹ XV դ. Սուլթան Մուհամմեդ-Ֆաթիհի ժամանակ Օսմանյան պետությունն արդեն մեծ և հզոր կայսրության էր վերածվել: Իսկ XVI դ. այդ կայսրությունը Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի ցամաքամասերի վրա տարածված լայնածավալ ռազմա-ֆեոդալական պետություն էր:

«Այս ընդարձակ երկրում 60 միլիոնից ավելի մարդիկ էին ապրում: Սակայն, կայսրության բնակիչները միևնույն ցեղից և կրոնից չէին: Կայսրության մեջ ապրում էին թուրք, արաբ և այլ մուսուլման ազգությունները, սլավ, հույն, ուլահ, հունգարացի, հայ, հրեա և այլ ոչ-մուսուլմանները... Օսմանյան Կայսրությունը իրար միացած, սակայն ոչ-միատեսակ երկրներին էր կազմված: Դրա համար էլ կոչվում էր Memalik-i Osmaniye—Օսմանյան երկրներ, ոչ թե Օսմանյան երկիր: Այդ երկրների վարչությունն էլ միատեսակ չէր»¹:

Օսմանյան պետության հիմնական երկրամասերից Ռումելիի և Անադոլուի կարևոր մասերը վարչականորեն բաժանվում էին էյալեթների և լիվաների (սանջակներ): էյալեթները (հետագայում վիլայեթ) կառավարում էին «բեյլերբեյիները» կամ «միրմիրանները», իսկ լիվաները՝ «սանջակբեյիները» կամ «միրլիվաները», որոնք նշանակվում էին սուլթանի կողմից: Լիվաները բաժանվում էին կազաների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կազիներ, կազաները բաժանվում էին նահիյեների, որոնց կառավարիչները կոչվում էին կայմակամ:

¹ Tarih, III c. yeni ve yakın zamanlar, İstanbul., 1933.

Բացի վեզիրներից, մնացած բոլոր կառավարիչները կոչվում էին *umera* (ուսերա-էմիրներ): Օսմանյան պետությունը հանդիսանում էր ռազմական-ֆեոդալական իշխանություն, այդ պատճառով էլ բոլոր վեզիրներն ու էմիրները համարվում էին միաժամանակ թե՛ քաղաքացիական և թե՛ զինվորական պաշտոնյաներ և ունեին համապատասխան ֆունկցիաներ: Այսպես, կառավարության ղեկավարը՝ Սադրազամը (Մեծ վեզիր), պատերազմի ժամանակ համարվում էր բանակի Գերագույն Հրամանատարը և կոչվում էր «Սերդարի-ազամ» (Մեծ սերդար): Նույն կերպով էլալեթներին և այլ վարչական միավորների պետերը ունեին և՛ վարչական և՛ զինվորական ֆունկցիաներ:

Պետամնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Օսմանյան Կայսրությունյան կազմակերպության հիմնական էլեմենտները՝ երկրի վարչական բաժանման հիմնական սկզբունքները, քաղաքացիական և զինվորական պաշտոնները, նրանց անուններն ու ֆունկցիաները, նույնիսկ հողատիրության և հողի օգտագործման հիմնական ձևերը, հարկերն ու տուրքերը և այլն, օսմանցի թուրքերը մեծ մասամբ վերցրել են իրենցից առաջ գոյություն ունեցած իսլամական-թուրքական այլ պետություններից և իշխանություններից, ինչպես՝ Մեծ Սելջուկյան, Անադոլուի Սելջուկյան պետություններից, Իլխանիաներից և Անադոլուի թուրք բյուրյուններից («Անադոլու Բելլիբլերի»)¹: Հարկավ օսմանցի թուրքերի այլ թուրքական պետություններից փոխառված կարգերը, ժամանակի ընթացքում, ենթարկվել են որոշ փոփոխությունների: Այդ մասին ժամանակակից թուրք պատմաբան Ի. Հ. Ուզունչարչըլըն ասում է.

«...Օսմանցիների սկզբնական շրջանին վերաբերող մի շարք դոկումենտները, թափուի դաֆթարները, կալվածագրերը (*mülkname*), վակըֆագրերը (*vakıfnâme*) և ֆերմանները համեմատելով Անադոլուի Բյուրյունների արձանագրությունների և այդ կապակ-

¹ Անադոլուի Բյուրյունները, XIV դարի սկզբին, Անադոլուի Սելջուկյան Կայսրության անկումից հետո Անադոլուի Կենտրոնում և Արևմուտքում Սելջուկյան Կայսրության հպատակ և ենթակա բազմաթիվ մեծ ու փոքր բյուրյուններ անկախություն ստացան: Պատմության մեջ «Թեվաթիֆ-մուլուք» կամ «Անադոլու բյուրյուներ» կոչված այդ բյուրյունների գլխավորներն էին՝ «Կարաման-Օղլուլար»՝ Կանիայում, «Գերմեյան-Օղլուլար»՝ Սեդյուխում, «Օսման-Օղլուլար»՝ Մինոպում, «Փերվանե-Օղլուլար»՝ Կարահիսարի-Սահրում, «Սանիր-Ար-Օղլուլար»՝ Բայրեքեսերում, «Սարախան-Օղլուլար»՝ Իզմիրում, «Այդըն-Օղլուլար»՝ Միլոսում, «Համիդ-Օղլուլար»՝ Կասթեմունեխում և այլն: Սրանք բոլորը հետագայում օսմանյան թուրքերի կողմից գրավվեցին և նրանք տերիտորիան մասվ Օսմանյան Կայսրության մեջ:

ցությամբ Անադոլուի Սելջուկների, Իլխանիների և Մեմլուքների վերահիշյալ կետերի մասին ունեցած կազմակերպությունների հետևերևում է թե Օսմանյան Կայսրության կազմակերպությունը որտեղից է առնված¹։

Հետևաբար կարելի է ապացուցված համարել, որ օսմանցի թուրքերը իրենց նախորդող թուրք և իսլամ պետություններից մեծ չափով վերցրել են ոչ միայն կառավարության կառուցվածքի, այլ և երկրի վարչական բաժանման, հողի սեփականության և հողի օգտագործման հիմնական ձևերը։ Այնպես որ Թուրքիայում հաստատված ֆեոդալական կարգերը պարունակում էին օսմանցիներին նախորդող ասիական թուրք և իսլամ այլ ժողովուրդների մոտ ֆեոդալական հարաբերությունների բազմաթիվ էլեմենտները։ Դրա հետ միաժամանակ, պետք է նկատի ունենալ, որ Թուրքիայում տիրող ֆեոդալական կարգերի վրա որոշակի ազդեցություն են ունեցել նաև Բյուզանդական, Իրանյան և Արևելյան Եվրոպայի երկրների սոցիալ-տնտեսական կարգերը։

Թուրքիայի վարչական-քաղաքական բաժանումը սերտորեն կապված է երկրի հողային կազմակերպության և բաժանման հետ։ Հողային կազմակերպության և բաժանման ավելի խորը ուսումնասիրությունը թողնելով ուրիշ առիթի, մենք այստեղ կբավականանանք տալով XVI—XVII դդ. Թուրքիայում գոյություն ունեցող հողային կազմակերպության համառոտ պատկերը։

Ինչպես հիշեցինք, ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ թուրքական հողային ռեֆորմը իր հիմնական զծեբով օսմանցիներից առաջ գոյություն է ունեցել Սելջուկյան պետության և այլ թուրքական երկրների մեջ։ Օսմանական բեյության ժամանակից սկսած այդ հողային ռեֆորմը շարունակում է զարգանալ։ Այդ ռեֆորմում, ըստ «Թարիհ»-ի՝ «Հողը մշակողի սեփականությունն էր, եսա և քիմարների² վրա ապրող ժողովուրդը ազատ էր, խասի և թիմարի տերերը ճորտ (serf) չէին. մի խոսքով, ամեն մի խասի և թիմարի հողը բաղկացած էր ժողովրդի սեփականությունն հանդիսացող արտերից, որոնք մշակում էին իրոք այդ հողերի վրա ապրողները և ստանում արդյունքը, թիմարի և խասի տերերին տալիս էին միայն բերքի տասանորդը (ösur) և հողի առուծախի ժամանակ որոշված խարջը (harc)»³։

¹ İsmail Hakkı Uzuncarşılı, Osmanlı Devleti teşkilatına medhal, İstanbul, 1941, s. XVII.

² Խասի և թիմարների մասին խոսք կլինի հաջորդ էջերում։

³ Tarih, III c. sah. 5.

Խասի և Թիմարի տերերը, իրենց ստացածի փոխարեն պարտա-
վոր էին Թիմարի եկամտի համաձայն, որոշ թվով վարժեցված և
զինված հեծյալ զինվորներ պահել, որոնք պատերազմի ժամանակ
Թիմարատերերի հետ միասին պատերազմի էին գնում: Այդ դասի
զինվորները կոչվում էին «Թիմարլի սեփանիներ»: Թիմարատերերը
կազմում էին երկրի զինվորական ուժի կարևոր մասը: Նրանք միա-
ժամանակ իրավասու էին իրենց խաս և Թիմարների վրա ապրող
ժողովրդի, այսինքն բուն գյուղացիների կառավարչական գործերում:

Օսմանական բեյերի դարաշրջանում դատական գործերը քա-
ղաքներում վարում էին միանձնյա դատավորները՝ կադիները, իսկ
կարգի ու կանոնի պահպանության համար նշանակում էին Սուրա-
շիներ: XVI դ.¹ հողային բաժանման հիմքն ու ձևերը հետևյալ կերպ
էին սահմանված:

Պետական ամեն տեսակի ծառայության համար տրված ոոճիկն
ու հողը (որն հայտնի է խաս, զեամեթ և Թիմար անուններով) կոչ-
վում էր «զիրլիք» (dirlik— ապրուստի միջոց, թոշակ): Իբրև «զիր-
լիք» տրված հողի եկամուտը՝ տասնորդը (ösür) չէր մտնում պետու-
թյան գանձարանը, այլ թողնվում ու հատկացվում էր «զիրլիքներ»
ստացողներին՝ որոշ պարտականության փոխարեն: Դիրլիքի քանա-
կությամբ էին որոշվում (տարբերվում) խասը, զեամեթը և Թիմարը:

Ինչպես ասացինք, հողային այս ուժիմը, օսմանցիների կող-
մից չի սահմանվել Օսմանյան թուրքերից առաջ Արբասյանների և
մասնավորապես Անադոլուի Անլուկյանների և սրանց քայքայումից
հետո կազմված Անադոլուի Բելությունների մեջ գոյություն է ունե-
ցել նման հողային ուժիմ:

Թուրքական պատմագիրների տված տեղեկություններից պարզ-
վում է, որ սկզբում Թուրքիայում գոյություն է ունեցել միայն խասն
ու Թիմարը: Ավելի ուշ, 787 թ. (1385) Կարա-Թեմուր-Քաշ փա-
շան Թիմարի և խասի միջև սահմանել է նաև զեամեթը և բացի այդ
«զիրլիքները» դարձրել է ժառանգական:

Վերոհիշյալ հողային ուժիմի էությունը, ըստ Ի. Հ. Դանլշմեն-
դի, նրանումն էր, որ պետության վերաբերող «աշարի» հարկը և
«թափուխ» տուրքը մի շարք զինվորական պարտականությունների
փոխարեն հատկացվում էր որոշ մարդկանց²:

Այսպիսով հողատիրության սխտեմը և սրանից բխող պարտա-
կանությունները ունեին հետևյալ պատկերը:

¹ Սուլթան, Սուլեյման-Կանունիի իշխանության շրջանում՝ 926—
974 թթ. (1520—1566):

² I. H. Danişmend, İzahl Osmanlı tarihi kronolojisi, İstanbul, 1947
c. I, s. 60.

1. Տվյալ հողային ունեւորները գիրքը, խասը հատկացվում էր փաղիշահին, վեզիրներին և այլ պետական բարձրաստիճան անձնավորութուններին: Խասի տերը իր ստացած եկամտի յուրաքանչյուր 5000 աղչի փոխարեն պարտավոր էր մի ջերելու կոչված հեծյալ զինվոր պատրաստել, հողավունը բոլոր ծախքերը՝

Փաղիշահի և վեզիրներին խասերը կառավարում էին ֆեթխուդա կոչված հատուկ և զստահելի պաշտոնյաները:

2. Զեամեք կոչվում էին հիշյալ հողային ունեւոր երկրորդ աստիճանի զիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը 20 հազար աղչից մինչև 100 հազար աղչի էր, ըստ որում այդ եկամտի 20 հազարը համարվում էր «Սրի իրավունք» (قليج حقي), իսկ մնացած գումարի յուրաքանչյուր 5000 աղչի համար զեամեքի տերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ, վերև հիշված պայմանով:

3. Քիմար կոչվում էին երրորդ աստիճանի զիրքները, որոնց տարեկան եկամուտը երեք հազար աղչից մինչև 20 հազար աղչի էր: Այս գումարի 3000 աղչին համարվում էր «Սրի իրավունք», իսկ մնացածը կոչվում էր «մաս» (hisse), որի յուրաքանչյուր 3 հազար աղչի փոխարեն թիմարատերը պարտավոր էր մի ջերելու տալ:

Քիմարները երեք տեսակի էին.

ա) էջֆեշի (արագագնաց) քիմարներ, որոնց տերերը և ջերելուները ուղղակի պատերազմի էին գնում:

բ) Մյուսթանֆըզ (պահպանող) քիմարներ, որոնց թիմարատերերը պարտավոր էին բերդերում պահպանութուն անել:

գ) Հիզմեքի (ծառայության) քիմարներ, որոնց տերերը և զինվորները պարտավոր էին բանակում իմամի և խաթիրի պաշտոններ վարել և Ստամբուլում փաղիշահական պալատում որոշ ծառայութուններ կատարել:

Արանք էին օսմանյան հողային ունեւոր հիմնական էլեմենտները:

Քիմարները տրվում էին առհասարակ պատերազմում լաքի ընկնող զինվորներին: Զեամեքը տրվում էր էյալեքների կառավարության բարձր պաշտոնյաներին, բերդապահներին, կափըջի-բաշիններին², արքունական զիվանի խոջաններին, ղեֆթերդարության և այլ կառավարական զբաղմունքների պետերին:

Մազմա-ֆեդալական այս կազմակերպության հիման վրա Օսմանյան կառավարութունն ապահովում էր իրեն անհրաժեշտ

¹ Այսպես որինակ, եթե խասի տերը (վեզիրը) 300.000 աղչի եկամուտ ունենա, պարտավոր էր 60 ջերելու տալ (300 000 : 5000 = 60):

² Կափըջի՝ զանազան, կափըջի-բաշը՝ փաղիշահական արքունիքի գրանապանների պետը, որն համարվում էր բարձրաստիճան անձնավորութուն:

զինվորական ուժերը: Թիմարատերերը և իրենք ջեբելունները պարտավոր էին իրենց պատկանող սանջակի բնիբերի, իսկ այս վերջինները էյալեթների բեյլերբեյիների հրամանատարության տակ պատերազմի գնալ: Ահա այս կերպով Օսմանյան կառավարությունն ապահովում էր իրեն համար անհրաժեշտ և անսպառ զինվորական ուժի աղբյուր: Պատերազմական գործողություններում սպանվածների և վիրավորվածների շարքերը լրացնում էին նույն թիմարներն ու ղեմակները: Ի. Հ. Դաժիշմենդի տված տեղեկությունը համաձայն, թիմարները և ղեմակները կարող էին տալ մինչև 140—150 հազար ջեբելու¹:

Ինչպես ստորև ավելի մանրամասնորեն պիտի հիշենք, որոշ էյալեթներ և երկրներ շոճանին վերոհիշյալ թիմար-ղեմակային կազմակերպությունը: Այդ վայրերի հողերը արվում էին տեղական բնիբերի իրրև սեփականություն, որի համար նրանք նմանապես պարտավոր էին իրենց տրամադրության տակ եղած զինվորներով մասնակցել պատերազմներին:

Օսմանյան կայսրության զինվորական հզորության և ուղղական հաջողությունների մեջ, անհիշերիական բանակի հետ միասին, թիմարի և ղեմակների զինվորները՝ ջեբելուններն էլ մեծ դեր են կատարել:

Թիմարի և ղեմակի հողերից բացի, կային նաև.

1. Վակըֆի հողեր, որոնք բավականին կարևոր տեղ էին բռնում:

2. Յուրբլուֆ և օջաֆլլիֆի հողեր, որոնք հատկացված էին սահմանապահ և բերդապահ զինվորներին: «Յուրբլուֆ և օջաֆլլեթ»-ի աշարի եկամուտը և կառավարումը պատկանում էր իրենց տերերին և դրա փոխարեն նրանք պարտավոր էին պաշտպանել պետական սահմանները և դեպի սահման բանակ ուղարկվելու դեպքում ծառայել բանակում՝ Սեբասթի տրամադրության տակ: Եթե այդ հողի տերը մահանար, հողը ժառանգաբար անցնում էր նրա որդիներին, որդի չլինելու դեպքում, ընտանիքի անդամներից որևէ մեկին:

Թուրքիայում հնուց ի վեր գոյություն ունեցող հողերի վարչության մասին թուրք պատմագիրները շատ քիչ տեղեկություններ անտալիս և կարեւր է ասել, գրեթե չեն զբաղվում այդ հարցով: «Նեթաիջ-ուլ-Վուկուաթ» (نتایج الوقوعات) հայտնի երկրասիրության հեղինակը այդ մասին տալիս է հետևյալ հետաքրքիր ծանոթությունը:

¹ I. H. Danişmend, նշվ. աշխ. էջ 60:

«Նրբ որևէ երկիր գրավվում էր, անմիջապես նրա հողը գրանցվում էր, արձանագրվում էր յուրաքանչյուր գյուղի թաշարի» եկամտաի քանակը, բնակչության թիվը, քանի տնից բաղկացած լինելը, ինչպես նաև ամեն մի կազայի կուլնկտիվ կամ առանձին օգտագործած անտառները և մարդագետիները: Օրինակ, եթե սանջակը (խվա) 100 բեռ՝ ակչեի թաշարի» եկամուտ ուներ և եթե կալնն թուր տեսակի դիրլիքները՝ 20 բեռը համարվում էր խաս, 10 բեռը՝ զեամեթ, 40 բեռը՝ թիմար, 20 բեռը՝ էվկաֆ, 10 բեռը՝ յուրթ-լուր և օջաքլըք»²:

Օսմանյան պետության որոշ մասերում, գլխավորապես ծայրամասերում կային էյալեթներ և երկրներ, որոնց հողերը խասի, զեամեթի և թիմարի կարգով չէին բաժանված և նրանց աշարի եկամուտը հատկացված էր պետական զանձարանին, որը կոչվում էր «սալլանե»: Այդ եկամուտը տրվում էր միումիրաններին, միրլիվաններին և տեղական զինվորներին («բրլի-կուլու»)՝ իբրև «ուլուֆե» (թողակ, պետական հատկացում), օրինակ, Բաղդադի և Բասրայի էյալեթներում, Նմենում, Հաբեշտանում և այլն, այս սիստեմն էր տիրում:

Փաղիշահներն երբեմն թիմարները տալիս էին վաստակավոր սեփահներին՝ իբրև սեփականություն, որը փոխանցվում էր ժառանգաբար:

Թիմարի կամ զեամեթի տիրոջ մահանալու դեպքում, եթե նա պատերազմի ունակ որդիներ ուներ, թիմարը անցնում էր նրանց: Եթե որդին անչափահաս էր, ջերելու տալու պայմանով, թիմարը մնում էր նրան մինչև չափահաս դառնալը: Եթե թիմարի և զեամեթի տերը մահանար առանց ժառանգ թողնելու, այդ դեպքում ջերելուներից արժանավորին հանձնելու նպատակով, բնլբրբելը հատուկ գրություն էր ներկայացնում, որը հաստատվում էր Ստամբուլում: Սակայն եթե անժառանգ մնացած թիմարը կազմեր 15 հազար ակչե, իսկ զեամեթը՝ 30—40 հազար ակչե, այդ դեպքում թիմարի կամ զեամեթի մի մասը տրվում էր ջերելուներին, իսկ մնացածը «թերեքթի» (հավելում, բարձրացում) անունով բաժանվում էր

¹ Բեռ (լուր), Արևելքի շատ երկրներում, ինչպես Թուրքիայում, բեռը համարվում էր նաև գրամական կշիռ և չափ: Բեռի բովանդակությունը ինտատորբերվել է ըստ գաղաշարքանների: Թուրքական պատմագիտները որոշ նյութերից պարզվում է, որ XV—XVII դդ. Օսմանյան կայսրության մեջ բեռը համար է եղել 800 հազար զուբուշի, իսկ զուբուշը 120 ակչեի:

منصوری زاده مصطفی نوزی پاشا' نتایج الوقعات (حورت جلد) Գիտաբար մեջբերված է Ահմեդ-Ռասիմի «Թարիհի Օսմանի»-ից:

այլ դիրլիքի տերերի միջև: Եթե սիփահիի թիմարը 20 հազար ակ-
շեից ավելին լիներ, այդ դեպքում համարվում էր զեամեթ:

Սկզբնական ժամանակաշրջանում, Օսմանյան պետության մեջ
100 տարին մի անգամ ընդհանուր գրանցում (սթահրիր) էր կա-
տարվում: Սակայն Սուլթան Սելիմ II-ի, (974—982, 1519—1566
թթ.) ժամանակ տեղի ունեցած ընդհանուր գրանցումից հետո, նոր
մարդահամար տեղի չունեցավ, որի հետևանքով հողային վարչու-
թյան տվյալները այլևս անբավարար էին և իբրև հիմք ընդունվեց
արքունի մուրհակներով (բերաթ) որոշված ակշենների գումարը:

(Հիշեցե՛ք 1000 թ. հետո (1596) մեծ թիմարներն ու զեամեթ-
ներն ազատ մնալու դեպքում, այլ անձանց չէին տրվում և հա-
մարվում էին կայսերական զանձարանի սեփականություն: Այդ
թիմարներն ու զեամեթները ամեն տարի «իթիզամի»¹ (կապալ)
կարգով տրվում էին «մյուլթեզիմներին» (կապալառու), և նրանց
եկամուտը մտնում էր պետական զանձարանը: Այդ թիմարները
կոչվում էին «պետական սահմանվածներ» («մուկաբաա-ի միրիյե»):

Օսմանյան պետության վարչական բաժանման մասին խոսե-
լիս, պիտի նկատի ունենալ նաև, որ կայսրության տերիտորիայի
և տիրապետությունների հարատև և հաճախակի փոփոխություննե-
րի հետևանքով, այդ վարչական բաժանումն էլ մշտական փոփոխու-
թյունների է ենթարկվել: Անտարակույս, դա կապված է, առաջին
հերթին, օսմանյանների Արևմուտքում և Արևելքում կատարած մեծ
նվաճումների հետ: Հայտնի է, որ նոր երկրների գրավման պրոցեսը
հիմնականում շարունակվեց մինչև XVII դ. կեսը, երբ 1683 թ.
թուրքերը Վիեննայի դռներից հետ մղվեցին, որից հետո սկըս-

¹ Իլիզամ, Իլիզամի կտրգը: Այս կտրգը թուրքերայում զարեբ շա-
քունակ զործագրվել է: Կառավարությունը էր ստանալիք տասանորդի՝ աշա-
րի (օճնր) և այլ հարկերի հավաքումը, որոշ պայմաններով (զուժաբը նախա-
պես պետության զանձարանը մացնելը, անհրաժեշտ երաշխավորությունը և
այլն) տալիս էր հատուկ կապալառուների, որոնք կոչվում էին «մյուլթեզիմ»,
իսկ կտրգը՝ «իթիզամ»: Ինչպես երևում է «իթիզամի կտրգը» որոշ զարե-
բում, զործագրվել է նաև թափուր Ֆացած թիմարների և զեամեթների, ինչ-
պես նաև որոշ էյալիթների և շրջանների կառավարության վեբաբերվող
եկամուտների նկատմամբ: Իթիզամն ու մյուլթեզիմությունը, որը փաստո-
րեն շարունակվեց մինչև ներկա դարի սկիզբը, ժողովրդական մասունների,
հատկապես դյուլզացիության ժանրագույն ճնշման ու հարստահարման ամե-
նադատման միջոցն է հանդիսացել:

վեց Օսմանյան կայսրութիւնի քայքայման շրջանը, ըստ թուրք պատմաբանների՝ «կանգ առման և նահանջի շրջան» (1579—1792)՝:

Չնայած, որ XVII դ. էլ Օսմանյան կայսրութիւնը շարունակում էր իր մշտատե պատերազմները պետութիւնի Եվրոպական և Ասիական մասերում, սակայն նրա պետական սահմանները, համեմատաբար ավելի կայուն էին:

կայսրութիւնի վարչական բաժանման մասին թուրք պատմագիրները շատ ժլատ տեղեկութիւններ են տալիս: Պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա կազմված և ներքևում հիշված Օսմանյան պետութիւնի XVII դ. վարչական բաժանման ցուցակը որոշ պատկերացում կտա այդ մասին:

Օսմանյան պետութիւնի վարչական բաժանման այդ ցուցակում Արևմտյան Հայաստանի տերիտորիայի գլխավոր մասը՝ էրզրումի, վանի, Դիարբեքի, Ավաղի, Կարսի շրջանները բաժանված էին Արևելյան Անադոլուի էյալեթների մեջ (հետագայում վիլայեթ): Ինչպես երևում է, այդ դարում Բիթլիսն ու Խարբերդն առանձին էյալեթներ չէին, նրանց տերիտորիաները մտնում էին հարևան էյալեթների մեջ իբրև սանջակներ (լիվա):

Ստորև հիշված վարչական բաժանման ցուցակը (էյալեթները և նրանց լիվանները), էյալեթի և սանջակների պետերի (միրմիրան և միրլիվա) տարեկան թորինական եկամուտը՝ ակշններով, ինչպես նաև թիմարի և ղևամեթի տերերի իրենց «գիրլիքներին» եկամտի համաձայն ղինվորական պարտավորութիւնները (հեծյալ ղինվոր, «չեքեքու» տալու պարտավորութիւնը), մեր կարծիքով, պետք է համարել թուրքիայի XVII դ. վարչական բաժանման համապատասխանող ցուցակ, քանի որ մենք այդ ցուցակները վերցրել ենք երկու արժանահավատ պետական-պաշտոնական աղբյուրներից:

ա) Թուրքիայի արքունական (փաղիշահական) դեֆթերիանի պետի՝ Այնի-Ալի-էֆենդիի թորինների գրքույկներից²,

¹ Şev Afe Hanım (Afet Inan), Türk—Osmanlı tarihinin esas hatlarına bir nazar. Թուրքական պատմութիւնի երկրորդ կողմերում արտասանած հոսք:

² عینی علی افندی: قوانین آل عثمان در خلاصه مضامین دیوان (Ալ-Օսմանի օրենքները՝ ըստ Դիվանի համառոտ բովանդակութիւնի): Թուրք պատմագիր Ահմեդ-Մասիմը այս ցուցակը ուղարկել է իր «Օսմանյան պատմութիւն» մեջ իբրև հավելված,

3. Թեմեշվարի էյալեքը ուներ 5 սանջակ, որը հետո հասավ 11-ի (նոր նվաճումների հետևանքով): Ավելի ուշ այս էյալեքից կազմվեց նաև Վարադի էյալեքը: Թեմեշվարի բեյլերբեյն ուներ տարեկան գրանցված 8.600.795 աղյուս, իսկ միրլիվաները՝ 190—300 հազար աղյուս խասեր: Բուլոբ զեամեթ և թիմարների ընդհանուր եկամուտը 85 բեռ (յուբ) աղյուս էր: Զինվորների թիվը՝ 2000 հեծյալ:

4. Բողինի էյալեքը սկզբում ուներ 21 սանջակ, հետո էյրիև և Կանիժնե մի շարք այլ լիվանների հետ առանձին էյալեք կազմեցին, իսկ էյվարի նվաճումից հետո 7 սանջակներով մի նոր էյալեք և: կազմակերպվեց: Բեյլերբեյն ուներ տարեկան 8 բեռ և 80000 աղյուս, իսկ միրլիվանները ունեին 200—740 հազար աղյուս եկամուտով խասեր: էյալեքում 2720 զեամեթ և թիմարներ կային:

II. Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեքները.

1. Անադոլուի էյալեքը. Կենտրոնը (փաշայի սանջակը) Փյոթիան էր: Բաժանվում էր հետևյալ սանջակների՝ Փյոթիան, Մարուխան, Այդըն, Խուզալվենդիկյար, Կաստեմունի, Մենթեշ, Բուլի, Անկարա, Քանդերբի, Կարաահիսարի-Սահիր, Թեքե-էլի, Սուլթան-էոնի, Բալըքեսեր: Բեյլերբեյը ստանում էր տարեկան 10 բեռ աղյուս խասերից: Միրլիվաններն ունեին 2—6 բեռ աղյուս խասեր: Այս էյալեքում կային 196 զեամեթ և 7166 թիմարներ: Զինվորական ուժը չեբելուների հետ միասին հասնում էր 17 հազար ձիավորի:

2. Կարամանի էյալեքը. Կենտրոնն էր Կոնիա քաղաքը: Սանջակներն էին՝ Կոնիա, Նիկոզե, Ակարայ, Բեյլեհի, Կըրչեհի, Կայսերի (Կեսարիա), Աղջեհի: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հասնում էր 6 բեռ 65 հազար աղյուս, իսկ միրլիվանների եկամուտը՝ 190 հազարից մինչև 350 հազար աղյուս: Այս էյալեքում կային 116 զեամեթ և 1054 թիմար: Զինվորական ուժը, չեբելուների հետ միասին հասնում էր 1600 ձիավորի:

¹ Թուրքիայի ներքապեան մասում, բայց չ վերահիշյալ էյալեքներին, կային նաև էֆլաքի և Բողանի իշխանությունները: Երգիլի թագավորությունը և Բողոշի հանրապետությունը: Սրանք կիսանկախ երկրներ էին և Օսմանյան Կայսրության հետ կապված էին որոշ պայմաններով: Անհրաժեշտ է հիշել նաև Ղրիմի խանությունը: Ղրիմի խաները նույնպես կիսանկախ էին, միայն իրենց սեփական զինվորական ուժերով հաճախ մասնակցում էին Թուրքիան բանակի արշավանքներին և պատերազմական գործողություններին:

3. Սպիտակ ծովի (Միջերկրական) կղզիների էյալեքը. Սան-չակներն էին՝ Գելիբոլու, Աղլբոզ, Բնեբախտի, Կարլի-էլի, Բիսթերե, Ռոզոս, Միդիլի, Կոշա-էլի, Բիդա և Սոզնի: Բացի այդ, կային նաև «սալյանեի» կարգով՝ Սակըզ, Նեկչև և Մեհդիյն լիվաները: Այս էյալեքը կազմած էր Մովակալության հետ (Կափուդան փաշայություն): Բեյլերբեյի, այսինքն Կափուդան-փաշայի (Մովակալ փաշա) տարեկան եկամուտը 885 հազար, իսկ միրլիվաների եկամուտը 200 հազարից մինչև 440 հազար ակչև էր: Այս էյալեքում կային 126 զեամեթ, 1492 թիմար: Զինվորական ուժը, ջերելունների հետ միասին 4500 զինվոր էր: Սրանք կոչվում էին «Մովային բաժին» և ծովային արշավանքների էին փնում, իսկ միրլիվաները երկուական նավով ծառայում էին կայսերական նավատորմի կազմի մեջ: Սողլև սանչակը (Իզմիրը) համարվում էր Քերսանեի՝ քեթխուդայի խասը:

4. Կիպրոսի էյալեքը. Վարշական կենտրոնը՝ Լեֆկոշե, սանչակները՝ Լեֆկոշե, Իչ-էլ, Սիս, Ալայիյե, Քարսուս: Բացի այդ, կային սալյանեի կարգով Գերինե, Բաֆ և Մադուս լիվաները: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ, սանչակբեյերի եկամուտը 200 հազարից մինչև 240 հազար ակչև էր: Այս էյալեքում կային 38 զեամեթ և 1627 թիմար: Զինվորական ուժը, ջերելուններով միասին 4500 զինվոր էր: Կիպրոսի բեյլերբեյին մի նավով և մի օժանդակ նավով արտասավոր էր զնալ ծովային արշավանքների:

5. Զյուլկադերիյի էյալեքը. Սանչակները՝ Մարաշ, Մալաթիա, Այնթար, Կարս²-Զուլկադերիյե, Սեմադ, Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 6 բեռ և 28.450 ակչև, միրլիվաներին՝ 300 հազարից մինչև 500 հազար ակչև էր: էյալեքում 29 զեամեթ և 2140 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջերելուններով միասին 1500 հեծելազորից էր կազմված:

6. Փոք-Ռումիլիյի³ էյալեքը. Կենտրոնը Սվազն էր: Սանչակները՝ Սվազ (Սեբաստիա), Ամասիա, Չորում, Բոզոբ, Գիվրիկի (Տիվրիկե), Զանիկ (Ճանիկ) և Արաբկիր: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 9 բեռ, միրլիվաներինը՝ 200 հազարից մինչև 350 հազար ակչև էր. էյալեքում կար 29 զեամեթ և 3020 թիմար: Զինվորական ուժը ջերելուններով միասին 9 հազար հեծելազոր էր:

¹ Քերսանե՝ սազմական նավերի կառուցման վայրը, նավաշինարան:

² Կարսը շախի շփոթել կայսրության արհեստան սահմանի Կարս բերդաքաղաքի հետ:

³ Այդ դարում Սվազը կոչվում էր «Ռումիլի-Մուզրա» (Փոքր Ռումիլի) և հաճախ՝ Ռում:

7. Շամի էյալերը. Սանջակները՝ Դեմեշկ (Դամասկոս), Երուսաղեմ¹, Ղազն, Սեֆեդ, Ներեւս, Աշլուն, Լեշուն, Բակատ, Աքա, Քեղմեր, Սեյդա՝ Բեյրութի հետ, Քեորոք՝ Շեվիթի հետ: Բեյլերբեյըն ուներ տարեկան մեկ միլիոն ակչեի եկամուտ տվող խասեր, իսկ միրլիվանները՝ 200 հազարից մինչև 360 հազար ակչեի եկամուտ տվող խասեր: էյալեթում կար 128 զեամեթ և 868 թիմար: Զինվորական ուժը 2600 հեծելազորի էր հասնում:

8. Քարապուտի-Շամի (Տրիպոլի) էյալերը. Սանջակները՝ Քարապուտ, Համա, Խումս, Սելմիյե և Զերբիյե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը հավասար էր 8 բեռ ակչեի, իսկ միրլիվաններին՝ 200 հազարից մինչև 390 հազար ակչեի: էյալեթում կար 63 զեամեթ և 570 թիմար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 1400 հեծելազորի էր հասնում:

9. Հալեպի էյալերը. Սանջակները՝ Հալեպ, Ադանա, էքրադ, Քիլիս, Բիրբելթ, Ազիզ, Մաարե, Քուլքման, Ազազ, Միթիչ՝ Մեզիթի հետ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 817 հազար, միրլիվաններին՝ 200 հազարից մինչև 500 հազար ակչե էր: էյալեթում կար 400 զեամեթ և 700 թիմար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 2500 հեծելազորի էր հասնում:

10. Ռակայի էյալերը. Փաշայի սանջակը Ուրֆան էր: Սանջակները՝ Ուրֆա (Ուռհա, Եղեսիա), Զեմասե, Խարուր, Դիրբեհբե, Բենի-Բարիյե, Սերուշ, Անե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 680 հազար, միրլիվաններին՝ 100 հազարից մինչև 280 հազար ակչե էր: էյալեթում 37 զեամեթ և 616 թիմար կար: Զինվորական ուժը ջերելուներով միասին 1600 հեծելազորի էր հասնում:

11. Մուտուլի էյալերը. Փաշայի սանջակը Մուտուլն էր: Սանջակները՝ Բազմանլու, Քեքրիթ, էսքի-Մուտուլ, Հորեն, Բանե: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը զոյանում էր 680 հազար, միրլիվաններին 200 հազարից մինչև 220 հազար ակչեի խասերից. էյալեթում 274 զեամեթ և թիմար կար:

12. Բաղդադի էյալերը. Սանջակները և ահլուքումեթները՝ Բաղդադ, Հելե, Զինկի-Արադ, Զեվարեզ, Ռեմահիյե, Զենզուլե, Կարադադ, Դերթենկ, Սեմավաթ, Բիյաթ, Դերեն, Դերալա, Վասեթ, Քերենդ, Քիմուր-Կափու, Կեզանեյի, Կիլան, Ելսայի, Ամադիյե: Բաղդադի բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.400.000 ակչե էր, իսկ նրա լիվաների մի քանիսում, թեև խասեր և ումերաներ կային, սակայն մեծ մասը սալյանեյի կարգով էին կառավարվում:

¹ Երուսաղեմը թուրքերենով Կուստ-ի Շերիֆ էր կոչվում:

13. Բասուայի էյալեքը. Սուլթան Սուլեյման-խանի ժամանակ երբ Բաղդադը գրավվեց, Բասուայի էմիրը՝ Ռաշիդը հպատակութուն ցույց տվեց և էյալեքը նրան տրվեց՝ իբրև «հյուրումեթ», բայց որոշ ժամանակ հետո պետության կողմից միրմիրաններ նշանակվեցին իլթիզամի կարգով, որի եկամուտը հասնում էր 10 բևո ակչեի:

14. Տրապիզոնի էյալեքը. Սանջակները՝ Տրապիզոն, Բաթում և Քունիե, Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 744.850 ակչեի խասերից: էյալեքում 56 զեամեթ և 498 թիմար կար: Զինվորական ուժը շեքելուներով միասին 1750 հեծելազորի էր հասնում:

15. Էրզրումի էյալեքը¹. Սանջակները՝ Էրզրում, Կարահիսարի-Շարքի, Քըղի (Կեղի), Խնուս, Վերին-Բասեն, Մանազկերտ, Քեքման, Կոզի-ջան (Ղուզուջան, Ընձուր), Իսփիր (Սպեր), Քորթում. Սաորին Բասեն, Մամբլան: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը 1.214 հազար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազարից մինչև 320 հազար ակչե էր: էյալեքում կար 120 զեամեթ, 5195 թիմար: Զինվորական ուժը շեքելուներով միասին 7.800 հեծելազորից էր կազմված:

16. Վանի էյալեքը. Սանջակները՝ Վան, Ադիլջեվազ (Արծկե), Էրջիշ (Արճեշ), Մուշ (Տարոն), Բարկիրի (Բերկիր), Կարկար, Քեսանի (Կեծան), Էսյաբերդ (Սպարկերտ), Աղաքես, Էքրադ, Բենիկոթուր (Կոտոր), Բայազեդի բերդը, Բերդա (Բերդակ), Օվաջիբ: Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 32 հազար, միրլիվաներին՝ 200 հազարից մինչև 420 հազար ակչեի խասերից: Այս էյալեքում կար 199 զեամեթ և 916 թիմար:

17. Դիարբեկիրի էյալեքը. Փաշայի սանջակը Ամեդ (Ամիդ). այսինքն Դիարբեկիրն էր: Սանջակները՝ Խարփուտ (Խարբերդ), Արղնի, Սիվրիբ, Նեսիրին (Մծրին), Հիսնքիֆ, Չմշկեզբ (Չմշկածազ), Սաիրդ (Սղերդ), Մեֆարկին (Նփրկերտ), Ակչակարտ, Սեմջար, Խարուր, Սեֆման (Մաղման), Կուլեր (Խուլփ), Մեհրան, Քերջիլ, Օթաք, Փերնեք, Չապակչուր (Ճապաղչուր) և Ջերմիբ (Ջերմուկ): Բեյլերբեյի տարեկան եկամուտը կազմված էր 1 միլիոն 200 հազար, իսկ միրլիվաներին՝ 100 հազար ակչեից մինչև 500 հազար ակչեի խասերից: Այս սանջակներից 8-ը գտնվում էին քուրդ բեյերի իշխանության ներքո՝ Քուրթուրի և օջաքլըբիտ կարգով: Բացի այդ, կային նաև 400-ից ավելի քուրդ աշիրեթների բեյեր, որոնք

¹ Արևմտյան հայաստանի և հայաբնակ շրջանների վարչական միավորների թուրքական անունների հետ, ըստ հնարավորության, տալիս ենք նաև հայկական-պատմական անունները (փակագծում):

միրյիվայի բնչերի նման թուղի՝ դրոշակի տեր չէին, այլ պարզապես զեամեթի տերեր էին համարվում:

18. Կարսի էյալեքը. Սանջակները՝ Կարս, Ռահջյան, Ջարուշատ (Ջարիշատ), Քեշվան (Կեշուան), Կաղըզման (Կաղըզլան), Շոբադչայի (Շիրակի) հետ: Ինչլերբեշի տարեկան եկամուտը 820 հազար, միրյիվաներին 200 հազարից մինչև 400 հազար աղչե էր: էյալեթում կար 1200 թիմար և զեամեթ:

19. Չըլդրի էյալեքը. Սանջակները՝ Չըլդր, Օլթի (Ուղթի), Խերթուշ (Խերթիս), Արդթուշ (Արտանուշ), Արդահան, Հաջրեք, Փոսխուվ (Փոցխուվ), Մախշել (Մաճախելի), Աչարա, Փննեք (Քանակ), Բերթբերք (Բերդազարակ), Լիվանե, Նըսֆի-Լիվանե, Շեվշատ (Շավշեթի): Բնչլերբեշի տարեկան եկամուտը 925 հազար, միրյիվաներինը՝ 200 հազար աղչեից մինչև 600 հազար աղչե էր: Բերթբերքը, Լիվանեն, Նըսֆի-Լիվանեն և Շեվշադը կառավարվում էին իրրև յուրթյուք և օջաքլըք: էյալեթում կար 97 զեամեթ և 559 թիմար: Զինվորական ուժը ջերիլունների հետ միասին հասնում էր 1800 հեծելազորի:

Ասիական մասի վարչական միավորների շարքում պետք է հիշել նաև Արարական թերակղզում՝ ա) Հիբլազի Շերիֆությունը: Շերիֆ էին կոչվում նրանք, ովքեր, ըստ ավանդության, իսլամական կրոնի հիմնադիր Մուհամմեդ փելզամբերի (մարգարե) ցեղից էին սերվում: Այսպես, Մեքքեի կառավարիչը կոչվում էր Մեքքեի շերիֆ: Մեքքեի և Մեդինեի իշխանությունները նույն հիմունքներով կոչվում էին շերիֆություններ. բ) Եմենի էյալեքը՝ 9 լիվաներով: Մի ժամանակ Ադենը առանձին բնչլերբեշյություն էր վազմել: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Արարական թերակղզու այս մասերում, Հիլլանթի 1000 թվականից հետո (XVI դարի վերջերից), Օսմանյան պետության իշխանությունը անվանական բնույթ ուներ, փաստորեն իշխում էին տեղական իմամները:

Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասում հիշված էյալեթները շատ մեծ տերիտորիաներ էին ընդգրկում: Այդ էյալեթների մի քանիստում, գլխավորապես երկրի ծայրամասերում և կամ հեռավոր լեռնային շրջաններում, Օսմանյան Կայսրության վարչական իրավունքները յուրատեսակ ձև ամենին: Այդ էյալեթների բազմաթիվ լիվաները, որոնք կոչվում էին «օջաքլըք», «Յաքրլուվ և օջաքլըք» և «հյուվուսք», որոշ իրավունքներ էին վայելում: Օսմանյան պատմագիրների և Ֆերիդուն-Բեյի նշումներից երևում է, որ վանի էյալեթի

¹ Թուղ էր կոչվում միու պոչի մողերից պատրաստված հատուկ պատվո նշանը:

հարվում, Դիարբեքիբր էյալեթի սահմաններում, քրդական շրջանները համարվում էին «հյուճումներ», այսինքն կիսանկախ, ավտոնոմ շրջան: Օրինակ, Դիարբեքիբր էյալեթում հիշվում են հետեւյալ «հյուճումները»՝ Զիզիբ, էքիլ, Գենչ, Փալու, Հեզու: Իսկ իբրև «Յուրթլուք և օջաքլըք»՝ Սեղման, Կուլեք, Փերթեք, Զապաքչուք Զերմիք: Վանի էյալեթում «հրաժարեցման ենթակա շեղող հյուճումները» ըստ էվլիյա-Չելեբիի հետևյալներն էին՝ Հեքքարի-Բիթլիսի, Մահմուդիի և Փինյանեշի հյուճումները, որոնց մասին ուղեգիրը հաղորդում է խիստ հետաքրքիր տեղեկություններ: Հյուճումները կային նաև Բաղդադի վիլայեթում:

Սրանք են Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի վարչական միավորները²:

III. Օսմանյան պետության Աֆրիկյան տերիտորիայում կային հետևյալ վարչական միավորները՝

ա) Հաբեշի (Հարեշստանի) էյալեթը, որն իբրև միանվագ վճար (սալյանե) տարեկան տալիս էր 11 բեռ և 80 հազար աղչե:

բ) Կայսերական եգիպտոսի էյալեթը, որն ըստ Ֆերիզու-Բեյի, բաժանվում էր 15 սալյանների միավորի և մեկ լիվայի, իսկ ըստ Այնի-Ալի-էֆենդիի՝ 15 սանչակաների: Տարեկան 487 քիս սալյանն էր տալիս:

1 ՏԷՍ 171—188 ՎՍ 171—188 ՎՍ 'جلد 6' ص 171—188

2 Օսմանյան Կայսրության Ասիական մասի էյալեթները ցուցակներում մեր հիշած երկու աղքատների ավայաները քիչ են տարբերվում: Ֆերիզու-Բեյը հիշում է նաև Շեհրի-Ջորի էյալեթը (Ցիվաներով): Այնի-Ալի-էֆենդիի ցուցակում հիշված Չյուլիպոզերեյի էյալեթը Ֆերիզու-Բեյի մոտ հոշվում է Մարաշի էյալեթ:

Նրաբումի էյալեթի կազմում կան բազմաթիվ մեծ տարբերություններ: էյալեթի լիվաների թվում Ֆերիզու-Բեյը հիշում է նաև Բայազետի բերդը (որն Այնի-Ալիի ցուցակում Վանի էյալեթումն է հիշված) և Ալաշիբաթի լիվան: Բասենը հիշվում է իբրև մեկ լիվան, սակայն Վերին և Սուրին-Բասենի բաժանման:

Չըզբի էյալեթում Ֆերիզու-Բեյի հիշած լիվաները թվով ավելի շատ են, ոքը բացառվում է այդ էյալեթի սահմանների հարափոփոխ լինելով: Ֆերիզու-Բեյը հիշում է նաև Ալթուն-Կալայի, Սուրին Ալաբադի և Մեներեթի լիվաները:

Կարսի էյալեթում Ֆերիզու-Բեյը հիշում է նաև Փաքք-Արզահանի և Բեուլեի լիվաները:

Վանի էյալեթում Ֆերիզու-Բեյը հիշում է նաև Բիթլիսը՝ իբրև «հյուճումներ», Հեքքարիի և Մուկի լիվաները, Բերգայի, Ազաբեսի, Բենի-Կոթուրի լիվաները չկան Ֆերիզու-Բեյի ցուցակում:

Դիարբեքիբր էյալեթում, Այնի-Ալի-էֆենդիի հիշած 19 լիվաները Ֆերիզու-Բեյի ցուցակում հասել են 22 լիվայի:

4) Արևմտյան Թաւրաբլուսի, Թունիսի և Ջեզալիւրի (Ալժիր) էլյալեթները, որոնք կոչվում էին «Արևմտյան օջաքներ» (Ղարբ օջաքլարը): Սրանք ևս կիսամեկախ երկրներ էին:

Ինչպես նշել ենք, Թուրքիայի վարչական այս բաժանումը, հիմնականում վերաբերում է Հիշրեթի X դ. վերջին և XI դ. սկզբին (XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին): Այդ բաժանումը հիմնական փոփոխութիւնների է ենթարկվել հատկապես հաջորդ դարերում, Օսմանյան կայսրութեան անկման և քայքայման դարաշրջանում:

XVII դ. հետո Թուրքիայի վարչական բաժանման մեջ տեղի ունեցած փոփոխութիւնների ուսումնասիրութիւնը դուրս է մնում մեր այս հոդվածի սահմանից:

А. Х. САФРАСЯН

АДМИНИСТРАТИВНОЕ ДЕЛЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В XVII ВЕКЕ

Резюме

По материалам официальных турецких документов в статье рассматривается административное деление европейской, азиатской и африканской территорий обширной Османской империи XVII века; указывается, что наряду с основными административными единицами (эялет, лива или санджак) были и полунезависимые ханства, шерифства, хокуматы и т. д.

Тесно связанное с военно-феодальной структурой Османской империи административное деление было основано на земельной, налоговой и военной организациях. В этой связи в статье рассматриваются турецкие военно-феодальные институты (тимар, зеамет, хасс) и связанные с ними налоговые и военные обязанности.

Б. Л. ЧУГАСЯН

ЛЕГЕНДА О БЮРАСПИ АЖДАХАКЕ ПО МОВСЕСУ ХОРЕНАЦИ

Армянская словесность с самого своего зарождения содержит богатые данные не только по истории и культуре Армении и армянского народа, но и многих народов Ближнего Востока.

Армянский народ на протяжении многих веков жил по соседству с Ираном и его народами. Это обстоятельство наложило свой глубокий отпечаток как на политическую судьбу армянского народа, так и, в равной степени, на различные стороны его культурной и духовной жизни: язык, быт, нравы, обычаи, народные верования.

Многосторонние связи армянского и иранских народов нашли свое отражение во многих памятниках духовной культуры и произведениях армянских писателей раннего средневековья.

Так, в исторических трудах Агатангелоса, Фавстоса Бузанда, Езника Кохбаца, Мовсеса Хоренаци, Себеоса, Иоанна Мамиконяна и других армянских писателей в аспекте армяно-иранских политических отношений мы нередко сталкиваемся с прямым или косвенным указанием о литературно-фольклорных взаимоотношениях обоих народов.

Лучшим трудом о ранних литературных связях армянского и иранских народов следует считать исследование проф. К. А. Мелик-Оганджяна «Фирдоуси и иранские эпические мотивы в «Шах-наме» и древнеармянской литературе» в сборнике «Фирдоуси»¹, который был опубликован в связи с празд-

¹ *Ֆիրդուսի, Բարդեստի*. (Сборник „Фирдоуси“), Ереван, 1934 г., содержит: 1. К. А. Мелик-Оганджяна. Фирдоуси и иранск. эпическ. мотивы

нованием в Ереване тысячелетнего юбилея Фирдоуси. Труд проф. Мелик-Оганджяна является первым более или менее обстоятельным исследованием в арменоведении, в котором автор уделяет особое внимание выявлению общностей и различий, имеющих, с одной стороны, между эпическими сказаниями иранских народов, сохранившимися в древнеармянской литературе (Агатангелос, Фавстос Бузанд и Хоренаци) и в фольклоре нашего народа, и пехлевийскими письменными источниками «Шах-наме» Фирдоуси. — с другой. Подобное сравнение дало автору возможность выявить отдельные страницы культурных, в частности литературных, связей соседних народов.

В политической и общественной жизни Древнего Востока активную роль сыграли иранские народы¹, которые вместе с политическим могуществом обладали и богатой культурой. «Авеста» — ценнейшая сокровищница духовной культуры мирового значения, ряд литературных пехлевийских источников последующих веков и позднее вся ираноязычная литература являются богатейшим первоисточником по мифологии, эпосу и реальной истории народов Древнего Востока. Однако не меньшую ценность представляют свидетельства и факты относительно истории и культуры иранских народов, их религиозных представлений и легенд, сохранившиеся в литературных памятниках и народном эпосе других не ираноязычных народов Востока.

Тщательное сравнение фактов, сохранившихся в литературных памятниках соседних народов и детальное исследование их дают возможность сделать новые и интересные выводы.

Ценные факты по истории и культуре иранских народов сохранились также у древнеармянских писателей и в армянской «Шах-наме» и древнеармянской литературе (стр. 1—116); 2 М. Абегиан. Стихотворения, размер «Шах-наме» в армянской поэзии (стр. 117—128); 3 Г. Левонян. Фирдоуси в армянской литературе (библиография), стр. 129—143; 4 А. Шахназарян. Одна из рукописей «Шах-наме» Гос. Музея Армении, стр. 147—155; 5 «Ростем-Зал» — один вариант армяно-иранского эпоса на армяно-парекском наречии, с предисловием К. Мелик-Оганджяна, стр. 157—230.

¹ Под иранскими народами надо понимать ираноязычные народы, населявшие территории современного Ирана, Советского Таджикистана и т. д.

ском фольклоре. Наиболее раннее упоминание имени Ростамы—одного из любимейших и прославленных героев Востока—среди известных нам литературных памятников принадлежит Мовсесу Хоренаци. «Имя Ростамы,—пишет один из лучших знатоков восточной литературы Э. Браун,—один или два раза встречается только в пехлевийских рукописях позднего периода, меж тем его богатырские подвиги были известны армянину Мовсесу Хоренаци»¹.

Вновь обнаруженные согдийские фрагменты о Ростаме и его коне Рахше относятся ко времени не более раннему, чем «История» Хоренаци. Армянскому историку известны место происхождения Ростамы и его легендарная сила: «...Персы рассказывают о Ростаме Сагчике, уверяя, что он обладал силою ста двадцати слонов»².

Как известно, Хоренаци наряду с записью древнеармянских эпических сказаний, по настоятельной просьбе и заказу своего молодого мецената князя Саака Багратуни, повествует и о персидских сказаниях, что также является наиболее ранней записью иранских сказов.

Факты фиксации этих сказаний у Хоренаци доказывают, что уже в V веке иранские легенды пользовались в Армении популярностью. Иначе и быть не могло, ибо, как пишет Н. Адонц, «Армения в целом, вовлеченная издревле в сферу мировой политики персидских государств, столетиями вращалась в одинаковом с персами культурном мире. С тех пор как Аршакиды захватили Персию и их младшая линия утвердилась в Армении, общественно-бытовая связь обеих стран стала еще теснее»³.

Приходится сожалеть, что Хоренаци из иранских легенд и сказов мало что записал, хотя приводимые им же самим факты показывают, что и в этой области он был достаточно осведомлен, тем более, что у него под рукой имелись и письменные персидские источники⁴. Принципы ученого и мыслите-

¹ Edward G. Brown, *A literary History of Persia from the Earliest Times until Firdawsi*, London, 1902, стр. 117. Это свидетельство приобретает еще большую ценность, поскольку Хоренаци, живший в V в., был известен Брауну как писатель VII в.

² История Армении Моисея Хоренского, новый пер. Н. О. Эмива, Москва, 1893, стр. 59 (в дальнейшем *Мовсес Хоренаци*).

³ Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, стр. 211.

⁴ См. *Мовсес Хоренаци*, стр. 97, 116—117.

ля, а также политическая ориентация на Грецию ставили Мовсеса Хоренаци в определенные рамки, не давали ему развернуться, иначе сегодня мы имели бы обширные сведения относительно армяно-иранских культурных и литературно-фольклорных связей.

В «Истории Армении» Хоренаци из иранских сказаний повествуется легенда о Бюраспи Аждахаке и Феридуне. Она не имеет никакой связи с историей армянского народа и потому помещена в конце Первой книги его исторического труда в качестве приложения. Здесь Хоренаци чрезвычайно лаконичен, немногословен, весьма содержательную легенду рассказывает в нескольких строках, не отклоняется от основного содержания сказа, сохраняя основную канву его развития, яркую народную гиперболу.

Первая часть приложения «Из персидских сказаний» в Истории Хоренаци была впервые исследована талантливым переводчиком «Истории» на русский язык, крупным арменоведом Н. Эмином, который еще в середине прошлого столетия в своем ценном исследовании «Эпос древних армян»¹ подверг сравнительно-лингвистическому анализу данные «Истории» Хоренаци и соответствующие им эпизоды «Шахнаме» Фирдоуси («Зохак»).

В 1883 г. вышла в свет интересная статья акад. Вс. Ф. Миллера «Кавказские предания о великанах, прикованных к горам»². Здесь автор в числе других легенд обратился также к рассказанным Хоренаци легендам о Бюраспи Аждахаке, Артавазде и к легенде о Зохаке в «Шахнаме» Фирдоуси.

В связи с празднованием тысячелетия со дня рождения Фирдоуси вопрос армяно-иранских литературных связей сделался предметом широкого обсуждения как в армянской периодической печати, так и в отдельных монографиях; особенно в центре внимания находились сообщения Хоренаци об иранских легендах.

Профессор Тегеранского университета, иранист Р. Абрамян в 1934 г. в I томе своего труда «Фердоуси и его

¹ Н. Эмин, Эпос древних армян, Москва, 1850, стр. 50—75 (на древнеарм. яз.).

² Вс. Миллер, Кавказские предания о великанах, прикованных к горам, «Журнал Министерства народного просвещения», ч. ССХХV, 1883, стр. 100—116.

«Шахнаме» чрезвычайно кратко, как говорит сам автор, «не претендуя на полноту труда», но лишь с намерением вызвать интерес к сравнительному изучению эпоса, отмечает отдельные общности армянского эпоса «Сасна Црер» и «Шахнаме»¹.

В том же году в Ереване в вышеупомянутой статье К. Мелик-Оганджаниян в числе прочих вопросов бегло останавливается и на легендарном эпосе Аждахак—Артавазд—Шидар, «оставляя на будущее основательное и тщательное исследование»².

Наличие иранских народных сказаний в Истории Хоренаци послужило камнем преткновения для Сарухана³ и заслуженного арменоведа Н. Акиняна, которые пытались и этими сказаниями обосновать свои неприемлемые взгляды относительно времени жизни Хоренаци.

Н. Акинян разделом «Из парсийских сказаний» «Истории» Хоренаци основательно занялся в своих исследованиях: «Бюраспи Аждахак и коммунист Маздак в армянском легендарном эпосе согласно Мовсесу Хоренаци» и «Еще раз о Маздаке и Мовсесе Хоренаци»⁴, где автор подобно Эмину подверг сравнительно-лингвистическому анализу легенду о Бюраспи Аждахаке, сравнивая ее с сообщаемым Фирдоуси сказанием о «Зохаке», и пришел к выводу, что Хоренаци спутал имя Аждахака с Маздак-Маждаком, учение последнего приписал Аждахаку.

Согласно Хоренаци, персидские легенды не скрывают в себе истины в аллегорической форме, как «изящные и выложенные» греческие мифы, однако, не желая отказать просьбе Саака Багратуни, он рассказывает о Бюраспи Аждахаке следующее:

¹ См. Р. Абрамян, Фирдоуси и его Шах-наме, т. 1, Тегеран, 1934, стр. 141—144 (на арм. яз.).

² См. Фирдоуси, Сборник, посвященный тысячелетию со дня рождения поэта, Ереван, 1934, стр. 97—100, на арм. яз. (в дальнейшем Фирдоуси, Сборник).

³ См. „Аидес амсорья“, 1935, стр. 1—24 и 175—185 (на арм. яз.).

⁴ Там же, 1936 г., стр. 1—21 и 349—351 (на арм. яз.).

«И что за страсть у тебя к нелепой и чудовищной басне о Бюраспи¹ Аждахаке; и зачем это ты заставляешь нас повторять нескладные, бессвязные, (скажу более), бессмысленные сказания Парсов о недобром, первом благодеянии Бюраспи; о служении ему дэвов; о том, что они, не будучи в силах совратить совершенного и лукавого, (добиваются) у Бюраспи (разрешения) целовать у него плечи, на которых вырастают драконы. С этой минуты к злодеяниям присоединяется еще истребление людей для его чрева; а там и Хруден, заключив его в медные оковы, уводит на гору, называемую Дмбавендом. Хруден дорóгой засыпает; Бюраспи тащит его на холм; Хруден, проснувшись, ведет его в одну из горных пещер, сажает его на цепь и сам статуем становится против него. Бюраспи, пораженный ужасом, повинуетя оковам и не может выйти и опустошить землю»².

В своей поэме «Шахнаме» Фирдоуси посвятил этому сказанию целую главу под названием «Зохак».

Согласно Фирдоуси Зохак был сыном господствовавшего где-то в Аравии и прославившегося своими добрыми делами Мардаса, или Мердаса. По наущению Иблиса (сатаны) Зохак убивает отца и захватывает власть; далее, обольщенный тем же Иблисом, который появляется в образе молодого человека, он ест запрещенное религией мясо. Сатана за свои услуги просит награды—разрешения поцеловать его плечи³. Зохак соглашается, но из тех мест, которые поцеловал Иблис, вырастают два вишапа. Сатана немедленно исчезает и затем появляется в образе врача; он советует Зохаку кормить вишапов человеческими мозгами, дабы не пре-

¹ В армянском тексте Хоренаци это имя написано в форме *Բյւրասպի* (Бюраспи) > род. п. *Բյւրասպեայ* (Бюраспя), в то время как Н. Эмин при переводе использовал знакомую ему иранскую форму *Бюрасп*. Приводя цитаты из перевода Эмина без изменений, мы лишь восстановили именную форму Бюраспи, сохранившуюся у Хоренаци.

² *Мовсес Хоренаци*, стр. 48.

³ В древнем мире и в последующие времена было принятым обычаем, чтобы рабы в виде гарантии своей верности целовали и плечи своего господина. В „Одиссее“ рассказывается, что, когда Одиссей после 20-летних странствований вернулся домой, преданные ему рабы,—коровник Филотий и свинопас Эвмей,—узнав своего господина, горячо целуют „его голову, плечи“ (*Гомер*, *Одиссея*, перевод В. А. Жуковского, Москва, 1935, стр. 246).

терпеть вреда от них. И вот, ежедневно приносят в жертву двух человек, чтобы насытить вишапов. В это самое время иранцы восстают против Джемшида, четвертого царя Пишдадида и приглашают Зохака в Иран царствовать. Деспотия Зохака в Иране длится 1000 лет (без одного дня), народ под руководством кузнеца Каве поднимает восстание и провозглашает царем 16-летнего Феридуна из рода Джемшида. Последний преследует и захватывает обратившегося в бегство деспота и уже намеревается убить его, когда появляется посланец небес Срош и советует Феридуну отвезти и приковать его в одной из пещер горы Демаванд. Победоносный царь так и поступает¹.

Сравнение этого сохранившегося у Хоренаци и Фирдоуси сказания доказывают:

1. Главные герои сказания идентичны, имена их совпадают.

а) Бюраспи (в более древнем армянском написании Бевраспи) Аждахак Хоренаци—это Беврасп Даххак (в арабизированной транскрипции—Зохак). Фирдоуси несколько раз даже прямо употребляет Аждаха (ازدها), а иногда Аждахаподобный (ازدهافش), или Аждахаплечий (ازدهادوش).

Как видим, Хоренаци имя Бюрасп передает в форме Бюраспи, меж тем и в пехлевийских источниках и у Фирдоуси встречаемся с первой формой. Как утверждает акад. Ст. Малхасянц «в армянском языке последнее и является производной частицей, как *րաշազգի* (качазги), *տմարդի* (тмарди) и т. д.»².

В пехлевийском литературном памятнике «Бахман Яште» упоминается имя демона Шидаспих (Shēdaspih)³, который в «Динкарде» называется Shēdaspo⁴. Английский пере-

¹ فردوسی، شاهنامه، بتصحيح و مقابله و همت محمد رضائي،
Фирдоуси, Шахнаме, т. I, تهران, 1312, ص 25-52.
Фирдоуси, Шахнаме, т. I, Москва, 1957 г., стр. 40-81.

² Мовсес Хоренаци, История Армении, пер. на новоарм. яз. докт. Ст. Малхасянца, Айпетрат, 1940, стр. 276.

³ Bahman yast, см. The Sacred Books of the East (в дальнейшем: SBE), vol. V, chapt. III, §§ 3, 5, 8, 21.

⁴ Dinkard, см. SBE, vol. XLVII, chapt. VIII, § 47.

водчик этих памятников Уест в одном из своих комментариев отмечает, что Дарместетер предположил, будто этот демон двойник древнего тирана Беврасп Аждахака¹. В дальнейшем Уест в предисловии к «Динкарду», вновь обращаясь к этому вопросу, пишет: «В «Бахман Яште» это имя написано в форме *Shēdaspih*, которая может быть прочтена и как *Shēdasās* и, будто, является искажением имени какого-нибудь византийского императора или полководца (как, например, Феодосия), который вероятно нанес поражение персам в промежуток времени между V—VII в.»².

С именем Шидасп-Шайдасп мы несколько раз встречаемся в иранских эпических произведениях; в одном случае—это советник Теймураза, в другом—сын Афраснаба.

В данном случае интересна сама форма имени, которую Уест не сумел окончательно уточнить. Проводя параллели между Бюраспи Хоренаци и отмеченной Уестом первой формой Шидаспи (*Shēdaspih*), можем с уверенностью сказать, что в этих именах сохранилась другая форма суффикса *асп*—*аспих* (*asp—aspih*); *h* в армянском языке выпало, как в слове *հաշտ* (*hašt*) > пехл. *āštih*.

«Образ дракона Аждахор или Аждахо (от Ажи Дахака) наиболее популярен в таджикском фольклоре. Он рисуется то в образе человека, из плеч которого растут змеи (Заххоки морон), то в образе чудовищного змея»³.

б) Хруден (*Hruden*) Хоренаци—это Афридун-Феридун Фердоуси⁴.

Фирдоуси отца Аждахака называет Мардас, или Мердас (*مرداس*). Это имя до сих пор ни в одном из источников не упоминается. В комментариях к русскому переводу «Шах-

¹ Dinkard, см. SBE, vol. XLVII, стр. 216, см. примечание.

² SBE, vol. XLVII, Предисловие „Динкарда“, § 26, 27.

³ И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, Москва, 1956, стр. 99.

⁴ Давным-давно установлено языковое явление, когда слова, начинающиеся в иранских языках фонетическим сочетанием *fr*, в случаях заимствования их армянским языком передавались через *hr*, например: пехл. *frhang* > перс. *farhang* > арм. *hrhang*; пехл. *frman* > перс. *farman* > арм. *hrman*; пехл. *fraš* > арм. *hrašk*; пехл. **freštak* > перс. *freš'ā* > арм. *hřeštak* и т. д. См. Р. Ачарян, История армянского языка, т. I, Ереван, 1940, стр. 237—238, 268—269 (на арм. яз.).

наме» против имени Мердас указывается—«этимология не ясна». В первой книге своей истории Хоренаци, повествуя о войнах, которые вел Арам-Хайкид, упоминает полководца Ньюкара Мадеса, который предводительствовал марами (мидянами)¹.

Н. Эмин предполагает, что имя Мад-ес означает «мидянин», так как мидяне себя называли «мада»². В другом месте Н. Эмин это имя снова толкует как «мидянин», образованное из «мад» и греческого окончания «ес»³. Так же толкует это имя и академик Ст. Малхасянц, опираясь, вероятно, на этимологию, данную Н. Эмином⁴. Советскому специалисту по истории Мидии, И. М. Дьяконову также неизвестна личность Ньюкар Мадеса. Он с сомнением сравнивает имя Мадеса с греческим словом *mēdos* «мидиец»⁵.

Гр. Халатянц склонен думать, что Хоренаци, быть может под влиянием Библии, где действительно упоминается подобное имя (кн. I, Паралипомен, IV, 21, *Ἰσραὴλ ἐστὶν ὁ Ἰσραὴλ*), умышленно изменил имя мидийского царя Фарноса (у Диодора *Φάρνος*) на имя Мадес, чтобы возвести в эпонимы народа⁶. К. Патканов (Ванские надписи, стр. 122) склонен думать, что имя *Mades* указывает на вторжение скифов в Армению и Мидию при Киаксаре, под предводительством *Madyes* (Herod., I, 103) или *Madys* (Strad. I, 61)⁷.

И. Маркварт принимает точку зрения Халатянца и в свою очередь добавляет: «слово **Ньюкар** является эпонимом пограничных гор *Kohi Nihorakān* Ширакаци (*Nivk ar*=средн. перс. *neb-xvar*=средн. мид. *neb-xvar*=древн. перс. *naiba-xivara* «имеющие великолепный корм»; «имя, весьма соответству-

¹ *Мовсес Хоренаци*, стр. 23.

² Н. О. Эмин, Исследования и статьи, Москва, 1896 г., стр. 305.

³ *Мовсес Хоренаци*, стр. 226.

⁴ *Мовсес Хоренаци*, История Армении, перев. на новозарм. язык докт. Ст. Малхасянца, Айнеград, 1940 г., стр. 267.

⁵ И. М. Дьяконов, История Мидии, изд. АН СССР, М.—Л., 1956 г., стр. 352.

⁶ Г. Халатянц, Армянский эпос в Истории Армении Моисея Хоренского, стр. 131.

⁷ Там же, см. сноску.

ющее стране пастбищ Атропатене»¹. «В названии гор Nihogāka», — пишет Маркварт, — следует предполагать среднеиранское Nexvagaaka, Nebxvagaaka. Ньюар Мовсеса Хоренаци находится в таком же отношении к этому имени, что и пехлеватик atug patakan к древн. перс. Atropata, арм. Atropatakan, араб. новоперс. Adarbadgā, иначе говоря, в дальнейшем это название приняло окончание -акап, которое часто употребляется для образования патронимии и является, вообще говоря, окончанием, показывающим принадлежность»².

Мы склонны думать, что Мадес Хоренаци соответствует Мардасу Фирдоуси с выпадением р, однако, не исключено также предположение, что правильной формой этого имени является Мадес, который, согласно Фирдоуси, был известен у иранцев как честный и добрый человек; это имя, подвергшись народной этимологии, под влиянием персидского слова мард (مرد), приобрело форму Мардес—Мардас. Если теперь примем во внимание еще и то обстоятельство, что Аждахак у армян считался мидянином, тогда можно усмотреть какую-то связь между последним и Мадес—Мердас'ом, которые у Фирдоуси выступают как отец и сын.

Считая вероятным предположение Гр. Халатянца, что Мадес—это мидийский царь Фарнос, мы полагаем, что Хоренаци (вернее его источник) это имя внес в историю не из Библии, а из народного эпоса, тем более, что в ряде армянских рукописей и изданий Библии, как и в греческом оригинале, вместо Мадес'а мы имеем Марес³. Как в эпосе Тиграна мидийский Астиагес превратился в легендарного Аждахака, так и Фарноса в эпосе Арама заменил Мадес.

2. Основные эпизоды сказания с небольшими различиями также совпадают. Проф. Н. О. Эмвин не исследует различий, существующих между этими сказаниями у Хоренаци и у Фирдоуси; он лишь отмечает, что по «Шахнаме» Феридун

¹ И. Маркварт, Персоармения (неизданное исследование), перев. с немецк. Г. Абгарян, стр. 66. Копия немецкого оригинала этого труда и армянский перевод находятся в Матенадаране Арм. ССР.

² Там же, стр. 69.

³ См. рукопись Матенадарана № 353, время написания 1317 г., лист 192 б, Константинопольское арм. издание 1895 г., стр. 438; последнее сравнено с еврейским и греческим оригиналами. Меж тем, как в Копордянци Евангелия (на арм. яз.), так и в Амстердамском издании 1616 г. (на арм. яз.)—Мадес.

убивает Зохака, между тем как в повествовании армянского писателя Феридун отвел его на гору Демаванд, приковал там в одной из пещер и поставил перед ним свой памятник, убоявшись которого Аждахак остается верен своим цепям. Это очевидное недоразумение: внимательное сравнение показывает, что и в этом пункте рассказ Хоренаци совпадает с «Шахнаме». Весьма возможно Эмин забыл последнюю часть этого сказания по Фирдоуси, так как не имел под рукой «Шахнаме» и сравнение сделал по памяти¹.

Только следующие три момента из сохранившегося у Хоренаци сказания не достают у Фирдоуси: во-первых, намек на «недоброе благодеяние Бюраспи», во-вторых,—история сна Феридуна и, в-третьих,—факт установления статуи Феридуна перед Аждахаком.

На «недобром благодеянии» Бюраспи мы остановимся ниже; относительно второго факта следует сказать, что до сих пор никаких сведений об этом в других источниках не обнаружено, в то время как упоминания об установлении статуи Феридуна перед Аждахаком имеются и в других первоисточниках. В одном из пехлевийских литературных памятников—«Бахман яште»—повествуется о том, что спустя 9000 лет после смерти Феридуна Ахриман приходит на гору Демаванд и зовет закованного в цепи Аждахака, однако последний, остановившись перед подобием Феридуна, от ужаса не осмеливается тронуть цепи на своих ногах². Штакелберг обнаружил у арабского географа 9-го в. Ибн ал-Факи ал-Хамадани факт подобный тому, который сообщает Хоренаци. Ибн ал-Факи рассказывает, что Аферидун, заключив Бюраспа в горе, приказывает поставить перед ним в гроте свое подобие, чем он связывает его³.

Все эти факты показывают, с какой подлинностью и точностью передает Мовсес Хоренаци эти старинные легенды соседних народов.

Как было сказано, разделом «Из парсийских сказаний»

¹ См. Н. Эмин, Эпос древних армян, стр. 65.

² Bahman yast. См. SBE, vol. V, chapt. III, § 56.

³ R. Stackelberg, Bemerkungen zur Persischen Sagengeschichte, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM), XII Band, 1898, стр. 248 (в дальнейшем R. Stackelberg).

«Истории» Хоренаци занимался также Н. Акинян¹. Во втором, основном разделе своего первого исследования Акинян рассматривает толкования легенды Мовсесом Хоренаци и приходит к заключению, будто здесь появляются такие черты, «которые не относятся к легенде об Аждахаке; они касаются личности коммуниста Маздака и его доктрины»². Во второй статье для обоснования своей точки зрения, он приводит кое-какие данные из «Сиасетнаме» относительно секты маздакистов и, сравнивая их с толкованием Хоренаци, предполагает, что Хоренаци использовал также «Маздакнаме». Поскольку же этот последний памятник мог быть написан лишь во второй половине VI в., быть может, в VII в., следовательно, по мнению Акиняна, Хоренаци не мог пользоваться этой книгой раньше VII в.

Часть, в которой даются толкования раздела «Из персидских сказаний» «Истории» Хоренаци, а также «Изложение того, что заключает в себе истинное сказание о Бюраспи», по нашему мнению, представляет большую ценность, чем наличие у нашего писателя самой легенды. В самом деле, если легенда имеется и в других источниках, то детали в интерпретации встречаются только у Мовсеса Хоренаци. Одновременно в них сохранились кое-какие отголоски исторических событий, изучение которых проливает новый свет и на Аждахак-Зохака, как на «личность историческую», и на отдельные стороны мировоззрения самого Хоренаци.

Хоренаци следующим образом толкует миф об Аждахаке:

«Так называемый персами Бюраспи Аждахак, их предок, жил при Небруте. Разделение языков по всей земле происходило не без порядка и не без предводителей и начальников; но по божественному мановению отделялись (из массы) начальники племен, из которых каждый, руководимый порядком и властью, наследовал особую область.

Настоящее имя этого Бюраспи — кентавр Пюрида, как то нашел я в одной халдейской книге. Он не столько храбростью, сколько могуществом и ловкостью управлял своим родоначальством в зависимости от Небрута. Он хотел, что-

¹ См. „Андес амсорья“, 1936, стр. 1—21 и 349—351.

² Там же, стр. 14.

бы образ жизни людей был не тайною для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности; что все должно быть общее; что мысль и поступок каждого должны быть известны. У него не было тайной мысли, и все сокровенное (своего) сердца он высказывал всем. Друзья, по назначении его, как днем, так и ночью имели (к нему и от него) свободный вход и выход. Вот что называлось «первым и недобрым его благодеянием».

Бюраспи, сильный в астрологии, пожелал изучить в совершенстве также чародейство, что оказалось невозможным для него. Имея обыкновение, как сказано выше, с целью обмануть других, ничего не делать втайне — а изучать все-народно высшее искусство волшебства в совершенстве было делом невозможным — он, чтобы быть в состоянии предаваться лихому учению, притворяется страждущим какими-то болями в животе, которые могли-б быть исцелены не иным чем, как только каким-то словом и ужасным именем, слышать которое никому не обходилось даром. — И злой дух, внушавший обыкновенно Бюраспи зло, учил его дома и на площадях преспокойно, кладя голову к нему на плечо и говоря ему на ухо — учил недоброму искусству. Его-то парсы в сказании называют «сыном Сатаны», который прислуживал Бюраспи и исполнял его волю. За это, как награду себе, просил позволения поцеловать у него (Бюраспи) плеча.

Так называемое рождение драконов, или совершенное обращение Бюраспи в дракона означает следующее: он начал бесчисленное множество людей приносить в жертву дэвам. Наконец, народ стал чувствовать к нему отвращение и восстал против него; он же скрылся в вышеупомянутые горные страны. Войска, видя, что сильно преследуют Бюраспи, отпали от него, что ободрило преследовавших его, которые тут же остановились на некоторое время отдохнуть. Но Бюраспи, собрав рассеявшихся было (воинов), совершенно неожиданно для врагов нападает на них, наносит им сильное поражение. Но численность берет верх, и Бюраспи обращается в бегство. Настигают его недалеко от горы, убивают и бросают в большой ров, обилующий серой¹.

¹ Мовсес Хоренаци..., стр. 49—50.

Отрицая факт существования Мар-Абаса и его халдейской книги и полагая, что Хоренаци при изложении древнейшего периода своей истории использовал только армянский эпос и народные сказания, не находя также в других источниках свидетельства о том, что Бюраспи Аждахак жил во время Небрута и его достоверное имя, согласно греческой форме его, Кентавр Пюрида, Н. О. Эмин считает, что все это, быть может, было выдуманно Хоренаци или неоплатониками¹.

Однако в настоящее время, когда выяснилось, что Мар-Абас не вымышленный автор, мы склонны думать, что Хоренаци и в этом разделе сохранил подлинность источников.

Образ Аждахака, как воплощения зла, насилия и аморальности, сохранен в истории легендарного периода нескольких восточных народов. Аждахак — это главное лицо в мифологии и эпосе в особенности иранских народов. Не может быть сомнения в том, что в лице Аждахака эти народы обязательно воплотили ту или иную ненавистную им историческую личность. Согласно Авесте центром владений Аждахака был Вавилон. Доктор Забиоллах Сафа справедливо предполагает, что легенда об Аждахаке-Зохаке представляет собой ранний отголосок тех ассирийско-вавилонских нападений на Западный Иран, которые в дальнейшем, после арабских походов, забылись; Аждахака же народ арабизировал, выражая тем самым свою ненависть к арабским работодателям².

Согласно генеологии, содержащейся в 32-ой главе Бундехиш'а, Аждахак происходит из рода Гайомарта — первого человека, созданного Ахурамаздой³. Эта же генеология с разнообразными искажениями имен дается арабскими историками. Табари считает Зохака современником Ноя, а Абу-

¹ См. Н. Эмин, Легенды древних армян, стр. 68—69.

² دکتر ذبیح الله صفا، حماسه سرایی در ایران، تهران، ۱۳۳۳: ص ۲۵۶ (Докт. Забиоллах Сафа, Эпическая поэзия Ирана, 2-ое изд., Тегеран, 1954 г., стр. 456, в дальнейшем Сафа...).

³ Сафа..., стр. 457. См. также SBE, Bundahis, chap. 31. (31-ая глава этого перевода совпадает с 32 главой предшествующих переводов).

Ханифе Динвари рассказывает, что окончательно Зохак был побежден Немрудом, который уводит и приковывает его в одной из пещер горы Демаванд¹. Как видим, у Динвари Феридун отождествляется с Немрудом. В древнеармянском переводе Картлис Цховреба Феридун (Абритон) — один из людей Небровта. «После этого,— читаем там,— распространился род Небровта в пределы восточные, и появился среди них один человек по имени Абритон, о котором рассказывают, что колдовством он заковал в железные цепи князя, именуемого Бюраспи, на необитаемой горе Раиса, как это написано в персидских книгах»². Н. Эмин отмечает, что многие источники считают Небрута самим Зохаком³.

Все эти факты доказывают, что Зохак-Аждахак так или иначе связываются с именем Небрута, а повествование Хоренаци не расходится с этими фактами и, следовательно, не может считаться надуманным.

Одновременно Хоренаци сообщает, что в халдейской книге настоящее имя Бюраспи Кентавр Пюрида. По Н. Эмину этот Кентавр, «как известно филологам — тот же Пюрид, который согласно греческим мифам убил Перифаса на свадьбе Пиритоя»⁴. Акад. Ст. Малхасянц полагает, что Кентавр Пюрида — это упоминаемый Гомером кентавр Пиритой⁵, который был сыном Иксиона или Зевса, одним из лапифов, на свадьбе которого произошел драка и резня». Хоренаци этого последнего знает под именем «Онокентавра Перифея»⁶, но не отождествляет его с Пюридой. Исходя из этого обстоятельства, Ст. Малхасянц делает заключение, что Хоренаци, «не зная, что оба они представляют собой одно и то же лицо... в этих двух случаях пользуется двумя разными источниками»⁷.

¹ Сафа..., стр. 459.

² ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, 1953, стр. 17. (Древнеармянский перевод грузинских исторических хроник („Картлис Цховреба“). Грузинский оригинал и древнеармянский перевод с исследованием и словарем издал И. В. Абуладзе, Тбилиси, 1953).

³ Н. Эмин, Легенды древних армян, стр. 67.

⁴ Там же, стр. 68.

⁵ См. Гомер. Одиссея, перевод В. А. Жуковского, 1935, стр. 248.

⁶ Мовсес Хоренаци... стр. 110.

⁷ Мовсес Хоренаци, История Армении, пер. Ст. Малхасянца, стр. 278.

Замена Бюраспи Аждахака в Халдейской книге Кентавром Пюридой заставляет предположить, что при переводе книги на греческий язык Аждахака (в качестве чудовища) признали равносильным одному из злокозненных кентавров (последние также имели демонический характер)¹. В древности перевод или изменение имен были вполне приемлемы: например, Хоренаци греческого Кроноса заменяет Зрваном, а Геродот Таргита скифской легенды заменяет аргосским героем Гераклем². Это же явление подтверждает и И. М. Дьяконов, когда обращается к личным именам, употребленным в «Киропедии» Ксенофонта. «Когда же ему (Ксенофону) не хватало персидских имен,—пишет И. М. Дьяконов,—Ксенофонт, не смущаясь, давал выводимым им мидийским и персидским персонажам малоазийские имена или греческие имена из числа более редких, или просто вымышленные, по звучавшие экзотически»³.

Наиболее интересным является то место раздела «Из парсийских сказаний», где сообщаются факты об одном из «злых» деяний Бюраспи Аждахака: «Он (Аждахак),—пишет Хоренаци,—хотел, чтобы образ жизни людей был тайною для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности, что все должно быть общее»⁴.

Р. Штакельберг в своем исследовании «Замечания по поводу истории персидских сказаний» полагает, что, быть может, эти строки намекают на маздакитскую секту. «Мы думаем,—пишет Штакельберг,—что сообщение Мовсеса Хоренаци отражает воспоминания о коммунистической секте маздакитов»⁵.

Н. Акинян, исходя из своей ошибочной позиции относительно времени, когда жил и творил Хоренаци (он считает Хоренаци автором 9-го в.), и, воодушевляясь предположением Штакельберга, пытается при помощи новых фактов не

¹ Выше мы упомянули, что Аждахак—это человек-чудовище, а кентавры, как и армянские *ушкапарики* (овокентавры), имели почти такой же характер.

² С. П. Толстов, Древний Хорезм, изд. МГУ, Москва, 1948, стр. 295.

³ И. М. Дьяконов..., стр. 31.

⁴ Мовсес Хоренаци..., стр. 49.

⁵ R. Stackelberg, стр. 237.

только подтвердить это мнение, но, увлекаясь еще более, заявляет, что Хоренаци спугал имя Аждахак с Маздак-Маждаком и учение последнего приписал Аждахаку.

Как известно, Маздак появился в царствование персидского царя Кубада I (490—527). Маздакитское движение, будучи наиболее острым проявлением манихейства и своим острием направленное против господствовавшей в Иране феодальной и духовной иерархии магов, было жестоко подавлено. Следует отметить, что к движению в основном примкнули крестьянство и плебейские массы города, а также отдельные представители господствующего класса. Кубад I, который некоторое время покровительствовал маздакитам, в последние годы своего царствования под сильным давлением господствующих слоев населения занял резко отрицательную позицию по отношению к этим сектантам и жестоко расправился с ними, огнем и мечом задушив в крови это движение.

Сообщение Хоренаци о том, что никто, согласно учению Аждахака, ничего собственного не должен иметь, Акинян понимает и в смысле общности жен, что по мнению его—отражение маздакизма у Хоренаци. Между тем, здесь говорится просто об имущественной собственности, что служит проявлением одного из наиболее коренных требований немущих эксплуатируемых масс, выдвинутых в ходе классовой борьбы.

Если в первой статье Н. Акинян, чтобы сблизить Аждахака с Маздаком, опирается в основном на вышеупомянутое свидетельство Хоренаци, то во второй статье, имея под рукой «Сиасет-намэ» Низам-ал-Мулька, он пытается пролить свет на другие темные выражения главы «Изложение... о Бюраспи» Хоренаци.

К чему же, по мнению Акиняна, сводятся общие черты «Истории» Хоренаци и «Сиасет-намэ»?

1. Хоренаци пишет: «Он не столько храбростью, сколько могуществом и ловкостью управлял своим родоначалством

в зависимости от Небрута... Бюраспи сильный в астрологии пожелал обучать совершенному злу»¹.

«Согласно «Сиасет-нам», — пишет Н. Акинян, — сын Маздака Бамдата был в царствование Кубада магом магов и «хорошо знал звезды»². По звездам он видит, что в его время должен появиться человек, который станет основоположником новой религии. Маздак своей «ловкостью», т. е. изобретательностью, располагает к себе царя Кубада. Кубад «приказал ставить во время приемов для него золотое сиденье, изукрашенное драгоценными камнями. Кубад сел на трон, а Маздака усаживал на то сиденье, бывшее много выше, чем трон Кубада»³.

Как видим, в этих двух отрывках нет ничего общего, за исключением выражений «сильный в астрологии» и «хорошо знал звезды», следовательно, и сопоставление это, безусловно, натянуто. Впрочем, они в известной степени получили бы смысл, если бы общность была обнаружена и в других пунктах; поскольку же, как мы это увидим ниже, таковая отсутствует, то и эти общности случайны.

То обстоятельство, что Хоренаци считает Аждахака сильным в астрологии, не случайно. Маркварт свидетельствует, что «Согласно Яздкерту ибн Махлиндаду, персы приписывают основание Вавилона Ажи-Дахаку. Вавилон считается престольным городом и родиной астрологии»⁴. Вполне логично, что основатель центра астрологии сам также считался искусным астрологом — обстоятельство, которое подтверждается этим свидетельством Хоренаци.

¹ Н. Акинян умышленно изменял последнюю фразу, которая в оригинале выглядит следующим образом: „Бюраспи, сильный в астрологии, пожелал *изучать* в совершенстве также чародейство“. Хоренаци, стр. 49.

² Акинян эти подчеркнутые им свидетельства из „Сиасет-нам“ привел из французского перевода и на французском языке. Мы дали перевод соответствующих мест русского издания.

³ „Аидес амсорья“, 1936, стр. 350. См. также Сиасет-намэ, Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька, перевод и примечания проф. Б. Н. Заходера, Изд. АН ССР, М.—Л., 1949, стр. 190—192 (в дьяльнейшем Сиасет-намэ).

⁴ J. Markwart, A Catalogue of the Provincial Capitals of Eranshahr (Pahlavi text, version and commentry). Edited by G. Messina S. I., Roma 1931, стр. 66.

2. Хоренаци пишет: он хотел, чтобы «образ жизни людей был не тайной для всех; говорил, что никто не должен иметь собственности; что все должно быть общее».

В Снасет-намэ сказано: «Маздак говорил: «Имущество есть розданное среди людей, а эти все — рабы всевышнего и дети Адама. Те, кто чувствуют нужду, пусть тратят имущество друг друга, чтобы никто не испытывал лишения и нищеты, все бы были равными по положению». Когда же Кубад пошел дальше, согласился на общность имущества, Маздак начал заявлять: «Ваши жены — ваше имущество... Многие люди все больше увлекались его учением по причине общности имущества и женщин, в особенности простонародье»¹.

Здесь действительно имеется некоторое сходство в факте общности имущества, однако, об общности жен у Хоренаци ничего не сказано. Тем не менее, это не мешает, чтобы Н. Акинян следующее место «Изложения...» — «Друзья по назначению его как днем, так и ночью имели (к нему и от него) свободный вход и выход» — счел за завуалированный намек на свободу входа к женщинам, потому что Хоренаци, будто бы, более открыто говорить не мог².

Эта аргументация не убедительна, потому что тот же Хоренаци не гнушается говорить о пороке, приписываемом царю Папу, «Ибо,—как он пишет,—Пап был предан постыдной страсти»³, или без колебания пишет об армянском царе Арташире, что он «распутен..., блуден..., тело осквернено..., имеет слабость к женщинам»⁴. Следовательно, Хоренаци не стал бы избегать таких же отрицательных речей и по адресу Аждахака.

В этом отрывке Хоренаци, по нашему мнению, нашло свое отражение представление широких масс о могучем и справедливом царе (в данном случае Аждахаке), в личности которого воплощен идеал царя—сторонника равенства, противника собственности, который ничего не задумывал тайком от народа—«тайны сердца своего открывал всем», и двери его днем и ночью были распахнуты для друзей.

¹ Снасет-намэ, стр. 192.

² „Андес амсорья“, 1936, стр. 351.

³ Мовсес Хоренаци, стр. 176.

⁴ Там же, стр. 205.

Имея такое же представление о своем царе Нушираване, иранцы, идеализируя его, называли его «Справедливым». Фирдоуси рассказывает, что Нуширавад в одном из поучений своим вельможам говорит:

مباشید ترسان ز تخت و کلاه گشادست بر هر کسی بارگاه
هر آنکس که آید بروز و شب : گفتار بسته مدارید لب

«Не бойтесь короны и трона,—
Дворец открыт пред всеми.
Кто бы ни пришел днем или ночью,
Не отказывайте ему в ответе.»¹

Чем же объяснить, что Хоренаци приписывает Аждахаку подобные взгляды? Действительно ли он на основании своих собственных «натянутых понятий» слил в одно целое сказания об Аждахаке и Маздаке, как это полагает Н. Акинян?

Независимо от всех фактов, в частности и от того, что Хоренаци и Маздак жили в разное время, наличие у нашего писателя такого момента, как общность имущества, можно было бы рассматривать как отголосок учения маздакистов. Однако неужели мысль об отмене имущественной собственности возникла лишь только у Маздака и его последователей? Правда, обострение классовой борьбы в Иране в конце V—начале VI в. вызвало сектантско-социальное движение маздакистов, которые одновременно выдвигали вышеупомянутое требование, но, как и во всяком классовом обществе, не исключая и древний мир, эксплуатируемые слои населения в ходе классовой борьбы, еще задолго до V в., всегда стремились к обобществлению имущества², представляя все это весьма примитивно и наивно. По нашему мнению, этот факт, сохранившийся у Хоренаци, является одним из

¹ فردوسی، شاهنامه، بتصحيح و مقابله و همت محمد رضائي،
جلد ۴، ص ۳۷۹ (Фирдоуси, Шахнаме, т. 4, Тегеран, стр. 379).

² См. Л. Хачикян, Из истории социальных движений в Малой Армении (IV в.), Ереван, 1951 (на арм. яз.).

отголосков классовой борьбы, очень давно существовавшей на Ближнем Востоке и Средиземноморье.

Интересен тот факт, что закованный в цепи грузинский Амиран (один из героев, параллельных Аждахаку) трудился и боролся во имя равенства и справедливости. Он

«Стремился посеять на земле равенство и
справедливость,
Дать народу хлеб, хлеб с молоком,
но не окровавленный хлеб»¹.

То, что Хоренаци правдивый писатель и всегда остается верным своим источникам и сведениям, уже давно было убедительно доказано (Конибером, Малхасянцем и др.) и еще лишний раз доказывается при исследовании собственно легенды о Бюраспи Аждахаке. Хоренаци никогда не скрывал свою неосведомленность в том или ином вопросе или сомнения в точности того или иного из приводимых им фактов. В его Истории мы очень часто сталкиваемся с подобной «самокритикой»². Что же касается «натянутых соображений», то следует сказать, что такая оценка несправедлива. Мироззрение Хоренаци ясно, а цель очевидна: как ни одним словом не отклонился он от существа легенды, так и не отклоняется он от своих источников и в «Толкованиях». Правда, в этой части имеются отдельные неясные намеки, но наша неосведомленность не дает еще права обвинять его в «натянутых соображениях», как это делает Н. Акинян.

Известно, что в V в. и в армянской действительности существовало сектантское движение борборитов и месалинцев, в борьбе с которыми активное участие принимало духовенство³. Можно предположить, что эти секты также выдвинули вопрос имущественного равенства и, следовательно-

¹ Л. Меликсет-Бек, Следы Артавазда и Мгера в Армении, „Рестник Научного института Армении“, кн. I и II, 1921—1922, стр. 103 (на арм. яз.).

² Подробно см. Ст. Малхасянц, К проблеме Моисея Хоренского, Изд. Арифана, Ереван, 1940, стр. 100 и след. (на арм. яз.).

³ См. Корюн, Жизнь Маштоца, 1941, Ереван, стр. 66 (на древнеарм. яз.) и Хоренаци..., стр. 198—199.

но, столкнулись с сильным сопротивлением господствующих слоев и духовенства. По-видимому, Хоренаци использует этот факт в той части, где приводит сказание об Аждахаке, чтобы показать своему меценату Сааку Багратуни, будто идея имущественного равенства исходит от такой отрицательной личности, как Аждахак и, следовательно, он прав в своем презрительном отношении к персидским легендам.

Изучение истории и верований древних народов показывает, что случаи демонизации доброго божества или богатыря были очень часты. «Демонизация производилась в двух направлениях,—пишет Т. Авдалбекян в своем интересном труде «Михр у армян»,—в одном случае злыми объявляются добрые божества или богатыри чужих народов, во втором случае лишаются своего нимба и переходят в разряд злых демонов собственно добрые божества»¹. Опираясь на данные Н. Эмина и Гюбшмана, Т. Авдалбекян на ряде примеров показывает наглядные случаи демонизации добрых божеств. Так, например, в древнейшие времена мифология индусов и персов имела очень много общих сторон. С течением времени персы демонизируют некоторых из своих богов, которым продолжают поклоняться индусы. Добрые божества Веды, в том числе и бог света Индра, переживают процесс демонизации, «вплоть до того, что санскритское слово *deva*,—пишет Авдалбекян,—означающее свет и божество, превращено в зендском в *daeua*, в пехлевийском и персидском в *dev*, начинает обозначать злого духа, или демона».² Подобные примеры демонизации имеются и у нас, как эпитет кадж, или каджк; Арусяк, которая в дохристианский период должна была быть добрым божеством, а в дальнейшем Арусяк стали называть изгнанного ангела, сатану. В конце концов демонизации подверглись также Артавазд и Михр³.

Всестороннее исследование легенды об Аждахаке заставляет предположить, что Аждахак также подвергся демонизации. Общеизвестно, что в армянском фольклоре легенда об Артавазде-Шидаре рядом черт совпадает с иранским сказанием о Бюраспи Аждахаке. Эти общие черты следующие:

¹ Т. Авдалбекян, *Михр у армян*, Вена, 1929, стр. 94.

² Там же, стр. 95.

³ Подробности см. там же, стр. 96 и следующие.

1) Как Аждахак, так и Артавазд представлены в качестве воплощения зла.

2) Как Аждахак, так и Артавазд прикованы к горам.

3) Чтобы сделать их цепи более прочными, в обоих случаях кузнецы ударяют по своим наковальням; «от звука ударов кузнечных молотов снова, говорят, оковы укрепляются»,—пишет Хоренаци¹.

Ибн ал-Факи такое же свидетельство дает относительно кузнецов, живших вокруг горы Демаванд².

Однако в нашей литературе Артавазд представлен не только злым, но известен также и как положительный, добрый герой. Это доказывают свидетельства Езника Кохбаци об Артавазде, «который по верованию армян-язычников, заключен духами, как и Александр (Македонский), и еще жив: некогда он освободится от заключения и завладеет всем миром. Но язычники тщетно уповают на это, подобно евреям, напрасно ожидающим пришествия Давида, который возобновит, будто, Иерусалим, соберет всех евреев и будет там царствовать»³.

Двойственность характера Артавазда дает нам предположить, что и Аждахак должен обладать такой же двойственностью. Злая сущность его известна, а подтверждением того, что он был также добр, служат, помимо сходства легенд об Артавазде и Аждахаке, следующие факты:

а) Приводимое выше свидетельство Хоренаци и проповеди Аждахака об общности имущества;

б) Сообщение Фирдоуси о просьбе иранцев, чтобы Аждахак-Зохака сел на трон Ирана. В «Шахнаме» повествуется, что иранцы, чтобы избавиться от правившего ими 700 лет Дзамшида, восстали и пригласили царствовать в Иране Зохака, который уже прославился как жестокий тиран.

В этой части «Шахнаме», а быть может и в его источнике, имеется явное недоразумение. Народ, который всегда

¹ *Мовсес Хоренаци*, стр. 108.

² *R. Stackelberg...*, стр. 248.

³ *Езник Кохбаци*, Опровержения ересей, 1912, Тифлис, стр. 74 (на древнеарм. яз.). Подробности о двойственности характера Артавазда см. *М. Абегян*, Армянские народные легенды в Истории Мовсеса Хоренаци, Вагаршапат, 1898, стр. 35 и след. (на арм. яз.)

стремится избрать себе в освободители благородного и честного героя, едва ли станет в своей легенде проявлять симпатию к такому лиходею-тирану, как Зохака-Дахака, и приглашать его заменить другого лиходея.

Эти факты наводят на мысль о том, что, возможно, в верованиях какого-нибудь этнического общества, жившего в Месопотамии или Западном Иране, имелось божество или был богатырь, но не исключена и какая-нибудь историческая личность (хотя бы сам Дахака), с именем которого были связаны чаяния эксплуатируемых трудящихся масс относительно будущей жизни, бесклассового общества и который был осужден и дискредитирован господствующими сословиями, вследствие чего в религиозных и официальных книгах Дахака представлен с наихудшей стороны, как наиболее близкий сподвижник Ахримана. Из этого можно заключить, что ажи=змея-вишав было присоединено в дальнейшем к имени Дахака в качестве эпитета, и подлинной, древней формой имени было последнее, которое употребил Фирдоуси в арабизированной форме Зохака.

В результате дискредитации факт демонизации Дахака становится более убедительным, если провести параллель между сообщением Фавстоса Бузанда об армянском царе Папе и фактами относительно Дахака.

Согласно нашим первоисточникам, царь Пап во время своего правления сильно ограничил права духовенства, выступил как против политической гегемонии Рима, так и против духовного преобладания Кесарии, ведя независимую политику, вследствие чего он подвергся осуждению со стороны армян греческой ориентации. Этим объясняется то обстоятельство, что наши историки представляют Папу как человека гнусных нравов. Армянское духовенство, чтобы сделать оценку, данную царю Папу, убедительной и приемлемой для народа, обращается к языческим верованиям, которые еще долго бытовали у армян даже после принятия христианства.

О царе Папе Ф. Бузанд пишет:

«Сын Аршака Пап родился от матери Парандзем суюникской, бывшей ранее женою Гнела, которого убил царь Аршак и жену его Парандзем взял себе в жены и имел от нее сына, который назывался Папом. И когда его родила мать,

то, будучи, нечестивой женщиной и не имея страха божьего, посвятила она его бесам, и многие бесы вселились в младенца, и вертели им по своему желанию. Он был вскормлен, вырос и стал совершать грехи—предавался блуду... (А мать, как-то посмотрев, своими глазами увидела белых змей, потому что они извивались у трона и обвивали младенца Папа)»¹.

«А царь Пап, когда еще был новорожденным младенцем, нечестивая мать его Парандзем посвятила его бесам, поэтому он с детства был одержим бесами. Так как он всегда исполнял волю бесов, то и не хотел искать исцеления, а всегда водился с бесами, и бесы чародейственно показывались на нем, и каждый человек с открытыми глазами видел на нем бесов. Ибо каждый день, когда люди приходили к царю приветствовать его с добрым утром, то видели, что (бесы) в образе змеев выползали из-под пазухи царя и обвивали его плечи. Все, кто видел, боялись подходить близко, а он им говорил в ответ: «Не бойтесь, они мои». И все люди всегда видели такие существа на нем»².

Как видим, Пап подобно Аждахаку окружен змеями. Р. Штакельберг в своей вышеупомянутой статье подчеркивает это сходство и считает, что оно может быть результатом влияния иранских верований³.

Проф. К. Мелик-Оганджаниян говорит, что он также заметил тесную связь между легендами о царе Папе и Аждахаке и обратил на это внимание проф. Маркварта. Последний не заставил долго ждать и внес обширное добавление в свой объемистый труд, печатавшийся в «Андес амсорья»⁴.

«Отрывок в труде Маркварта, посвященный Аждаха-

¹ История Армении Фавстоса Бузандя, перевод с древнеармянского и комментарии М. А. Геворгиян, Ереван, 1953, стр. 121. В русском переводе отсутствует последнее предложение, взятое в скобки. Мы его перевели из соответствующего места армянского текста (см. История Армении Фавстоса Бузандя на древнеармянском яз., СПб, 1883, стр. 132.)

² Там же, стр. 165.

³ R. Stackelberg, стр. 238. См. также Р. Р. Штакельберг, Об иранском влиянии на религиозные верования древних армян. „Древности восточные“, т. II, ч. II, Москва, 1901, стр. 35.

⁴ Jos. Markwart, Sûdarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Wien, 1930, стр. 135—148.

ку,—пишет К. Мелик-Оганджян,—явно показывает, что легенда об Аждахаке существовала в армянской среде и подверглась самостоятельной обработке»¹.

Однако здесь речь идет не о влиянии, но лишь о проявлении отдельных общностей, которые существовали в языческих верованиях. Согласно языческим верованиям народов Востока в потусторонней жизни змеи день и ночь мучают тех людей, которые на земле вели безнравственный образ жизни, занимались содомией—пороком, которым будто бы страдал и Пап.

В одном из пехлевийских полурелигиозных литературных памятников—«Арта-Вираф намак» (Книга Арта Вирафа)—рассказано, как Арта Вираф по приказанию жрецов отправляется в загробный мир, чтобы подробно ознакомиться с адом и раем и узнать, как оцениваются там те или иные поступки людей на земле. И вот, после своего возвращения Арта Вираф рассказывает следующее об одной из картин, виденных им в аду:

«Г. 19. 1) Пришел в одно место и увидел душу одного человека, 2) у которого змея через задний проход подобно колу проникла внутрь и изо рта вылезла, 3) и многочисленные другие змеи схватили другие члены его тела. 4) И спросил я у праведника Сроша и Атр Язата, 5) какие же преступления совершило это тело, если душа его терпит столь тяжкое наказание? 6) Праведник Срош и Атр Язат ответили: 7) эта душа—душа того лихोдея, который на земле занимался содомией 8) и позволял мужчинам подходить к его телу; 9) (поэтому) ныне душа его терпит столь тяжкое наказание».

Подобную картину Арта-Вираф описывает также в 71 главе².

Исходя из этих фактов, полагаем, что Хоренаци, называя «первым и недобрым благодеянием» Бюраспи, намекает на аморальный образ жизни Аждахака. Отсюда, кажется становится ясным тот абзац Хоренаци, где сказано, что

¹ *Фирдоуси*, Сборник (на арм. яз.). стр. 98.

² „Арта-Вираф намак“, пер. с пехлевийского на арм. Р. Абрамяна-предисловие и редак. К. Мелик-Оганджян, изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1958, стр. 67, 96—97.

Аждахак «притворяется страждущим какими-то болями в животе, которые могли бы быть исцелены не иным чем, как только каким-то словом и ужасным именем, слышать которые никому не обходилось даром». Пап также жаловался на страшные боли, когда его похоть не удовлетворялась. Фавстос рассказывает, что, когда мать Папа, Парандзем захотела пресечь некоторые поступки сына, он начал кричать и вопить «я говорил матери: «Встань, выйди вон, ибо умираю, мучаюсь, нет сил терпеть...»¹.

Итак, все эти факты и параллели дают нам право заключить, что:

1) Хоренаци верно передал сказание о Бюраспи Аждахаке;

2) Хоренаци остался правдивым в «Толкованиях» и верен источникам, имевшимся у него под рукой;

3) Утверждение Н. Акиняна, будто Хоренаци спутал Аждахака с Маздак-Маждаком и был знаком с доктриной последнего, неприемлемо;

4) Аждахак, который до сих пор был известен как представитель зла, в очень древние времена возможно был добрым божеством или богатырем, который в дальнейшем подвергся демонизации.

5) Сохранившееся у Фирдоуси имя Зохака-Дахака является гораздо более древней формой, которая впоследствии, в период демонизации, в результате прибавления к имени слова ажи—«змея, вишاپ»—превратилась в Ажи-Дахак—Аждахак.

¹ История Армении Фавстоса Бузанда на древнеармянском языке. СПб, 1883, стр. 132.

ԱՌԱՍՊԵԼ ԲՅՈՒՐԱՍՊԻ ԱԺԴԱՀԱԿԻ ՄԱՍԻՆ
ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ

Ա մ ֆ ո ֆ ու մ

Իրանական ժողովուրդների պատմության ու մշակույթի վերաբերյալ հարուստ ու արժեքավոր փաստեր են պահպանված հայ մատենագիրների մոտ և բանահյուսության մեջ:

Հոգևածում քննության է առնված Բյուրասպի Աժդահակի առասպելը ըստ Մովսես Խորենացու Մանրամասն համեմատությունները պարսից աղբյուրների հետ հեղինակին բերել են հետևյալ եզրակացությունների.

1. Խորենացին հարազատորեն է հաղորդել Բյուրասպի Աժդահակի դրույցը:

2. Խորենացու հաղորդումը Աժդահակի մասին ենթադրել է տալիս, որ մինչև այժմ որպես շարության ներկայացուցիչ հայտնի Աժդահակը շատ վաղ ժամանակներում, հավանաբար, եղել է բարի աստվածություն կամ դյուցազն, որը հետագայում դիվացման է ենթարկվել:

3. Ֆիրդուսու մոտ պահպանված Զոհակ-Դահակ անունը շատ ավելի հին ձև է, որը հետագայում, դիվացման ժամանակ, Թիթոս, վիշապչ անվան կցումով դարձել է Աժի-Դահակ = Աժդահակ:

Б. П. БАЛАЯН

К ВОПРОСУ ОБ ОБЩНОСТИ ЭТНОГЕНЕЗА ШАХСЕВЕН И КАШКАЙЦЕВ

Проблема этногенеза кочевых племен Ирана остается актуальной и, вместе с тем, мало исследованной областью советского и зарубежного востоковедения.

В этой связи несомненный интерес представляют наиболее влиятельные на юге Ирана, малонзученные кашкайские племена.

Еще в 1922 г. советское востоковедение констатировало, что «определенных точных и более или менее подробных исторических сведений о происхождении и времени появления кашкайцев в Фарсе до сих пор нет»¹.

В статье впервые предпринимаются попытки установить азербайджанское происхождение около 400 тысяч кашкайцев² в связи с образованием государства Сефевидов и племен шахсевен на Мугани, а также рассматриваются имеющиеся в отечественной и зарубежной востоковедной литературе версии и гипотезы об этногенезе шахсевен и кашкайцев.

Наряду с официальными источниками, в статье использованы материалы, собранные автором в Иране в 1943—1946 гг. во время пребывания среди шахсевен на Мугани и

¹ А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. Сборник Музея антропологии и этнографии, т. V, вып. 2, 1921—1922 гг., стр. 573.

² Имеются в виду подразделения кашкайских племен: Дарешури, Шешбелуки, Кяшкули бозорг и Фарсимадан (до 300 тыс. чел.), входящие в союз Ил-е кашкаи, а также другие подразделения кашкайских племен: Инарлу, Бохарлу и Нафар (более 100 тыс. чел.), входящие в арабо-азербайджанскую группу Ил-е Хамсе (см. этнографическую карту).

кашкайцев в провинции Фарс. Тогда же, на основе изучения разноязычных источников, личных наблюдений и консультаций с иранскими этнографами, была составлена прилагаемая к статье этнографическая карта Ирана.

Исторические предпосылки появления шахсевен и кашкайцев

К началу XVI в. Иран распался на ряд самостоятельных феодальных владений. Значительными из них были: на востоке—государство Тимуридов, а на западе—государство Ак-Коюнлу (белых баранов), включавшие в себя западную и центральную часть Ирана, арабский Ирак, Армению, Азербайджан и Курдистан.

Владения Ак-Коюнлу были поделены между султаном Альвендом—правителем Армении и Азербайджана и султаном Мурадом, который распространил свою власть на центральный и западный Иран и, через своего вассала, на Фарс.

Между Альвендом и Мурадом с большим напряжением велась борьба, которой воспользовались ардебильские шейхи Сефевиды¹.

В борьбе против династии Ак-Коюнлу Сефевиды опирались на кочевые азербайджанские племена «Шамлу, Румлу, Устаджлу, Текелю, Афшар, Каджар и Зулькадар»².

¹ Сефевиды получили свое название от имени своего родоначальника—шейха Сефи-эд-дина (1254—1334), который возглавлял в Ардебиле суфийско-дервишский орден, называвшийся по его имени „Сефевие“. Перечень всех шейхов, возглавлявших этот орден приведен у

شیخ حسین ابن ابد الزاهدی—سلسله النسب الصفویه
(Шейх Хусейн ибн Абдал Захиди, Сильсият-и-насб-и Сефевийе), Рукописное отделение Ленинградской Государственной публичной библиотечки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина (ЛГПБ), Каталог Ханькова № 92. (перс.), лл. 155—157, а также в

تاریخ محمد طاهر وحید

-Тарих-е Мухаммед, Тахир-и Вахид, рук. ЛГПБ, Каталог Дорна № 303/2, л. 225.

² اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی
(Искандер-бек Туркмен (мунши). Тарих-е алам Арай-е Аббаси). Литографированное издание персидского текста (лит), Тегеран, 1314 г. стр. 332

Эти племена назывались «кызылбашскими», т. е. красноголовыми, «по виду их чалмы, которая будучи сделана из белой материи, сложенной в 12 складок, по числу 12 имамов, имела красную середину»¹.

Идеологическим знаменем борьбы против сунитов Ак-коюнлу Сефевиды избрали идеи шиизма, оппозиционные сунизму и пользовавшиеся большой популярностью среди народов Ирана еще со времени арабского завоевания².

В 1502 году разбитое в ожесточенной междоусобной борьбе государство Ак-коюнлу перестало существовать.

Тавриз был объявлен столицей Сефевидов, а шиизм—государственной религией Ирана. К 1507—1508 гг. Сефевиды завоевали Хорасан, Армению, Курдистан, арабский Ирак, Ширванское и другие закавказские ханства, после чего держава Сефевидов простиралась от гор Большого Кавказского хребта до Персидского залива, от Ефрата до Средиземноморских степей. Знать кызылбашских племен была господствующей прослойкой в Сефевидском государстве. Из ее среды, особенно в первое время, назначались военачальники, правители областей и формировалась дворцовая гвардия т. н. курчиев.

В государстве Сефевидов рост феодальной эксплуатации был непропорционален росту производительных сил в сельском хозяйстве. Крестьянин лишался не только прибавочного, но и части необходимого продукта. В обстановке массового обеднения крестьянства и назревавшего общего экономического упадка стран Закавказья и Среднего Востока, Се-

761. К концу XVI в. к кызылбашам присоединилось племя Бокарлу, кочевавшее в районе оз. Севан. По мнению проф. В. Ф. Минорского (Minorsky, *Tadhkizat al-muluk*, p. 194) Бокарлу это старинное туркменское племя упомянутое в хрониках XI в. Махмудом Кашгарским. По данным Дон-Хувна персидского, обиспанившегося азербайджанца (начало XVII в.) всего было 32 племени, в их числе перечисленные основные племена и их разветвления.

¹ Обязательное ношение такой чалмы было введено главой суфийско-дервишского ордена Сефевидов шейхом Хейдаром (ум. в 1488 г.)—А. Мюллер, *История ислама с основания до новейших времен*. Перевод под ред. Н. А. Медникова, т. III, СПб, стр. 380.

² Сефевиды распространяли версию о том, что они являются потомками седьмого шиитского имама Мусы-Казима—ближайшего потомка Али и таким путем значительно увеличили число своих приверженцев.

феvidы стремились за счет сокращения наследственных ленов—сойюргалов, укрепить институт своеобразного бенефиция тиула—не наследственного условного пожалования, дававшего право не на управление землей, а только на ренту с нее.

В XVII в. тиул, в узком значении слова, был двух видов. Первый вид—тиулы, присвоенные носителям строго определенных должностей с правом управления тиульной территорией. В этом случае тиулдар¹ владел тиульной территорией до тех пор, пока занимал определенную должность. Другой вид отличался тем, что тиул на определенную территорию выделяли пожалованному лицу персонально, также в вознаграждение за службу государству, или в виде награды за заслугу, но не обязательно за занимаемую должность.

Тиул второго вида не давал тиулдару права на управление территорией, с которой взимался доход. Тиулдар получал право присваивать ренту с какой-либо местности и право кормиться за счет населения в награду за прежнюю или текущую службу шаху или в виде жалованья за несение воинской службы государству, но не обязательно за управление тиульной территорией.

Тиул был пожалованием части поземельного налога, а иногда и других налогов, взимавшихся с земледельцев—райатов и трудящихся слоев населения в пользу государства (дивана), но не пожалованием земли и сидевшего на ней податного населения, лицам, находившимся на государственной и военной службе, взамен их жалованья.

Таким образом, тиул был правом служилых людей на ренту и только². Это право давало тиулдарам возможность усиливать поборы с крестьянства, благодаря разнообразию способов оценки доходов и взимания сборов.

Феодалы-тиулдары стремились превратить данное им право взимания доходов с тех или иных местностей в наследственное право управления этими местностями³.

¹ Тиулдар (перс. *تیولدار*)—владелец тиула.

² Преобладала смешанная форма ренты, при этом из трех форм ренты, ведущей была рента продуктами.

³ *И. П. Петрушевской*, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане—Армении в XVI—начале XIX вв., глава V Тиул, Ленинград, стр. 184—221.

Главные кадры феодальных землевладельцев в Азербайджане состояли из знати кочевых племен. Эта знать не разрывала с кочевым бытом, часто кочевала вместе со своим племенем или находилась при шахском дворе.

Кочевые аристократы не жили в пожалованных государственных селениях, не вели там собственного земледельческого хозяйства и эксплуатировали зависимых крестьян путем взимания ренты. Кочевая знать занимала руководящее место в рядах феодальной иерархии. Земли, населенные оседлым и полуседлым земледельческим населением, государство большей частью раздавало знати племенных объединений.

Внутри кочевых племенных общин медленно происходил процесс разложения патриархальных форм. Кочевники составляли основное ядро конного феодального ополчения, крайне медленно оседали на землю, ибо кочевнику жилось лучше и свободнее, чем оседлому землевладельцу.

В XVI—начале XVII вв. значительные районы северо-западного Ирана были отданы в тиул вождям кызылбашских племен, вынесших на своих плечах основную тяжесть борьбы за создание Сефевидского государства. Часть кызылбашских тиулдаров, претендовавшая на руководящую роль в государстве, была оппозиционно настроена к шаху. Наибольшим сепаратизмом отличалась кызылбашская верхушка племени Текелю. Вождь этого племени и беглер-бек Южного Азербайджана Улама-бек в 1532 г. поднял восстание против шахской власти. Однако слабо подготовленное неорганизованное восстание вскоре было подавлено, после чего небольшая часть этого племени Текелю, спасаясь от репрессий, перекечевала в Турцию и находилась там около девяти лет под покровительством турецкого султана Сулеймана I.

Зимой 1537 г. в Ширване (при последнем ширваншахе Шахрухе) произошло крупное крестьянское восстание, вызванное жестокой эксплуатацией крестьян векилом (регентом) Хусейн-беком Лялэ и другими ширванскими эмирами.

Восстание возглавил дервиш Каляндар, который выдавал себя за султана Мухаммеда—внука умершего ширваншаха Шейх-шаха. Действовавшие на Мугани отряды восстав-

ших заняли Сальяны. Затем, усилившись за счет притока сотен обездоленных, выступили к столице Ширвана—Шемахе.

После кровопролитного боя город был взят, но удержаться в Шемахе повстанцы не смогли и отошли на исходные позиции в Сальяны. Следовавшие по пятам войска эмиров овладели Шемахой, потом окружили Сальяны и разбили там плохо вооруженные отряды азербайджанских крестьян.

Расправа над участниками восстания была исключительно жестокой. Сам Каляндар трусливо бежал, но был схвачен и убит ударом булавы, без всякого суда.

Эти и другие крестьянские выступления 30-х гг. XVI в. свидетельствуют о тяжелом хозяйственном и правовом положении крестьянских масс и отражают обострение классовой борьбы и внутренних противоречий в феодальном Азербайджане.

Через несколько месяцев после подавления восстания в Ширване государство Ширваншахов в 1538 г. было свергнуто кызылбашами, после чего отдельные районы Ширвана продолжали оказывать упорное сопротивление войскам Техмаспа I.

Сефевиды были серьезно озабочены напряженной революционной ситуацией в Ширване и стремились заселить его наиболее беспокойные районы преданными династии племенами.

К тому времени из Турции на родину вернулось племя Текелю, возглавляемое новым вождем Гази-ханом, который вместе со своей семьей и пятью тысячами всадников прибыл в шахскую резиденцию на яйлаг Сугурлук и «удостоился целования ковра перед шахом. Техмасп I даровал Гази-хану прощение и предоставил племени Текелю удобные для кочевания муганские округа Сальяны и Махмуд-абад (зависимые от Ширвана)»¹. Странное, на первый взгляд, решение

حسن بيك روملو احسن التواريخ¹

Хасан-бек Румлу. Ахсан -ат-Таварих (лучшая из историй). Персидский текст с сокращенным английским переводом опубликован в Индии в 1931—1934 гг. под заглавием A. Ghronicle of the earlu Safawis being the Absan и ttawarikh of Hasan-i Rumlu, p 296.

محمد مهدي ابن هادي شيرازي تاريخ طهماسبية

Мухаммед-Мехди-ибн Хади Ширази, Тарих-е Тахмаспийе („Техмаспова история“).

Техмаспа I, по которому «неспокойное» племя Текелю размещалось в «неспокойной зоне» Ширвана, по-видимому, было основано на предположении, что однажды провинившееся племя в последующем будет преданным династии Сефевидов.

Кроме того, Сефевиды рассчитывали использовать военный потенциал племени Текелю для подавления непрекращавшихся восстаний в Азербайджане. В начале племя Текелю оправдало ожидания Техмаспа—в 1540 г. войска хана текелю взяли упорно оборонявшийся Баку¹.

Однако внутренняя политика Сефевидов, колеблющихся между централистскими тенденциями и неизбежными уступками центробежным устремлениям эмиров и кызылбашской знати, по крайней мере до Шах-Аббаса I не отличалась строгой последовательностью. Этим пользовались вожди Текелю, Туркеман и других кочевых племен, стремившихся превратить выделенные им в тиул земельные наделы в наследственное держание.

Феодальная верхушка Текелю за полстолетие своего пребывания на Мугани фактически перестала признавать верховную власть шаха и отказалась платить налоги. Репрессии шаха не достигли цели, так как вожди Текелю в союзе с другими тиулдарами кызылбашских племен (Туркеман и др.) поднимали восстания своих племен и таким путем сохраняли феодальную раздробленность и свою независимость. Одно из крупных выступлений коалиции племен Текелю—Туркеман против Мухаммед шаха, по прозвищу «Ходабянде», произошло в 1584 г. Это восстание с трудом было подавлено шахскими войсками, усиленными могущественными курдскими племенами. Шереф-хан Бидлис и Искандер Мунши отмечают, что вождю курдского племени Сийях-Мансуру «смелому» Довлят-яр-хану, в награду за оказанную шахскому правительству помощь в дни мятежа племен Текелю и Тур-

¹ Ахсан-ат-Тавврих, цит. перс. текст, стр. 300

кеман в Южном Азербайджане в 1584 г. была пожалована в титул округа в районе Султание¹.

Судьбы кызылбашского племени Текелю разделили и некоторые племена, расселенные на границе с Турцией и арабским Ираком, где находились многие роды этих племен.

В «Шереф-намэ» Шереф-хана подробно описывается как Шах-Аббас I, заподозрив в измене наследственного хакима округа Мараги, главу курдского племени Мукри Кубадхана, пригласил его с 150 приближенными к себе в резиденцию и там велел всех их перерезать². Затем, как сообщает Искандер Мунши, шах приказал хватать всей людей из племени мукри, где бы они не находились и доставлять в ставку шаха. В связи с тем, что воины шаха не успевали истреблять доставляемых мукри, шах приказал своим слугам и сановникам убивать курдов мукри дубинами и лопатами³.

Не исключено, что дикая расправа над племенами Текелю и Мукри⁴ была связана со стремлением Шах-Аббаса ослабить очаги движения джелалиев в Южном Азербайджане и в граничащем с Турцией Курдистане.

شرق خان بيدلیسی شرفنامه¹

—Шереф-намэ. Шереф хана Бидлиси. Персидский текст издан в Петербурге в двух томах в 1860—1862 гг. русским востоковедом В. Вельяминовым-Зерновым под названием Scherf-nameh ou histoire des Kourdes par V. Vellaminof-Zerhof, texte pers., vol 1, 1860—1862, p. 324.

Тарих-е алем ариан, лит., цит., стр. 298—299. цит. рук. ч. II, л. 86.

² شرق خان بيدلیسی شرفنامه Шереф-намэ, т. I, стр. 288—286, „О хакимах Мукри“

اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی³

Тарих-е алем ариан, лит., цит., стр. 573—576; цит., рук., ч. II, лл. 472—475.

⁴ Часть племени избежала резню и уже при преемнике Аббаса I шахе Сефи (1629—1642) вождь Мукри Али-Кули-хан в Южном Азербайджане получил титул Соуджбулак (Межабад), где они находятся и по настоящее время в количестве до 23.500 сем. (вместе со свободным районом до 25 тыс., что составляет более 150 тыс. чел., а вместе с населением городов Межабад, Саккыз, Марага—250 тыс. чел. Всего мукриских племен семь: Дябекри—10 тыс. сем.; Мамаш—2 тыс. сем.; Мангур до 7 тыс. сем. (Делится на пять родов, два из которых кочуют в районе г. Саккыз); Бек-Заде до 2 тыс. курдов. (Часть рода расселена в г. Саккыз, другая в Межабаде); Зарза—300 сем.; Пираи—250 сем. Г. Межабад в 1945—47 гг. был центром национально-освободительного движения курдов Ирана.

В конце XVI в. в обстановке проводимой Шах-Аббасом политики насильственной централизации поведение племени текелю, восстававшего чаще других племен, казалось Сефевидам опасным для династии. По этой причине в 1005 г. хиджры (1596—97 г. н. э.) был обнародован указ Шах-Аббаса I о поголовном истреблении (катл-и амм) этого племени¹.

Племя текелю истреблялось с чудовищной жестокостью, Хакимы областей получили фирман шаха предавать смерти любого из племени текелю, скрывающегося от наказания.

В течение короткого времени большая часть племени вместе с предводителем Мустафа-ханом была уничтожена. Остальные разошлись или слились с другими, соседними племенами².

Таким образом, кочевавшее на Мугани кызылбашское племя Текелю в ответ на репрессии шаха в 1531 г. подняло восстание, затем, опасаясь разгрома, перекочевало в Турцию, но через 9 лет—в 1540 г. снова вернулось в Иран. Здесь ханы этого племени получили в тиул землю на Мугани. В 1584 г. Текелю в союзе с кызылбашами племени Туркеман вновь подняло восстание против шаха Техмаспа I, а спустя 12 лет племя Текелю было истреблено по фирману Шах-Аббаса, подозревавшего вождей этого племени в измене. Истребление племени Текелю, некогда пользовавшегося покровительством турецкого султана, было вызвано и другими политическими соображениями шаха, который осуществил эту акцию в момент подготовки к новой войне против Турции и перенесения столицы Сефевидов из Казвина в Исфаган, что должно было показать оппозиционно настроенным к центральной власти кызылбашским тиулдарам, что шах в дальнейшем не может положиться на их преданность династии.

¹ اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی

(Тарих-е алам аран), лит., стр. 362. Об этом см. также Большую Советскую Энциклопедию, Второе изд. М-ва т. 18, стр. 40.

² В настоящее время в Иране одно из подразделений шахсевенских племен носит название Текелю, насчитывает более 1000 чел., расселено на Мугани, вдоль р. Аракс в деревнях Сахенды и Дереняб.

В конце XVI в. восточные вилайеты Азиатской Турции были охвачены восстанием мелких феодалов-ленников (сепяхиев)¹. Восстание проходило в условиях экономического упадка и было вызвано исключением сепяхиев из рядов феодального ополчения. По предположению ряда ученых, восстание получило название «джелали» из традиции, сложившейся в Малой Азии, где в XVI в. всех участников крестьянских восстаний называли по имени шейха Джелала—вождя одного из ранних народных восстаний в районе Токата в 1518 г.

По нашему мнению не исключено, что это восстание приняло название «джелали» по другим мотивам. Так, например, известно, что в северной пограничной зоне Турции и Ирана, бороздя ирано-турецкую государственную границу, уже не одно столетие кочует большое курдское племя Джелали, отдельные роды которого до сих пор разбросаны в Иране и Турции².

Часть разбитых в Турции джелалиев перешла в пределы кызылбашского государства и Закавказья, где впоследствии это движение носило крестьянский характер.

По времени восстание джелалиев совпало с ирано-ту-

¹ Этому вопросу посвящено исследование А. С. Твертиновой „Восстание Кара-Языджи-Дели Хасана в Турции“, 1946 г.

² В настоящее время курдское племя Джелали составляет ядро курдского аширата Зилан, объединяющего 15 000 чел., населяет горные районы западной части Макинского шахрестана Резайинского остана. Имеет большие связи с Турцией, где находится часть этого племени. По версии самих курдов в XVI в. племя возглавлялось неким Джелалом. Племя состоит из девяти родов: *Дженниканлы*, расселен зап. г. Маку, 250 семейств (часть рода живет в Турции, в районе г. Баязет). Род *Дженниканлы*—активный участник грабежей турецкого и иранского населения; *Бихли-Канлы*, расселен в районе оз. Ак-Гель, 300 сем. (часть рода кочует в Турции); *Мисриканлы*, 200 сем. (часть рода кочует в Турции); *Кандыканлы*, расселен в районе г. Маку, до 100 сем. Три рода *Халиканлы*, *Хасо-Халифы*, *Али-Мохули*, вместе насчитывают 600 сем. Два рода *Саккан* и *Кызылбаш*, до 500 сем. Долгое время эти роды возглавляла известный на Среднем Востоке престарелый шейх Абдул Кадер Джелали—активный участник общекурдской партии „Хайбун“, главного очага курдского национализма и панкурдизма в конце XIX в. и участник Араратского восстания в 1930 г.

репкой войной (1603—1639), которая с большим напряжением велась на территории Закавказья¹. В Азербайджане эта война до предела розорила крестьян, которые охотно присоединились к движению джелалиев для борьбы против турецких войск и местных феодалов².

Разрозненные отряды джелалиев состояли здесь из местных крестьян, как основного ядра, а также жителей внутреннего Ирана, курдов и частично турецких эмигрантов, сунитское вероисповедание которых в антифеодальном движении шиитских масс в Азербайджане не имело существенного значения.

В странах Закавказья отряды джелалиев были весьма многочисленны. Значительные из них (имеются данные о 23 отрядах) насчитывали по тысяче и более бойцов и руководились смелыми предводителями.

Выдающимся вождем джелалиев был народный герой Азербайджана, Кер-оглу, действовавший, в основном, в Нахичеванском крае и в районе Салмас-Хой (в Южном Азербайджане).

Приток крестьян в ряды восставших значительно усилился в 1606—1610 гг., когда огромные пространства Малой Азии и Закавказья были одновременно охвачены голодом³.

Напуганная ростом движения джелалиев азербайджанская и частично курдская феодальная знать тщетно стремилась заглушить главные очаги восстания джелалиев. Ничего

¹ Дата распространения восстания в Азербайджане точно не установлена и колеблется между 1603 и 1610 годами. Искандер Мунши в Тарих-е Алем арай

اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی

лит. стр. 440—442 указывает дату 1603 г. Однако в той же работе на стр. 539—548—556—558—559—561, 566—569 указывается, что после того, как часть разбитых в Турции джелалиев в 1608—1610 гг. перешла в пределы кызылбашского государства, это движение распространяясь в Азербайджане и Армении, усиливалось. Не ясно. Началось ли движение джелалиев в Азербайджане в 1603, а в 1608—1610 гг. усилилось или в 1608—1610 гг. только началось развиваться.

² Большая Советская Энциклопедия, Издание второе, т. I, Москва, 1949, стр. 443—444.

³ История Армянского народа. Ереван, 1951, стр. 221.

не изменил и Шах-Аббас, который огнем и мечом прошелся по Азербайджану, откуда к 1607 г. изгнал турок, восстановил там кызылбашское владычество, но подавить восстание крестьян не смог.

Движение джелалиев охватило Турцию, Иран, Ирак и страны Закавказья. По определению Аракела Даврижеши границы движения джелалиев к 1610 г. простирались «от предместий Константинополя до Еревана¹, от Багдада до Демир-Капу (Дербента), от Белого (Средиземного) до Черного морей².

В специальной востоковедной литературе встречается немало противоречивых версий и легенд о миграции шахсевен в Азербайджан из Турции или других стран. В этой связи не менее запутан вопрос и о времени образования шахсевен. Например, пограничный комиссар русской армии полковник И. Огранович в опубликованной им в 1875 г. книге «Провинции Персии Ардебильская и Серабская»³ (в которой суммированы сведения о положении шахсевен, собранные автором в Беясуваре) ошибочно указывает, что шахсевены впервые появились в Иране при дворе Фатх-Али-шаха (1797—1834) к 1216 г. хиджры (1800 г. л. э.). Эту свою точку зрения Огранович впервые высказал в Кавказском календаре на 1871 г., т. е. через два года после того, как в 1869 г. вышла в свет работа Буткова «Материалы для новой

¹ Сообщения нарративных источников о восстании джелалиев довольно скупы, частью не выявлены, притом, в этих сообщениях крестьянские восстания почти всегда освещены с классово-враждебных крестьянских позиций, что создает большие затруднения для исследователей. Напр. В. Аюпян в опубликованных им в 1951 г. «Мелких хрониках» указывает: «называвшие себя джелалиями шайки безнаказанно совершали набеги на области Араратской страны и отнимали у населения последние крохи» (т. I, стр. 184—185). Не ясно действительно ли это были джелали или только лица, выдававшие себя за джелалиев.

² Livre d'histoire par le varlabed Arakel de Tavriss, traduit par M. Brosset, t. 1, SPb, 1874, p. 310—311.

³ И. А. Огранович. Провинции Ардебильская и Серабская. Материалы для географии Персии, 1876 г.

истории Кавказа с 1722 по 1803 г.»¹, где уже указывалось, что кочующие в Муганской степи шахсевены в 1728 г. вступили в подданство России и состояли в нем до 1732 г., т. е. до того, как Россия уступила Гилян шаху Техмаспу II².

Как видно, Огранович не был знаком с литературой о шахсевенах и поэтому не подозревал, что еще за 70 лет до 1216 г. хиджры шахсевены уже находились в подданстве России.

Другой офицер русского Генерального штаба полковник Тигранов в работе «Из общественно-экономических отношений в Персии» без каких-либо аргументаций также ошибочно указывает, что «шахсевены были переселены в район г. Ардебилля Тамерланом в конце XIV в. и сохранили себя благодаря заступничеству ардебильского шейха из фамилии Сефи, за что в последующие годы, отвечали неизменной преданностью дому своего спасителя»³.

Отметим, что задолго до появления книги полковника Тигранова, еще в 1878 г. русскоязычные документы относительно верно указывали на время формирования шахсевен. Так, генеральный консул России в Азербайджане Э. Кребель (в отчете, направленном в 1878 г. в канцелярию начальника Главного Управления наместника Кавказа), появление шахсевен относит ко времени правления Аббас-мирзы шаха (т. е.

¹ П. Б. Бутков. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., С-Пб, 1869 г., т. 1, стр. 92.

² Наследник шаха Хусейна принц Техмасп II, летом 1722 г. изыскивая способы восстановить павшую в результате афганского нашествия династию Сефевидов, прорвался сквозь кольцо афганской блокады, отправился на север, объявил себя шахом Ирана раньше, чем его отец Хусейн передал корону узурпатору афганцу Мир Махмуду (1722—1725 гг.). Он обратился за военной помощью к Петру I. Договором от 12 сентября 1723 г. передал России города Дербент, Баку и прикаспийские провинции. Спустя девять лет 21 января 1732 г. между правительством Анны Иоанновны и могущественным тогда Надиром был заключен договор о «Вечном мире», по которому Россия для создания антитурецкой коалиции добровольно возвратила Ирану прикаспийские и другие занятые ранее территории до реки Куры.

³ Тигранов. Из общественно-экономических отношений Персии, 1905. Цитируется по работе Корсуна «Военный обзор Персидского передового театра», Тифлис, 1909 г., стр. 52.

Шах-Аббас I (1587—1629), который отбросил титул «мирзы» после того, как стал шахом)¹.

Наряду с Э. Кребелем, офицеры русского Генерального штаба полковник Шкинский и капитан Аверьянов в отчете о поездке по северному Азербайджану в конце 1899 г. также указывают, что на исторической арене шахсевены появились «при Шах-Аббасе Великом в начале XVII в.»².

Вместе с тем, Шкинский и Аверьянов ошибочно указывают, что «Шахсевены перекочевали в Иран из Азиатской Турции...»³. Такого же мнения придерживается и Владимир Марков в очерке «Шахсевены на Мугани».

В конце XVI в.,—указывает Марков,—ко двору царствовавшего в то время в Персии Шах-Аббаса Великого явился некто Юнсур-паша, выходец из Азиатской Турции, и заявил, что он со всем подвластным ему кочевым племенем в составе 3000 кибиток желает переселиться в Персию, вследствие чего и просит шаха дать ему на то свое соизволение и приказать отвести переселенцам места для зимних и летних кочевок⁴. Затем Марков приводит генеологическую таблицу шахсевенских племен, первоиздателем которых провозглашается все тот же Юнсур-паша.

В этой связи отметим, что в некоторых других работах, посвященных шахсевенам, встречается это же имя, с той, однако, разницей, что турецкий феодальный титул «паша» (paşa) заменен здесь распространенным в Иране титулом «хан». Бывший служащий Российского консульства в Ардебиле Мехти Таиров и участник иранской революции Паптеймон Павленко в этнографическом исследовании «Шахсевения» (к сожалению, небрежно изданном в 1922 г. Штабом

¹ Слово «мирза» в значении «грамотный» до прошлого столетия имело силу почетного звания в основном из-за сплошной неграмотности населения на Востоке, связанной с социальными причинами и трудностями изучения арабской письменности. Титул «мирза» обычно стоял перед именем. Исключения составляли лица из шахской династии, у которых, как правило этот титул не предшествовал, а следовал после имени собственного, или вовсе опускался.

² Отчет о поездке по северному Азербайджану полковника Шкинского и капитана Аверьянова в конце 1899 г., Тифлис, 1900, стр. 60.

³ Там же.

⁴ В. Марков. Шахсевены на Мугани. Тифлис, 1890, стр. 4--5.

1-го Кавказского корпуса в г. Баку), в разделе «Образование шахсевенских племен», в частности, указывают, что «шахсевенские племена разделяются на две ветви: одна из них в XVI столетии во время царствования Шах-Аббаса I пришла на Мугань из района Урмии, а вторая из Арагстана¹. Пришельцами из района Урмии были Бендали-Бек с сыновьями Юнсур-ханом (!), Сары-ханом и Кечи-ханом»².

Надо полагать, что упомянутый В. Марковым некто Юнсур был ханом из Азербайджана (района озера Урмия)³, а не турецким пашой, выходцем из Азиатской Турции.

Во всяком случае, сообщения Таирова и Павленко подтверждают, что при Шах-Аббасе I миграция племен внутри государства Сефевидов была обычным делом и вызывалась политическими, экономическими или военными интересами. В этом смысле миграция кочевого племени из зоны озера Урмия на Мугань представлялась не столько сложным, сколько нужным делом, т. к. Мугань богата пастбищами.

В 1946 г. некоторые из шахсевен говорили нам в Ардебиле, что их предки будто перекочевали из Турции. По-видимому, эта бытующая среди шахсевен версия связана с искаженной в народе историей кызылбашского племени Текелю.

Не исключено также, что сведения о миграции шахсевен из Турции связаны с деятельностью первого шаха из династии Сефевидов Исмаила I (1500—1524), который «в начале XVI в. подчинил себе восточные вилайеты Турции до Эрзинджана и переселил во внутренние области Ирана несколько племен»⁴.

Возможно, что все это наложило определенный отпечаток на некоторые, посвященные шахсевенам работы, в которых совершенно не учитывается эпоха и цели формирования Шахсевен.

Продолжительные ирано-турецкие войны не могли не вызвать в Шах-Аббасе ненависти к туркам. Причем озлобле-

¹ Имеется в виду г. Арак (перс. اراك) бывш. Султанбад, с прилегающими к нему районами.

² М. Таиров и П. Павленко. Шахсевения, г. Баку, 1922, стр. 1.

³ Озеро в северо-западном углу Ирана. После прихода к власти Реза шаха Пехлеви это озеро было переименовано в Резае.

⁴ Корсун. Военный обзор персидского передового театра. Тифлис, 1909, стр. 52.

ние было настолько сильным, что шах, подобно своим сефевидским предшественникам, варварски истреблял или переселял тысячи людей, подозреваемых в симпатиях к туркам. Это было видно на примере истребления племени Мукри. Однако в шахсевичах Шах-Аббас I видел главную силу династии в борьбе с врагами, и в первую очередь с турками. Недоверчивый шах не мог, конечно, поручить туркам (если допустить, что шахсевичи были турками) или прибывшему из Турции племени защиту державы Сефевидов от тех же турок.

В этой связи представляет интерес следующее высказывание Искандера Мунши: «При Шах-Аббасе эти¹ осколки разных племен перекочевали в Иран, объявили себя шахсевичами, но тут же занялись грабежами по большим дорогам»². Комментируя это высказывание, проф. И. П. Петрушевский предполагает, что «эти осколки разных племен объявившие себя шахсевичами», перекочевали в Иран из Турции в связи с гражданской войной джелалиев в Турции³, что мало вероятно, т. к. турки, как уже отмечалось, не могли явиться к Шах-Аббасу для зачисления на ответственную для Сефевидов службу в организации шахсевич. К тому же Шах-Аббас не мог пользоваться наемными войсками той страны, против которой он воевал.

Если даже допустить, что упомянутые «осколки» когда-то были только частью кызылбашского племени текелю, вместе с которыми перекочевали в Турцию, однако, оттуда вместе с остальной частью Текелю в 1538 г. не вернулись в Азербайджан, то и в этом случае Шах-Аббас не замедлил бы истребить пришельцев так же, как он истребил остальную часть племени в 1597 г.

В сообщениях источников XVI—XVII вв. крестьянские восстания, как правило, освещены с классово-враждебных

¹ По смыслу текста под словом «эти» автор имеет в виду разные рассеявшиеся племена, никогда не числившихся среди кызылбашских племен.

² اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی (Тарих-е Алем ара), рук. ИВАН, № С-444, ч. II, лл. 1053—1054.

³ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв., цит., стр. 95.

позиций по отношению к крестьянам. Например, Искандер Мунши участников восстания джелалиев называет «сборищем мятежников», «черню», «грабителями и подонками» (аджамирэ ва оубзш) или «безродными» (бидоулетан)¹. Так же он отзывается и о шахсевенах, которые по его словам «занились грабежами по большим дорогам», что отражает классовую неприязнь средневековых авторов к бывшим участникам крестьянских восстаний.

Не исключено, что шахсевенами могли быть и бывшие участники движения джелалиев, которые из-за голода и других лишений отказались от дальнейшей борьбы. Возможно, что среди шахсевен были и такие кочевники, которые никогда не были кызылбашами или джелалиями.

По свидетельству Искандера Мунши, шахсевенов насчитывалось 2 тыс. шатров (ханэвар). Часть их Шах-Аббас I собрал и включил в ряды гвардейского корпуса курчиев и своих военных слуг (мулязимов), объединив их, согласно кочевым патриархальным традициям, в «племя» и назначив эмиром этого «племени» некоего Халил-султана. В округе Верамин (40 км. юго-восточнее Тегерана—Б. Б.) этому «племени» шах дал земля для кочевания и поселения (юрт у макав) и, кроме того, дал им округ Джаве в качестве икта (военного лена)².

Судя по заявлению Искандера Мунши, отряд Халил-султана состоял из 2 тыс. семейств, или около 10 тыс. человек, вместе с детьми, женщинами и стариками. Из этого числа могло быть выставлено в среднем не более 2—3 тысяч бойцов. Однако из этого числа, как указывает Искандер Мунши, Шах-Аббас использовал только часть, т. к. остальную часть включил в ряды гвардейского корпуса курчиев, а других превратил в своих слуг (мулязимов).

Это означает, что шах мог включить в организацию «шахсевен» из отряда Халил-султана немногим более одной тысячи бойцов, которых для защиты обширной державы

¹ تاریخ عالم آرای عباسی (Тарих-е Алем ара), цит., стр. 440—442.

² Искандер Мунши, Тарих-е Алем ара, рук. ИВАН, № С-444, ч. II, лл. 1053—1054. (Комментарии к цитате даны И. П. Петрушевским в цит. работе, стр. 95—96).

было до смешного мало, а шахсевены предназначались именно для защиты государства. Вместе с тем заключительная часть приведенной цитаты проливает свет на существо происходивших событий, связанных с отрядом Халил-султана. Тот факт, что шахсевенам Халил-султана для кочевания и поселения были предоставлены на правах икта земли в округах Верамин и Джаве, расположенные в центре страны, а не на Мугани, где находится шахский домен, целиком отданный шахсевенам, а также, если принять во внимание, что к моменту появления отряда Халил-султана уже существовал гвардейский корпус курчиев, то все это свидетельствует о том, что отряд Халил-султана был включен в ряды шахсевен уже после того, как организация «шахсевен» существовала, а границы занимаемого шахсевенами района в Азербайджане, вследствие большого притока новых добровольцев, непрерывно раздвигались. Расширение Шахсевени¹ главным образом было направлено в сторону Тавриза, что механически увеличивало территорию шахского домена и вызывало протесты владельцев этих территорий.

Кроме того, на примере Халил-султана видно, что к моменту его появления в Иране Шахсевения была полностью заселена, и Шах-Аббас по политическим и стратегическим соображениям приступил к созданию в центре Ирана новых районов, которые заселял новыми контингентами шахсевен.

Таким образом, основную часть шахсевен составляли отдельные кызылбаши или кызылбашские родо-племенные группы, некоторые из которых, вероятно, претерпели полную или частичную деформацию. Этот процесс был исторически обусловлен, т. к. в годы турецкой оккупации Азербайджана многие райяты — в основном осколки разных (кызылбашских) родов и племен были вынуждены скрываться от турецких репрессий и непомерно тяжелых налогов.

Например, округ Марага был обложен турками налогом в размере 15 харваров (ослиных вьюков) золотом, после чего райяты Мараги разбежались, а город был разорен².

¹ Территория, заселенная шахсевенами.

² Шериф-наме — شرف خان بيدلیسی شرفنامه

Chérif—nameh ou histoire des Kourdès, par Chéref prince de Bidlis, publiée... par V. Véliaminof—zernof, t. 1, texte persan SPb, 1860—1862. p. 294.

Известный армянский историк XVII века Аракел Даврижеци в своей работе «Книги историй» «Գիրք պատմութեանց»¹, ссылаясь на хрониста О. Цареци рассказывает:

«...նդև սաստիկ և մեծ տարածամ մահ ի յԱտրպատական և յամենայն Աղուանս, և կոտորէր զբազումս յամենայն ազգաց. մինչ բազում տունք անտերունչք, և բազում հարք և մարք անզաակը մնացին. և երկիրս Աղուանից ի մէջ այսպիսի վտանգի գոլով զմեռեալսն սգալով, և զկենդանի զանկեւասն և զինքեանս ևս հոգալով մտածմամբ ասէին, ո՛հ թէ զերծանիմք ի տարածամ մահուանէս՝ թէ ոչ: Ի յայս յեղակարծ ժամուս յանկարծակի եկն և եհաս վիրագն և զօր մահուն մոռացեալ Օսմանն... և զամենայն Կովկասային լեռնական լակզիրն ժողովեալ առ ինքն ի Գամուր-դափի. բազում և անթիւ արիւնարբու հեծելովք. և նորօք ել և եկն յայսկոյս Կուր գետոյն, և զիշխանսն Գանջայս և Պարտաւոյ փախստական արարին, և ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լեռինս, զԳեանջայ և զՊարտաւ. զճարարերդ և զհալէն, և զՎարանդայ, զԴիզակ, ի Չարեքի կոչեցեալ գետսյն մինչև ի գետն Երասխ, ի միում աւուր յաւարի Վարեալ գերեցին, զանհաճսյն սրով սպանին...»²

Перевод с древнеармянского: «Атрпатакан и весь Агванк были охвачены эпидемией моровой язвы (чумы), которая косила (людей) разных племен так, что многие дома остались без хозяев, а родители без детей. Жители страны Агванка оплакивая мертвых и покидая живых (больных), спрашивали себя: «Спасемся ли мы от чумы?» В этот тре-

¹ Аракел Даврижеци (Тавризский) свой огромный труд писал в Эчмиадзинском монастыре с 1650 по 1662 гг. по поручению каталикоса Филипоса. Книга описывает историю армянского народа и его территории, с экскурсами по истории азербайджанского народа и, в частности, по истории турецкой оккупации восточного Закавказья (1578—1606). В 1669 г. труд Араке́ла Даврижеци была напечатан в подлиннике в Амстердаме. В 1874 г. акад. М. Броссе опубликовала французский перевод этого труда. (Brosset, Collection d'historiens Armeniens, t. 1, SPb, 1874, Livred histoires par vertabed Arakel de Tavriz).

² Պատմութիւն, Ատրքի Վարդապետի Գավթիեցոյ, երբորդ սպա-
գրուիլուն, Վարդըշապատ, Տպարան մայր տրոսոյ սրբոյ ճշմիտմնի 1896 թ.
էջ 608:

(Араке́л Даврижеци. История, Эчмиадзин, 1896., стр. 608). Ср. В. А. Акопян, Мелкие хроники, XII—XVIII вв., т. II, 1951, стр. 242.

вожрый час нежданно появился враг—Осман... Позабыв (что и для него наступит) день смерти, в Демир-капу (Дербенте) он собрал кавказских горцев—лезгин и несметное число кровожадных всадников и выступил с ними. Переправившись через Куру, Осман обратил в бегство князей Ганджи и Партова (Барды). Затем враг рассеялся по горам, долинам и окрестностям (городов) и за один день опустошил Ганджу и Партов, Чараберд (Джераберд) и Хачен, Варанд и Дизак (и все что было) между реками Чарек и Ерасх (Аракс), а также захватил пленных, добычу, а неугодных сразил мечом».

Турецкими оккупантами были до основания разорены и другие области Азербайджана, население которых было вынуждено эмигрировать в другие районы или присоединиться к движению крестьян.

Таким образом, в конце XVI — начале XVII вв. в Азербайджане было большое число беглецов (гачаг) — азербайджанцев из различных кызылбашских племен, для которых служба в армии, и, в частности, в организации «шахсевен», представлялась выходом из полосы экономических трудностей.

Образование «племени» Шахсевен на Мугани

После истребления племени Текелю в 1596—1597 гг. обширные пастбища на Мугани оказались свободными. Однако проблема нового заселения Мугани оказалась чрезвычайно сложной, т. к. Сефевидам весьма трудно было, в обстановке ирано-турецкой войны и восстания джелалиев, рассчитывать на преданность племен в северо-западном Иране, или других племен и народностей страны.

В этой связи Шах-Аббас I собирался отменить традицию, по которой наиболее воинственные племена кызылбашей, пользуясь отсутствием закона о престолонаследии, выставляли претендентов на иранский престол. Даже кажущееся предпочтение, оказанное шахом одному из племен, вызывало злобу других, а возникавшие по малейшему поводу раздоры и стычки между кызылбашами не позволяли

шаху рассчитывать ни на войско, которое они же составляли, ни на провинции, где они жили.

Существовавшая между кочевниками — кызылбашами племенная рознь и обычай кровной мести создавали ситуацию анархии и междоусобиц. Не доверяя кызылбашам, которые привели Сефевидов к власти и были опорой династии, шах постоянно лавировал между враждующими племенными группировками и поневоле искал выхода из сложившегося к тому времени положения.

Для подчинения себе вождей племен, а также для объединения вокруг себя рядовых кочевников, Шах-Аббас прибег к очень простому средству, оказавшемуся, вместе с тем, и самым действенным. Им было образовано новое племя «любимцев шаха», вождем которого стал сам шах. В связи с тем, что шахсевенами могли стать все желающие, а привилегии, предоставляемые шахсевенам, соответствовали их лестному названию (в 1597 г. шахсевенам была отведена богатая пастбищами Мугань), то в новое «племя» со всех сторон спешили войти осколки разных, в основном кызылбашских племен.

Таким образом, шахсевены представляли собой объединения семейств (отколовшихся от своего рода или племени) и отдельных, в основном кызылбашских родо-племенных групп, которых объединяла широкая платформа: общие черты патриархального быта и родственные диалекты тюркского (азербайджанского) языка, основанные на общности их более древнего происхождения. И только впоследствии, благодаря застойности форм кочевого хозяйства, в этих объединениях сохранились формы полупатриархального быта, побудившие смотреть на такое объединение кочевников, как на племя. Поэтому о «племени» в данном случае можно говорить только условно.

Привилегированное положение шахсевен, в некоторых чертах сходное с положением реестрового казачества царской России, привлекало также и племенные низы, жаждавшие улучшения своего материального положения. Поэтому быстрое разрастание «племени» Шахсевен происходило главным образом за счет прилива большого числа обездоленных, беглых крестьян.

Таким образом, можно считать, что крестьяне Азербайджана, составлявшие ядро шахсевен, сыграли известную положительную роль в деле централизации иранского государства в начале XVII века.

Трудно определить, даже приблизительно, численность шахсевен или всей армии Шах-Аббаса.

По подсчетам полковника русской армии Корсуна «в непосредственном распоряжении Шах-Аббаса I с самого же начала оказалось до 100 тысяч дымов или не менее полмиллиона человек»¹.

По данным биографа Аббаса I Беллана, ополчение всех кызылбашских племен в XVI в. не превышало 200 тыс. чел., из которых только 60 тыс. могли быть использованы в бою, прочие 140 тыс. несли службу в крепостях, охраняли от противника свои семейства, стадо и имущество².

М. С. Иванов также указывает, что вся армия Аббаса I насчитывала 200—300 тысяч человек³.

Формирование и консолидация кочевой военной общины Шахсевен в Азербайджане, происходившее на рубеже XVI—XVII вв. в обстановке грандиозного крестьянского восстания джелалиев и ирано-турецких войн, сыграло значительную роль в истории Сефевидов.

Шахсевены парализовали активность кызылбашской знати, претендовавшей на руководящую роль в стране, охраняли важнейшие сухопутные и морские коммуникации, по которым осуществлялась внешняя торговля Ирана с Россией, участвовали в подавлении восстаний непокорных шаху племен и в войне против турок.

Кроме того, как будет показано ниже, из числа шахсевен в центре Ирана (в районе городов Кум, Саве, Тегеран, Арак) был образован мощный войсковой резерв, который под названием кашкаев был переброшен в провинцию Фарс, вероятно, для усмирения проживавших там арабов или для борьбы с португальцами, высадившимися на островах Персидского залива.

¹ Корсун. Военный обзор Персидского передового театра. Тифлис, 1909, стр. 53.

² L. L. Bellan, Chah Abbasi, sa vie son histoire Serie. „Les grands figures d' Orient“, III, Paris, 1932, p. 111.

³ М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, цит., стр. 65.

Для ослабления кызылбашской знати Шах-Аббас не ограничился организацией «племени» шахсевен.

Он «сократил численный состав кызылбашских конных отрядов до 30 тысяч человек, в то время, как раньше их число доходило до 60—80 тысяч человек»¹.

Одновременно Шах-Аббас приступил к формированию регулярной армии, которая комплектовалась по набору. Свою военную реформу Шах-Аббас проводил как для усиления иранской армии, так и для укрепления центральной власти.

Не менее решительно он проводил политику перегруппировок и расчленения наиболее сильных кызылбашских племен, которые представляли угрозу для династии. В этом отношении он умело использовал межплеменную вражду, вооруженные столкновения между ними и соперничество ханов.

Начиная с XVII в. назначенные Шах-Аббасом I ханы подразделений племени шахсевен в награду за службу шаху и государству кормились за счет ограбления населения Шахсевени².

Шах-Аббас I должен был содержать шахсевен за счет доходов, поступаемых от «аразий-е дивани» — доходов от государственных земель (казны), однако на деле за несение воинской службы жалование годами не выплачивалось.

Первоначально Шахсевения состояла из двух основных районов: зародыша кызылбашского государства г. Ардебилля с одноименным округом и богатой пастбищами Мугани³.

Большой приток кочевников в организацию шахсевен обострил земельный кризис Шахсевени. В обстановке, когда война с Турцией поглощала шахскую казну, а прибыли от земель дивана не покрывали даже части военных расходов, — в этих условиях Шах-Аббас увеличил площадь Шахсевени

¹ Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de L'Orient*, p. 302.

² Под названием „Шахсевения“ обычно имеют в виду заселенную шахсевенями Мугань — территорию в северо-восточной части Южного Азербайджана.

³ Туркманчайским мирным договором Мугань была поделена между Россией и Ираном. Свободный переход шахсевен в пределы России был окончательно запрещен только в 1884 г.

путем аннексии соседних земельных фондов кызылбашской знати. Это соответствовало проводимой Аббасом I политике ликвидации кызылбашской оппозиции и централизации феодального государства.

Расширение территории Шахсевени шло по двум направлениям: в сторону Тавриза на западе и на юг, в направлении Казвина, Тегерана, Саве, Кума и Арака. На это указывают многие авторы. «Им (шахсевенам),—отмечает М. С. Иванов,—были пожалованы большие земельные владения в Азербайджане, между Тавризом и Ардебилем, и на Мугани, а также в районе Саве и к югу от Казвина»¹. Аналогичное указание имеется и у Искандера Мунши. Особенно интенсивно расширялась территория Шахсевени в западном направлении. Объясняется это тем, что после перенаселения Мугани², где находились прекрасные пастбища и большие возможности для скотоводческого хозяйства (особенно в зимних условиях), каких не было в Иране, у шахсевен отмечалось естественное тяготение к исконным азербайджанским районам неизмеримо больше, чем к расположенным за пределами Азербайджана городам Кум, Саве, Арак, население которых в основном составляли персы. Кроме того, между высокими, но пологими на западе Богровскими и Талышинскими горами, Бузгушскими горами на юге, перпендикулярно упирающимися в Богров-даг и тянущиеся на запад более, чем на 200 км., а также возвышающийся в 60—70 км от угла образуемого этими хребтами массивной вершиной Савелан, находится 60 километровое пространство, легко доступное на севере до Ширвана (ныне Шемахинский район АзССР) и на запад, через район горной системы Кашка-даг до Тавриза.

Таким образом, между Ардебилем и Тавризом, вдоль горного массива Кашка-даг, находились благоприятные географические условия для размещения шахсевен.

¹ М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. итг., стр. 65.

² При Сефевядах Мугань занимала территорию, имевшую форму треугольника, заключенного между Курой и Араксом на севере и горами Хорузум-даг на юге (Южная граница проходила по притоку р. Болгар-чай у пункта Ширин-су, до пересечения реки с дорогой Ял-Булаг-Берзанд и далее в восточном направлении к реке Самбур до ее устья у зямовки Товли).

В конце XVI—начале XVII веков Иран вел непрерывные войны против Турции. По «Константинопольскому миру», подписанному Ираном в 1590 г., к Турции отошли Армения, Грузия и Азербайджан вместе с Тавризом, который до середины XVI века был столицей Сефевидов¹.

Вскоре после войны шах приступил к реорганизации своей армии. Усилившись в военном отношении, иранцы в 1603 г. возобновили войну с турками и за несколько лет вернули почти все потерянные в 1590 г. территории.

В 1598 г. Шах-Аббас перенес свою столицу из Казвина в Исфаган. Таким путем обеспечивалась безопасность новой столицы от потенциальной угрозы турок, которые в ходе нескончаемых войн систематически грабили и разрушали города в Азербайджане. Кроме того, из Исфагана облегчалась организация импорта иранского шелка через порты Персидского залива в условиях сокращения русско-иранской и ирано-турецкой торговли.

Одновременно Шах-Аббас принимал меры развития ремесел, торговли и земледелия исфаганской провинции. С этой целью Аббас I в 1604 г. переселил в Исфаган до 350 тысяч армян. Насильственная миграция сопровождалась диким произволом и глумлением над беззащитными людьми². Этой варварской акцией Аббас I рассчитывал также превратить Восточную Армению, население которой оказывало иранским захватчикам упорное сопротивление, в безлюдную пустыню, чтобы турецкая армия после вторжения в Армению осталась без продовольствия и фуража³.

¹ В Азербайджане Иран сохранил за собой только г. Ардебиль, где находилось святилище Сефевидов—мечеть с гробницами Сефи-эд-дина и других шейхов, а также Талыш, включавший в себе Мугань.

² Дома и скирды переселенцев сжигались. Сопrotивлявшимся и медлившим отсекали головы. В пути сотни армян умерли от голода или утонули в Араксе во время переправы. (История армянского народа, стр. 220—221).

³ В ходе начавшейся в 1616 г. ирано-турецкой войны Аббас I убедился, что разрушая и опустошая Восточную Армению он не преградил, а наоборот открыл туркам путь к Каспийскому побережью, Дагестану и Таврису. Поэтому впоследствии принимались меры к заселению Восточной Армении армянами из Западной Армении.

С аналогичной целью в 1616 г. из Кахети в близлежащий от Исфагана Ферейданский район Бахтиярии, а также в Мазандеран и Хорасан было выселено 100 тысяч грузин— в основном бывших участников восстания в Кахети 1615 г.¹

Вместе с грузинами из Кахети в Мазандеран были выселены армяне, азербайджанцы и горские евреи, говорившие на татском языке². Все они в годы турецкой оккупации (или восстания джелалиев) самовольно иммигрировали из Ширвана и Карабаха в Кахетию.

В 1618 г. в Иран было выселено шахом еще 10 тысяч армянских семейств. Каменщики, составлявшие большую часть трудоспособных переселенцев, были отправлены в Исфаган, реконструируемый тогда Шах-Аббасом, для использования на строительных работах. Остальные, как опытные земледельцы, были выселены в принадлежавший шаху Мазандеран³.

Всего, в течении 14 лет (1604—1618 гг.) в Иран было выселено около полмиллиона в основном армян и грузин, что указывает на грандиозность масштабов проводившейся Шах-Аббасом политики насильственной миграции народов Закавказья.

Большинство переселенцев отправлялось на юг Ирана, в районы новой столицы.

В Исфагане Шах-Аббас возобновил свои усилия в деле централизации управления и преодоления феодальной раздробленности государства. В этой связи выросло значение персидских областей и самих персов. Шах-Аббас не мог не считаться с ними и не опираться на них, т. к. численность персов, как основного, коренного населения Ирана, превышала число кызылбашей или всех других племен вместе взятых. Последнее обстоятельство по-видимому имело некоторое значение и в том отношении, что Сефевиды свое государ-

¹ История Грузии под ред. С. Джанашиа, Тбилиси, 1950 г., стр. 354—355.

² (Цит. рук., ч. II, л. 359) اسکندر بیک ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی

³ Влажный тропический климат Мазандерана губительно отразился на состоянии здоровья переселенцев. Через 50 лет от них¹ осталось в живых менее 6 тысяч человек. М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, цит., стр. 67.

ство называли не иначе, как «دولت ایران» — иранским государством, несмотря на не персидскую этническую принадлежность самого Аббаса I, его сефевидских предшественников и правившей до XVII века эксплуататорской группировки кызылбашской знати.

То же самое происходило и при других не персидских династиях, например, афганских Гильзаих, Зендах, Афшарах, Каджарах и др. При этом персидский язык, как родной язык персов, всегда был государственным языком Ирана (и в силу исторических факторов и особенностей этого языка — международным языком ряда других стран), несмотря на то, что тюркский (азербайджанский) язык был родным и обиходным языком многих шахов и их окружения из правивших династий Сефевидов, Афшаров, Каджаров и др.

Здесь мы касаемся вопроса об Иране, как о многонациональном, а не национальном государстве¹. Слово ایرانی «иранцы» со значением иранец или иранцы имеет в виду представителей или совокупность всех племен и народов Ирана, независимо от их расовой, религиозной и языковой принадлежности. При этом в Иране, как и на всем Ближнем и Среднем Востоке эта страна никогда не называлась и не называется Персией, т. е. страной персов. Не случайно поэтому все правившие Ираном династии (как персидские, так и не персидские) сознательно оставляли название «Иран» и «Иранское государство» без изменений, подчеркивая тем самым, что они контролируют весь Иран и распространяют свою власть на все народы и племена в Иране, без каких-либо исключений². Вместе с тем такой курс внутренней политики в многонациональном иранском государстве вовсе не означал разрешения даже части противоречий в национальном вопросе Ирана.

В условиях полупатриархального быта и натурального хозяйства на окраинах государства племена больше подчи-

¹ Здесь и в других местах имеются в виду племена и народности Ирана, которые в условиях феодализма еще не сложились в буржуазные нации.

² По этим же мотивам Реза шах Пехлеви в 1935 г. направил правительствам европейских стран меморандум с предложением не называть Иран Персией.

нялись своим вождям, чем общеранскому монарху. Поэтому при Шах-Аббасе преодоление феодальной раздробленности и централизация управления государством осуществлялась путем подчинения вождей племен органам центральной власти с помощью старинного института ильханов (имевшего, большей частью, номинальное значение) и, главным образом, путем ослабления кызылбашских, арабских, курдских, бахтиарских, лурских и других племен Ирана военными, административными и экономическими средствами.

Репрессии шахских властей вызывали активное противодействие населения окраин, усиливали среди племен сепаратистские тенденции, которые не редко приводили к восстаниям племен против правящей династии. Эти восстания подавлялись преданными шаху племенами с необычайной жестокостью (подавление восстания узбеков курдами в Хорасане; подавление восстания гиляков кызылбашами в Гиляне). Аналогичная политика репрессий проводилась Сефевидами и в отношении покоренных народов Закавказья (подавление восстания Саакадзе в Грузии и т. д.).

Реформы Шах-Аббаса, приведшие, в частности, к ослаблению политического могущества кызылбашской знати (сокращение численности кызылбашских ополчений, организация «племен» Шахсевен, перемещение столицы на юг и возвышение персов) не означали ликвидации тесных связей между Шах-Аббасом и кызылбашами. По старинной традиции отношения между ними должны были определяться личной, вассальной зависимостью кызылбашей, как «суфиев», «дервишей» и «мюридов» от сефевидского шаха, как духовного главы шиитов, наследственного шейха (муршида) дервишского ордена Сефевийе, потомка халифа Али и седьмого имама Мусы Казима. При этом, служба кызылбашей должна была быть правилом суфийского поведения и рассматриваться как необходимость безграничного, слепого и не рассуждающего послушания мюридов своему шейху¹.

¹ Перед боем кызылбаша обычно выкрикивали клич: «О мой шейх, мой муршид да буду я твоей жертвой!» (И. П. Петрушевский, *Очерки...*, стр. 93). В Иране нам рассказывали, что рядовые кашкайцы перед началом сражения выкрикивают: «Счастья, счастья, о Али!» В последнем случае кашкайцы, как бывшие кызылбаша, утратили интерес к шейху-муршиду ордена Сефевийе, и взывают о помощи непосредственно у Али.

Однако при Шах-Аббасе его власть уже не носила своеобразного теократического оттенка, а существование ордена Сефевийе было фикцией, т. к. сам Шах-Аббас был не похож на первых сефевидских, дервишских шахов также, как его кызылбашские воины меньше всего были похожи на дервишей—«газиев», т. е. борцов за веру. Несмотря ни на что, этой фикцией Аббас I чрезвычайно дорожил, ибо благодаря ей связь между шахом, как «дервишским шейхом» и кызылбашами, как его «мюридами» казалась более тесной, интимной и идеологически прочной, чем простая связь между шахом и вассалами¹.

Переехав в Исфаган, Шах-Аббас считал, что преданные ему азербайджанские войска или их часть (среди которых шахсевены были первыми) должны находиться вместе с ним. Среди персидских документов Матенадарана имеется недавно обнаруженный А. Д. Папазяном фирман Шах-Аббаса (на имя хакима Ардебиля Зольфегар хана), представляющий для нас большой интерес. Судя по этому документу, 6 сентября 1603 г. в Исфагане, вместе с Аббасом I уже находились вооруженные отряды кызылбашей². Этот фирман Шах-Аббаса недвусмысленно подтверждает, что часть преданных династии кызылбашей была переброшена на юг в промежутке между 1598 г. (дата перенесения столицы в Исфаган) и сентябрь 1603 года.

Другим важным подтверждением передвижения шахсевен (кашкайцев) и прочих кызылбашских ополчений с севера на юг служат компактные массы азербайджанцев, проживающие до настоящего времени вдоль основных дорог, связывающих Азербайджан с провинциями Исфаган и Фарс. На прилагаемой этнографической карте Ирана достаточно наглядно показано, что концентрация азербайджанцев (за пределами Азербайджана) имеет конкретно выраженное направление на юг, в сторону Персидского залива, по линии городов Казвин—Тегеран—Саве—Кум—Арак—Исфаган—Шираз. Во всех этих городах проживает много азербайджанцев, вероятно, осколков шахсевен-кашкайцев, что свидетель-

¹ И. П. Петрушевский, цит., стр. 93.

² А. Д. Папазян, Персидские документы Матенадарана. Указы Шах-Аббаса I (1601—1650 гг.), стр. 309 и 463.

ствует о том, что именно через эти города и по этому пути кашкайцы шли на юг,

Надо полагать, что перемещение кашкайцев из Азербайджана в Исфаган, а затем в Фарс было тесно связано и с торговой политикой Сефевидов.

При Шах-Аббасе I торговля шелком имела огромное значение для Ирана, где ежегодно собирали от 10 до 20 тыс. тюков шелка¹, из которых 90 % вывозилось за границу².

Шах-Аббас стремился в интересах шахской казны³ передвинуть караванные пути торговли шелком. По его плану шелк должен был направляться через Исфаган и Персидский залив, морским путем вокруг Африки, а не через старую Джульфу, как было прежде.

Торговля шелком главным образом велась армянскими купцами, которые были контрагентами шаха и пользовались его покровительством. Армяне выделяли из своей среды калантара, который служил посредником между шахскими властями и армянской общиной.

Осуществляя свой план, Аббас I в 1601—1602 гг. завоевал Бахрейнские острова, затем начал борьбу с португальцами, владевшими тогда островом Ормуз, который был перевалочным, промежуточным пунктом морского пути между Европой и Индией.

В 1620 г. Шах-Аббас и англичане заключили союз для совместной борьбы против португальцев. В этом вопросе интересы сторон совпадали, т. к. вывоз шелка через Ормуз был более выгоден шаху, чем через Турцию, а английской Ост-Индской компании покупка шелка в самом Иране обходилась в два раза дешевле, чем в Алеппо. Кроме того, Иран в то время интересовал англичан с точки зрения укрепления на подступах к Индии⁴.

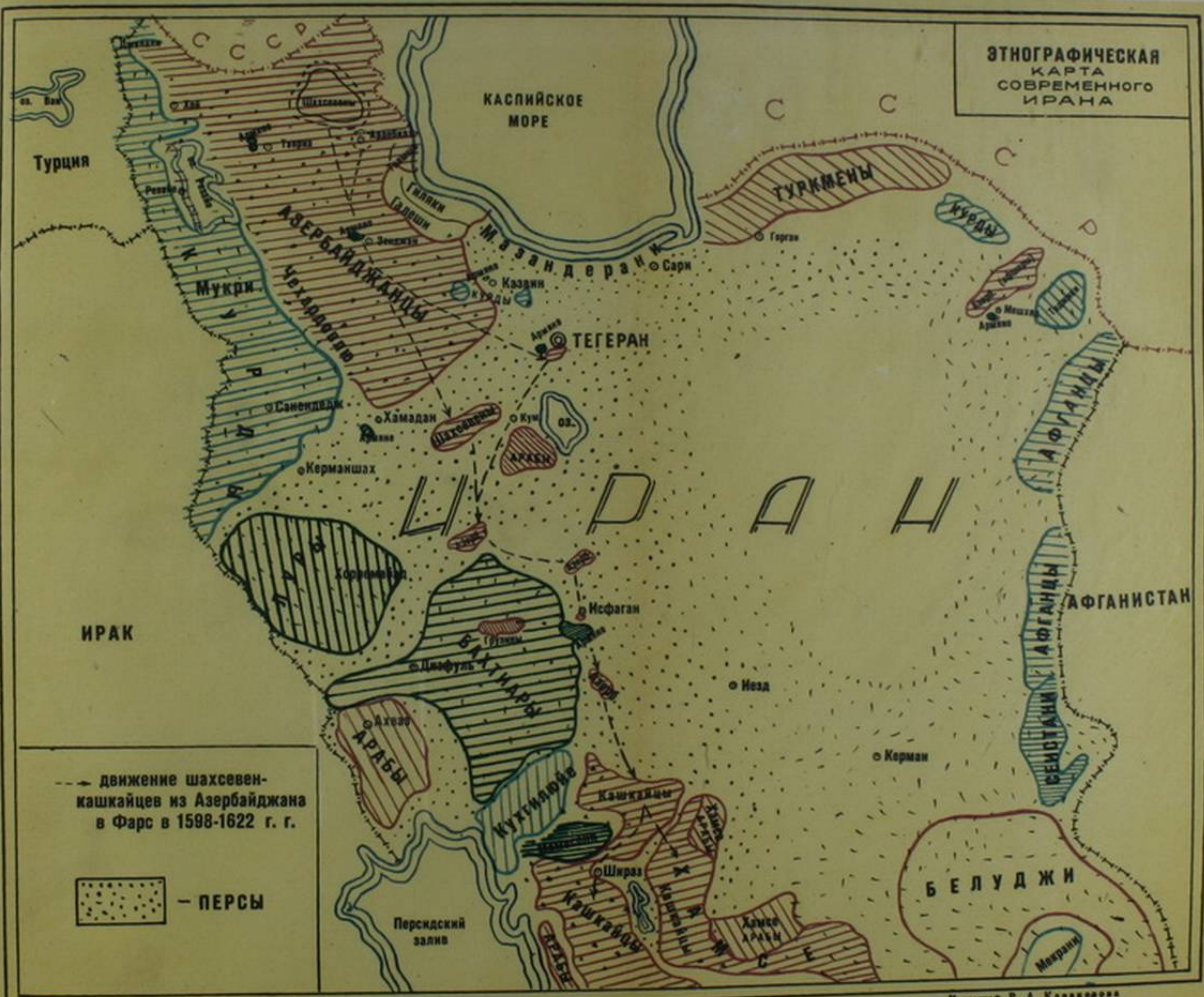
¹ Каждый тюк весил 216 фунтов.

² „Подробное описание путешествия Гольштинского Посольства в Московию и Персию в 1633 и 1639 гг., составленное Секретарем Посольства Адамом Олеарием. „Чтения в Обществе истории и древностей российских“, 1869. кн. III, отд. IV, стр. 79.

³ По свидетельству Шардена „В казну Шах-Аббаса ежегодно поступало доходов на сумму около 16 млн. ливров“. (*Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient*, p. 302).

⁴ М. С. Иванов. Очерк истории Ирана. цит., стр. 69.

**ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ
КАРТА
СОВРЕМЕННОГО
ИРАНА**

--- движение шахсевен-кашкайцев из Азербайджана в Фарс в 1598-1622 г. г.

--- ПЕРСЫ

Картограф Р. А. Каракозова

Составил Б. П. Бланк

В 1623 г. войска Шах-Аббаса I, в числе которых, вероятно, были и кашкайцы, при участии английского флота овладели Ормузом и островом Кешм. Такова, по нашему мнению, история эмиграции кашкайцев в провинцию Фарс.

Воинственные, трудолюбивые племена кашкайцев¹, населяющие древнейшую иранскую провинцию Фарс, как уже отмечалось, первоначально были шахсевенами, а позднее, несмотря на миграцию на юг, не подверглись там ассимиляции с арабскими племенами Хамсе или с местными аборигенами Мамесони, Кух-гилуие и др.; сохранили свои нравы, обычаи, свой родной азербайджанский язык, который лишь в весьма незначительной степени впитал в себя элементы персидского и арабского языков; сохранили свою принадлежность к шиизму (несмотря на соседство с суннитами арабами).

Само название «кашкаи» отражает название той географической среды, где это племя первоначально сложилось, а именно простирающийся западнее Савелана горный массив Кашка-даг, который наряду с Муганью и остальной Шахсевенией был исходной зоной миграции кашкайцев (шахсевен) на юг. Как видно, та часть шахсевен, которая получила для кочевания земли между городами Ардебиль и Тавриз, вдоль хребта Кашка-даг, получила одноименное название «кашка-и», т. е. «кашкайцы» или «кашкайские» и сохранила это название в Фарсе, куда они были переброшены Шах-Аббасом в начале XVII в.²

На советских географических картах 1956 г. (масштаб 1:1.000.000 и 1.500.000) этот хребет назван «Куша-даг», однако с вершиной Коша-даг (3.149 м.).

¹ По перс. ایل قشقای -Ил-е Кашкаи; по-русски кашкайцы, кашкайские племена. Иль (азерб.—эль) означает устойчивое объединение или союз этнически родственных племен, кочующих на определенной территории, имеющих один общий язык, культуру, нравы и обычаи.

² Не исключено, что перекочевавшие на юг шахсевены стали называть себя кашкайцами после того, как они перекочевали в Фарс.

В Атласе С. Т. Еремяна к книге «История армянского народа»¹ этот хребет назван «Каша-тах»². Несмотря на незначительное расхождение в названиях хребта и одноименной вершины (Каша-Коша-Куша), сходство их с названием «Кашка-даг» бесспорно. К тому же местные жители этого района, с которыми нам приходилось беседовать, также называют эти горы Кашка-даг³.

Названия некоторых пунктов и районов Азербайджана имеют большое сходство с названиями кашкайских племен.

Так, в работе И. Ограновича «Провинции Персии Ардебильская и Серабская»⁴, в которой подробно описывается география Мугани, упоминается лесная местность Кешка-меше, расположенная вблизи глубоководного озера Мизанин-гёль (Мизан), на границе с Караджадагом.

В той же книге, в списке наименований деревень Аршагского магала⁵ указаны две деревни Коша-юхары (верх) и Коша-ашага (ниж.)⁶.

Таким образом, местность Кешка-меше и деревни Коша-юхары и Коша-ашага, по-видимому, носят названия одноименного горного массива Каша (Коша) дага. При этом выходцы из всех этих районов соответственно называются кешкаи, кошаи, потому что присоединенный к имени суффиксальный показатель «-и» в персидском языке, указывает на

¹ С. Т. Еремян. Атлас к «Истории армянского народа». ч. 1, 1952 Ереван, л. 1, Карта Армянского нагорья.

² Тах—искаженное „даг“ (хребет).

³ На иранских географических картах горный массив западнее г. Савелан, вместо „Кашка-даг“ назван Савелан-дагом.

См. карты Разм-ара: „Военная география пограничных позиций“ и „Военная география Ирана“.

جغرافیای نظامی شور ستانهای مرزی و جغرافیای نظامی ایران

⁴ И. Огранович. Провинции Персии Ардебильская и Серабская. 1875, стр. 3 и 6.

⁵ Аршагский магал вместе с Астаринским, Вилькиджским и Уджарудским магалами входили в Ленкаранский уезд на Мугани.

⁶ И. Огранович. Провинции Персии Ардебильская и Серабская. ит., стр. 73.

определенное происхождение лица (ایرانی) ирани—«иранский, иранец»; قشقای кашкай—«кашкаец, кашкайский»¹.

Таким образом, связь между названиями племени кашкай и одноименного горного массива и других географических названий в Азербайджане не вызывает сомнений.

В специальной востоковедной литературе встречается не мало других гипотез. Например, академик В. В. Бартольд указывает, что قشقای гашгай—«кашкаец, кашкайский» происходит от слова قشقه гашге, означающее белое пятно, знак или звездочку на лбу животных.

Эту точку зрения разделяет и А. А. Ромаскевич². Думается, что мнение Бартольда основано только на внешнем сходстве слов «гашгай» и «гашга», где недостает лишь суффиксального показателя ی «и». В истории Ирана и Азербайджана имеется немало прецедентов, подтверждающих исследования Моргана и Ф. Энгельса, когда отдельные племена или союзы этнически родственных племен носили названия животных и цвета их окраски. Например, территория Азербайджана в период завершения процесса формирования феодального общества (XIII—XV вв.) входила в состав государства крупных объединений племен, носивших названия и окраски животных: Кара-койюнулу («Черно-баранных» 1410—1468) и Ак-койюнулу («белобаранных» 1468—1502).

Но дело в том, что среди 98 различных названий подразделений кашкайских племен³ нет ни одного названия животного, а сами кашкайцы не знают ни одного предания о коне или других животных с белым знаком или пятном на лбу.

¹ Такое ی «и» иранцы называют یای اشارت یا-йе эшарат-указання, а в некоторых европейских грамматиках его называют определенным членом. Отметим также, что в слове قشقای hāma над пустым зубцом (между долгим гласным „a“ и конечным „i“) указывает на то, что эти гласные следует читать раздельно: قشقای-каш-ка-и.

² А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев, цит., стр. 574.

³ محمد بهمن بهمن بگی، عرف و عادت در عشایر فارس، ۱۳۲۴، ص ۲ (Кейхан указывает 89 названий).

Надо полагать, что несколько абстрактная, основанная на случайном сходстве слов, гипотеза ак. Бартольда мало вероятна, т. к. не связана с историей кашкайцев. (Точно также нельзя например, утверждать, что слово «гашга» происходит от одного из следующих слов:

«гашга баг (азерб.)—хмурое лицо»¹;

«кашки (азерб.)—хотя бы, как бы, если бы»²;

«гаш—(азерб.) 1—бровь; 2—драгоценный камень в оправе»³;

гаш (перс.) فش —кусок, ломтик⁴.

Перечень подобных слов можно было продлить.) По верному замечанию видного иранского географа Кейхана отдельные подразделения кашкайских племен носят имена своих влиятельных вождей (ильбеги, калантаров), которые пользуясь слабостью властей в центре, присваивали своему роду или подразделению племени свои собственные имена⁵. Таково, например, происхождение названий кашкайских племен Джафар-хани, Ахмедлу, Бабахани и др.

Этот же автор указывает, что слово فشائی «кашкан» или «гашга» происходит от азербайджанского «гачаги»⁶ со значением «беглец» или персидского فاجانچی или فاجانچی со значением контрабандист. Отсюда Кейхан приходит к выводу, что кашкайцы не являются аборигенами провинции Фарс и пришли сюда извне. На первый взгляд в некоторых отношениях эта гипотеза представляется верной. Например, правильно устанавливается, что кашкайцы не являются местными аборигенами Фарса; что только жизнь, полная ли-

¹ Азербайджано-русский словарь АзФАН СССР, г. Баку, 1941 г. стр. 77.

² Там же, стр. 164.

³ Азербайджано-русский словарь, цит., стр. 77.

⁴ Б. В. Миллер. Персидско-русский словарь, М. 1950, стр. 637.

⁵ مسعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران جلد ۲ سیاسی،

تهران ۱۳۱۱ ص ۷۸

⁶ От азерб. глагола «гачмаг» 1. бежать, убежать; 2. уклоняться, ускользать, скрываться или от «гачаг»—беглый, дезертир, беглец.

шений, могла толкнуть их на отчаянное решение стать беглецами (гачаг). Вместе с тем гипотеза Кейхана противоречива. Прежде всего, в словах гашга-и и гачаг-и нет корневого родства. К тому же, если допустить, что появившиеся в начале XVII в. в Фарсе кашкайцы были названы **فاجای** — «беглецами», то трудно объяснить, чтобы за прошедшее время произошла столь существенная деформация этого слова.

Мало убедительны и исторические предпосылки, которые могли бы оправдать смысловое тождество гачаг-и и гашга-и.

Невероятно, например, чтобы тысячи кашкайцев из-за нужды покинули хлебную житницу Ирана—Азербайджан и устремились бы к Персидскому заливу по большому, труднодоступному пути в 1.600 км. Не могли они поступить так и из-за репрессий местных или центральных властей, так как шах не предоставил бы в этом случае своим противникам—беглецам огромную территорию в Фарсе, принадлежавшую до этого персам и арабам, и не присвоил бы предводителю всех кашкайцев почетного титула Ильхан.

Возможно, что последнее обстоятельство поставило шахсевенского ильхана в Фарсе в затруднительное положение, т. к. сам титул ильхан означал, что его носитель должен быть вождем всех шахсевен, что не соответствовало действительности, т. к. в Азербайджане находилась оставшая часть шахсевен, имевших своего ильхана. Не исключено, что шахсевены Фарса стали называть себя кашкайцами (по названию хребта Кашка-даг) для того, чтобы отличаться от шахсевен Азербайджана. Возможны и другие причины.

Например, в связи с появлением сепаратистских тенденций у кашкайских ханов, последние стали передавать свою власть и титульные держания по наследству, без санкции шаха и в связи с этим перестали называть себя шахсевенами, т. е. любимцами шаха, т. к. перестали считаться с шахом.

Судя по всему, кашкайцы с самого начала вели себя в Фарсе не как беглые крестьяне, а как любимцы шаха (шахсевены), представители его могущественной армии.

Милосердие иранского деспота по отношению к кашкайцам и участие последних в войнах Аббаса I против турок и португальцев не увязывается с гипотезой Кейхана, тем более, что политика переселения племен и народов, проводив-

шаяся Шах-Аббасом I в целях обороны государства или развития экономики отдельных районов (с помощью армян Джульфы, грузин Ферейдина, курдов Буджнурда) существенно отличалась от его же политики истребления тех племен и народностей, которые стремились избавиться от гнета шахских властей. (Восстания Саакадзе, племенн текелю, гыляков, мукринских курдов и т. д.).

Анализ нарративных источников показывает, что при Аббасе I крестьяне (райяты) и кочевники были прикреплены к месту поселения, т. е. к харджу и местным повинностям и без санкции шаха не имели права самовольно покидать места своего поселения или кочевок¹.

Аракел Даврижеци сообщает, что в каждой местности шахские чиновники производили розыск для установления как коренных жителей, живших в обследуемом районе из поколения в поколение, так и жителей, переселившихся из других местностей. Коренное население не трогали, а на остальных составлялись списки для выселения. Если кому-нибудь удавалось бежать, то местные власти, под угрозой ответственности, обязаны были разыскать беглецов для наказания². Например, по свидетельству Искандера Мунши, когда из Кахети выселяли в Мазандеран бежавших из Карабаха и Ширвана райятов и кочевников, племя Ахмедлу (из улусов Карабаха) пыталось уклониться от выселения из Кахети, за что было истреблено ставленником шаха Исфендияр беком³. Выселение, как мера репрессии по отношению к тем, кто покидал коренные места поселения, распространялось как на армян, так и на азербайджанцев⁴.

Отметим также, что разрастание племени шахсевен на Мугани, происходившее за счет притока большого числа беглых (гачаг) и угнетенных крестьян Азербайджана не

¹ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. цит., стр. 254.

² Brosset, Collection d'historiens Arméniens, t. 1, SPb, 1874, p. 488—489, Livre I histoires, par vartabed Arakel de Tavriz.

³ اسکندر بیگ ترکمان (منشی) تاریخ عالم آرای عباسی. Искандер Мунши, Тарих-е алам аран абаси, (лит., стр. 622).

⁴ Там же.

имеет прямого отношения к гипотезе Кейхана о происхождении слова «гашга-и» от «гачаг-и». Во всяком случае, недостаток найденного фактического материала не позволяет более полно осветить этот вопрос так же, как недостаточно исследованная социально-экономическая история Ирана на рубеже XVI—XVII вв. не дает основания для проведения исторических параллелей в судьбах беглых крестьян Ирана и России.

Мы полагаем, что большинство шахсевен, которым Аббас I выделил участки для кочевого хозяйства за пределами Азербайджана, в основном утратили свое название.

Приобретенное в Фарсе шахсевенами новое название кашкаи (по названию горы Кашка-даг в Азербайджане) отличало их от тех шахсевен, которые остались в Шахсевени и, возможно, отражало смутную надежду переселенцев на возвращение в родной Азербайджан.

Не исключено также, что появившимся в начале XVII века в Фарсе шахсевенам новое название «кашкаи» поспешили дать местные, оппозиционно настроенные к шаху племена.

До появления шахсевен в Фарсе эта провинция была густо населена персами и арабами. На новом месте шахсевенам была предоставлена для кочевков обширная территория, что не могло не вызвать озлобления у местных аборигенов, у которых Аббас I отнял землю и передал ее своим «любимцам». В этом случае переименование шахсевен в кашкайцев должно было указывать на то, что кашкайцы являются пришельцами и поэтому не могут претендовать на земли в Фарсе.

Эта гипотеза соответствует учению Ф. Энгельса о племени. Анализируя структуру ирокезского рода Ф. Энгельс указывает: «...часто случалось, что соседние племена давали племени имя, отличное от того, которым называло себя само племя, подобно тому, как немцам их первое историческое общее название «германцы» дали кельты»¹.

Естественно, что для выяснения и уточнения этих и многих других вопросов, связанных с этногенезом и этнографией

¹ Ф. Энгельс. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Москва, 1947. стр. 104.

ей племен юга Ирана необходимо было посетить районы расселения кашкайцев и других племен. Такая возможность предоставилась в 1944—1945 гг. когда группа советских востоковедов совершила поездки в Фарс.

Путешествуя по этой живописной провинции, мы ознакомились с густонаселенными центрами кашкайцев; растущим городом Фируз-Абад, где расположена резиденция кашкайского ильхана, депутата иранского меджлиса Насер-хана; северным форпостом кашкайцев на границе с Исфаганской провинцией г. Симерун, где в июле 1943 г. кашкайцы разгромили сводный полк девятой исфаганской дивизии, направленный в Фарс для разоружения племен; посетили Казерун—центр кашкайской торговли; столицу провинции Шираз, где беседовали со многими кашкайцами; оживленный поселок Абаде—славящийся искусными мастерами художественной резьбы по дереву; невзрачный Шульгестан на крайнем юге остана и знойный порт Бушир на Персидском заливе.

В Фарсе мы обратили внимание на то, что названия отдельных кашкайских племен и их разветвлений совпадают с названиями некоторых шахсевенских племен в Азербайджане. Другие названия кашкайских племен совпадают с географическими названиями областей, горных хребтов или населенных пунктов Азербайджана, где они, вероятно, находились в прошлом.

Так, например, в Фарсе и в Азербайджане как среди подразделений кашкайских племен, так и среди подразделений шахсевенских племен имеется одноименное племя Муганлу.

Название Муганлу означает «Муганский» и говорит о том, что это племя кочует или кочевало на Мугани, а Мугань одна и только в Азербайджане. По свидетельству иранского географа Мясуда Кейхана кашкайское племя Муганлу насчитывает 80 семейств (400—600 чел.) и кочует вдоль берега речки Рахими в провинции Фарс¹, а шахсевенское племя Муганлу насчитывает сейчас свыше 1.400 семейств, объ-

¹ مسعود کیهان جغرافیای مفصل ایران جلد ۲ سیاسی
تهران ۱۳۱۱ ص ۷۰

единяющих до 7 тысяч человек¹. Интересные сведения о шахсевенском племени Муганлу приведены Таировым и Павленко в их работе—«Шахсевения».

«Племя Муганлу,—указывают эти авторы,—раньше всех других племен пришло из Арагестана² и заняло кишлаки на Мугани вдоль берега Аракса, отчего и получило свое название»³.

Сопоставляя эти сведения и имея в виду наличие большого сходства у этих одноименных племен в быту, нравах, обычаях и языке, можно считать, что кашкайское племя Муганлу в прошлом было частью большого шахсевенского племени Муганлу. К аналогичным выводам можно прийти в результате сравнения названия центра расселения кашкайцев в Фарсе—Семирун с населенным пунктом Мугани того же названия, расположенным в 20 км северо-западнее Ардебилля. Можно допустить, что шахсевены-кашкайцы перенесли название Семирун в Фарс.

То же самое следует сказать и о кашкайской деревне Маку в Фарсе и городе Маку в Азербайджане, жители которого, возможно, при Шах-Аббасе I вошли в организацию шахсевен, а в последующем разделили участь других шахсевен-кашкайцев. Другим подтверждением общности этногенеза этих племен является кочующее в Фарсе кашкайское племя «Карабах» и название горы Кух-е Карабах (2779 м) в 30 км юго-западнее Шираза, в центре расселения кашкайцев.

Кашкайцы говорили нам, что они сами называли эту гору именем своей прородины.

В кашкайском племени Карабах до 100 семейств, объединяющих свыше 500 чел. Племя Карабах является частью большого, влиятельного кашкайского племени Амале⁴, пред-

¹ Во время эпидемии холеры в 1871—1872 гг. численность этого племени значительно сократилась. Об этом см. *И. Огранович*, Провинция Персии Ардебильская и Серабская. 1875., стр. 62.

² Вероятно, имеется в виду Арак (Султанабад), куда это племя перекочевало в годы турецкой оккупации Азербайджана.

³ *М. Таиров и Павленко*, Шахсевения, г. Баку, 1922 г., стр. 9.

⁴ Амале перс. *اماله* (амале) мн. *امالجات* (амаледжат) арабо-персидского происхождения, означает работник, рабочий, поденщик.

водителем которого является вождь всех кашкайцев ильхан Насер-хан.

Установленное нами большое сходство в названиях: «ил-е кашка-и» и горного массива Кашка-даг, а также в названиях отдельных кашкайских племен и населенных пунктов Азербайджана является не только не случайным или единичным совпадением, а наоборот, следствием широко проводимой Шах-Аббасом политики внутренней миграции племен и народов.

В этом отношении шахсевены и кашкайцы не составляют исключения. Например, армяне и грузины, после их насильственного переселения на юг Ирана, присваивали своим новым поселениям те географические названия районов или пунктов, откуда они пришли. Известно, что армянские переселенцы из Джульфы переименовали юго-западную окраину Исфагана в Новую Джульфу—по названию исходного пункта миграции.

Так же поступили переселенцы-грузины, которые многим грузинским селам Ферейданской долины дали топонимические наименования Грузии и до сих пор признают только эти наименования.

Правящие круги Ирана в соответствии с проводимой ими политикой угнетения племен и меньшинств, а также религиозной дискриминации и принудительной ассимиляции, заменяли старые названия населенных пунктов иранскими наименованиями, причем грузинские села Ферейданской долины были названы иранскими, оскорбительными для грузин названиями.

Например, бывшее грузинское село Земо-Марткопи (в Ферейдане) иранцы переименовали в Ахоре-бала, что по-персидски означает верхняя (или проклятая) конюшня¹; село Телави иранцы переименовали в Донбал кемар, что означает «нарыв на пояснице»²; село Чугурети переименовали в «Чугуруб»—(морщина), другое село Боини (или Болниси)—в

¹ Перс. آخر — конюшня, стойло, хлев и بالا — „верх, верхний“ или араб. بلا со значением „проклятие“.

² От перс. دنبال — чирей, нарыв и کمر — поясница.

Бини (нос) а село Ниноцминда переименовано на Кудобанг¹, что означает «навоз и крик»².

Перечень этого недостойного творчества иранского правительства проливает свет на способы разрешения национальной проблемы в современном Иране.

В отечественной и зарубежной востоковедной литературе встречается не мало гипотез о происхождении кашкайцев.

Наиболее распространенной на западе является версия о халджском происхождении кашкайцев. Среди приведенных Кейханом 89 названий кашкайских племен и их подразделений имеется небольшое племя Халдж (حلج) насчитывающее 70 семейств и расселенное в Фарсе, в районе Кевар³. По другим данным, это племя зимой кочует в болуке Даштестан, а летом в районе Дехгерд и Падена. Кроме того, другая часть этого племени осела в болуке Кункари, к северу от Абаде⁴.

Известия о халджах восходят к началу X века, когда одна ветвь этого племени под названием халджиев обитала в нынешнем Афганистане. Впоследствии они приняли афганский язык и слились с афганцами, составив самое многочисленное племя Гильзаев, а в Индии из среды халджиев вышла вторая мусульманская династия (689) 720 г. хиджры 1290—1320 г. н. э.⁵.

На иранских географических картах район, простираю-

¹ От перс. کود — куча, навоз и بانگ — крик.

² Сведения о грузинских селах Ферейдана взяты из сл. книг: — З. Чичинадзе, Грузины в Персии и прибывший в Грузию персидский грузин Отам Оникашвили, Тбилиси, 1895. (на груз. языке). Л. Агнишвили, Персия и тамошние грузины, Тбилиси, 1896 г., (на грузинском языке). — З. Чичинадзе, Грузины в Персии и прибывшие в Грузию персидские грузины Хуцишвили и Оникашвили, Тбилиси, 1907 г., А. Челидзе, Ферейданские грузины, Тбилиси, 1935 г. (на груз. языке).

³ مشعود کیهان، جغرافیای مفصل ایران، جلد ۲ سیاسی، تهران ۱۳۱۱ ص ۸۳.

⁴ А. А. Ромаскевич, Песни кашкайцев, цит., стр. 574.

⁵ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, С—Пб, 1903 г. стр. 49, а также А. Houtum Schindler, Eastern Persian Irak, London, 1897, p. 49.

щийся между городами Кум и Савэ, называется Халджестан (حلجستان)¹.

Это обстоятельство послужило основанием Хаутут Шиндлеру прийти к следующему заключению:

«Кашкайцы составляли один из родов большого племени Халдж, утвердившегося в персидском Ираке и обитающего в Савэ, затем кашкайцы отделились от него и откочевали на юг Персии»². Эта гипотеза Шиндлера абсолютно ошибочна. Рассматривая вопросы, связанные с расширением территории Шахсевени, мы уже отмечали, что по свидетельству нарративных источников шахсевенам Азербайджана Шах-Аббасом I была предоставлена территория в районе городов Кум, Савэ, Арак (Султанабад). Как видно, Шиндлер и француз Деморньи не знали об этом так же, как и не знали, что часть шахсевен продолжает находиться в этих районах и по настоящее время.

Вместе с тем можно допустить, что в начале XVII в., когда шахсевены заняли районы Кум, Савэ, Арак, там уже находились и халджи, а впоследствии (после того, как Шах Аббас перенес столицу из Казвина в Исфаган), когда шахсевены-кашкайцы были переброшены на юг, к ним присоединилось и вместе с ними перекочевало в Фарс небольшое племя халджей. Во всяком случае наличие среди кашкайских племен одного небольшого племени халдж не может служить основанием, чтобы все остальные подразделения кашкайских племен назывались халджскими.

В работах А. Самойловича³ и других авторов повторяется опубликованная в константинопольском журнале «Türk yürdü»⁴ ошибочная концепция турецкого автора Расул-

¹ نقشه مفصل ایران ترسیم غلام علی بهار، تهران (1:1000000)
Менее точно границы Халджестана (южная часть Савэ в направлении Султанабада) указаны французом Деморньи в работе С. Demorgny, Les réformes administratives en Perse, Les tribus du Fars, Revue du Monde Musulman, V. XXII, 1913, Paris, p. 92.

² A. Houtum Schindler, Eastern Persian Irak, London, 1897, p. 49—50.

³ А. Самойлович. Печать русских мусульман. Мир Ислама, 1912, стр. 488.

⁴ Расул-заде. Об иранских турках. Константинопольский журнал «Турк-Юрду» (Türk yürdü)—турецкий мир, № 4, дек., 1911.

заде о турецком происхождении кашкайцев или приводится необоснованное мнение лорда Керзона о турецком языке кашкайцев¹.

Опубликованные А. Ромаскевичем Песни кашкайцев² положили конец этому мнению в 1922 г., а английские ориенталисты отказались от концепции Керзона только в 1959 г³.

Француз Берар⁴ и венгр Вамбери⁵ повторяют распространённую на Западе версию, якобы основанную на кашкайском предании о том, что Хулагиды будто переселил кашкайцев в Фарс из Кашгарии, расположенной в Центральной Азии, на границе с Китаем.

Эта версия основана только на случайном, не полном лингвистическом тождестве названий «гашгар» и «гашгаи» и совершенно далека от истины из-за глубоких различий, существующих в языке, культуре, быту кашкайцев и тюркоязычного населения Кашгарии.

А. А. Ромаскевич, записавший песни в Ширазе со слов одного кашкайца-садовника, «давно живущего в Ширазе и утратившего непосредственную связь с племенем»⁶, не имел практических возможностей ознакомиться с народными преданиями в гуще кашкайцев.

«Для этого,—признается Ромаскевич,—надо было кочевать вместе с кашкайцами от Шираза, где они появились в конце апреля, до границы Исфаганской области, что при детальном обсуждении встретило неодолимые трудности и отчего, как и от выполнения многих других планов, я вынужден был отказаться»⁷.

В 1945 г. в провинции Фарс мы столкнулись с трудностями, о которых писал Ромаскевич.

¹ С. Curzon, *Persia etc*, London, 1892, v. II, p. 112—114.

² А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. цит., стр. 577—609.

³ Bernhard Ceicer, Tibor Halasi—kun, Aert H. Kuipers, Karl H. Menges, *Peoples and Languages of the Caucasus*, Columbia university, 1959, p. 52.

⁴ В. Берар. Персия и персидская смута. 1912, стр. 100 (перевод с французского А. Павловича, изд. Боктауз-Ефрон).

⁵ Н. Vambery, *Das Türkenvolk etc*, Leipzig, 1885, p. 575, 578—579.

⁶ А. А. Ромаскевич. Песни кашкайцев. цит., стр. 609.

⁷ Там же. стр. 577.

На пути из Шираза в Бендер-Бушир¹ мы беседовали со многими кашкайцами, но нигде не нашли подтверждения версии о их кашгарском происхождении. Напротив, многие из них говорили, что являются азербайджанцами.

Один из весьма влиятельных кашкайских ханов (родственник Али-хана—дяди вождя кашкайцев Насер-хана, имя которого по понятным мотивам мы не приводим) заявил:

«Все кашкайцы, ханы и рядовые, искренно ненавидят англичан, хотя внешне, из-за боязни, этого не показывают. Но все же, когда мы выражаем какое-нибудь недовольство деятельностью англичан, то последние обвиняют нас в том, что мы азербайджанцы и потому симпатизируем русским большевикам».

Известно, что зарубежные ориенталисты, от лорда Керзона до Сайкса и Шиндлера, не признавали азербайджанского происхождения кашкайцев. Южно-иранская провинция Фарс рассматривалась ими не только как зона деятельности бывшей Англо-иранской нефтяной компании (АИНК), но и как территория, по которой проходили символические коммуникации в Индию, охрана которых не раз прикрывала агрессивную экспансию Англии на Среднем Востоке.

Ложные версии о происхождении кашкайцев тенденциозно распространялись в первую очередь английскими ориенталистами. При этом, до самого недавнего времени никто из них не допустил хотя бы одной гипотезы, что кашкайцы могут быть азербайджанцами.

Только в 1959 г. английские ученые Колумбийского университета Гейгер, Хеласи-кун, Куйперс и Менджес в справочнике под названием «Peoples and Languages of the Caucasus» (Народы и языки Кавказа), язык кашкайцев и хамсе² (Kashkaj-Hamse) отнесли, наконец, к азербайджанской

¹ После прокладки Транс-иранской железной дороги, соединившей Каспийское море с Персидским заливом в пунктах Бендер-шах и Бендер-Аббас, порт Бушир утратил свое бывшее экономическое значение и пришел в упадок.

² Авторы справочника не указывают, что арабо-азербайджанская группа племен Хамсе наполовину состоит из симтов (племени Араб и Басри), говорящих на арабском языке и насчитывающих вместе более 100 тыс. человек.

(Azeri-turks)¹ этнической группе². Столь позднее признание нельзя считать случайным, так как Керзона, Сайкса, Шиндлера, Берара, Расул-заде и других авторов стали исправлять сами кашкайцы.

В 1946 г. в Ширазе была опубликована на персидском языке замечательная монография кашкайца Мухаммед Бахман Бахманбиги под названием *عرف و عادت در عشایر فارس* (Нравы и обычаи племен Фарса).

В предисловии к своей книге кашкаец Бахманбиги убедительно и справедливо указывает:

عده‌ای... معتقدند که این ایل از مغولستان یا از ترکستان بایران آمده و از بازماندگان غار تگران زرد پوست و سپاهیان چنگیز و تیمورند. این نظریه کاملاً کودکانه و سطحی و بدون هیچگونه غور و مطالعه علمی انجام گرفته است و بدون شك به استثنای چند طایفه کوچک و مستهلك که چین و آویختگی و رنگ پوست و چشم مورب آنان از سواحل بایکال و دامنه های لتائی داستان میگوید بقیه از نژاد دیگری میباشند و ترکی بودن زبان آنان همان دلیلی را دارد که عربی بودن زبان مصری ها... طبق مطالعه در سبک زندگی و ذوق معاشرت و لطیفه کوئی و لهجه زبان و ادبیات و موسیقی نگارنده معتقد است که قشقائی ها با بهتر بگوئیم قسمت مهمتر این ایل سال هایش در قفقاز و حوالی بادکوبه سکنی داشته اند و یا اقلاً با قسمتی از قفقازی ها و مردمانیکه در فاصله بین دریای خزر و اسود زندگی میکنند در یکجا مسکن داشته و از نژاد وا شدند.

Б بسیاری از آهنگهای قفقازی را نوازندگان صحراگرد قشقائی با تر دستنی کامل مینوازند و زبان ترکی قشقائی بازبان آذربایجائی قفقاز تفاوت بسیار نناچیزی دارد در صورتیکه برای ترک زبان های کاشغر، مغول و ترکستان و ترکیه نامأنوس و شاید غیر قابل فهم است. از اینها گذ شته گویا در شمال قفقاز گروهی هنوز نام قشقائی را با خود دارند.

¹ Так англичане называют азербайджанцев.

² Bernhard Ceicer, Tibor Halasi-kun, Aert H. Kuipers, Kar: H. Mences, Peoples and Languages of the Caucasus, Columbia university, Mouton co's-Cravenhace, 1959, p. 52.

Перевод с персидского: «Существует мнение, что кашкайцы перекочевали в Иран из Монголии или Туркестана и являются остатками желтокожих орд Чингис-хана и Тимура. Эти взгляды наивны и поверхностны, т. к. ничего общего не имеют с научным анализом. Исключение составляют лишь несколько мелких, распавшихся родов, представители которых, судя по цвету кожи, волос и другим признакам, как повествует история, прибыли с Алтая или берегов Байкала¹. Остальное, подавляющее большинство племени кашкайцев совершенно другого происхождения. Тюркский язык этого большинства является таким же доказательством для выяснения их происхождения, как арабский язык для египтян...

Судя по образу жизни, красоте общений, нежному мягкому говору, выразительности языка, литературы и музыки, автор считает, что кашкайцы или точнее подавляющая часть этого племени (иля) в прошлом обитала на Кавказе, в районе Баку или по крайней мере находилась вместе с родственным ей народом Кавказа где-то между Каспийским и Черным морями. Кашкайцы ловко и превосходно исполняют большинство народных кавказских песен и мотивов.

Тюркский язык кашкайцев сравнительно с азербайджанским языком Закавказья имеет весьма незначительные различия, в то время как тюркские языки Кашгара, Монголии, Туркестана и Турции трудно доступны или совершенно непонятны для кашкайцев.

Кроме того, на Северном Кавказе как-будто находятся этнографические группы, именующие себя кашкайцами²

Таким образом, сами кашкайцы утверждают, что они азербайджанцы, что подтверждает правильность наших выводов о единстве этногенеза шахсевен и кашкайцев.

Книга кашкайца Мухаммед Бахман Бахманбиги вышла в свет в 1946 г. Но только спустя 12 лет нам удалось установить, что на территории Азербайджанской ССР, в 30—35 км от Нухи (на границе с Дагестанской АР) в селе Гая-башы

¹ Возможно, что эти выделяющиеся среди основной массы кашкайцев „представители распавшихся родов“ в прошлом составляли ветвь упоминаемого В. Ф. Минорским (Minorsky, Мукар, EI, vol III), монгольского племени Урьянгит, которая поселилась на Мугани, впоследствии ассимилировалась там с шахсевенами. Не исключено также, что это были осколки племени Зулькадр, (некоторые роды, которого были туркменского происхождения), взятые в плен в 1540 г. Гази-ханом Текелю при осаде г. Баку и переброшенные затем на Мугань.

² محمد بهمن بهمن بیگی، عرف و عادت در عشایر فارس، ۱۳۲۴، ص ۱-۲.

проживает более тысячи «Кашкынлар»¹, которые не считают себя коренными, местными аборигенами и вероятно в прошлом пришли сюда из района Кашка-дага. Характерно, что все они, подобно кашкайцам Фарса, мусульмане шиитского толка.

Сравнительный анализ языковых диалектов и наиболее застойных пережитков быта, нравов и обычаев у азербайджанских кашкаев (как советских, так и иранских), в свете неизбежных изменений, происшедших за истекшие 350 лет, представляет научный интерес и ожидает дальнейшего исследования.

¹ В слове «кашкынлар» окончание «лар» является суффиксом множественного числа в азербайджанском языке.

Բ. Պ. ԲԱՎՅԱՆ

ՇԱՀՍԵՎԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՇԿԱՅՑԻՆԵՐԻ ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ ԷՏՆՈԳԵՆԵՑԻ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Ա մ փ ո փ ու մ

Տարբեր լեզուներով աղբյուրների, պատմական ազգագրական և լեզվաբանական նյութերի վերլուծության, ինչպես նաև Մուղանի շահսևանների և Ֆարսի կաշկայցիների շրջաններում հեղինակի անձնական ուսումնասիրությունների հիման վրա, փորձ է արվում ապացուցել մոտ 400 հազար կաշկայցիների էթնիկական պատկանելիությունը՝ կապված շահսևան ցեղի կազմավորման հետ Սեֆևիների պետության մեջ:

Հեղինակը որոշակիորեն ցույց է տալիս կաշկայի ցեղի ազգրեջանական ծագումը և որոշ պարզություն է մտցնում այս հարցի շուրջը տարվող գիտական վեճում:

Հոդվածին կցված է հեղինակի կողմից կազմված Իրանի ազգագրական քարտեզը:

Հ ա ղ ո Ր Գ ու մ

Ե. Ղ. ՍԱՐԳԻՍՈՎ
Ա. Խ. ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԼՈՒՍԱՐԱՆՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՓԱՍՏԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սուլթանական Թուրքիայում պատմագրությունը, ինչպես գիտության այլ բնագավառները, զուրկ էին զարգացման անհրաժեշտ պայմաններից: XX դ. առաջին քառորդում թուրք պատմաբանները որոշ փորձեր արին գիտության այդ բնագավառը զարգացնելու համար: Կազմակերպվեց «Օսմանյան պատմության էնչյումենը» (Tarihî Osmani Encümeni), որի օրգան՝ «Օսմանյան պատմության էնչյումենի ժուռնալ»-ի (Tarihî Osmani Encümeni Mecmuası) շուրջը հավաքվեցին ժամանակի հայտնի թուրք պատմաբանները: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ հիմք դրվեց պատմության գիտահետազոտական մեթոդին:

Սակայն ժամանակակից թուրք պատմագրությունը նոր թափ ստացավ 1930-ական թվականներից հետո, երբ քեմալ Աթաթյուրքի ղեկավարությամբ հիմնվեց Թուրքական Պատմության ուսումնասիրության Ընկերությունը (Türk Tarihî Tetkik Cemiyeti), որը հետագայում կոչվեց Թուրքական Պատմության Ընկերություն (Türk Tarih Kurumu):

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը գիտահետազոտական կազմակերպություն է և վայելում է կառավարության լայն աջակցությունը: Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր շուրջն է հավաքել պատմության բնագավառի գրեթե բոլոր թուրք գիտնականներին: Ընկերությունը իր հինգ կոնգրեսներում լսել և քննարկել է թուրքական պատմության, արխիվոգիայի և գրականության վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական զեկուցումներ և հաղորդումներ՝ թուրք և օտար մասնագետների կողմից:

Թուրքական Պատմութեան Ընկերութեան առաջին կոլեկտիվ աշխատութիւնը շորս հատորից կազմված «Պատմութիւնն» է (Tarih)¹, որի մեջ տրված են համառոտակի թուրքական և ընդհանուր պատմութեան հիմնական գծերը: Ընկերութիւնը ձեռնարկել է կազմելու նաև «Թուրքական պատմութեան հիմնական գծերը» («Türk Tarihi ana hatları») ընդարձակ աշխատութիւնը, որի համար աշխատում են մեծ թիվով թուրք պատմաբաններ: Արդեն լույս են տեսել բազմաթիվ գիտական աշխատութիւններ, թուրք պատմաբաններ՝ Ուղունշարշըլիի, Եմեսետտին-Գյունալթայի, Հիքմեթ-Բայուրի, Աֆեթ Ինանի, Քեոփրյուլու-Չադեի և այլ հեղինակների մենագրութիւնները, որոնք պետք է հիմք ծառայեն հիշյալ աշխատութեան համար:

Թուրքական Պատմութեան Ընկերութեան անդամների, Ստամբուլի և Անկարայի համալսարանների հումանիտար գիտութիւնների ամբիոնների պրոֆեսորների և այլ գիտական աշխատողների գիտահետազոտական աշխատութիւնների հիշատակութեան արժանի նոր և բնորոշ կողմը, Թուրքիայի հարուստ արխիվային նյութերի և դոկումենտների լայն մասշտաբով ուսումնասիրութեան և օգտագործման փաստն է, մի բան, որն անցյալում շատ սահմանափակ է եղել:

Թուրք պատմագիրներն ու տարեգիրները անցյալումն էլ որոշ չափով օգտագործել են պետական-պաշտոնական (արքունական) դոկումենտները: Սակայն հատկապես արխիվային նյութերի ու դոկումենտների հավաքումը, դասավորումն և օգտագործումը, կազմակերպված ձևով սկսվել է թուրքական ռեսպուբլիկայի ստեղծումից հետո, երբ Աթաթուրքի անմիջական ղեկավարութեամբ կազմակերպվեց թուրքական Պետական Արխիվը:

Արխիվային նյութերի և դոկումենտների բազմակողմանի ուսումնասիրութեան հիման վրա, ինչպես իրավամբ նշում են ժամանակակից թուրք պատմաբաններն ու տնտեսագետները, հնարավոր և անհրաժեշտ է գրել Թուրքիայի պատմութիւնը նոր և գիտական հիմունքներով, ուսումնասիրել և լուսաբանել Օսմանյան կայսրութեան և նրա կազմի մեջ մտնող երկրամասերի սոցիալ-տնտեսական կյանքը՝ իր բոլոր կողմերով:

Սակայն Թուրքիայում այս խնդիրը իրապես կենսագործվում է ոչ գիտական հիմունքներով:

Թուրքական Պատմութեան Ընկերութիւնը հենց սկզբից իր գործունեութեան հիմք և ղեկավարող սկզբունք ընդունեց «թրքութիւնը».

¹ «Tarih»-ի I հատ. պարունակում է նախապատմական և հին ժամանակների, II հատ. միջին դարերի, III հատ. նոր ժամանակների, IV հատորը Թուրքական Ռեսպուբլիկայի պատմութիւնը:

կամ «թուրքիզմը» («Türkçülük»), այսինքն պանթուրքիզմի, թուրքական նացիոնալիզմի և շովինիզմի գաղափարների բազմակողմանի զարգացումը և արմատավորումը պետական-հասարակական, դրական-գիտական օրգաններում և թուրք ժողովրդի ազգային դաստիարակության գործում:

Մրա հետևանքով թուրքիայում հնարավորություն ստացան գրելու և հրատարակելու միայն բուրժուական մոլի նացիոնալիզմով ներծծված գիտնականները և անասելի ծանր դրությամբ մեջ դրվեցին պրոգրեսիվ, դեմոկրատական, օրյեկտիվ մտեցում ունեցող մտավորականները, որոնց ելույթը համարյա թե բացառված է ժամանակակից թուրքիայում:

Միանգամայն պարզ է, որ այսպիսի պայմաններում չափազանց դժվարացել է ընդհանրապես դեմոկրատական տարրերի գործունեությունը և աշխատավոր մասսաների դաստիարակության կարևոր բնագավառը գտնվում է բուրժուական նացիոնալիստների ձեռքում: Այս ասպարեզում բավական աննախանձելի դեր են կատարում նաև թուրք պատմաբանները:

Թուրքական Պատմության Ընկերությունը իր երեք տասնամյա գործունեության ընթացքում կազմել և հրատարակել է բազմաթիվ աշխատություններ, որոնց թվում վերևում հիշված «Պատմություն» («Tarih») կոլեկտիվ աշխատությունը շորս հատորով, որը հանդիսանում է թուրք պատմության ուղեցույցը և որի մեջ արվում է այդ պատմագրության հիմնական կոնցեպցիան՝ «թրքությունը»:

«Քարիհ»-ի հեղինակներ՝ Ընկերության ներկայացուցիչները և «թրքության» իդեոլոգները փորձում են «ապացուցել», որ բուրժուերը հանդիսանում են աշխարհի ամենանազույն ժողովուրդը, աշխարհի ամենանազույն կուլտուրայի հիմնադիրները և տարածողները:

«Քարիհ»-ի IV հատորի սկզբում կարգում ենք՝ «Մարդկության պատմության մեջ երբեք գոյություն չի ունեցել թուրքերի նման բազմաթիվ և մեծ պետություններ ստեղծող մի ցեղ: Թուրքերն են հիմնել Ասիայում և Եվրոպայում կիսանությունների, թագավորությունների և կայսրությունների մեծ մասը»¹:

«Քարիհ»-ի հեղինակները ճգնում են ապացուցել այն միտքը, որ իբր թե մարդկային հասարակությունը ու կուլտուրայի պատմությունը սկսվում է թուրքերով: Այդ միտքը կարմիր թելի նման անցնում է «Քարիհ»-ի բոլոր շորս հատորներում:

Թուրքական Պատմության Ընկերության և Թուրքիայի Լու-

¹ «Tarih», c. 4, s. 1.

սավորութիւն մինիստրութիւն կողմից 1932 թ. կազմակերպված թուրքական պատմութիւն անալիզի կոնգրեսում Լուսավորութիւն մինիստր էսադ բեյը իր բացման ճառում, նշելով «Քարիհ»-ի, իբրև թուրքական և ընդհանուր պատմութիւն նոր դասագրքի մեծ ու բացառիկ դաստիարակչական նշանակութիւնը, ասաց հետևյալը. «Այլ վայրերում, երբ մարդիկ ապրում էին դեռևս անտառներում և քարայրներում, Միջին Ասիայում թուրքերը պարապում էին ատաղձի և մետաղների մշակութային, նրանք ընտելացրել էին կենդանիներին և հողամշակութային էին պարապում... Միջին Ասիայից տնդափոխվելուց հետո, նրանք տարածեցին քաղաքակրթութիւնը և այդպիսով հիմք դրին Ասիայում շինական և հնդկական քաղաքակրթութիւններին, իրենց նվիրական հայրենիք դարձած Անատոլիայում՝ էթիոպիայի, Միջագետքում՝ Սումերներին և էլամներին, և վերջապես եգիպտական, միջերկրածովային և հռոմեական քաղաքակրթութիւններին և այդ կերպով այսօր բարձր քաղաքակրթութիւն հասած Եվրոպային ազատեցին քարայրային կյանքից... Բոլոր դարաշրջաններում հրաշքներ ստեղծող թուրք ազգը, այս նոր դարաշրջանում էլ, ստեղծելով իր ռեսպուբլիկական կառավարութիւնը, վարչական, քաղաքական և հասարակական քաղաքակրթութիւն ասպարեզներում աշխարհի ամենամեծ ռեպուբլիկան է իրականացրել»¹:

Լուսավորութիւն մինիստրի ճառում լարտահայտված մտքերը հիմնավորելու համար թուրքիայի պատմութիւն անալիզի և հետագա շորս կոնգրեսներում կարդացվել և լսվել ին կազմաթիվ զեկուցումներ թուրք գիտնականների և պատմաբանների կողմից: Թուրքական Պատմութիւն Ընկերութիւն ղեկավարներից՝ մոլիպանթուրքիստ Աֆեթ-խանումը իր ճառում այդ մասին ասաց. «Այսօրվա թուրքի զավակները գիտեն և ուրիշներին պիտի հասկացնեն, որ թուրքերը սերում են ոչ թե 400 վրանով աշիրեթից, այլ 10 հազար տարի առաջ գոյութիւն ունեցող արիական բարձր ցեղից և պատկանում են մեծ ընդունակութիւնների տեր մի ազգութիւն»²:

Պրոֆ. Սատրի Մակսուտի Արսալը իր «Մարդկային պատմութիւն մեջ թուրքական ցեղի դերը» թիմայով զեկուցման մեջ ասաց. «Մարդկային պատմութիւն մեջ ոչ մի ցեղ թուրքերի նման պատմութիւններ ստեղծելու ընդունակութիւն ցույց չի տվել»: Հիշելով, որ

¹ Birinci Türk Tarih Kongresi, Maarif vekaleti ve T. T. Tetkik Cemiyeti tarafından tertib edilmiştir. Konferanslar, Müzakere zabıtları (Ընդգծումները մերն են):

² Afet Hanım (Afet İnan), Birinci Türk Tarih Kongresi, s. 31.

գաղութարար պետութիւնները ոչնչացրել են իրենց հպատակ ժողովուրդներից շատերին, նա ասում է՝ «Իրենց հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքերի վարած քաղաքականութիւնը ոչ մի ժամանակ մահացու չի եղել... Թուրքական քաղաքակրթութիւնը ապրեցնող քաղաքակրթութիւն է եղել: Թուրքերը ոչ մի ժամանակ որևէ ազգի նկատմամբ բռնութիւն չեն գործել...», եթե այդ ազգը հպատակվել է օրենքին: Ոչ մի ժամանակ թուրք տիրակալները հպատակ ազգերին չեն պարտադրել իրենց կրօնը... Պատմական ճշմարտութիւնները նաևաչող աշխարհի բոլոր մարդիկ պարտավոր են գլուխ խոնարհել բուրֆի հոյակապ և փառավոր պատմական դերի առաջ»¹:

Այստեղ պատմական իրողութիւնները և փաստերը խեղաթուրված և նենգափոխված են: Դարեր շարունակ տևող և ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի դաժան թուրքական քաղաքականութիւնը, մասնավորապես իրենց հպատակ փոքր ազգութիւնների նկատմամբ, ցույց է տրված և գնահատված իբրև թուրքերի վեհանձն, «ապրեցնող», մարդասիրական քաղաքականութիւն:

Մի հոդվածի սահմանում հնարավոր չէ ավելի մանրամասն խոսել ժամանակակից թուրք պատմաբանների և գիտնականների նույն ոգով և նույն ձգտումներով շարադրված «գիտական» ղեկուցումների և աշխատութիւնների մասին: Կարծում ենք վերևում հիշվածներն էլ բավական են մեր ընթերցողներին ցույց տալու, որ ժամանակակից բուրֆ պատմագրութիւնը ֆալսիֆիկացնում է ոչ միայն Թուրքիայի, այլ նաև համաշխարհային պատմութիւնը:

Համաշխարհային պատմութիւն մեջ բոլոր կուլտուրական ժողովուրդների պատմութիւնը բավականաչափ ուսումնասիրված է և ցույց է տրված յուրաքանչյուր ժողովրդի տեղն ու դերը մարդկային քաղաքակրթութիւն մեջ: Ուստի ակնհայտ և պարզ է, թե ինչ աստիճանի շինծու են թուրք գիտնականների կոնցեպցիաները: Նույնպես ակնհայտ և պարզ է, որ թուրքական պատմագրութիւն ապարդյուն փորձերը՝ համաշխարհային առաջնութիւն և մտացածին կուլտուրական գերազանցութիւն ձեռք բերելու համար, գիտակեորեն հիմնավորված չեն:

Պանթուրքիստ թուրք պատմաբաններն ու գիտնականները իրենց ելույթներում և աշխատութիւններում խոսում են նաև հայ,

¹ Prof. Sadri Maksudi Arsal, IXinci Türk Tarih kongresi, s. s. 1062, 1074, 1092 (Ընդգծուածները մերն են):

վրացի և այլ ժողովուրդների մասին, նենգափոխելով նրանց պատմական անցյալը:

Գիտնականի և պետական գործիչի հուշակ վայելող և բեղմնավոր գրչի տեր պրոֆ. Քեոփրյուլու-Ջադե Տուազը «Թուրք գրականության ընդհանուր ակնարկ» թեմայով զեկուցման մեջ, խոսելով թուրքերին դրացի ազգերի՝ հայերի, վրացիների, բուլղարների, հունգարացիների, ուկրաինացիների, սերբերի և այլ ազգերի գրականության և երաժշտության վրա թուրքական գրականության, մասնավորապես ժողովրդական բանահյուսության և երաժշտության ունեցած ուժեղ ազդեցության մասին, նշում է. «Նախապատմական և առաջին դարերի պատմությամբ զբաղվող Ֆրանսիացի գիտնական Jacques de Morgan-ը, առաջին համաշխարհային պատերազմի վերջում, հայերին պաշտպանելու նպատակով գրել էր «Հայ ժողովրդի պատմությունը» (Histoire du peuple arménien), որի մեջ հայ բանաստեղծների երկերին և հատկապես հայ էպոսին Հոմերոսի հետ համեմատելու աստիճան արժեք էր ընծայել: De Morgan-ի վերոհիշյալ սխալ կարծիքը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ գրեթե բոլոր գիտնականների մոտ աչքի զարնող մոլեռանդ հայրենասիրության մտայնության արտահայտությունն էր և ուրիշ ոչինչ»¹: Պրոֆ. Քեոփրյուլուն, ի պատասխան Մորգանի, ասում է, որ իր երկարատև ուսումնասիրություններից հետո նա գտնում է, որ «Հայ բանաստեղծների երկերը թուրքական սազի բանաստեղծների (Saz Sairleri) պարզ ընդօրինակումն են» (taklid)²: Թուրք գիտնականի այս ելույթը անհիմն է և վրդովեցուցիչ: Մեզ թվում է, որ Քեոփրյուլուն այս հարցում հայ գրականությունը նսեմացնելու և պանթուրքիստների ազգային սնայարժույթյանը ծառայելու նպատակն է հետապնդում:

«Թուրքիզմին» հարող պատմաբանները նույնպիսի նենգամիտ և թշնամական ձգտումներով խոսում են նաև վրացական ժողովրդի պատմության և կուլտուրայի մասին, ֆալսիֆիկացնելով դարավոր պատմություն, պետականություն ու բարձր կուլտուրա ունեցող այդ ժողովրդի անցյալը, պատմական հանրահայտ փաստերն ու իրողությունները:

«Թուրքիզմի» իդեոլոգներից՝ պատմաբան Ի. Հ. Դանիշմենզը XVI դ. սկսած թուրք-իրանական պատերազմական գործողությունների կապակցությամբ, խոսելով վրաստանի և վրաց ժողո-

¹ Prof. Köprülüzade Fuad, «Türk edebiyatına ümumi bir baki», Birinci T. T. Kongresi, sah. 320.

² Նույն տեղում:

վրդի մասին, գրում է. «Սոսկ պայմանական անունով Վրաստան կոչված երկիրը (saha— տարածություն), իր աշխարհագրական դիրքով, տարածվում է Շիրվանի և Դաղստանի արևմուտքից մինչև Աև ծովի եզերքը... Քրիստոսի ծննդյան թվականի սկզբից մինչև Հիշրեթի XVI դ. օղուզների, խազարների, սելջուկների, ալելի ու՝ Ակ-Կոյունլու թուրքերի, հոմեհացիների, բյուզանդացիների, արաբների, պարսիկների և մոնղոլների արշավանքներին ենթարկված Վրաստանը, ամբողջ պատմության ընթացքում, մեծ ազգերի և պետությունների ազդեցության և իշխանության ենթակա է եղել, վրացի ազգը ոչ մի ժամանակ անկախ փառափառություն չի կարողացել ստեղծել: Սոսկ պատմական տեսակետից «Վրաստան» կոչված երկիրը (տարածությունը) Իրանի, Բյուզանդիայի, արաբական և թուրքական պետությունների քաղաքակրթության, կրոնական և կուլտուրական ազդեցության տակ է մնացել, մշտական և տեական ազդային միություն չի կարողացել ստեղծել, հատկապես Օսմանյան պատմության հետ կապված ժամանակաշրջանում՝ XIII—XV դդ. բաժանված է եղել մի շարք թագավորությունների և իշխանությունների... Թուրքական բանակը Վրաստան էր գնում ոչ որպես նրա իրավունքները ոտնահարող ուժ»¹: Դանիշմենդի ասելով «1578 թ. թուրք-իրանական պատերազմի ժամանակ, թուրքական բանակը Վրաստանը գրավելուց անմիջապես հետո, երկրում վարչություն կազմակերպեց, ստեղծեց լրիվ կարգ ու կանոն և բացարձակ անդորրություն, որի հետևանքով լեռներում ապաստանած բնակիչները վերադարձան իրենց օջախները»²:

Այս բոլորից հետո Դանիշմենդը ավելացնում է, որ թուրքական բանակը Վրաստանը փրկեց անարխիայից և շինարարական աշխատանքներ սկսեց ոչ միայն մայրաքաղաքում, այլ ամբողջ ձերկրում (բերդեր, ճանապարհներ, կամուրջներ և այլն):

Թուրքական Մեշլիսի նախկին նախագահ զեներալ Ալի-Ֆուադ Ջեբեսոյն, իր հուշերում խոսելով Անդրկովկասում թուրքական նվաճումների մասին, Դանիշմենդի նման նենգափոխելով և ֆալսիֆիկացնելով պատմական դեպքերը, պնդում է, որ թուրքական ինչեքիների ավազակային բանդաները իրր թե Վրաստանում, հատկապես վրաց ժողովրդի համար կյանքի իրենալական պայմաններ ստեղծեցին: Խոսելով 1578 թ. թուրք-իրանական պատերազմում օսմանցիների Չըլդրի հաղթանակի մասին, նա ասում է,

¹ I. H. Danişmend, «İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi», İstanbul, 1950, c. III sah. 13—17 (Հնգգծումը մերն է):

² Նույն աեղում:

որ իբր «Թուրքական իշխանության շրջանը վրացի ժողովրդի կյանքում ամենաբերանիկ շրջանը եղավ»¹:

Ահա այսպես է ներկայացվում Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում թուրք պատմաբանների կողմից:

Ինչքան էլ թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձեն իդեալականացնել թուրքական ենիշերինների բարբարոսական արարքները, նրանք չեն կարող հերքել այն ճշմարտությունը, որ թուրքական արշավանքների հետևանքով հողին էին հավասարվում հազարավոր գյուղեր և քաղաքներ, կողոպտվում և թալանվում էին նյութական և կուլտուրական անթիվ հարստություններ, գերության էին քշվում տարվում հարյուր հազարավոր խաղաղ բնակիչներ: Թուրքական լծի տակ ընկած վրացի, հայ, ինչպես նաև այլ կովկասյան ժողովուրդների համար այդ պատմական կատաստրոֆը երկար ժամանակ արգելակեց նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացումը²:

Վերջին տարիներս «Թարիհ»-ի և պանթուրքիստ պատմաբանների գաղափարներով ոգեշնչված մի քանի հեղինակներ հատկապես զբաղվել են հայ ժողովրդի պատմությամբ:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ այդ հետաքրքրությունը բացատրվում է ոչ թե նրանով, որ այդ հեղինակները ուզեցել են ուսումնասիրել թուրքական դաժան լծի տակ դարեր շարունակ տառապած Արևմտյան Հայաստանի, հայ ժողովրդի կարևոր հատվածի պատմությունը, այլ նրանով, որ նրանք իբր ցանկանում են պիտակահորեն ու պատմականորեն հիմնավորել» թուրք կառավարող շերտանների դարեր շարունակ տարվող քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Մենք անհրաժեշտ ենք համարում մեր ընթերցողներին համառոտակի ծանոթացնել վերջին տասնամյակում թուրքիայում լույս տեսած հատկապես երկու աշխատության հետ, որոնք ամբողջովին նվիրված են Հայաստանին և հայ ժողովրդին: Այդ գրքերից հատկանշանական է էսադ Ուրասի «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը»³ անունով ստվարածավալ աշխատությունը: Երկրորդը՝ Յ. Չարբի «Հայերը թուրքիայի պետական ծառայության մեջ»⁴ աշխատությունն է:

¹ All Fand Cebesoy, «Siyasi hatıralar», «Vatan» gazetesi, 13 nisan 1954.

² См. Всемирная история, т. IV, М. 1958, стр. 544.

³ Esat Uras, «Tarihle Ermeniler ve Ermeni meselesi», Ankara, 1950, 785 sahife.

⁴ J. Çark, «Türk devleti hizmetinde Ermeniler» (1453—1953), İstanbul, 1953.

Սանթանայով այս յուրահատուկ «գիտական» աշխատությունների բովանդակությունը և նրանց հեղինակների հետապնդած նպատակներին, դժվար չէ հղրակացնել, որ էսադ Ուրասն ու Չարքը այդ «ուսումնասիրությունները» գրել են ոչ թե իրենց անհատական նախաձեռնություններ և միջոցներով, այլ այդ աշխատանքը նրանք կատարել են թուրքական ղեկավար շրջանների հատուկ հանձնարարություններով, նրանց նյութական և բարոյական օժանդակություններով:

էսադ Ուրասը, մանրամասնորեն «ուսումնասիրելով» հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, փորձում է հանրագումարի բերել տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով թուրք պետական ղեկավարների, գիտական հիմնարկների և պատմաբանների հայատյաց, թշնամական մտքերն ու տեսակետները, նենգափոխել և ֆալսիֆիկացնել հայ ժողովրդի պատմությունը և նրա կուլտուրան ամբողջությամբ վերցված:

էսադ Ուրասը ճգնում է «սպացուցել» որոշակի մտքեր ու տեսակետներ, որոնք կարելի է ամփոփել և ձևակերպել հետևյալ կերպ՝ հայ ժողովուրդը ոչ մի ժամանակ և ոչ մի տեղ չի ունեցել իր սեփական երկիր-հայրենիքը, «Հայաստան կոչված երկիրը»՝ չի ունեցել իր որոշակի և տեական սահմանները, հայերը չեն ունեցել պետականություն, և ոչ մի ժամանակ անկախ չեն եղել: Հայերի ծագման ու զարգացման մասին եղած տեղեկությունները սուկ առսպելներ են. հայերի կուլտուրան (գրականությունը, պատմագրությունը, լեզուն, արվեստը և այլն) զուրկ են ինֆեուրությունից և գիտական արժեքից, այդ կուլտուրան դրացի ժողովուրդների, և մասնավորապես բուրժուազի, կուլտուրաների ընդօրինակումն ու կրկնությունն է...

Կարելի էր դեռևս շարունակել էսադ Ուրասի ամբողջ աշխատության մեջ կարմիր թելի պես անց կացված այս յուրահատուկ տեսակետները, կամ ինչպես ինքն է ասում «անկողմնակալ» դիրքավորումը՝ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին: Սակայն կարծում ենք, վերևում հիշվածներն էլ որոշակի գաղափար կտան մեր ընթերցողներին, որ այստեղ գիտականության նշույլ անգամ չկա և այս բոլորը արվում են հետին նպատակների համար:

էսադ Ուրասը և նրանց ոգեշնչող «թրքություն» շատագույնները փորձում են ապացուցել, որ «պատմության օրրանը հանդիսացող Անատոլիան» անհիշատակ ժամանակներից եղել է և մնում է թրք-

¹ էսադ Ուրասն և այլ թուրք շովինիստներ Հայաստան տերմինը փոխարինել են «Հայաստան կոչված երկիր» տերմինով («Ermenistan dedikleri ülke»).

քության մայր հայրենիքը (ana yurt), նրանք նման անհիմն փաստարկումով փորձում են ժխտել Արևելյան Անատոլիայում հայ ժողովրդի հայրենիքի՝ պատմական Հայաստանի գոյութիւնը։ Հսադ Ուրասը, «Քարիհ»-ի հեղինակները, Քուրքական Պատմության Ընկերութիւնը և առհասարակ թուրք պատմաբաններն ու աշխարհագրագետները կարծում են, որ իրենց տպագրած գրքերում ու քարտեզներում Հայաստան, Հայկական լեռնաշխարհ, Աւարատ և նման ամբողջ աշխարհի կողմից ընդունված և գործածվող տերմինները և անունները հանելով, այդ տերմիններին և անուններին համարատասխանող պատմական իրողութիւններն էլ պատմութիւնից կջնջվեն և, ինչպես կարծում է Հսադ Ուրասը, «Հայաստանը կմնա աշխարհագրութիւնից փոխանցված պարզ մի ճիշդութիւն»¹։

Հսադ Ուրասը մանրամասնորեն զբաղվում է Քուրքիայում և հատկապես Արևմտյան Հայաստանի հայաբնակ վիլայեթներում հայ աղգարնակութեան թվական տվյալների հարցով, հիշելով բազմաթիվ վիճակագրական թվեր թուրքական պաշտոնական, հայ և օտար աղբյուրներից։ Այդ հարցումն էլ Հսադ Ուրասը իր հետապնդած նպատակում «հետևողական» է։ Նա մերժելով բազմաթիվ հայ և օտար վստահելի աղբյուրների հայերի թվի մասին տվյալները, առաջ է քաշում և կանգ առնում թուրքական պաշտոնական վիճակագրութիւնների վրա, որոնցում թուրքական կառավարութիւնը հայտնի քաղաքական նկատառումներով միշտ աշխատել է հայերի թիվը շատ պակաս ցույց տալ ամբողջ Օսմանյան Կայսրութեան մեջ և հատկապես հայկական վիլայեթներում։ Հսադ Ուրասը, օգտվելով 1911—1912 թթ. թուրքական պաշտոնական վիճակագրութեան տվյալներից, Քուրքիայում հայերի թիվը ընդունում է 1.161.000 մարդ և հզրակացնում. «Հայերը ոչ մի տեղում, նույնիսկ Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի վիլայեթներում մեծամասնութիւն չեն կազմել. Սիվասում, ուր հայերը ամենամեծ թիվն ունեին, դարձյալ մուսուլմանների թիվը 840.000 մարդ էր, իսկ հայերի՝ 170.000 մարդ, այսինքն 15%։ Մի վիլայեթ, մի սանջակ, նույնիսկ մի նահիյե չկա, ուր հայերը մեծամասնութիւն կազմեին»²։

Ինչպես այլ հարցերում, հայերի թվի հարցում էլ թուրք ֆալսիֆիկատորները փորձում են անտեսել հայ և օտար աղբյուրների արժանահավատ տվյալները։ Այսպես, Ֆրանսիացի հայտնի հեղինակ Ելիզե-Ռեկլյուտի տվյալներով հայերի թիվը Արևմտյան Հայաս-

¹ Esat Uras, sah. II. (Հեղգգումները մերն են)։

² Esat Uras, s. 145—147.

տանում՝ 2.520.000 մարդ էր¹, Ռուս ուսումնասիրողներից Վ. Ն. Ֆիլիպովի տվյալներում՝ 2.500.000 մարդ², Պրոֆ. Լեոնե իր «Հայոց հարցի վավերագրերում» (էջ 87) Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով, 1882 թ. հայերի թիվը Արևմտյան Հայաստանում և Քուրդիայի այլ մասերում 2.660.000 մարդ է հաշվում, որը բաժանված էր հետևյալ կերպով. Վանի վիլայեթում՝ 400.000, էրզրումի վիլայեթում՝ 280.000, Բիթլիսի վիլայեթում՝ 250.000, Սիվասի վիլայեթում՝ 280.000, Դիարբեքի վիլայեթում՝ 150.000, հարբերտի վիլայեթում՝ 270.000: Այսպիսով ստացվում է Արևմտյան Հայաստանում՝ 1.630.000, Կիլիկիայում ավելի քան 330.000, Ասիական Քուրդիայի այլ մասերում՝ 455.000, Եվրոպական Քուրդիայում՝ 195.000 մարդ³:

Քուրդական կառավարությունը, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում հայերի թիվն արհեստականորեն պակասեցնելու նպատակով, քանիցս փոփոխություն էր ենթարկել Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող վիլայեթների վարչական բաժանումը: Վիլայեթների և սանջակների վերաբաժանումը կատարվում էր այն հաշվով, որ հայկական մեծամասնությունը բաժանվի տարբեր ազգությունների մեջ (թուրք, քուրդ և այլն): Սակայն շնայած այդ և նման վարչական միջոցառումներին, հայերը Արևմտյան Հայաստանում շարունակում էին մեծամասնություն կազմել: Այսպես, 1912 թ., Կ. Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների համաձայն, հայաբնակ վեց վիլայեթներում հայերը կազմում էին ազգաբնակչության 38,9 %, թուրքերը՝ 25,4 %, քուրդերը՝ 16,3 %, մնացած ժողովուրդները՝ 19,4 %:

Այնուհետև Քուրդ պատմաբանները կրկնում են ժամանակակից Քուրդ պետական ղեկավար շրջանների այն միաբերան պնդումը, որ իբր թե հայերը Քուրդիայում մշտապես ապրել են լավագույն պայմաններում: Այդ հարցի պատմական ուսումնասիրության և պրոպագանդային է նվիրված վերոհիշյալ Յ. Չարքի «Հայերը Քուրդական պետական ժառանգության մեջ» աշխատությունը: Այ՛

¹ Էլիզե-Ռեկլյու, Լադիստան, Հայաստան և Քուրդիստան, Վազարյան պատ., 1853, էջ 70:

² В. Н. Филипов, Военное обозрение Азватской Турции. 1831, см ЦГВИА, ф. 450, л. 533, л. 47.

³ Population armenienne de la Turquie avant la guerre. Statistiques établies par le Patriarcat arménien de Constantinople. Paris, 1920, p. 9.

Տես նաև Մ. Գ. Ներսիսյան, «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը Քուրդական բռնապետության դեմ՝ 1850—1860 թթ.» Երևան, 1955 թ.

աշխատութիւնը լույս է տեսել Ստամբուլի¹ թուրքերի կողմից սրբազան 500 ամյակի կապակցութեամբ:

3. Չարքը իր աշխատութեան մեջ Ստամբուլում և այլ մեծ քաղաքներում ապրող և թուրքական պետական ծառայութեան մեջ բարձր աստիճանի հասած մի քանի տասնյակ ամիրաների, սարաֆ-ների և վաճառականների օրինակով, որոնք պատկանում էին վերնախավին և անտարակույս շատ լավ էին ապրում, փորձում է իր ընթերցողներին համոզել, որ թուրքիայում բոլոր հայերը ապրում էին լավագոյն պայմաններում, վայելում էին լայն իրավունքներ և ունեին մեծ առանձնաշնորհումներ: Սրանով Չարքը, էսադ Ուրասը և պատմութեան մյուս ֆալսիֆիկատորները փորձում են «ապացուցել», որ հայերը բոլորովին կարիք չունեին պայքարելու իրենց դրութիւնը բարձրացնելու և հայկական վիճակներում բարենորոգումների պահանջներ առաջ քաշելու համար:

Մեր կողմից նշված թուրք հեղինակները ավելի հեռու տանող նպատակներ են հետապնդում, Փորձելով արդարացնել թուրքական տիրող շրջանների կողմից հայերի նկատմամբ կատարված զաղա-նութիւնները, նրանք առաջ են քաշում մի այսպիսի անհիմն միտք, որ իբր թե հայերի բացարձակ մեծամասնութիւնը, թե անցյալում և թե ներկայում, միշտ գոհ է եղել թուրքական կառավարութեանից և նրա ազգային քաղաքականութեանից, որ միայն հայերի շատ ան-նշան փոքրամասնութիւնն է արտահայտել իր դժգոհութիւնը և արկ-րում գոյութիւն ունեցող դրութեանից: Ըստ էսադ Ուրասի՝ «Այդ ընչին փոքրամասնութիւնը այն հայերն են, որոնք գործելով ի վնաս թուրքիայի անկախութեան, ձգտել են օտար միջամտութիւն-ներ առաջ բերել և հրապարակ են հասնել ինչ-որ «հայկական հարց»: Այդ կարգի հայերը (ազգային գործիչներ, քաղաքական պարտիաների ղեկավարներ), օգտուելով հայ ժողովրդի վրա իրենց ունեցած ազդեցութեանից, նրա բոլոր դժբախտութիւնների պատ-ճառ են հանդիսացել»:

Ինչպես տեսնում ենք, էսադ Ուրասը թուրքական բռնակալու-թիւնից ազատվելու համար հայ ժողովրդի մղած պայքարը վերա-դրում է Կ. Պոլսի հայ հոգևորականութեան ղեկավար շրջաններին, հնչակյան և դաշնակ կոմիտեներին: Դրանով նա խնդաթյուրում և նենգափոխում է Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդական մաս-սաների այն անհաշտ պայքարը, որը նրանք մղում էին թուրքական բռնակալութեան դեմ իրենց ազատագրութեան համար:

¹ Esat Uras, sah. IV.

Դրանով էսադ Ուրասը, Չարքը և ուրիշներ ուզում են ցույց տալ, որ թուրքիայում չի եղել և չէր կարող լինել ազգային-ազատագրական շարժում, որ հայկական հարց գոյություն չի ունեցել և այդ հարցը հորինվել է հայ քաղաքական կազմակերպությունների և որոշ գործիչների կողմից, որ հայկական հարցի բարձրացման համար համապատասխան պայմաններ չեն եղել, քանի որ հայերը թուրքիայում ապրում էին լավագույն պայմաններում և վայելում լայն իրավունքներ:

Հայտնի է, որ այդ «տեսակետը» փորձում են պաշտպանել ոչ միայն էսադ Ուրասը, Չարքը, այլ նաև Հիքմեթ-Քալուրը¹, Շեմսեդդին-Գյունայթալը, Քեոփրյուլու-Ֆուադը, Սադրի Մակսուտի-Արասլը² և ուրիշներ:

Թուրք պատմաբանները երևի մոռանում են, որ ամբողջ աշխարհին քաջ հայտնի են թուրքական սուլթանների ֆեոդալական-բոնապարտական, ասիմիլյատորական ռեժիմը, սիստեմատիկորեն կազմակերպված հայերի մասսայական ջարդերը, որոնց հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչությունը ենթարկվեց ֆիզիկական ոչնչացման:

Հայերի նկատմամբ թուրքական կառավարության դադանությունները արդարացնելու համար էսադ Ուրասը իր գրքի հարյուրավոր էջերում խոսում է դաշնակցական կոմիտեիների և որոշ ազգայնական կազմակերպությունների գործունեության մասին, որոնք իրենց ավանյուրիստական, խմպերիալիստական տերությունների միջամտության վրա հենվող քաղաքականությանը առիթ տվին թուրքական ղեկավար շրջաններին էլ ավելի ուժեղացնելու հայերի նկատմամբ կատարվող բարբարոսությունները: Պատահական չէ, որ էսադ Ուրասը, նենդափոխելով հանրահայտ պատմական դեպքերը, սուլթանական կառավարության կողմից կազմակերպված հայկական ջարդերը շարամտորեն կապում է վերոհիշյալ կազմակերպությունների գործունեության հետ: Բանը հասել է այնտեղ, որ էսադ Ուրասը նույնիսկ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի այնպիսի հերոսական և փառավոր էջերը, խնդախիք են Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը, Մուշի 1863 թ. ապստամբությունը, Չարսանջաքի 1875 թ. ապստամբությունը, Ձեյթունի 1875 թ. և 1884 թ. ապստամբությունները կապում է դաշնակ և հնչակյան

¹ Տես նրա աշխատությունը՝ «Türk İnkılab tarihi».

² Տես նրա ղեկուցումը՝ «İkinci Türk Tarih kongresi» s. s. 1062, 1074.

կոմիտեաների գործունեութեան հետ, մինչդեռ փաստ է, որ նշված կոմիտեաները այդ թվականներին դեռևս գոյութիւն չունեին:

Հայտնի է, որ արևմտահայերի ազգային-ազատագրական շարժման արտահայտութիւններէից մեկն էլ եղել է հայերի աշխիւ մասնակցութիւնը և օժանդակութիւնը ռուս-թուրքական պատերազմներում (1853—1856 թթ. և 1877—1878 թթ.), որովհետև հայ ժողովրդական մասսաները ռուսական բանակի վրա նայում էին իբրև իրենց ազատարարի:

Այդ բոլոր պատմական իրողութիւնները վկայում են, որ դեռևս հայկական կոմիտեաների (պարտիաների) կազմվելուց շատ առաջ, XIX դ. 50—60-ական թվականներին, Արևմտյան Հայաստանում հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը ընդհանուր բնույթ ստացավ և վերածվեց ազգային-ազատագրական շարժման սուլթանական բռնապետութեան դեմ:

Արևմտյան Հայաստանի ազգային-ազատագրական շարժումը շարունակվեց և հետագա տարիներին:

Սակայն հայտնի է, որ սուլթանական կառավարութեան հայերի նկատմամբ հետապնդած քաղաքականութիւնը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման հետևանքն ու արդյունքը չէ: Այդ քաղաքականութիւնը շատ որոշակի և ցինիկորեն բնորոշել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին, քառորդին մեծ հողատեր, հայտնի պետական գործիչ և անդլոֆիլ Քամիլ փաշան: Հիշելով Եվրոպական թուրքիայում ոչ-մուսուլման ժողովրդական ազատագրական շարժումների և եվրոպական պետութիւնների միջամտութեան մասին, Մեծ վեզիր Քամիլ փաշան ասում էր. «...Եթե Եվրոպիո մասին մեր ծոցը օձ մնուցի՞ք, պետք չէ, որ նույն հիմարութիւնն ընենք մեր Ասիական Տաճկաստանի մեջ. խելոքութիւնը չնչել վերցնել է այն ամեն տարերքը, որ օր մը կրնան մեզ նույն վտանգը ծնանել և օտարին ձեռնմխութեան առիթ և գործիք լինել:

Հիմա, այսօր գոնև, Անգլիո շահերն կպահանջեն, որ Փոքր Ասիո (մենք և Անգլիան Հայաստան բառը ոչ միայն լինք ճանշեր, այլ այդ անունը հնչող կզակները պետք է շախշախենք) մեր ունեցած երկիրները ազատ մնան օտարին միջամտութենէն և միջամտութեան ամեն առիթներէն. ուստի այդ սուրը նպատակին համար պետք է և պետական իրավունքը կպահանջեն որ որևիցև կասկածելի տարրը անհետ ընենք, որպեսզի ապագան ապահովենք. ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճեռ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակասիր մեզ, ամեն գործիք պատրաստ ունենք—կուսակալ, դատաւոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապես

ամենայն ինչ. կրոնական պատերազմ մը կհրատարակենք և դուրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դեմ՝ որ ոչ զենք ունի, ոչ զինվորութիւն և ոչ պաշտպան... Եվ եթէ այդ հայ ազգը բնաշինչ լինի և քրիստոնյա Եվրոպան կրոնակից մը փնտռե և չի գտնե Տաճկական Ասիո մեջ, կթողու զմեզ հանգիստ և այն ատեն կզբաղվենք ներքին գործերով և բարեկարգութեամբ...»¹

Կասկածից դուրս է, որ արդուհամիդյան պարբերական շարդերի, Ադամայի եղեռնի և վերջապէս 1915—1916 թթ. հայ ժողովրդի վերջնական Ֆիզիկական ոչնչացման հրեշալին ծրագիրը մշակվել և պատրաստվել էր դեռևս անցյալ դարի վերջին քառորդում: Հայ ժողովրդի ոչնչացման Քամիլ փաշայի մշակած այդ հրեշալին ծրագիրը, անտարակույս, նրա անհատական մտահոգացումը չէ, զա սուլթանական Քուրքիայի ղեկավար շրջանների ծրագիրն է՝ եղել, որն իրականացվել է սուլթան Աբդուլ-Համիդի և նրա շովինիստական քաղաքականութիւնը շարունակող Իթթիհատական կառավարութեան կողմից:

Իսկ «անկողմնակալ» պատմաբան էսադ Ուրասը, փորձելով քողարկել թուրքական ղեկավար շրջանների վաղուց հետապնդած նպատակը՝ Արևմտյան Հայաստանում և առհասարակ Քուրքիայում հայերին ոչնչացնելու հրեշալին ծրագիրը, հատկապէս 1894—1896 թթ., 1909 թ. շարդերը և վերջապէս 1915—1916 թթ. ամբողջ աշխարհին հայտնի եղեռնը, պնդում է, որ այդպիսի շարդեր չեն եղել, որ «թուրքերի կողմից վեց հարյուր հազար, ութ հարյուր հազար և նույնիսկ մեկ միլիոն հայերի սպանվելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գրածները իրականութեան հետ ոչ մի կապ չունեն, որ այդ բոլորը առասպելներ են, ընդհակառակն հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվը ավելի է, քան վերեւ հիշված թվերը»²:

Թուրք Ֆալսիֆիկատորները ձգտում են հայկական շարդերի պատասխանատուութիւնը բարդել նաև ցարական Ռուսաստանի վրա: Այդ միտքը պրոպագանդում է թե՛ գրականութեան մեջ և թե՛ պարբերական մամուլում: Այսպէս, օրինակ՝ վերջերս «Vatan» թերթում զետեղված է թուրք հայտնի ժուռնալիստ Ահմեդ էմին Յալմանի զրույցը դաշնակ պարագլուխներից մեկի՝ Տիգրան Քոսպատի հետ: Թուրքական շովինիստ Յալմանը և դաշնակ-վարձկալ Տիգրան Քոսպատը Բելրութում տեղի ունեցած մտերմական զրույցի ժամանակ շոշափում են նաև հայ-թուրքական հարաբերութիւնների հարցը,

¹ «Փորձ», ազգային և գրականական միամսյա հանգես, Տփլիս, 1879 թ. № 7—8, էջ 204—205.

² Esat Uras, s. 617.

ձեռնարկով իրենց հարյուր հազարավոր հայ նահատակների «ցավակիցներ»։ Նրանք եղեռնի ամբողջ պատասխանատվությունը գցում են ցարական Ռուսաստանի վրա, դրանով իսկ արաղապարհեցիկ աշխարհը մեծ տրագեդիայի անմիջական մեղավորներին և իրենց քաղաքականությունը եղեռնին նպաստող՝ հայ ժողովրդի ոխերիմ թշնամի դաշնակներին։ Յալմանը զրույցի ընթացքում շեշտում է, որ ցարական Ռուսաստանը «իր նվաճողական նպատակների համար, հայերին իբրև միջոց էր օգտագործում, կազմակերպում էր կոմիտեներ և ձգտում էր նրանց թունավորել բազմատեսակ գրգռումներով, երկու կողմերին իրար կոտորել էր տալիս, հետո այդ բոլորը գործադրում էր իբրև պրոպագանդայի նյութ»¹։

Թուրք ֆալսիֆիկատորների վերահիշյալ անհիմն և շինծու պնդումները քողազերթ անելու և վճռականապես հերքելու համար մենք մեջ ենք բերում թուրքական աղբյուրներից ղոկումենտներ, որոնք անհերքելի կերպով հաստատում են մեր ասածները։

Հենց թուրքական ղեկավար շրջանները և համապատասխան փաստաթղթերը հերքում են նաև էսադ Ուրասի պնդումը։

«Իթիֆհատ վե Թերաքքի» պարտիայի ղեկավարներից Սելվան-Չաղե Ռիֆաթը, որը մասնակցել է այդ պարտիայի ղեկավար օրգանի մի շարք նիստերին և խորհրդակցություններին, իր հուշերում գրում է նույն պարտիայի 1915 թ. սկզբներին կայացած մի դադարի խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվեց ոչնչացնել Թուրքիայում ապրող ամբողջ հայությունը։

«Այդ որոշման գործադրումը, — գրում է Ռիֆաթը, — հանձնարարվեց ոճրագործներից և բանդիտներից կազմված հատուկ խմբի, իսկ ղեկավարությունը՝ «Գործող եռյակին», որի մեջ մտնում էին ղոկտոր Նազիմը, ղոկտոր Բեհանդդին-Շաքիրը և լուսավորության մինիստր Շյուքրին»²։

Այնուհետև Սելվան-Չաղե Ռիֆաթը հիշում է այդ խորհրդակցության ժամանակ տեղի ունեցած ելույթները։ Հիմնական ղեկուցողը՝ ղոկտոր Նազիմը, ասաց. «Եթե մենք բավականանանք մասնակի շարժերով, ինչպիսիք տեղի ունեցան 1909 թվականին Ադանայում և այլ շրջաններում, դա մեզ փոխանակ օգուտի, վնաս կպատճառի. Եթե մաքրումը ընդհանուր և վերջնական չլինի, օգուտի փոխարեն վնասը անխուսափելի է։ Անհրաժեշտ է հայ ժողովրդին ոչնչացնել

¹ «Vatan», 24 aralık, 1956.

² Հայկ. ՍՍՌ Գիտ. ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի արխիվը. Գործ. Турецкая политика истребление армян—(1880—1921 гг.) Документы и материалы, Թերթ 272, հետազայում. Документы и материалы:

հիմնովին, այնպես, որ մեր հողերում ոչ մի հայ շմեա և հայ անունն էլ մոռացվի: Ներկայումս պատերազմ է մղվում, և նման հարմար առիթ այլևս չի լինի: Օտար երկրների միջամտութիւնն ու թերթերի բողոքը աննկատ կմնա, նույնիսկ եթէ նկատվի էլ, նրանք կզրկեն կատարված փաստի առաջ և զրանով հարցը վճռված կլինի... շարդը անհրաժեշտ է... Ես ցանկանում եմ, որ մեր հողերում ապրեն միայն թուրքերը՝ իրրև անկախ իշխաններ: Բոլոր ոչ-թուրք տարրերին պետք է ոչնչացնել... Այսպես է մեր ռեալիտիայի նպատակն ու ծրագիրը»¹:

Խոչա-Հասան-Յեհմին ասաց. «Աստծո կամքով թող ոչնչացվեն կանայք, երեսօնները և թույլերը: Դրա համար ես այսպիսի մի հարմար միջոց եմ առաջարկում: Ներկայումս մենք պատերազմում ենք, պատերազմելու կարող բոլոր հայերին պետք է ուղարկենք կրակի առաջավոր դիժը՝ ռուսների դեմ, իսկ ետևից, հատկապես այդ զործի համար ուզարկված ուժերը կրակ բաց կանեն և կոչնչացնեն բոլորին: Մենք պետք է հրամայենք մեր կրոնակիցներին, որ ոչնչացնեն նրանց. նրանք կկողոպտեն հայերի ունեցվածքը և կվերցնեն աղջիկներին: Այս միջոցը ես համարում եմ նպատակահարմար»²:

Իր եզրափակման խոսքում նիստի նախագահ Քալաթ փաշան նշում է. «Հայերի ոչնչացումը մինչև վերջին մարդը մեր ազգային քաղաքականութիւնի համար այն աստիճան կարևոր է, ինչ աստիճան, որ կարևոր է թուրքերի տնտեսական զերիշխանութիւնի ստեղծումը»³:

Ռիֆաթը ասում է, որ Քալաթ փաշան քվեարկեց և որոշումը ընդունվեց միաձայն:

Այս որոշմանը հաջորդեց Երիտասարդ թուրքերի կառավարութիւնի 1915 թ. ապրիլի 15-ի դիրեկտիվը հայերի բնաջնջման մասին՝ ներքին գործոց մինիստր Քալաթի, Զինվորական մինիստր էնվերի, «Իթթիհատ վե Քերաքքը» կուսակցութիւնի քարտուղար ղոկտոր Նազիմի ստորագրութիւնով:

Դիրեկտիվում ասված է, որ կառավարութիւնն ու «Իթթիհատ վե Քերաքքի» պարտիայի Կենտրոնական Կոմիտեն «որևէ տեղ և որևէ կերպ հայկական հարցի առաջ քաշումը կանխելու համար, օգտավելով պատերազմի ընձեռած անկախութիւնի հնարավորութիւնից, որոշել են ընդմիշտ վերջ տալ հիշյալ հարցին՝ բնաջնջելով այդ օտար տարրը՝ հայերին, արտաքսելով նրանց Արարիայի անա-

¹ Документы и материалы, л. 274—275:

² Նույն տեղում թ. 277:

³ Նույն տեղում:

շարագործութիւնները: Հեղինակը մեջ է բերում սուլթանական կառավարութեան հայտարարութիւնը հայկական շարդերի առթիւ, որի մեջ «հերքելով» այդ մասին եղած լուրերը, սուլթանական կառավարութիւնը հայտնում էր, որ Շրնդհանուր անդորրութիւն հաստատելու համար, Օսմանյան կառավարութիւնը իր անսահմանափակ իրավունքների համաձայն ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիւ սանձահարեց հայերի ապստամբական շարժումը, երբեք գործը կոտորածի չհասցնելով... Եթե որոշ հայեր արտաքսւիլ են պատերազմական գործողութիւնների գծից այն կողմ, ապա դա բխում է աղքատի անվտանգութիւնը ապահովելու՝ սուլթանական կառավարութեան օրինական անհանգստութեանից»¹:

Էսադ Ուրասը շահագանց դժգոհ է Թուրքիայի պրեմիեր-մինիստր Դամադ-Ֆերիդից, որը 1918 թ. հոկտեմբերի 19-ի իր ճառում մեղադրում էր նախկին կառավարութեանը հայկական կոտորածներ կազմակերպելու համար, և այն գնահատում, որպես գազանութիւն: Նա մերկացնում է Երիտասարդ Թուրքերի կառավարութեանը, որը իր կատարած կոտորածն ու բռնութիւնը թաքցնելու համար հորինեց և հրատարակեց հատուկ գիրքը²:

Այդ գրքում, նշում է Դամադ-Ֆերիդը, պրոպագանդում է այն միտքը, թե իբր մեկ միլիոն հայերի իրենց հայրենի օջախներից դեպի Արարական անապատներն արտաքսումը թելադրված էր ստրատեգիական նկատառումներով: Դամադ-Ֆերիդը գտնում է, որ դա ոչ մի քննադատութեան չի դիմանում և որ կատարված գազանութիւնները ոչնչով արդարացնել հնարավոր չէ: «Ոչ մարդկութիւնը, ոչ քաղաքակրթութիւնը և ոչ էլ իսլամը չեն կարող ընդունել այդ»³, — ասում է նա:

Բայց ժամանակակից Թուրք պատմաբանը վրդովված է սուլթանական պրեմիեր-մինիստրի այդ խոստովանութեանից, որը, «հայերի արտաքսման (tehcir) պատասխանատուութիւնը դնում է ժամանակի կառավարութեան վրա»⁴:

¹ Էսադ Ուրաս, նշվ. աշխ. էջ 630-631:

² ارمنى قوميتنه لرینك امال حرکات اختلالیه سی

اعلان مشر و طیتندن اول و مشر و طیتندن صکره استا نبول 1916
«Հայկական կոմիտեների ապստամբական շարժումները Օսմանյան կառավարութիւնից առաջ և հետո», Մոտաբուլ, 1916 թ.: Այս գիրքը լույս է տեսել 1916 թ. Թուրքերեն, Ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով: Գրքում ազգազրկած են բազմաթիվ շինծու և անհիմն նկարներ տղու-մենտները և թվական ալյալներ Թուրքիայի տարբեր մասերում հայերի ապստամբական շարժումների մասին»:

³ Esat Uras, նշվ. աշխ. էջ 668:

⁴ Նույն տեղում, էջ 703-704:

Կեղծիքի մեջ Հսադ Ուրասը առաջ է անցնում անգամ ջարդերի կազմակերպիչ Քալաթից, որը գոնե մասնակիորեն, բայց ակամա, խոստովանում է. «Ես ընդունում եմ. մենք ստիպված եղանք կրտուռով գործել: Ինչ արած, այժմ պատերազմական դրուժյուն էս¹»:

Հսադ Ուրասը և ուրիշ թուրք պատմաբաններ հետևողականորեն շարունակում են կեղծել նաև հայկական հարցի հետ կապված հետպատերազմյան իրադարձությունները, որոնց վրա մենք հարկ չենք համարում կանգ առնել փոքրածավալ հոդվածում:

Վերևում շարադրվածից արդեն կարելի է պարզ պատկերացնել, թե ինչ մեթոդներով ու միջոցներով սեփական թուրք պատմաբանները խեղաթյուրում են պատմական իրականությունը:

Քաղցնել սուլթանների, Երիտասարդ թուրքերի պարտիայի և նրանց կառավարությունների հակաժողովրդական և մուլի շուվինիստական քաղաքականությունը, որը հետևանք էր երկրում տիրող բռնապետական ուժիմի և փմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության: Ինչպես հայտնի է, իրերի այս վիճակի դեմ, դուրս եկավ թուրք ժողովուրդը, տապալեց բռնապետությունը և հիմնեց Թուրքական Ռեսպուբլիկան:

Սակայն ցավալի է ու տարօրինակ, որ ժամանակակից թուրք պատմագրությունը արդարացնում է սուլթանական Թուրքիայի տիրապետող շրջանների քաղաքականությունը և խեղաթյուրում փաստերը:

Թուրք պատմագրության պանթուրքիստական և բուրժուա-նացիոնալիստական ուղղությունը, ոչ միայն զրկում է այդ գիտությունը գիտական հիմքից, այլև մեծապես վնասում է թուրք աշխատավորության դաստիարակության գործին և խանգարում երկրի դեմոկրատական ուժերի պայքարին՝ ընդդեմ փմպերիալիզմի և տիրող սեփական շրջանների:

Սույն հոդվածում մենք կանգ առանք Հսադ Ուրասի և թուրք պատմագրության կողմից պատմության ֆալսիֆիկացիայի միայն մի քանի հարցերի վրա: Պատմագրության մեջ նման հակադիտական և տենդենցիոզ մոտեցումը ոչ մի ընդհանուր բան չունի պատմության օբյեկտիվ, գիտական մեկնաբանություն հետ: Հանրահայտ պատմական փաստերի ժխտելը և անէացնելը՝ ապարդյուն փորձեր են միայն:

¹ Документы и материалы, р. 327.

Е. К. САРКИСОВ
А. Х. САФРАСТЯН

О НЕКОТОРЫХ ФАКТАХ АНТИНАУЧНОГО ОСВЕЩЕНИЯ ИСТОРИИ

Резюме

В статье, на основе анализа наиболее видных турецких историков, рассматривается господствующая в современной турецкой историографии концепция—тюркизм (Türkçülük).

Изданные «Обществом турецкой истории (Türk tarih kigisi)» четырехтомная «История» («Tarih») и отдельные монографии турецких историков показывают, что эта концепция фальсифицирует историю как турецкого, так и других народов мира. Статья раскрывает сущность «тюркизма», идеализирующего историю турецкого народа; показывает основную цель этой шовинистической, антинаучной концепции, которая проповедует превосходство турок, их особую роль в истории и оправдывает национальный гнет и произвол, существовавшие в султанской Турции.

В статье разоблачается преднамеренная фальсификация истории грузинского и армянского народов реакционными пантюркистскими историками, которые тщетно пытаются доказать будто армяне не имели своей родины и государственности, что они пришлый народ, нашедший приют в турецком государстве.

Авторы статьи выступают против фальсификации истории национально-освободительного движения армянского народа в реакционной турецкой историографии, искажающей роль армян в экономической, политической и культур-

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Սեկտորի կողմից	5
Հ. Գ. Խճեկյան — Վ. Ի. Լենինը և Արևելքի ժողովուրդները	9
Հ. Մ. Սզանյան — Հոգային սենտան ժամանակակից իրանական գյուղում	39
Ռ. Կ. Սանակյան — Սովետա-թուրքական 1925 թ. պայմանագրի հարցի շուրջը	76
Ս. Ս. Ավանեսով — Մերձավոր և Միջին Արևելքում ազդեցիկ բյուրոներ ստեղծելու հարցի շուրջը (1953—1958 թթ.)	105
Հ. Կ. Քուրյանց — Նավթային հոր կոնցեսիաները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներում	140
Ռ. Պ. Կունդակչյան — Ամերիկյան մոնոպոլիստական կապիտալի ներթուծումը Քուրդիստանում	159
Ամինն Ավդալ — Սովետական Հայաստանի քրդերի կուլտուրան	176
Ն. Ղ. Սարգիսով — Անգրիկոփկաստան ժողովուրդների պայքարը թուրքական օկուպանտների դեմ 1918 թվականին	190
Ա. Ս. Ավետյան — Եվրոպական մոնոպոլիստական կապիտալի պայքարը ռազմական մատակարարման համար Քուրդիստանում՝ առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին	243
Տ. Հ. Հակոբյան — Հայերի պայքարը կաթոլիկական միաբանների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Երանում (17—18-րդ դարերում)	266
Ա. Խ. Սաֆրաստյան — Օսմանյան կայսրության վարչական բաժանումը 17-րդ դարում	285
Ք. Լ. Չուգասզյան — Առասպել Քյուրաստպի Աժդահակի մասին ըստ Մովսես Խորենացու	303
Ք. Պ. Բալայան — Շահսենեանների և կաշկալցիների միասնական լիբերացիների հարցի շուրջը	331

Հ ա զ ու ղ ու մ

Ն. Ղ. Սարգիսով, Ա. Խ. Սաֆրաստյան — Պատմության հակապետական լուսարանման մի քանի փաստերի մասին	379
---	-----

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр
От сектора	5—8
О. Г. Инджикян — В. И. Ленин и народы Востока	9—38
Г. М. Еганян — Земельная рента в современной иранской деревне	39—75
Р. Г. Саакян — К вопросу о советско-турецком договоре 1925 г.	78—104
С. С. Аванесов — К вопросу о создании агрессивных блоков на Ближнем и Среднем Востоке (1953—1958 гг.)	105—139
А. К. Турянц — Новые нефтяные концессии в странах Ближнего и Среднего Востока	140—158
Р. И. Коцдакчян — Проникновение американского монополистического капитала в Турцию	159—17
Амине Авдал — Культура курдов Советской Армении	176—189
Е. К. Саркисов — Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году	190—242
А. С. Аветян — Борьба европейского монополистического капитала за военные поставки Турции накануне первой мировой войны	243—265
Т. А. Акопян — Борьба армян против ассимиляторских стремлений католических миссий в Иране (XVII—XVIII вв.)	266—284
А. Х. Сафрастян — Административное деление Османской империи в XVII веке	285—302
В. Л. Чукасян — Легенда о Бюрасли Акдахаке по Моисею Хоренаци	303—330
Б. П. Балаян — К вопросу об общности этногенеза шахсеван и кашкайцев	331—378

Сообщение

Е. К. Саркисов, А. Х. Сафрастян — О некоторых фактах антинаучного освещения истории	379—400
---	---------

Հրատ. խմբագրիչներ՝ Ա. Ա. ՎԱՐՔԱՆԵՍՈՎԱ, Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ,
Տեխ. խմբագրիչ՝ Գ. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Նկարչական ձևագործներ՝ Կ. Ք. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Սրբագրիչ՝ Ա. Տ. ԶՈՂԱՆՅԱՆ

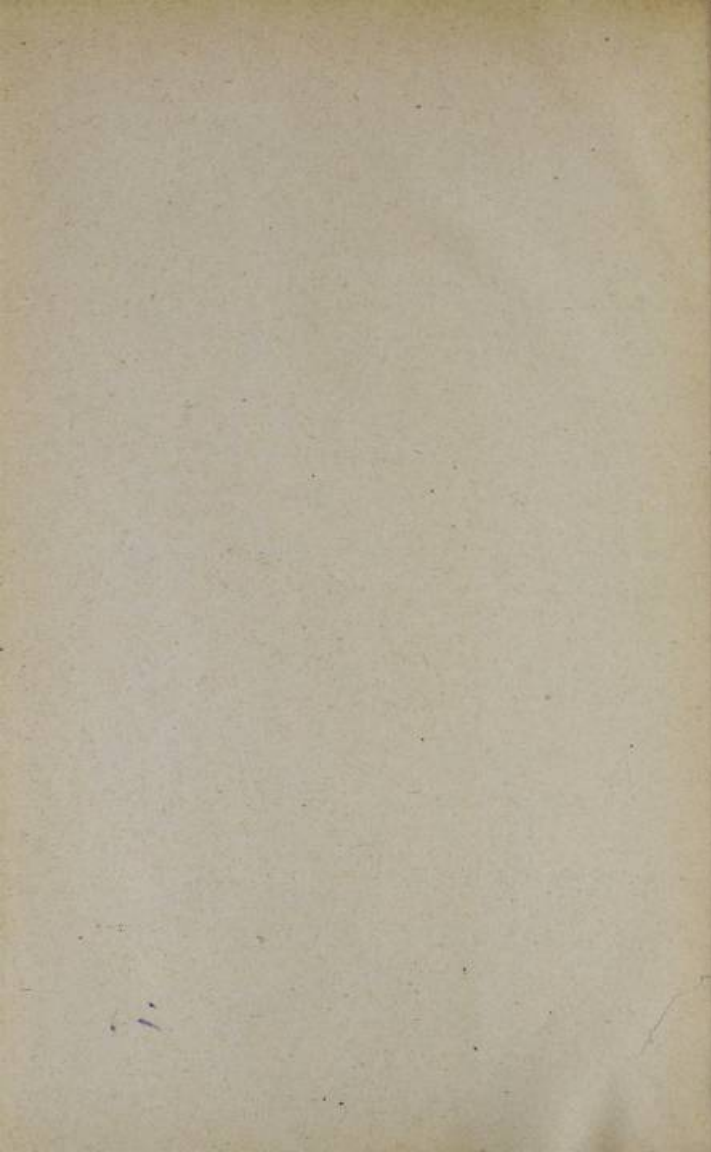
ՎՖ 04573, պատվեր 363, հրատ. 1904, ԽՀԽ 578, տիրած 1500:

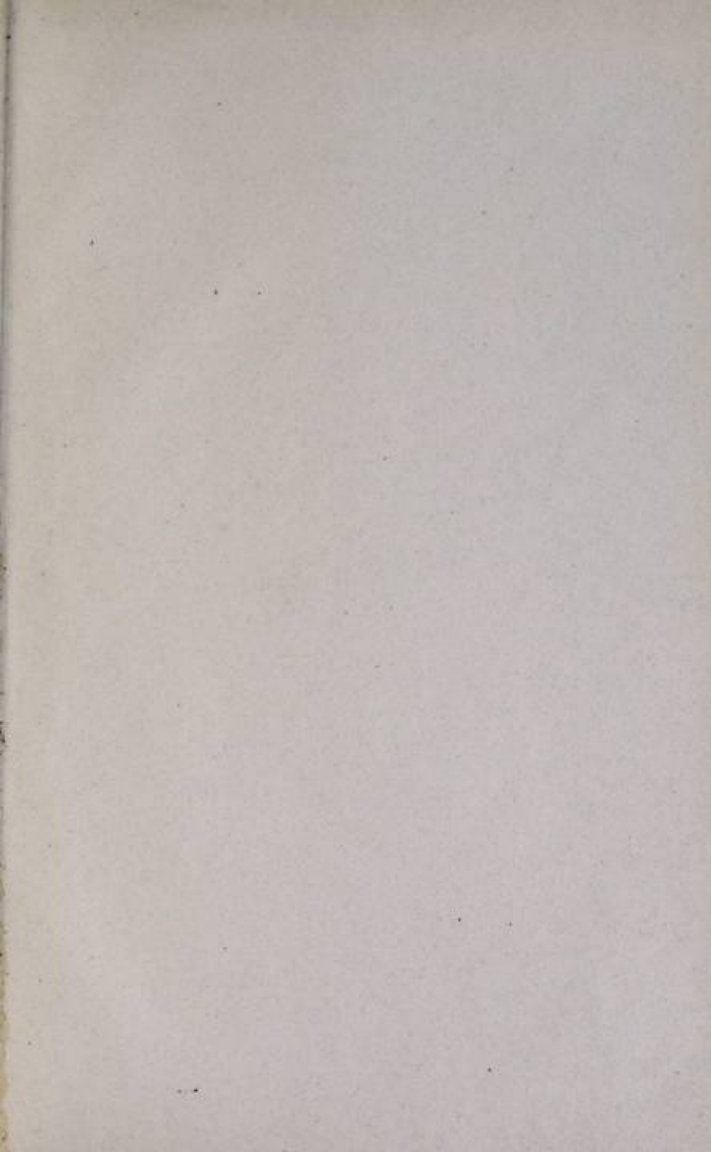
Հանձնված է արտագրության 14/IV 1960 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 10/X 1960 թ.:

Տպագրական 251/8 մամուլ + 1 ներդիր, հրատ. 21,4 մամուլ, թուղթ՝ 60 × 92¹/₁₆,
Գինը կազմում է 12 ս. 85 կ. 1/1 1961 թ. 1 ս. 29 կ.:

Հայկ. ՍՍՌ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ-
արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Այսպիսի գրքի փոք. № 65:

ОГЛАВЛЕНИЕ

	Стр
От сектора	5—8
О. Г. Инджикян — В. И. Ленин и народы Востока	9—38
Г. М. Еганян — Земельная рента в современной иранской деревне	39—75
Р. Г. Саакян — К вопросу о советско-турецком договоре 1925 г.	76—104
С. С. Аванесов — К вопросу о создании агрессивных блоков на Ближнем и Среднем Востоке (1953—1958 гг.)	105—139
А. К. Турянц — Новые нефтяные концессии в странах Ближнего и Среднего Востока	140—158
Р. И. Коцдакчян — Проникновение американского монополистического капитала в Турцию	159—17
Амине Авдал — Культура курдов Советской Армении	176—189
Е. К. Саркисов — Борьба народов Закавказья против турецких оккупантов в 1918 году	190—242
А. С. Аветян — Борьба европейского монополистического капитала за военные поставки Турции накануне первой мировой войны	243—265
Т. А. Акопян — Борьба армян против ассимиляторских стремлений католических миссий в Иране (XVII—XVIII вв.)	266—284
А. Х. Сафрастян — Административное деление Османской империи в XVII веке	285—302
В. Л. Чукасян — Легенда о Бюрасли Акдахаке по Моисею Хоренаци	303—330
Б. П. Балаян — К вопросу об общности этногенеза шахсевен и кашкайцев	331—378

Сообщение

Е. К. Саркисов, А. Х. Сафрастян — О некоторых фактах антинаучного освещения истории	379—400
---	---------

Հրատ. խմբագրիչներ՝ Ա. Ա. ՎԱՐՔԱՆԵՍՈՎԱ, Ռ. Խ. ՄԱՆՈՅԱՆ,
Տեխ. խմբագրիչ՝ Գ. Ս. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
Նկարչական ձևագործներ՝ Կ. Ք. ՏԻՐԱՏՈՒՐՅԱՆԻ
Սրբագրիչ՝ Ա. Տ. ԶՈՎԱՆՅԱՆ

ՎՋ 04573, պատվեր 363, հրատ. 1904, ԽՀԽ 578, տիրած 1500:

Հանձնված է արտագրության 14/IV 1960 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 10/X 1960 թ.:

Տպագրական 251/8 մամուլ + 1 ներդիր, հրատ. 21,4 մամուլ, թուղթ՝ 60 × 92¹/₁₆,
Գինը կազմում է 12 ս. 85 կ. 1/1 1961 թ. 1 ս. 29 կ.:

Հայկ. ՍՍՏ Կուլտուրայի մինիստրության Հրատարակչությունների և պոլիգրաֆ-
արդյունաբերության Գլխավոր վարչության № 1 տպարան, Երևան,
Այսօրվան փող. № 65:

